

Національна академія аграрних наук України
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Мазур Г.Ф.

**СТИМУЛЮВАННЯ
РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО
ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ**

Монографія

Вінниця
«ТВОРИ»
2018

УДК 658:330.3:631.15

ББК 65.32

М 12

Рецензенти:

П. Т. Саблук, доктор економічних наук, професор, академік НААН
(Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»);

О. В. Ульяновченко, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент
НААН (Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва);

С. В. Козловський, доктор економічних наук, професор
(Донецький національний університет імені Василя Стуса).

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного наукового центру
«Інститут аграрної економіки» (протокол №7 від 5 вересня 2018 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою комунального
вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти»
(протокол №7 від 26 вересня 2018 р.)

Мазур Г. Ф.

М 12 Стимулювання розвитку агропромислового виробництва в
Україні: монографія / Г. Ф. Мазур. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ»,
2018. – 420 с.

ISBN 978-617-7710-29-4

Монографію присвячено питанням розробки концепції забезпечення розвитку агропромислового виробництва в Україні. Досліджено особливості розвитку агропромислового виробництва в Україні. Сформульовано методологічні положення і характеристики організаційно-економічних засад стимулювання агропромислового виробництва і підприємництва в умовах постійних трансформаційних змін. Розроблено концепцію інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового виробництва в Україні. Визначено теоретико-методологічні засади державного регулювання розвитку агропромислового виробництва. Розроблено інноваційну модель оцінювання стану та прогнозування рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на основі теорії нечіткої логіки. Запропоновано економічний механізм стимулювання агропромислового виробництва в Україні.

Монографія розрахована на наукових працівників, державних службовців, економістів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей.

УДК 658:330.3:631.15

ББК 65.32

ISBN 978-617-7710-29-4

© Мазур Г.Ф., 2018

© ТОВ «ТВОРИ», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	9
1.1. Концепції і методологічні основи механізмів стимулювання розвитку економічних систем	9
1.2. Особливості механізму економічного стимулювання розвитку агропромислового виробництва.....	26
1.3. Основні етапи реформування аграрної галузі та їх результати	49
1.4. Соціальний конструкт механізму стимулювання розвитку економічних відносин в агропромисловому виробництві	64
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА У СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	78
2.1. Особливості розвитку агропромислового виробництва України.....	78
2.2. Мотиваційні концепції стимулювання агропромислового виробництва на мікро- та макrorівнях.....	93
2.3. Організаційно-економічні засади стимулювання розвитку агропромислового виробництва.....	114
2.4. Механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва в кооперативному секторі економіки	135
РОЗДІЛ 3. АНАЛІТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	142
3.1. Аналіз соціально-економічних показників розвитку агропромислового виробництва в Україні.....	142
3.2. Інтеграційні процеси в системі заходів стимулювання ефективності агропромислового виробництва	172

3.3. Теоретико-методологічні засади державного регулювання ефективності агропромислового виробництва	191
3.4. Оптимальне ціноутворення як передумова забезпечення ефективності агропромислового виробництва	201

РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....215

4.1. Фінансово-економічний механізм підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва	215
4.2. Податкове навантаження та його вплив на розвиток агропромислового виробництва в Україні	234
4.3. Бюджетні важелі стимулювання розвитку агропромислового виробництва та система його страхового захисту	241
4.4. Стимулювання розвитку агропромислового виробництва як функція аграрного ринку	255

РОЗДІЛ 5. СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НА ОСНОВІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІКО-ФІНАНСОВИХ МЕТОДІВ266

5.1. Кредитні та бюджетні важелі фінансово-економічних механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва	266
5.2. Фінансово-економічний механізм управління фінансовими потоками агропромислового виробництва.....	285
5.3. Удосконалення механізму державного регулювання та податкових важелів стимулювання розвитку агропромислового виробництва	297
5.4. Розробка концепції інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового виробництва.....	306
5.5. Моделювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на основі теорії нечіткої логіки	326

ПІСЛЯМОВА	348
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	356
Додаток А Модель державного управління розвитком аграрного сектору економіки.....	388
Додаток Б Картографічні матеріали кліматичних умов України.....	389
Додаток В Індекс продовольчої безпеки за країнами світу.....	391
Додаток Д Класифікація видів економічної безпеки АПК	394
Додаток Е Склад сільськогосподарської техніки в Україні.....	395
Додаток Ж Економіка розвитку та ефективність агропромислового виробництва	396
Додаток К Грошові доходи і сукупні ресурси домогосподарств в містах та сільській місцевості.....	412
Додаток Л Типи моделей розвитку агропромислового виробництва	414
Додаток М Чистий прибуток (збиток) підприємств України за видами економічної діяльності.....	416

ПЕРЕДМОВА

Глобальні і внутрішньодержавні чинники, інституційні фактори та об'єктивна реальність суспільно-економічного розвитку зумовлюють необхідність належного забезпечення населення кожної країни продовольством. Україна, як і будь-яка інша держава, має свої національні особливості розв'язання питання продовольчої безпеки, а тому консолідує всі свої можливості для стабільного розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки. Для нашої держави – це стратегічна галузь, тому актуальним є завдання розробки ефективних механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва та підвищення ефективності діяльності виробників аграрної продукції – економічних суб'єктів аграрного ринку. Нинішні реалії, в яких функціонує аграрна галузь України, та дослідницькі пріоритети сучасної аграрної науки дають можливість поглибити дослідження в даному напрямі та зосередити увагу на обґрунтуванні науково-практичних рекомендацій щодо створення консолідованого, адаптованого до вітчизняних реалій інструментарію стимулювання розвитку агропромислового виробництва як на рівні країни загалом, так і її окремих територій.

Глибинні організаційно-економічні трансформації, які були проведені в агропромисловому секторі національної економіки протягом останніх 20-ти років, створили інституційні основи для забезпечення розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, а його адаптація до ринкового, конкурентного середовища господарювання викликала перебудову системи управління цим виробництвом з боку держави, включаючи системи стимулювання та організації, а також механізмів здійснення управлінського впливу на суб'єкти агропромислового виробництва.

Україна, як один із провідних гравців на світових аграрних ринках, постійно здійснює відповідні кроки в напрямі упорядкування соціально-економічних відносин в аграрній галузі економіки. Контекст і перспективи розвитку вітчизняного агропромислового виробництва в сучасних інституційних умовах потребують суттєвого підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції та ефективності діяльності агровиробників. Разом з тим, вітчизняний агропромисловий комплекс все ще перебуває в стані глибоких організаційно-економічних трансформацій, які за своєю результативністю та функціональністю є далеко не завершеними, що, у свою чергу, ак-

туалізує питання удосконалення механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Розробкою теоретико-методологічних, науково-практичних і організаційно-господарських проблем впровадження механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва та підвищення ефективності діяльності економічних суб'єктів аграрного ринку безпосередньо та опосередковано займався і займається багато вчених, серед них: А. Сміт, В. Андрійчук, В. Байдала, О. Балтремус, О. Бородіна, Б. Буркинський, А. Вартанов, В. Геєць, М. Гладій, О. Гудзь, М. Демяненко, О. Захарчук, В. Заяць, В. Зіновчук, С. Ізмалков, Г. Калетнік, С. Кваша, І. Кириленко, О. Ковтун, С. Козловський, Б. Коласс, М. Кропивко, Ю. Лузан, Ю. Лупенко, М. Малік, В. Месель-Веселяк, І. Михасюк, О. Могильний, С. Мочерний, В. Рябоконь, П. Саблук, О. Скидан, П. Стецюк, О. Ульяновченко, М. Федоров, О. Шпикуляк, О. Шубравська та ін.

Проте, швидкі зміни в інституційному середовищі, що є характерним для країни, яка здійснює глибокі трансформаційні перетворення, неузгодженість в потребах та інтересах учасників ринкових аграрних відносин – виробників аграрної продукції, її споживачів та держави, постійно вимагають продовження досліджень в даному напрямі та розробки і впровадження нових удосконалень в механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва в Україні. Тому позиціонування нами даного ракурсу досліджень є підтвердженням того пріоритету, реалізація якого дасть можливість зробити певний внесок у розв'язання проблеми підвищення ефективності агропромислового виробництва з урахуванням існуючих реалій сучасного стану та перспектив розвитку аграрного сектору економіки України.

Не викликає заперечення той факт, що конкурентоспроможність будь-якого виробництва, у тому числі і агропромислового, значною мірою залежить від рівня його стимулювання. Агропромисловий сектор, як особливий сектор національної господарської системи України, на який покладається задача забезпечення населення високоякісними продуктами харчування у достатній кількості та гарантування продовольчої безпеки країни, виконує провідну роль у забезпеченні сталого розвитку економіки України загалом та її аграрної галузі, зокрема.

Тому в умовах нинішнього глобалізованого і конкурентного ринку забезпечення сталого розвитку національної економіки є першочерговим завданням України як у стратегічному, так і в тактичному пла-

ні, розв'язання якого можливе лише за умови застосування, з одного боку, комплексного, а з іншого, – вибірково-спеціалізованого підходу до формування конкурентоспроможності всіх галузей економіки держави, включаючи її агропромислову сферу, що досягається, зокрема, за рахунок розробки та впровадження в аграрній галузі ефективної системи стимулювання.

Подальший розвиток агропромислового комплексу країни залежить від сутності та якості організаційно-економічного забезпечення шляхів вирішення існуючих проблем аграрного виробництва, які виходять далеко за межі його власної виробничо-господарської діяльності. Аграрний сектор з усіма елементами і складовими, які забезпечують формування продовольчої безпеки країни на національному рівні, значною мірою є залежним від функціональності механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, і це є для України однією з важливих невирішених проблем, яка вимагає свого розв'язання. Саме тому актуальність обраної теми досліджень та піднятої проблеми є беззаперечною і становить значний науковий інтерес.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1. Концепції і методологічні основи механізмів стимулювання розвитку економічних систем

В сучасних динамічних умовах ринкового середовища підвищення ефективності функціонування національної економіки та її господарюючих суб'єктів є і залишається надалі однією із пріоритетних задач державного управління. Глобалізація економічних процесів, високий рівень їх невизначеності, активні інституційні перетворення – все це та чимало інших об'єктивних явищ економічного розвитку України викликають потребу в удосконаленні механізму управління економічними системами на рівні держави, регіонів, підприємств тощо. Одним із напрямів вирішення цього завдання є формування дієвого механізму стимулювання розвитку різного роду економічних систем, здатного швидко адаптуватися до змін зовнішнього та внутрішнього середовища та забезпечувати при цьому ефективне функціонування як національної економіки загалом, так і її структурних одиниць: регіонів, галузей, окремих підприємств тощо [1].

На нагальній необхідності удосконалення механізму стимулювання розвитку економічних систем наголошує багато дослідників. Зокрема в [1] зазначається, що формування конкурентоспроможної економіки залежить від ринкового позиціонування як самих суб'єктів господарювання, так і впливу на них регулятивних систем державного управління, до яких, зокрема, цілком закономірно слід віднести механізми стимулювання [2]. В іншому дослідженні стверджується, розвиток економічних систем і організаційних утворень, до яких належать агропромисловий комплекс та його складові, значною мірою залежить від застосування різного роду стимулів як на макрорівні (рівень держави), так і на мікро- та мезорівнях [3]. При цьому всі суб'єкти і учасники ринкового середовища (регіони, галузі, підприємства, домогосподарства тощо) так чи інакше підпадають під вплив законів ринку, інституційного середовища, регулятивних дій держави та інших

чинників, які з високим рівнем обґрунтованості можуть розглядатися з позицій стимулів.

Так склалося історично, що у ході еволюції суспільних формацій питання стимулювання розвитку тих чи інших процесів: економічних, політичних, соціальних, технічних тощо завжди знаходяться в центрі уваги правлячих еліт (на рівні держав), вищого керівництва (на рівні регіонів, галузей, підприємств), численних дослідників тощо. Разом з тим, нові економічні реалії постійно ставлять перед науковцями і практичними працівниками все нові і нові проблеми, які вимагають свого розв'язання. Тому дослідження питань, пов'язаних з розробкою ефективних механізмів стимулювання розвитку економічних систем всіх рівнів є цілком обґрунтованим і має за мету поглибити теоретичні та методологічні аспекти розв'язання даної проблеми на даному етапі розвитку економіки. Означена нами позиція передбачає проведення відповідних досліджень та розкриття власного бачення еволюції концепцій і методологічних положень щодо сутності механізмів стимулювання розвитку економічних систем в сучасних інституційних умовах шляхом аналізу та врахування найголовніших та найсуттєвіших теоретичних концепцій стимулювання, що мали місце як у минулому, так і використовуються у сучасній економічній практиці.

Слід зазначити, що теоретичні положення досліджуваного нами питання є багатограними і вивчалися багатьма дослідниками, причому більшість з них вважає, що необхідність стимулювання розвитку економіки та її складових випливає з концепції регулювання та управління економікою. Зокрема, загальноновизнаною є думка, що стимулювання – це функція менеджменту [4]. Саме тому розгляд сутнісних характеристик стимулювання як функції менеджменту доцільно розпочати з регуляторно-управлінських аспектів, оскільки наукове усвідомлення необхідності регулювання розвитку тих чи інших економічних та інших процесів шляхом обрання (поєднання) різноаспектних стимулів має досить давні традиції, що беруть свій початок від періоду виникнення організованих видів діяльності людей з виробництва продуктів для задоволення власних (натуральних) потреб.

Посилаючись на накопичений досвід, науковці та практики доводять, що регулювання розвитку економіки та її складових пояснювалося об'єктивною необхідністю, яка виникала в економічній системі в той чи інший період часу, хоча і здійснювалося таке регулювання не завжди організовано і результативно. Але завжди таке регулювання

передбачало наявність певної системи стимулювання та стимулів. Причому під стимулами розумілися ті блага (або відсутність покарань), які могла отримати та чи інша економічна система (галузь, регіон, підприємства, домогосподарства тощо) у випадку виконання поставлених перед нею завдань. Стимули, як система зовнішніх впливів на розвиток тієї чи іншої економічної системи, повинні були сформувати у економічних агентів відповідну систему мотивації, тобто систему внутрішніх спонукальних мотивів, спрямованих на досягнення поставлених державною (чи іншим керівним органом) цілей та завдань.

Тобто економічна теорія досить однозначно сформувала свої позиції щодо доцільності застосування тих чи інших концепцій стимулювання розвитку економічних систем та їх складових, а останні (тобто, концепції) постійно розвиваються та удосконалюються, виходячи з реалій економічної діяльності суб'єктів господарювання в певній галузі, певному регіоні, в певних економічних умовах (наприклад, під час військових дій) тощо.

Об'єктивна необхідність регулювання розвитку економіки (економічних систем), що передбачає у тому числі і стимулювання їх розвитку, доведена теоретично і підтверджена багатовіковою практикою. Пояснюється така необхідність наявністю різнопланових причинно-наслідкових зв'язків між різними факторами, що впливають на розвиток економіки та її складових, дією в суспільстві тих чи інших інститутів (формальних і неформальних) та інституцій тощо. Зокрема, для ринкової економіки теоретико-функціональна суб'єктно-об'єктна система регулювання економіки може мати вигляд, наведений на рис. 1.1 [5,6 ,7].

Як відомо, регулювання як спосіб впливу держави на розвиток економічних процесів та інші сфери життєдіяльності суспільства, вперше було науково проаналізовано та осмислено ще стародавніми філософами [8,9,10], які розглядали регулювання в загальносуспільному ракурсі. В умовах ринкової економіки процес регулювання досить системно проаналізував Адам Сміт, наголосивши на його необхідності з огляду на визнання винятково важливого значення такої його функції, як стимулювання [8]. Причому функції регулювання і стимулювання розглядалися як ситуативні атрибути впливу держави на ринковий процес незалежно від його особливостей. Тобто, система знань про регулювання та стимулювання розвитку економіки формувалася навколо наукових шкіл, теорій, парадигм, кожна з яких інтерпретувала їх сутність через функціональні пріоритети.

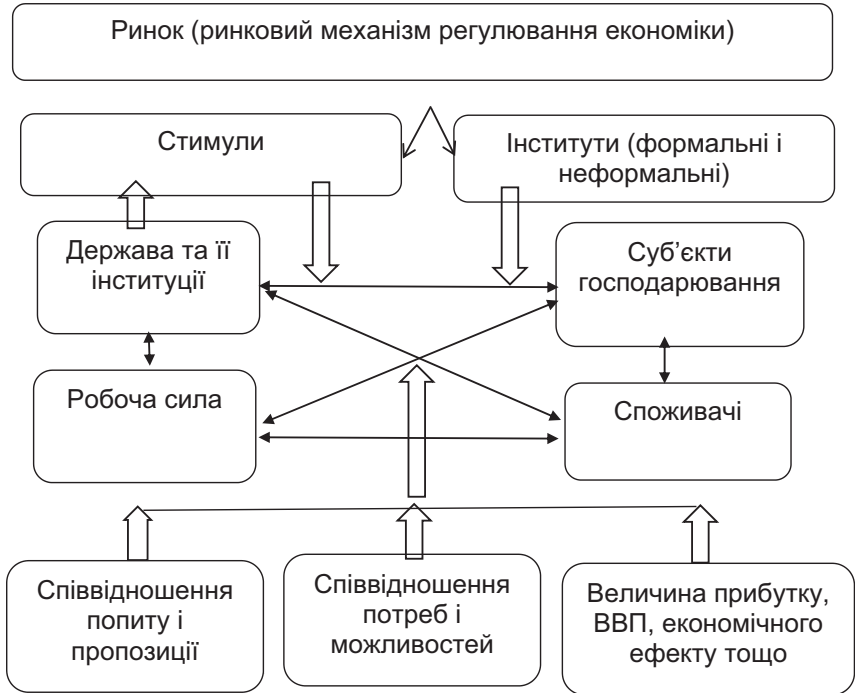

Рисунок 1.1 – Теоретико-функціональна суб'єктно-об'єктна система регулювання економіки

З цього приводу слід зазначити, що регулювання, як усвідомлений наукою концепт впливу держави та її інституцій на розвиток економіки та діяльність економічних агентів, розглядається в межах історично сформованих наукових течій, насамперед таких, як: меркантилізм, фізіократизм, класична теорія, марксизм, кейнсіанство, монетаризм, інституціоналізм [11]. Тому, у межах цих наукових концепцій, і слід, на нашу думку, інтерпретувати суспільно-функціональне призначення, сутність та характерні риси стимулювання як надзвичайно важливої, всеохоплюючої функції регулювання. При цьому обов'язково потрібно враховувати особливості існуючих моделей державного регулювання (американську, японську, шведську, німецьку, англосакську тощо) розвитку економіки та її складових, які були втілені в практику

за допомогою розробленого механізму реалізації поставлених державою завдань.

Механізм регулювання, а у даному випадку – механізм стимулювання розвитку економічних систем, розглядається як сукупність важелів, прийомів, норм, заходів тощо, що забезпечують практичну реалізацію ухваленої в державі економічної політики. Теорія даного питання є багатогранною і багатоаспектною, тому перед нами постає завдання означити теоретико-методологічні положення сутності і функціональні ознаки стимулювання розвитку економічних процесів як однієї з функцій управління та провідника заходів регуляторної політики держави.

З історії розвитку людства, різних економічних систем, господарських комплексів тощо відомо, що саме стимулювання як процес, а також сформовані при його застосуванні мотиви поведінки кожного індивіда, господарюючого суб'єкта, регіону, галузі, держави загалом самим вирішальним чином впливають на результати їх діяльності на усіх рівнях і в усіх сферах. Якщо мотивація є однією із головних функцій менеджменту, то механізм стимулювання можна вважати визначальною інструментальною системою забезпечення соціально-економічного розвитку суспільних формацій.

Таким чином, наголошуючи на винятковій важливості мотиваційних атрибутів, що впливають на соціально-економічні процеси розвитку суспільства, економіки загалом, її окремих регіонів та галузей, а у нашому випадку – розвитку аграрної галузі, зазначимо, що будь-яка економічна система функціонує та розвивається в певних інституційних умовах і під впливом значної кількості чинників, які в сукупності утворюють певний регулятивний механізм, складовою частиною якого є механізм стимулювання. Останній позиціонується нами як сукупність факторів функціонально-регулятивного впливу (методи, важелі, засоби тощо), що організаційно забезпечують розвиток тієї чи іншої економічної системи та її складових, формуючи у останніх певне (позитивне чи негативне) ставлення до дії цих факторів.

Оскільки механізм стимулювання можна розглядати в різних аспектах, тому спочатку слід зосередити увагу на етимології і історичній зумовленості самого поняття «механізм». Як відомо, поняття «механізм» було запозичено економістами з механіки, проте не слід з точністю порівнювати механізм в механіці з механізмом в економіці, оскільки в економіці це поняття має дещо умовний, переносний характер.

З точки зору економіки, механізм – це певний інструментарій, який використовує держава з метою втілення в життя запланованих заходів та забезпечення ефективного використання ресурсів і капіталу. Механізм, на думку низки дослідників, створює умови для виконання управлінських рішень держави (чи іншого керівного органу), виконує певні регуляторні функції, реалізує стимулювальні заходи з метою забезпечення розвитку суспільства, економіки країни, регіонів, галузей, окремих підприємств, людини тощо [12].

Теоретичною ідентифікацією категорії «механізм» в економічному сенсі займалися різні дослідники, зокрема Л. Гурвіч [13] та Е. Маскін [14]. Останні вбачали в механізмі певну гру, форма і зміст якої націлені на досягнення певного результату, який визначає поведінку економічних агентів. Цих авторів можна вважати фундаторами економічної концепції механізму як організаційного утворення, яке складається з низки інституцій, які здійснюють регулювання розвитку тих чи інших економічних систем [15]. На думку інших дослідників, механізм – це позиціонована у практичній і теоретичній площині форма використання ресурсів, активів тощо, об'єднана певним набором дій [16].

Таким чином можна констатувати, що сукупність регулювальних та стимулювальних заходів в економіці може бути функціональною (тобто, діючою) завдяки існуванню певного механізму, дія якого виявляється у різних організаційно-практичних формах. Економічні суб'єкти, що функціонують в певній економічній системі, під впливом дії цього механізму формують власну множину мотивацій, спрямовану на реалізацію поставлених цілей та завдань. При цьому визначальну роль з об'єктивно-ринкової точки зору відіграє саме економічний механізм стимулювання, який визначає ті блага та переваги, яких може досягти економічний суб'єкт в результаті вдалого виконання поставлених завдань. У цьому контексті поняття «економічний механізм» визначає певну систему стимулів і тому наближається до поняття «економічний інститут», який також вибудовує систему стимулів шляхом створення відповідних правил (так званих інститутів) [16]. Таким чином можна констатувати, що той чи інший економічний механізм формується в межах певного інституційного середовища, від якого значною мірою залежить стимулювальна активність економічних суб'єктів, а також ефективність дії стимулів на результати діяльності даних суб'єктів.

Як зазначається в [17], в існуючій системі механізмів впливу на розвиток економіки (яка розглядається нами як об'єкт стимулювання), важливе місце належить економічному механізму функціонування господарюючих суб'єктів – підприємств. Це пов'язано з тим, що підприємства становлять базисну функціонально-організаційну основу розвитку будь-яких соціально-економічних процесів. Саме тому доцільно більш детально розглянути у теоретико-методологічному плані сутнісно-функціональні характеристики економічного механізму функціонування господарюючих суб'єктів – підприємств.

Так, в [3] стверджується, що змістовна характеристика поняття «економічний механізм» дає підстави стверджувати і наголошувати на інституційній природі цього явища, яке в економічній науці позиціонується як системне утворення, конструкція якого дає можливість ідентифікувати різноманітні економічні суб'єкти за функціональністю, результативністю, ефективністю тощо. До таких, «підвладних» дій економічного механізму суб'єктів належать споживачі, підприємства, об'єднання підприємств, галузі, регіони, економіка держави загалом, глобальна (світова) економічна система. Тому термін «механізм» досить широко використовується в економічних дослідженнях для означення різних економічних процесів і явищ і тлумачиться від «... комплексу заходів», спрямованих на дослідження певних цілей, до «... сукупності інституціональних та організаційних структур» і комплексів форм та методів, що ними використовуються [18, 19].

Як вважає переважна більшість дослідників, з думкою яких можна погодитися, економічний механізм – це система заходів, форм і методів, спрямованих на організацію управління соціально-економічними процесами, забезпечення фінансової стабільності та прибутковості, збалансованості інтересів суб'єктів господарювання і держави, формування ефективної системи мотивації праці і інноваційно-інвестиційної привабливості господарських структур [20]. Для держави і населення, які функціонують в умовах трансформаційної економіки, надзвичайно важливо з найменшими витратами гармонізувати економічні інтереси, оскільки усебічна гармонізація зазначених інтересів є гарантією стабільності (соціальної, економічної, виробничої, фінансової тощо) розвитку держави та базисний чинник підвищення рівня життя населення. Оскільки загальноекономічна мотивація формується переважно саме на рівні господарюючих суб'єктів – підприємств, тому від дієвості та ефективності запроваджених державою меха-

нізмів стимулювання значною мірою залежить результат розвитку як самих господарюючих суб'єктів, так і держави загалом. Тобто, економічний механізм, дія якого охоплює господарюючі суб'єкти – підприємства, виконує стимулювальну функцію, формуючи у учасників ринку певний рівень зацікавленості (позитивний чи негативний) в забезпеченні досягнення поставлених державою цілей та завдань.

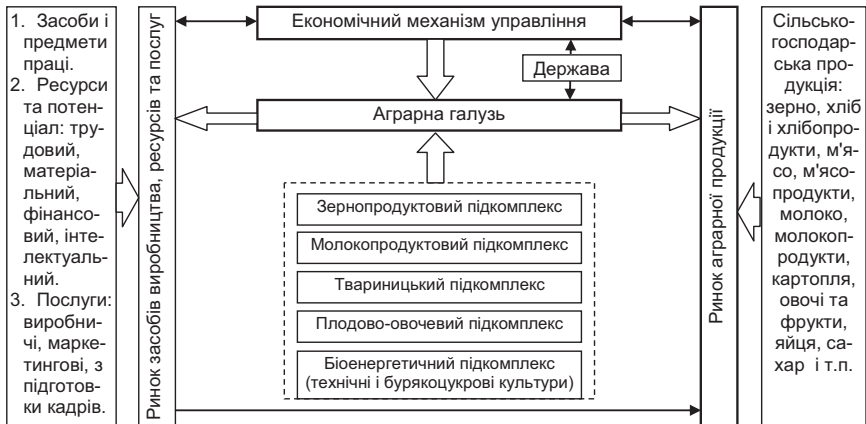

Рисунок 1.2 – Модель економічного механізму управління аграрною галуззю

Розглядаючи розвиток аграрної економічної системи саме з таких позиції, можна представити її як систему, що складається з таких взаємозв'язаних складових: процесів виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, ринку засобів виробництва і послуг, ринку аграрної продукції і продовольства, а також чинного економічного механізму управління, наведеного на рис. 1.2 [21].

Що ж стосується економічного механізму стимулювання розвитку економічних систем, то він також являє собою упорядковану систему ринкових інститутів та інституцій, тому даний механізм за його змістом потрібно розглядати не тільки в економічному, але й в організаційному контексті, тобто як організаційно-економічний механізм (рис. 1.3).

Складовими цього механізму, які так чи інакше впливають на поведінку економічних суб'єктів ринку, є важелі, стимули, заходи, методи, норми примусу тощо, організаційно імплементовані у функції тих

чи інших державних та інших інституцій. Саме ці інституції забезпечують безпосереднє стимулювання учасників ринкового процесу, упорядковують сфери господарського обміну і формують потенціал для задоволення матеріальних та духовних потреб населення та самих економічних суб'єктів ринку. Організаційно-економічний механізм стимулювання поєднує в собі організаційні, економічні та правові аспекти регулятивних дій і суб'єктно-підприємницьких зусиль, які віддзеркалюють відповідну економічну політику держави в певній галузі та в певному регіоні у сфері виробництва товарів, послуг, задоволенні потреб населення тощо [22, 23].

Рисунок 1.3 – Організаційно-економічний механізм стимулювання розвитку економічних систем

Організаційно-економічний механізм стимулювання розвитку економіки постійно еволюціонував залежно від цілей та задач, які ставили перед собою держава та суспільство. Виходячи з цього, можна виокремити механізми стимулювання розвитку економічних систем, які базуються на інституційних аспектах їх розвитку. Так, поширеним є підхід, який визначає механізм стимулювання за типом економіч-

ної системи, в результаті якого виділяється механізм стимулювання ринкового типу (який враховує конкуренцію і співвідношення попиту і пропозиції), та адміністративно-командний механізм, заснований переважно на важелях всезагального примусу.

Обидва механізми стимулювання були детально досліджені науковцями, що дозволило виокремити їх позитивні та негативні сторони і встановити причинно-наслідкові зв'язки їх застосування для суспільства, економіки, суб'єктів господарювання, підприємців, споживачів тощо. Так, в умовах ринкової економіки механізм стимулювання здебільшого зорієнтований на врахування інтересів головних учасників ринкового процесу – виробників і споживачів, а за умов панування командно-адміністративної економіки – переважно на досягнення інтересів держави і окремих колективів. В першому випадку механізм стимулювання діє більш цілеспрямовано, а в другому – його вплив розмитий. Саме ця обставина визначає ефективність, результативність, дієвість та інноваційність такого механізму, що у кінцевому результаті позначається на темпах розвитку економіки і виявляється у рівні суспільно-економічного добробуту населення [24].

В будь-якому випадку дія механізму стимулювання розвитку економіки є надзвичайно важливою передумовою забезпечення економічних інтересів суб'єктів господарювання на певному ринку та держави загалом. Саме процес стимулювання розвитку економіки викликає у економічних суб'єктів ринку появу певного економічного інтересу, який виявляється на мікро-, мезо- і макрорівнях, забезпечуючи при цьому отримання цими суб'єктами очікуваного або прийнятного для себе результату [25]. Реалізується даний економічний інтерес через трудову, господарську, наукову, творчу, комерційну тощо діяльність людей, які вступають між собою у певні економічні відносини.

У наведеному вище аспекті господарських взаємодій і формується економічний інтерес суб'єктів господарювання як їх прагнення, як їх потреба отримати запланований економічний результат в даних економічних умовах [26]. Тобто, економічний інтерес – це корінний інтерес економічних суб'єктів ринку та держави загалом у сфері матеріального виробництва, коли об'єктивні спонукальні мотиви економічної діяльності людей зумовлені їхніми потребами; це реальна причина тих чи інших соціально-економічних дій, які здійснюють суб'єкти господарської діяльності (зокрема, підприємства) для досягнення запланованих результатів. Тому на кожному конкретному підприємстві

формується особливий конструкт (ідеальне уявлення) зацікавленості щодо шляхів забезпечення ефективного господарювання.

Економічний інтерес інституційно зумовленим мотивами, які регулюють поведінку кожного економічного суб'єкта, відображає зацікавленість кожного економічного суб'єкта у певних результатах і значною мірою формується під впливом дії чинного економічного механізму. Слід підкреслити, що існуюча у ринковому середовищі система економічних інтересів є надто складною й багаторівневою. Найвищий рівень у ній представляють інтереси світової спільноти та національні інтереси кожної з країн, а найнижчий – інтереси суб'єктів господарювання. Окрім того існують міжнародні, державні, регіональні, галузеві, колективні, особисті економічні інтереси тощо.

Наприклад, економічний механізм функціонування господарюючого суб'єкта – підприємства має забезпечувати не тільки на досягнення основної мети підприємства, класичне визначення якої передбачає «виробництво продукції (послуг) для задоволення потреб ринку та одержання максимального прибутку» [27], а й досягнення інших цілей: підвищення якості продукції, покращення довкілля, задоволення соціальних потреб працівників, підвищення їх кваліфікації тощо. У свою чергу, цілі діяльності підприємства впливають із його місії, яка визначається суспільним сенсом функціонування підприємства як суб'єкта господарювання і має значний рівень узагальнення.

Забезпечення стратегічних інтересів підприємства і досягнення досить складної за змістом його місії вимагає визначення і реалізації багатоаспектної та кількарівневої системи ієрархічно взаємопов'язаних цілей. Поняття «ціль» у філософському словнику тлумачиться як «ідеальний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людських потреб» [28]. Дещо розмито, але по суті тотожно визначають поняття цілі і інші автори. Зокрема, ціль визначається як один «із елементів поведінки і творчої діяльності людини, які характеризуються передбаченням результатів діяльності та шляхів її реалізації за допомогою певних засобів...» [29]. На нашу думку, наведені визначення цілком коректні не тільки стосовно людини, але і будь-якого суб'єкта господарювання. Вони збігаються з дуже стислим визначенням цього поняття, наведеного у тлумачному словнику: ціль – «... це те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти» [26].

З філософської точки зору розвиток будь-якої економічної системи відбувається під дією законів розвитку, основними з яких є: закон діалектичного синтезу, закон переходу кількісного в якісне, закон діалектичної суперечності (рис. 1.4) [3, 9, 10, 30].

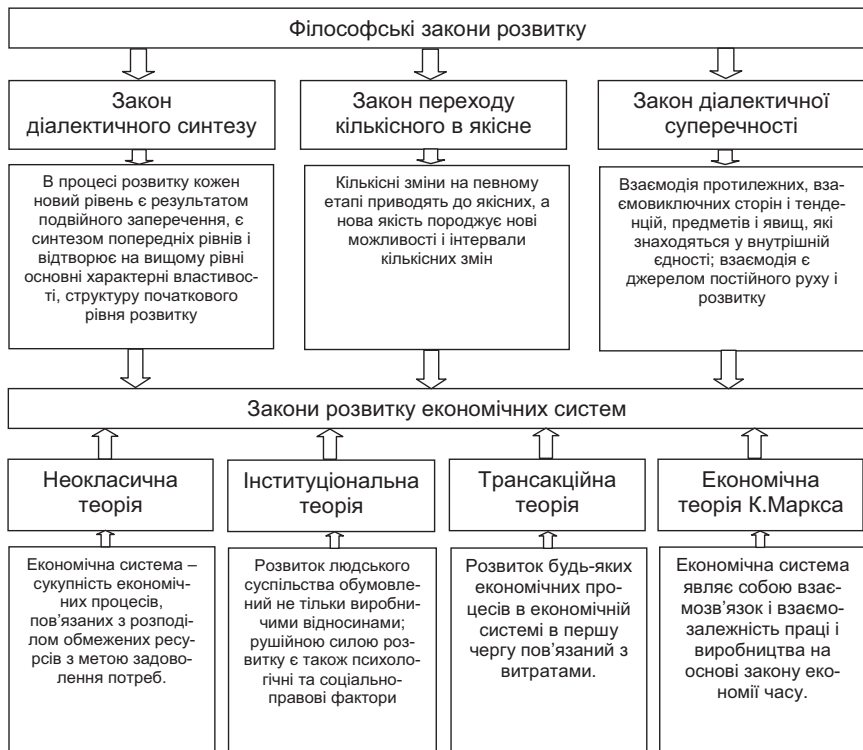

Рисунок 1.4 – Закони розвитку економічних систем

Багатогранна діяльність сучасного підприємства, яка регулюється дією законів розвитку економічних систем, обумовлює складність та ієрархічну підпорядкованість його цілей. Передусім виділяють стратегічні цілі підприємства першого порядку та підпорядковані їм функціонально-конкретизовані цілі другого порядку [31]. Основні інтереси підприємств визначають його стратегічні цілі (цілі першого порядку), до яких, насамперед, треба віднести: досягнення конкуренто-

спроможності на відповідному ринку, прийнятному рівня прибутковості та високого рівня кредитного рейтингу. Важливим для розвитку підприємства є узгодження його цілей із загальнодержавною стратегією розвитку економіки та її складових.

Німецькі вчені Ф. К. Беа, Е. Дихтл та М. Швайнер [32] серед основних цілей діяльності підприємства виділяють: економічні (максимізацію прибутку, зниження збитків, збільшення обороту та ін.); технічні (покращення якості продукції, підвищення технічного рівня виробництва); соціальні (скорочення робочого часу, поліпшення соціального забезпечення працівників тощо); екологічні тощо. Досягнення цих цілей здійснюється шляхом виконання підприємством відповідних функцій, спрямованих на реалізацію поставлених завдань і цілей.

Для забезпечення ефективного функціонування ланцюжка економічного механізму «інтерес → місія → цілі → функції» на підприємстві потрібно створити адекватну поставленим завданням систему управління. Адже саме в ній розробляється стратегія розвитку підприємства, закладаються основи його технічної, фінансової, кадрової тощо політики і обґрунтовуються шляхи її реалізації. Тобто економічний інтерес будь-якого економічного суб'єкта інституційно зумовлений мотивами, які регулюють поведінку цього суб'єкта, формуючи зацікавленість кожного економічного суб'єкта у досягненні певних результатів.

Отже, аналізуючи наведені вище погляди вчених щодо сутності поняття економічного механізму, а також враховуючи специфічність цілей і функцій економічних суб'єктів, що функціонують у сучасних умовах господарювання, економічний механізм стимулювання розвитку економічних систем можна трактувати як сукупність методів, засобів, дій і форм, що визначають внутрішні мотиви діяльності економічних суб'єктів (зокрема, підприємств) та їх економічні інтереси, а також наявність певної системи управління цими процесами.

Як відомо, на розвиток сучасної ринкової економіки об'єктивно впливає стан конкурентного середовища, тому в теоретико-методологічному плані питання розробки механізмів стимулювання розвитку економіки повинно охоплювати і розв'язання проблеми становлення конкурентного середовища. Не випадково, А. Гальчинський та В. Гець [33] вважають конкурентне середовище необхідною умовою розвитку ринкових відносин. Саме воно повинно стати однією із головних рушійних сил, що забезпечує розвиток національної економіки та її складових на інноваційній основі. З позицій ринкової методології фор-

мування конкурентного середовища, в якому будуть функціонувати економічні суб'єкти, в інституційному й організаційному аспекті зводиться до того, що конкурентне середовище – це система соціально-економічних взаємодій, в межах і під впливом яких всі економічні суб'єкти ринку формують свої плани розвитку, визначають цілі і можливості реалізації цих планів.

Конкурентним середовищем сучасного підприємства є інші суб'єкти конкурентної боротьби (тобто інші підприємства) та їхні дії, спрямовані на забезпечення власних інтересів, у результаті чого і формуються певні умови діяльності даного підприємства. У кожній галузі економіки створюється власне конкурентне середовище. Галузевий аспект специфіки конкурентного середовища дає підстави стверджувати, що кожне підприємство, як центральна ланка ринкового механізму, повинно самостійно вести конкурентну боротьбу, розв'язуючи при цьому низку складних питань, а саме: здійснювати адекватну оцінку дій та продукції конкурентів; розраховувати їх економічний потенціал; визначати пріоритети та конкурентні стратегії конкурентів тощо. Необхідність проведення зазначених вище дій пов'язана з мотиваціями отримати не тільки додатковий дохід, а загалом «вижити» в умовах жорсткої конкурентної боротьби за ресурси, споживачів, ринки збуту тощо.

Найпоширенішими концепціями конкурентної політики держави є такі, що ґрунтуються на [34, 35, 36]: пануванні ринку – тобто господарючі суб'єкти (підприємства) мають змогу зайняти провідне становище на ринку при умові недопущення ними зловживань шляхом застосування монопольної влади (тиску та інших суб'єктів ринку); регулюванні ринку – тобто держава визначає частку (та структуру) ринку, яку може опанувати той чи інший господарючий суб'єкт, встановлює умови виходу підприємств на той чи інший ринок тощо. Інший автор – З.М. Борисенко [37] розглядає конкурентну політику держави як комплекс цілеспрямованих заходів, що їх запроваджує держава, які мають на меті створення і захист конкурентного середовища, проведення профілактичної роботи та припинення порушень конкурентного законодавства з боку окремих суб'єктів господарювання, сприяння розвитку добросовісної конкуренції на товарних ринках.

У Господарському кодексі України визначено, що антимонопольно-конкурентна політика держави – це політика, яка спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності

суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах запобігання проявам дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки [38].

Світовою практикою доведено, що соціальні, економічні і навіть політичні аспекти конкурентної політики держави фундаментально впливають на конкурентну поведінку її суб'єктів господарювання та результативні показники розвитку їх підприємницької діяльності і економіки загалом. Тому об'єктивно підтвердженням є той факт, що держава, якщо вона дбає про ефективність, конкурентоспроможність своєї економіки та про інституційну адаптивність підприємництва сучасним економічним умовам господарювання, повинна забезпечувати виконання низки функцій та завдань, наведених нами на рис. 1.5 [39].

Рисунок 1.5 – Функції держави щодо забезпечення економічного розвитку

Низка економістів, теоретиків і практиків засвідчують свою прихильність до такого типу конкурентної політики держави, яка б зба-

лансовувала промислову, структурну, інноваційно-інвестиційну, цінову тощо діяльність суб'єктів господарювання та даному ринку. Так, В. Геець [40, 41] зазначає, що слід враховувати зв'язок конкурентної політики держави з її промисловою, інноваційною, технологічною та зовнішньоторговельною політикою. Якщо ж проаналізувати сучасну конкурентну політику, яка проводиться в Україні, то тут переважає думка про те, що у вітчизняній економіці має місце нерівність суб'єктів господарювання у їх доступі до державної інформації та політичної влади, що отримало назву «новий монополізм».

Повертаючись до механізму стимулювання розвитку економічних систем, потрібно підкреслити, що за своєю сутністю і функціональними ознаками його цілком обґрунтовано можна віднести до економічних категорій, адже в ринкових умовах будь-яке стимулювання, за своєю суттю, розглядається як система економічних стимулів, що спрямовують діяльність господарюючих суб'єктів у потрібному в даний час напрямі. Навіть «невидима рука ринку» – головний, фундаментальний важель розвитку економіки – характеризується винятково економічністю, оскільки інформація щодо стимулювання тих чи інших дій суб'єктів господарювання надходить до них насамперед через ціну на їх продукцію. При цьому стимулювальний механізм виступає як сукупність певних «правил гри», які сформовані державою та ринком.

Тобто через формалізацію цих «правил гри» у законодавчих актах держава визначає конкретні стимули, які у своїй сукупності складають механізм стимулювання розвитку тих чи інших економічних процесів. При цьому виникає певне протиріччя: з одного боку, ринок сам формує об'єктивні стимули для економічного розвитку суб'єктів господарювання, а з іншого боку, ці об'єктивні стимули можуть бути уточнені або навіть замінені державними регуляторними заходами. Тому концепція формування механізму стимулювання розвитку сучасних економічних систем повинна ґрунтуватися на твердженні, що даний механізм – це опис шляхів, порядку та форм взаємодії господарюючих суб'єктів між собою та з державою, в результаті чого здійснюється пошук та ефективне використання ресурсів з метою задоволення найрізноманітніших суспільних потреб. У механізмі стимулювання розвитку економічних систем, якщо дотримуватися даної теоретичної

концепції, форма і порядок застосування певних стимулів значною мірою унормовує отримання запланованого державою результату (ефекту).

Таким чином можна констатувати, що стимулювання розвитку економічних систем у ринковому середовищі є природно-об'єктивним процесом, який зумовлений як властивостями ринку, що має здатність до саморегулювання, так і регулюючими рішеннями держави та її інституцій. Тобто, розвиток економічних систем відбувається як під впливом дії об'єктивних ринкових законів, так і під впливом прийнятих і унормованих державою заходів законодавчого й управлінського характеру.

Тому теоретичне дослідження сутності і функціональних ознак механізму стимулювання розвитку економіки та її складових (сегментів), незалежно від їх галузевих особливостей (промисловість, сільське господарство, будівництво тощо), позиціонується нами у контексті теорії ринку, конкуренції та підприємництва [42]. Досліджуючи теоретико-методологічні засади стимулювання розвитку економічних систем, ми об'єктивно вбачаємо в ньому управлінський контекст, і насамперед функцію регулювання, яка реалізовується через інститути ринку та сформовану державою модель управління економічним розвитком, що включає упорядкування господарських операцій, забезпечення відповідних соціальних стандартів тощо. У цьому контексті механізм стимулювання розвитку економічних систем можна охарактеризувати як певну організаційно-економічну структуру, в яку вбудовані як норми примусового характеру (стандарти, критерії, нормативи тощо), так і економічні стимули (податки, дотації, державні закупівлі тощо), що дозволяє збалансувати економічні процеси в межах позиціонованої державою інституційної моделі економічного розвитку. Ця сконструйована державою організаційно-економічна структура визначає основні напрями діяльності економічних суб'єктів ринку, контролюється відповідними інституціями суспільства та держави, регулюється законами ринку і детермінує (обумовлює) досягнення запланованих державою (чи іншим керівним органом) певних показників (результатів, ефектів) соціально-економічного розвитку держави, регіонів, галузей тощо.

1.2. Особливості механізму економічного стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Механізм стимулювання розвитку економічних систем, який є однією із складових державного регулювання і ринкового саморегулювання, акумулює у собі не тільки важелі загальноекономічного впливу, але й специфічні прийоми і методи, характерні для окремих галузей економіки. Особливо це стосується агропромислового сектору економіки, який в силу притаманних йому особливостей є таким об'єктом стимулювання, що потребує врахування природних факторів, а також соціально-безпекового фактору, адже галузь є визначальною для будь-якої країни, тим більше для України з огляду на її аграрний потенціал. Аграрна галузь, як об'єкт регуляторного впливу держави, не допускає застосування шаблонних стимулювальних заходів, тому потребує розробки окремої аграрної теорії регулювання (яка охоплює стимулювання, координацію, державну підтримку, контроль тощо) і інституціоналізується через відповідні механізми державної політики.

Агропромисловий сегмент економіки є особливим за специфікою господарювання, а відповідно, і стимулювання. Дана обставина повинна передбачати застосування специфічних інструментаріїв управлінського впливу, які виявляються у певній сукупності різних методів, прийомів та заходів. Теорія даного питання досить складна, проте в історичному ракурсі його розгляду можна зазначити, що господарський комплекс в аграрному секторі економіки України постійно еволюціонує в нових інституційних умовах, які характеризуються поступовим становленням та розвитком ринкових відносин. Особливості цього процесу обумовлюють також специфічну побудову механізму стимулювання розвитку аграрної галузі, основу якого становлять економічні інститути стимулювання та інституції, які забезпечують дію даних економічних інститутів. Механізм стимулювання розвитку аграрної галузі потребує також суттєвого переформатування існуючої системи стимулів, соціально-економічних відносин і організаційних структур, які забезпечують функціонування даного механізму. Тобто, виникає потреба в якісних змінах функцій, структур, завдань, умов функціонування економічних інститутів стимулювання, які «перейшли» в українську аграрну галузь з планово-розподільчої економіки. При цьому, під економічними інститутами стимулювання слід вважати, на наше переконання, державну та місцеву владу, власність, управління, кон-

куренцію і підприємництво, які діють на рівні економіки, галузі, регіону, господарюючого суб'єкта, підприємства тощо.

Світова економічна й аграрна наука, а також практика стимулювання розвитку аграрнопромислового виробництва накопичили значну кількість перевірених часом концепцій і методів, які віддзеркалюють сучасні реалії функціонування аграрного сектору економіки країн в умовах глобального ринку. При цьому кожна країна має свій особливий інструментарій, який враховує специфіку національної економіки, фінансові можливості країни, структуру виробництва продовольчих товарів, обсяги та структуру їх споживання тощо.

Як зазначається в [43], стимулювання аграрної галузі, як одна із функцій державного управління, в умовах існуючої в Україні моделі агрогосподарювання потребує подальшої трансформації шляхом критичного аналізу накопичених минулих знань та доповненням теорії, методології і практики стимулювання новими постулатами.

Перш за усе, вищенаведена наша авторська позиція пов'язана з тим, що хоча вітчизняний агропромисловий комплекс вже тривалий період реформується, в окремих питаннях він є ринковим лише де-факто; проте на макроекономічному рівні цей комплекс демонструє вражаючу ефективність, незважаючи на його загально невисокий техніко-технологічний рівень. Завдяки унікальному природно-економічному потенціалу конкурентоспроможність аграрної галузі є надзвичайно високою, проте інституційні умови її функціонування навіть за відсутності ефективної системи стимулювання потребують глибокого наукового осмислення і становлять базу для широкої наукової дискусії.

З огляду на глибинність і багатоаспектність ринкових перетворень в аграрному секторі економіки України змінилися також інститути стимулювання, адже ускладнилася вся система економічних відносин у механізмі «виробництво → розподіл → обмін → споживання», а також у ланцюжку взаємовідносин «підприємство → працівник → ринок». Інституційна складова стимулювання аграрного виробництва стала фундаментально іншою як на макро-, так і на мезо- та мікрорівнях. Це значною мірою впливає на продуктивність праці в агропромисловому комплексі, ефективність виробництва аграрної продукції та конкурентоспроможність самої аграрної галузі.

Кардинально змінилися в аграрній галузі також внутрішньогосподарські і міжгосподарські відносини, а також показники їх оцінки та

виміру, виникли нові ланки, форми, методи і механізми цих взаємовідносин. Більшою мірою зазнали змін відносини власності, критерії ефективності діяльності агропромислових підприємницьких структур, системи стимулювання працівників тощо. Зважаючи на це, змінилася і система відносин між державою і господарюючими суб'єктами, між самими господарюючими суб'єктами, між окремими працівниками АПК та державою і господарюючими суб'єктами тощо, що має бути враховано при розробці та оцінюванні дієвості економічних інститутів і всієї системи стимулювання агропромислового виробництва. Тому інституційний ракурс дослідження зазначеної проблеми є досить складним, але завдяки застосуванню міждисциплінарного наукового пошуку є можливість розкрити нові сторони взаємовідносин в АПК та визначити можливості їх подальшого розвитку [15].

Інституційний контекст розгляду зазначеної вище проблеми зумовлює необхідність розкриття сутнісних характеристик теорії інституціоналізму, яка, у свою чергу, структурована за такими напрямками як: старий інституціоналізм, неоінституціоналізм, еволюційний інституціоналізм тощо. У цьому аспекті економічні інститути стимулювання поділяються на формальні та неформальні і являють собою певні правила, які упорядковують ставлення працівників, власників, менеджерів тощо до своєї професійної діяльності. Інститутами, на думку [44], слід вважати механізми впровадження цих правил, а також організації, які розробляють і систематизують ці правила. Тобто, інститути – це і установи, і сукупність правил, регуляторних норм тощо, а економічні інститути – це аналогічні утворення, що мають економічний зміст і цілеспрямованість. Існує і інша точка зору, згідно якої інститути – це система правил, норм поведінки тощо, а організації, які розробляють і систематизують ці правила, є інституціями.

Сучасні економічні інститути стимулювання аграрного виробництва виникли в Україні в результаті ринкових інституційних перетворень, які проводяться протягом останніх 26 років. Важливим є факт ліквідації інститутів загальногалузевого державного планування господарської діяльності агропідприємств та жорсткого державного управління, яке передбачало навіть втручання в механізм соціально-трудових відносин. Тобто в Україні набирають оберти процеси дерегуляції, відбувається перенесення центру економічної відповідальності на рівень господарюючих суб'єктів, а це, у свою чергу, потребує суттєвого переформатування функцій економічних інститутів

стимулювання. Свого часу в аграрній галузі зазначені завдання були формально виконані, причому в надзвичайно короткі строки, разом з тим фактичні результати проведених перетворень в системі стимулювання аграрної галузі в даний час сприймаються неоднозначно. З одного боку, відбулися суттєві зміни в механізмі формування та функціонування інститутів стимулювання аграрного виробництва (насамперед аграрних холдингів), що дало підстави стверджувати про «ідеальність» та дієвість даного механізму стимулювання (так званий концепт), а з іншого боку, утворилися нові форми господарювання, які потребують запровадження нових, насамперед індивідуально-ринкових методів стимулювання аграрного виробництва.

Досліджуючи теорію питання щодо стимулювання агропромислового виробництва [43], слід звернути увагу на важливість розробки на державному рівні концепції аграрної політики, а також на позицію держави щодо цього питання, яка формалізується економічними інститутами стимулювання та реалізується відповідними державними інституціями. В даний час позитивним є той факт, що результати наукових напрацювань, що їх зробили вітчизняні фахівців та дослідники, поступово втілюються в стратегічних та тактичних планах, в нормативно-правових актах, в яких визначається комплекс стимулів, які пропонує держава для стимулювання розвитку аграрного виробництва.

Так, інституціоналізація механізмів стимулювання агропромислового виробництва в Україні відбувається перш за все в Конституції України [45], в Законах України: «Про основні засади державної політики на період до 2015 року» [46], «Про державну підтримку сільськогосподарства України» [47], в яких визначаються модель, схеми і порядок стимулювання аграрного виробництва. Концептуальні наукові теоретичні позиції та визначення складових механізму стимулювання агропромислового виробництва, які були запропоновані низкою дослідників, систематизовані та подані нами у табл. 1.1 [48, 49, 50, 51, 52, 53].

Аналізуючи нинішній стан розвитку аграрної галузі України, можна констатувати, що ринкові перетворення в аграрній галузі не завершені, інституційна реформа системи стимулювання агропромислового виробництва затягнулася, і її результати не можна вважати такими, що суттєво стимулюють розвитку аграрного виробництва. На нашу думку, економічні інститути стимулювання аграрного виробництва загалом можна вважати дисфункціональними з таких причин: не

Таблиця 1.1 – Концептуальні наукові теоретичні позиції та визначення складових механізму стимулювання агропромислового виробництва

Поняття	Змістовне визначення сутності	Відношення до кодифікації стимулювання
Державне регулювання економіки	Комплекс заходів державного впливу на суб'єктів ринкового обміну задля необхідності спрямування їх дій у напрямі досягнення загальнодержавних цілей [48]	Макроекономічне та загальнополітичне визначення стимулювальних випадків
	Система прийняття рішень із забезпечення рамкового режиму у розвитку економіки [49]	
	Дії держави стосовно формування рамкових умов розвитку аграрного сектору [50]	Створення загально-інституційної бази формування результатів господарювання в галузі
	Принципи і дії, здійснювані державою для вирішення проблемних ситуацій сільськогосподарського обміну [51]	Реалізація формальних правил стимулювального впливу
Аграрна політика	Стратегічний курс держави і система заходів, спрямовані на істотне поліпшення умов життя населення і забезпечення продовольчої безпеки країни [52]	Позиціонування загальних контурів стимулювання в межах державної доктрини управління агросектором
	Система цінностей – базисних імперативів, навколо яких концептується змістовно-практична дієвість управлінського упорядкування агроекономічної системи [53]	Утвердження інституційної конструкції національної ідентичності механізмів стимулювання
Механізм державного регулювання	Система управління народним господарством через використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізацію власності тощо [52]	Функціональне поєднання важелів, інструментів, методів безпосереднього здійснення державно-ринкових стимулювань

сформовано формальні та функціональні інститути (норми) запровадження ринку обігу земель сільськогосподарського призначення; не усунуто причин диспаритету цін і нееквівалентності міжгалузевого обміну; нестабільною є інвестиційно-інноваційна привабливість аграрної галузі; відсутня ефективна система правового захисту товаровиробників і найманих працівників, а також гарантій достатності рівня

оплати праці, орендної плати за землю та майно. Таким чином, можна вважати, що ринкові інститути в аграрному секторі економіки України повністю ще не сформовано.

Особливістю аграрної галузі України є той факт, що економічні інститути стимулювання аграрного виробництва функціонують в умовах ринку, наближеного до досконалої конкуренції. Разом з тим, аграрний ринок є дуже складним інституційним утворенням і являє собою сукупність інститутів, економічних відносин, а також сукупність товарів та послуг, вироблених на різних ринках: ринку сільськогосподарської продукції, ринку аграрних послуг; ринку сировини і продовольства, ринку матеріально-технічних ресурсів, ринку фінансів, капіталу, засобів виробництва; ринку землі, ринку праці тощо. У межах цих ринків і під впливом результатів (ефектів) від їх діяльності та розвитку формуються і функціонують відповідні механізми стимулювання учасників агропромислового виробництва.

Умови відтворення і ефективність агропромислового виробництва, а також конструктивність (раціональність) цього процесу цілком і повністю залежать від безперервності аграрного виробництва, що, у свою чергу, зумовлено наявністю у аграрних товаровиробників необхідних економічних ресурсів. Нестача економічних ресурсів може повністю паралізувати розвиток агропромислового виробництва, що зумовлює необхідність здійснення постійної діагностики забезпечення його необхідними видами сировини, засобами виробництва, фінансовими ресурсами тощо. Як свідчить досвід розвинених країн, ефективне використання на мікрорівні економічного потенціалу товаровиробників аграрної продукції значною мірою залежить від якості, достовірності і об'єктивності отриманої ними інформації.

Справа в тому, що умови, в яких функціонує аграрна галузь, мають високий рівень змінюваності та невизначеності, і ця обставина обов'язково вимагає від товаровиробників аграрної продукції пошуку шляхів отримання достовірної інформації про стан ринку аграрної продукції, організаційно-функціональні зв'язки між економічними суб'єктами ринку, ціни на аграрну продукцію тощо. Одним із шляхів розв'язання цього питання є застосування методів моніторингу та діагностики, що безумовно буде сприяти підвищенню ефективності та результативності діяльності аграрних товаровиробників.

Підсумовуючи вищесказане, нами пропонується така інституційна побудова механізму стимулювання розвитку аграрної галузі України, яка наведена на рис. 1.6. А схему «поєднання» ідеальної і реальної моделей державного управління розвитком аграрного сектору економіки наведено нами у Додатку А, рис. А.1 [54].

Серед усього різноманіття механізмів стимулювання розвитку аграрної галузі слід виокремити організаційний, інституційно-правовий, внутрігосподарський, фінансовий, інформаційного забезпечення тощо [55]. Особливу увагу потрібно звернути на фінансовий або фінансово-економічний механізм, оскільки зміни у фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які можуть бути спричинені динамічною зміною зовнішнього середовища, повинні забезпечувати якнайшвидше пристосування аграрних товаровиробників до нової ринкової кон'юнктури. А це, у свою чергу, вимагає нових підходів до стимулювання розвитку аграрного виробництва, удосконалення (прискорення) процесу прийняття відповідних фінансових рішень на рівні держави. Тому впровадження якісних моніторингу та діагностики процесів, що відбуваються в аграрному виробництві, є нагальною і невідкладною задачею в системі державного управління агропромисловим комплексом [56] і потребує свого подальшого дослідження.

Слід підкреслити, що механізми стимулювання аграрного виробництва та організаційно-функціональна структура реалізації даного аспекту регуляторної політики в аграрній сфері, мають свою специфіку і використовують відповідний інструментарій, у тому числі щодо інформаційного наповнення системи прийняття управлінських рішень [57,58]. Тому в системі стимулювання аграрного виробництва обов'язково повинна бути присутня підсистема діагностики, на яку покладається функція формування інформаційного поля прийняття управлінських рішень. І ця функція є надважливою в умовах конкурентного ринку. Діагностика дає можливість уповноваженому органу з реалізації політики стимулювання агропромислового комплексу точніше визначитися щодо ситуації, що склалася в аграрній галузі, і обрати більш ефективну стратегію і тактику стимулювальних трансакцій – провідників державної регуляторної агрополітики [59,60].

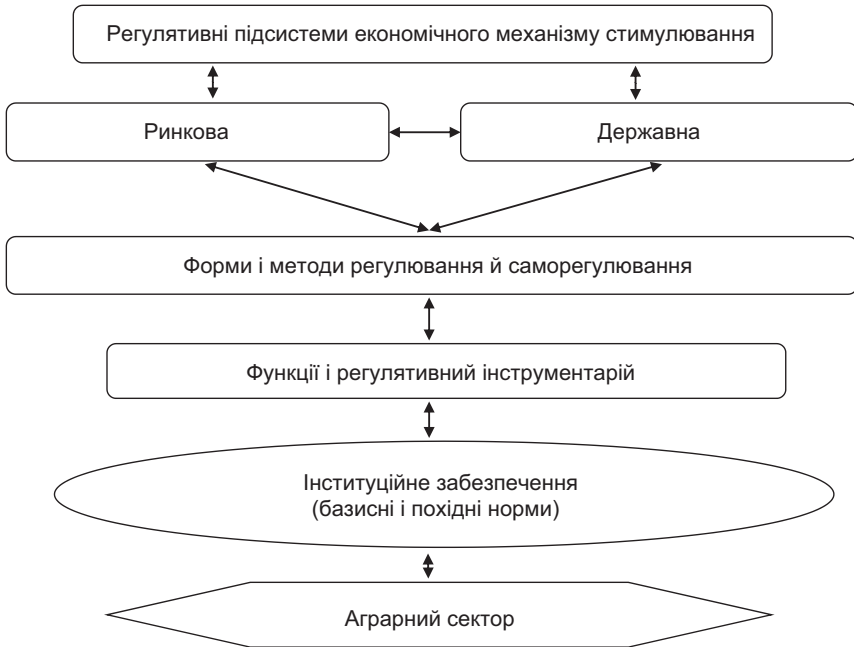

Рисунок 1.6 – Інституційна конструкція механізму стимулювання розвитку аграрної галузі України

Відомо, що від стану, динаміки та структури забезпечення агропромислового виробництва матеріальними та фінансовими ресурсами залежать його потенційні можливості розвитку. Разом з цим, ефективність розвитку агропромислового виробництва багато в чому залежить від якості економічних рішень, що приймаються відповідними уповноваженими органами. Ще на етапі підготовки цих рішень одним із чинників успіху є стратегічне бачення ситуації в цілому і вміння прогнозувати можливі варіанти розвитку подій. Тому під стратегічним баченням потрібно розуміти, з одного боку, всебічну діагностику ситуації, що складається на ринку аграрної продукції, а з іншого, – генеральний напрям розвитку агропромислового виробництва, який визначить його успішність і високі темпи розвитку в нестабільному ринковому середовищі.

Незважаючи на суттєву роль діагностики стану аграрного ринку при прогнозуванні перспектив розвитку агропромислового виробництва [61], дослідженню сутності цього поняття, його складових, методичному інструментарію проведення діагностики все ще приділяється недостатньо уваги. Як відомо, основу дослідження будь-якого економічного явища становлять загальнонаукові методи пізнання, які поділяються на емпіричні, емпірико-теоретичні та теоретичні [62]. Саме на емпіричному рівні науковці отримують нові знання, спираючись на накопичений практичний досвід, за допомогою опису процесів та явищ, спостереження, експерименту та діагностики. Систематизація методів пізнання, які використовуються при дослідженні агропромислового виробництва, наведена нами на рис. 1.7 [63].

Тут потрібно зазначити, що діагностика дуже часто ототожнюється з аналізом, проте це не зовсім коректно, адже діагностика є значно ширшим поняттям, оскільки охоплює аналіз, обробку і поширення інформації. З наукових трактатів минулого й сьогодення відомо, що в фундаментальних та прикладних наукових дослідженнях аналіз і діагностика є методом та засобом пізнання матеріального світу. Пізнання процесу чи явища з метою всебічного вивчення в його конкретній цілісності включає в себе попередній поділ його на складові частини, ознаки, властивості тощо і розгляд кожної із них окремо. Це завдання виконує аналіз, який вважається універсальним методом наукового пізнання для всіх галузей знань. Однак поділ процесу або явища на окремі частини тільки тоді стане засобом пізнання цього процесу або явища, коли він буде застосований не механічно і безвідносно місця і значення кожного з елементів, які утворюють даний процес або явище, а забезпечить виокремлення найсуттєвіших елементів (складових), які становлять сутність даного досліджуваного об'єкта, з описом взаємозв'язків між цими елементами.

Залежно від завдань дослідження, особливостей і складності структури об'єкта дослідження, рівня абстракції процедур і інструментів їх реалізації, аналіз набуває різних форм. Так, діалектичний аналіз є інструментом проникнення в сутність речей. Даний аналіз дає необхідну інформацію для її критичного осмислення, підготовки, прийняття та оцінювання ухвалених рішень [62, 63].

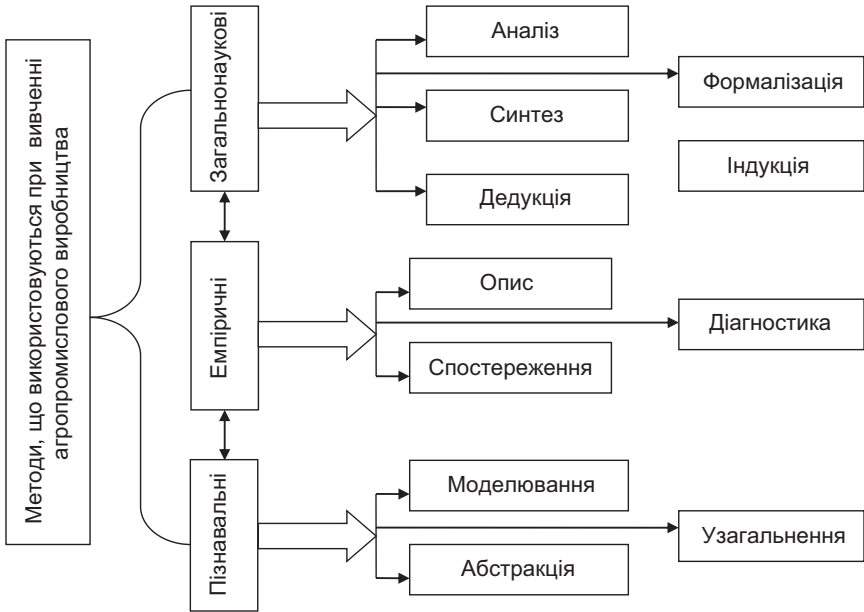

Рисунок 1.7 – Методи пізнання, що використовуються при дослідженні агропромислового виробництва

Деякі інші задачі вирішує діагностика. У перекладі з давньогрецької діагностика означає розпізнавання стану об'єкта, що вивчається, за непрямими ознаками [64]. Вона широко застосовується в медицині, адже в цій галузі постановка точного діагнозу є визначальним, забезпечуючим фактором позитивного результату. Також діагностика – це метод тестування технічного обладнання на предмет його функціональності. Разом з цим досягнення високих результатів у господарській діяльності можливе на засадах всебічної поінформованості менеджменту в частині господарських, фінансових, організаційно-економічних та інших аспектів ведення бізнесу. Таким чином і в агропромисловому секторі всебічна діагностика є важливою детермінантою ефективності, яка сприяє прийняттю конструктивних, об'єктивно-зумовлених управлінських рішень [56].

Діагностика є процесом, який забезпечує ухвалення управлінських рішень з підтримки об'єкта дослідження в стані, що забезпечує

його нормальне функціонування через виявлення і ідентифікацію проблем, що виникають в процесі його функціонування, а головне – дає змогу встановити діагноз тієї чи іншої проблеми, що виникла. Саме діагностика визначає кількісно-якісні параметри, фактори і нормативи фінансового стану об'єкта діагностики, враховуючи особливості, тенденції і закономірності його розвитку, з подальшим їх оцінюванням та порівнянням з оптимальними або домінуючими показниками, характерними для даного ринку, періоду часу, території тощо. Особливого значення діагностика набуває при здійсненні управління в складних системах, до яких відноситься і агропромислове виробництво.

Як зазначає І.Г. Сокиринська, діагностика має здійснюватися у встановленому часовому періоді після проведення етапу аналізу, оскільки процес діагностики спирається на певну аналітичну базу, коли під час аналізу виявляються видимі ознаки проблеми (симптоми), які самі по собі не можуть пояснити ні причини, ні наслідки цих проблем [65]. Поряд з цим зазначимо, що діагностика є важливим етапом в підготовці та прийнятті управлінських впливів на структурні елементи будь-якої системи; вона повинна здійснюватися після проведення ґрунтовного аналізу й оцінювання ситуації, що виникла в даний момент часу; вона повинна спиратися на певну аналітичну базу і бути пов'язаною з виявленими в ході проведеного аналізу симптомами певних деструктивних явищ. Завдяки впровадженню діагностики в управлінський процес постає можливість суттєво підвищити якість управлінських рішень, що приймаються; тому діагностика вважається певною підфункцією менеджменту, яка використовується для пошуку шляхів якнайкращого вирішення проблем виробничого, інфраструктурного, організаційного, економічного та іншого характеру.

Більш фундаментально проблема діагностики висвітлена у працях А.С. Вартанова [64] і З.Н. Соколовської. Ними діагностика розглядається за системним підходом, що забезпечує всебічне оцінювання стану об'єкта в ситуації, коли про нього відсутня повна інформація, а також дає можливість виявити проблеми його функціонування, окресливши можливості і шляхи їх усунення, враховуючи при цьому реальний стан даної економічної системи з позиції коливання її параметрів. Вартанов А.С. [64] наголошує також на тому, що діагностика суттєво відрізняється від аналізу (що часто не враховується іншими авторами), оскільки діагностика, окрім встановлення загальної сукупності структурних складових певного процесу або явища (наприклад, пев-

ної сукупності економічних показників), дозволяє виокремити структурні складові і зв'язки між ними в динаміці, що досить важливо. Таким чином, використання при дослідженні агропромислового виробництва діагностики, особливо фінансової, є доцільним і обґрунтованим поряд із аналізом і оцінкою впливу окремих факторів на розвиток аграрного виробництва.

Проте, багато дослідників погоджуються з тим, що часто має місце неузгодженість у процесі прийняття управлінських рішень, яка зумовлена тим, що використання методів економічного аналізу і діагностики не гарантує керівному органу прийняття обґрунтованих управлінських рішень, оскільки первинна інформація, яка аналізується та діагностується, може бути неповною, несвоєчасною або спотвореною.

Тому, ефективне управління будь-яким об'єктом, а відповідно і його стимулювання можливе за умов, коли управлінець (менеджер) володіє повною, достовірною, оперативною інформацією про стан цього об'єкта та результати його діяльності у минулому періоді тощо, що відкриває можливості для співставлення отриманих результатів з сучасними вимогами (або з досягненнями інших суб'єктів господарювання) і сприятиме усвідомленню траєкторії майбутнього розвитку даного об'єкта управління (певної економічної системи) і досягнення ним (нею) тих чи інших показників та результатів діяльності [66].

Аналізуючи стан та тенденції розвитку агропромислового комплексу України можна відзначити, що управління цим комплексом переорієнтувалося на ринкові засади, адже агропромислова галузь у більшості своїх виявів стала сегментом ринку з властивою йому конкуренцією. Тому аграрна галузь потребує пошуку відповідної потребам господарюючих суб'єктів інформації, аналітичних фактів щодо розвитку господарських структур, структуризації державної системи управління аграрною галуззю тощо. Разом з цим, система управління аграрною галуззю буде функціональна лише за умови, коли є повна та об'єктивна інформація про стан об'єкта управління [3]. Проте, навіть коли ця умова виконується, можуть з'явитися складнощі, пов'язані з ідентифікацією необхідних, першорядних даних, на базі усвідомлення яких керівництво (менеджмент) зможе чітко уявити засадничі моменти функціонування об'єкта управління. Накопичення інформації про стан об'єкта управління, забезпечення її повноти вимагає суттєвих інвестицій у даний процес, які можуть бути обмеженими, а

наявність надлишкової інформації є також проблемою, оскільки може завуальовувати наявні недоліки об'єкта управління.

Щодо розгляду понять діагностики взагалі та фінансової діагностики зокрема, то цю проблему порушують лише поодинокі дослідники. Найширше висвітлив поняття фінансової діагностики французький учений Б. Коласс у своїй праці «Управління фінансовою діяльністю підприємства». На його думку, «...для відповідального фінансиста займатися діагностикою – це означає розглядати фінансове положення підприємства так, щоб виявити в динаміці симптоми явищ, які можуть затримати досягнення направленої мети і рішення задач, піддаючи небезпеці плановану діяльність. Це припускає вироблення коригуючих рішень і/або перегляд цілей і прогнозів» [67].

Термін «фінансова діагностика» як складову системи фінансового управління господарюючим суб'єктом (підприємством) застосовує В.П. Савчук, який зазначає, що «на підставі даних, що поставляються системою фінансового обліку, проводиться фінансова діагностика, задача якої – інформувати керівництво підприємства про ті негативні зміни, які відбулися на підприємстві за останній період часу» [68]. У зв'язку з цим, термін «діагностика» може бути використаний як синонім поняття «аналіз», а термін «фінансова діагностика» змістовно корелює з поняттям фінансового аналізу й не містить у собі будь-яких відмінностей, які б вирішувалися шляхом застосування відповідного за специфікою інструментарію діагностики.

Синонімічність визначення понять «діагностика» і «аналіз», на наш погляд, значною мірою є справедливою, проте тут мають місце певні відмінності, що можуть виникнути залежно від сфери і задач їх використання. Діагностика є більш технічним терміном і технократичність її позиціонування не викликає сумніву, а аналіз позиціонується як базисна сукупність методичних підходів для встановлення результатів функціонування економічних систем і перш за усе їх фінансового сегменту.

Із залученням фінансової діагностики стає можливим не тільки відстежувати стан об'єкта на кожному інтервалі часу, а й ідентифікувати його. На нашу думку, фінансова діагностика – це процес оцінювання стану і виявлення проблем господарюючого об'єкта, пов'язаний із розробкою шляхів і напрямів їх можливого розв'язання [56].

Таким чином можна зробити висновок, що основою для проведення діагностики розвитку агропромислового виробництва повинні

бути постійний аналіз і контроль за складом, структурою та рухом фінансових ресурсів з метою визначення їх тенденцій й обсягу [69]. Виходячи з цього, діагностика стану розвитку агропромислового виробництва повинна включати в себе оцінювання його стану, аналіз економічних активів та оцінювання структури економічних ресурсів. Суттєвою особливістю запропонованого підходу щодо необхідності проведення постійної діагностики розвитку агропромислового виробництва є те, що такий підхід дає можливість чіткіше визначити потреби агропромислового виробництва в питаннях забезпечення його економічними ресурсами і об'єктивніше дослідити економічні процеси, що відбуваються в агропромисловому комплексі країни у їх взаємозв'язку та взаємозалежності.

Не випадково, низка дослідників, очолюваних А.С. Ільдеменовим, підкреслює, що «основна мета проведення діагностики – визначення першочергових напрямів поліпшення діяльності підприємства. Перш ніж лікувати хворобу, необхідно поставити правильний діагноз» [70].

Таким чином можна констатувати, що за допомогою діагностики можна точніше відстежувати стан та процес розвитку агропромислового виробництва, ідентифікувати цей стан та виявляти проблеми, що постають перед ним, своєчасно розробляти і приймати ефективні рішення щодо можливих напрямів їх розв'язання. Діагностика, якщо вона цілеспрямовано використовується для забезпечення розвитку агропромислового виробництва, повинна базуватися на постійному і своєчасному обліку, аналізі і контролі за обсягами, складом, структурою, розподілом та перерозподілом економічних ресурсів, джерелами їх надходження тощо, що відкриває можливості для якісного планування, моделювання та прогнозування оптимальних параметрів розвитку агропромислового виробництва. Своєчасне та системне прогнозування впливів фінансово-економічного механізму на розвиток агропромислового виробництва створює надійні передумови для узгодження потреб господарюючих суб'єктів аграрного бізнесу в економічних ресурсах, необхідних для здійснення виробничо-господарської діяльності, з їх наявністю та можливостями накопичення, приймати кваліфіковані рішення щодо оптимізації потоків фінансових активів і протидіяти негативним проявам деструктивних внутрішніх та зовнішніх чинників тощо.

Окрім того, суб'єкти господарювання, застосовуючи інструментарій діагностики, отримують можливість визначити мінімально необхід-

ні потреби в економічних ресурсах, які забезпечуватимуть своєчасне та достатнє відшкодування постійних витрат на виробництво аграрної продукції та виконання поточних фінансових зобов'язань як для конкретного господарюючого суб'єкта, так і для їх об'єднань.

Слід зазначити, що хоча за останні 3-5 років агропромисловий комплекс України, особливо у рослинництві, досяг вражаючих успіхів, комплексна оцінка показників його розвитку є неоднозначною. З одного боку, можна констатувати наявність стабільного ефекту в його розвитку, а з іншого боку, потрібно звернути увагу і на негативи та недоліки, що мали місце у минулому періоді. Зокрема, це стосується загальногалузевих економічних втрат, що їх понесла аграрна галузь за останні два десятиліття, які ще досі не відшкодовані. Про це свідчить динаміка падіння рівня продуктивності праці в аграрному секторі економіки у контексті зниження обсягів виробництва валової продукції, яка за 2005-2015 роки складає: всього - на 31,1%, рослинництва - 11,8%, тваринництва - 47,2% [71]. Разом з тим, динаміка продуктивності праці в аграрному секторі економіки за останні роки дає підстави стверджувати на реальність виведення агропромислового комплексу в ранг бюджетоутворюючих галузей з накопиченням значних резервів для системного зростання. Такий позитивний прогноз базується на тому, що в Україні є всі інституційні умови (як національні, так і глобальні) для пришвидшеного зростання агропромислового виробництва, зокрема значний запас потенціальної міцності АПК та його конкурентоспроможності.

Аналіз показників ефективності господарювання в аграрному комплексі України дає нам підстави стверджувати, що за загальної збитковості галузі протягом 1996–2000 рр., починаючи з 2001 року агропромислові підприємства починають одержувати більш-менш стабільні прибутки, передусім за рахунок зростання рослинництва. З 2008 року прибутковим стає і тваринництво, що спостерігається і сьогодні, але це відбувається, на жаль, не за рахунок ефективної стимулятивно-регулятивної державної аграрної політики, а за рахунок дії об'єктивних ринкових стимулів і залучення інноваційних технологій агрохолдинговими структурами. Результати діагностики агропромислового комплексу також показують, що масовий господарський сектор – домогосподарства населення – який виробляє більше половини валової аграрної продукції, все ще не демонструє помітних результатів у зростанні ефективності, оскільки залишається лише засобом для

виживання селян, а держава його ніяк не стимулює через те, що тут неможливо впроваджувати дороговартісні сучасні інноваційні технології, а стимулюючі заходи, які підвищують конкурентоспроможність аграрного виробництва, не можуть бути такими масштабними, як при стимулюванні розвитку агрохолдингів [56].

Суттєво підвищити ефективність розвитку аграрної галузі, особливо тваринництва, на нашу думку, в найближчі роки не передбачається можливим, зокрема через загальну дисфункціональність існуючих на рівні держави механізмів стимулювання розвитку тваринницького сектору, який животіє завдяки домашнім господарствам населення. Парадоксальність такої ситуації пов'язана з нашими національними особливостями, адже тваринництво раніше в основному було зосереджене в колективних сільськогосподарських підприємствах, які за ринкових умов виявилися неконкурентоспроможними. Тому падіння тваринницької галузі було стрімким, а домашні господарства населення виступили тільки в ролі неефективного наповнювача продовольчого ринку м'ясомолочною продукцією.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Так, якщо у 2008-2015 р. цей усереднений показник по великій рогатій худобі у нас становив 13 голів, то у країнах ЄС – 49, Німеччині – 77, Франції – 68, у Республіці Білорусь – 45 голів [72].

Таким чином, діагностика агропромислового комплексу країни підтверджує необхідність суттєвого реформування механізму стимулювання аграрної галузі, оскільки аграрна галузь через низьку ємність внутрішнього ринку все ще зорієнтована на сировинний експорт рослинницької продукції, який доступний лише великим товаровиробникам аграрної продукції.

Діагностика структурних трансформацій аграрної сфери України свідчить також про наявність значних диспропорцій у її розвитку, що ставить під загрозу можливість досягнення нею цілей стійкого розвитку і паритетної інтеграції у світове господарство [21]. Отже, можна констатувати, що забезпеченість розвитку агропромислового виробництва визначається багатьма факторами і має відповідати певним вимогам: тобто, а) наявності достатнього обсягу економічних ресурсів, оскільки від цього залежить платоспроможність аграрних підприємств за фінансовими зобов'язаннями; б) мінімізації втрат економічних ресурсів у процесі їх використання в умовах інфляції; в) раціональному

розподілу економічних ресурсів між сферами їх функціонування шляхом скорочення частки дебіторської заборгованості у сфері обігу, яка виникає через неплатоспроможність окремих товаровиробників (або споживачів) аграрної продукції, тощо.

Діагностика, яка проводиться з метою визначення потреби суб'єктів господарювання в економічних ресурсах, необхідних для розвитку агропромислового виробництва, сприяє здійсненню жорсткого контролю за їх раціональним використанням та уникненню застосування необґрунтованих економічних нормативів, що використовуються при плануванні обсягів діяльності. За результатами і висновками діагностики визначають дійові методи забезпечення розвитку агропромислового виробництва такими видами економічних ресурсів, які найбільше відповідають існуючому стану агропромислового виробництва, його потенціалу, ринковим можливостям і впливу зовнішнього середовища, здійснюють оцінку використання позитивної дії чинників, розробляють заходи з обмеження впливу негативних чинників на розвиток агропромислового виробництва.

Результати проведених досліджень та зроблені теоретико-методичні узагальнення дають підстави для висновку про те, що діагностика є надзвичайно важливою функцією і видом управлінського впливу на вибір ефективних шляхів досягнення підприємствами агропромислового комплексу поставленої мети з розвитку агропромислового виробництва. Реалізація даної підфункції управління забезпечує, з одного боку, раціоналізацію тактичних дій господарюючого суб'єкта з реалізації управлінських рішень на кожному з етапів їх виконання, а з іншого боку – виступає окремим етапом, який у часовому вимірі передує прийняттю згаданих рішень. У результаті послідовного виконання всіх етапів діагностики господарюючий суб'єкт матиме можливість одержати досить повну, своєчасну та неупереджену інформацію про стан економічного забезпечення розвитку агропромислового виробництва, результати цього розвитку і можливу його динаміку в майбутньому.

Крім того, запропонований підхід дає змогу не тільки своєчасно одержувати вичерпну інформацію про поточні показники розвитку агропромислового виробництва, а й визначати можливі траєкторії цього розвитку і прогнозувати можливі економічні результати за наявної або очікуваної структури джерел фінансування.

Отже, для підвищення ефективності рішень, що приймаються в процесі управління розвитком агропромислового виробництва, доцільно впровадити в практику новий важливий етап – діагностику стану наявних і можливих у майбутньому господарських ситуацій, що можуть виникнути в агропромисловому комплексі країни. На основі висновків проведеної діагностики можна приймати більш обґрунтовані рішення з розробки механізму стимулювання агропромислового виробництва.

Як було доведено вище, механізми стимулювання – запорука досягнення встановленого (бажаного) рівня результативності та продуктивності діяльності будь-якого господарюючого суб'єкта. Продуктивність, як базова економічна категорія оцінки ефективності використання авансованих у виробництво ресурсів, формує передумови задоволення суспільно-економічних потреб суспільства [6]. Продуктивність галузей і конкретних економічних суб'єктів ринку (в тому числі і аграрного ринку) значною мірою визначається опосередкованими макро- і мікрофакторами, зокрема станом інституціонального середовища та внутрішніми організаційними процесами. Важливість проблеми продуктивного використання матеріальних та фінансових ресурсів і забезпечення стабільно зростаючих результатів функціонування галузей економіки не викликає сумніву. Особливої важливості, на наш погляд, слід надавати проблемі зростання продуктивності аграрного сектору як базової галузі вітчизняної економіки.

Виробничо-господарська система аграрного сектору економіки вже тривалий період перебуває у стані адаптації до ринкових принципів взаємодії економічних агентів, що працюють на цьому ринку. Об'єктивно ринкові перетворення в аграрному сегменті економіки зумовлюють і зміни результативності та продуктивності. Разом з тим, процес формування конкурентоспроможного агропромислового виробництва дещо затягнувся, продукуючи системне зменшення його економічного потенціалу і, як наслідок, зниження динаміки зростання продуктивності. Застосування ринкових стимулів у поєднанні з неринковими методами впливу на розвиток аграрної галузі призвело до формування неефективного механізму регулювання організаційно-економічних відносин в аграрній сфері, особливо у забезпеченні рівноконкурентних умов діяльності економічних агентів, що, у свою чергу, негативно вплинуло на продуктивність [73].

Як відомо, передумовами формування продуктивності кожної галузі є організаційно-економічний механізм взаємодії економічних (ресурсних) потенціалів господарюючих суб'єктів галузі, а також інституційні умови реалізації цих потенціалів. Продуктивність аграрного сектору, як багатоаспектна категорія, вираховується через економічний результат господарювання і залежить від наявних ресурсів (капіталів) галузі. У такому ракурсі продуктивність – це кількісне відображення досягнутого ефекту господарювання від вкладених – авансованих ресурсів (капіталів). Таким чином, формування продуктивності вітчизняного аграрного сектору в умовах ринку можна оцінити шляхом обґрунтування обсягів ресурсного забезпечення аграрного виробництва.

Зазначимо, що за дослідженнями П.Т. Саблука [74, 75, 76, 77] формування продуктивності галузі, особливо великотоварного аграрного виробництва, тривалий період, а саме з початку 90-х років ХХ століття об'єктивно вважається найбільш проблемним у частині ефективного використання ресурсів. Наявність прогалин в ефективності використання ресурсного потенціалу аграрної галузі підтверджена порівнянням продуктивності аграрного виробництва в колективному та індивідуальному секторах економіки. Ситуація склалася таким чином, що індивідуальні господарства з фактично мізерним капіталом (порівняно із колективними агропідприємствами) виробляють понад 50% аграрної продукції, що підтверджує тезу – «ефективне використання ресурсів галузі – запорука високої продуктивності виробничих систем» [75]. Сучасні обставини формування продуктивності аграрного сектору (передусім суспільного виробництва) виявилися неадекватними вимогам конкурентного ринку, що зумовило вкрай незадовільні результати його діяльності та низький економічний і соціальний ефект, який не відповідає реальному потенціалу вітчизняної аграрної економіки.

Оцінюючи фактори, що визначають рівень продуктивності праці в аграрній галузі, вважаємо за необхідне проаналізувати економічний (ресурсний) потенціал аграрних підприємств суспільного сектору. Цей потенціал певною мірою можна вважати не адаптованим до потреб та законів ринку і має тенденцією «деградації» в частині ресурсного забезпечення агропромислового виробництва. Це виявляється у зниженні виробничих можливостей господарюючих суб'єктів, і особливо ця тенденція виявляється в останні роки, коли фактично вичерпується сформований ще за часів соціалістичної економіки ресурсний

потенціал аграрної галузі, а новосформований ресурсний потенціал використовується неефективно.

Однак головна проблема, на наш погляд, полягає не у зменшенні кількісно-якісних характеристик ресурсних потенціалів агропідприємств, а в тому, що найбільш проблемним фактором, що визначає продуктивність вітчизняного аграрного сектору, є ціновий, адже ціна на більшість видів аграрної продукції не забезпечує адекватного відшкодування авансованого в агровиробництво капіталу у формі отримання середньої по економіці норми прибутку. Хоча ціна на вироблену аграрну продукцію є відносним фактором продуктивності аграрної галузі, але вона повинна забезпечувати можливість відновлення інших факторів (ресурсів і капіталу), що вкладаються в аграрне виробництво [74, 75].

Таким чином, справедлива ціна на аграрну продукцію [78] повинна забезпечувати відповідний рівень інвестицій у виробництво аграрної продукції (тобто у його продуктивність), а самі інвестиції у цьому випадку стають одним із головних факторів продуктивності. В умовах вітчизняної аграрної економіки склалася парадоксальна ситуація, коли фактор інвестицій через несприятливий інвестиційний клімат і неадекватне ринку ціноутворення фактично не використовується для підвищення продуктивності аграрної галузі економіки. Одна із проблем полягає також у незабезпеченні відшкодування витрат на виробництво аграрної продукції, що їх несуть товаровиробники, а це, у свою чергу, стримує зростання продуктивності.

Відомо, що інвестування або вкладання ресурсів у певний сегмент економіки не має сенсу, якщо воно дає прибуток менший, ніж його можна отримати, вкладаючи кошти в інші сегменти економіки або на інших ринках. Це призводить до зниження вартості активів даного сектору економіки і не забезпечує навіть простого відтворення виробництва. На вітчизняному аграрному ринку цих вимог економіки практично не дотримуються. Як наслідок, інвестиційна привабливість аграрного виробництва вкрай низька, економічний стан переважної більшості суб'єктів господарювання, що функціонують в аграрній галузі, з року в рік характеризується низькими показниками продуктивності та від'ємними темпами її зростання.

За означенням П.Т. Саблука, основним критерієм, який визначає ефективність інвестицій та вкладень у виробництво продукції, є їхня окупність доходами на одиницю авансованого капіталу. Цей критерій,

на думку багатьох вчених, всупереч вимогам економічної теорії та світової практики, в Україні ще не став основним регулятором економічних відносин на всіх рівнях управління державою і суб'єктами економічної діяльності [74, 75, 76, 77].

П.Т.Саблук також зазначає, з чим ми погоджуємось і про це свідчить практика української аграрної дійсності, що саме цей критерій, подібно до обмінного курсу валют, повинен щорічно визначатись, уточнюватись та узаконюватись і бути основним у системі регулювання міжгалузевих, внутрішньогалузевих і внутрішньовиробничих відносин у всіх без винятку сферах економічної діяльності, включаючи і аграрну галузь. Без проведення в державі такої роботи економічних викривлень в економіці не уникнути [74, 75, 76].

Зупинимось ще на одному факті, який стримує розвиток аграрного виробництва. Справа в тому, що останніми роками в економічній діяльності держави відбувалися перекоси на користь розвитку обслуговуючих (банківська та торгова діяльність), а не виробничих сфер (аграрне і промислове виробництво). Серед усіх виробничих сегментів економіки аграрне виробництво перебуває у найгіршому стані. Наприклад, в Японії частка обслуговуючих видів діяльності у створенні прибутку становить 10%, а в Україні – 55% [71].

П.Т. Саблук справедливо стверджує, що економічна потужність банків визначається обсягом наявних активів, доцільністю їх розміщення і використання через встановлення за банківські послуги необхідних рівнів відсоткових ставок. Щодо аграрного виробництва, то подібний підхід до цього часу практично не застосовується. По-перше, не враховується специфіка сільського господарства як галузі, що характеризується уповільненим оборотом капіталу, нехтується цілком справедлива вимога аграрних виробників створити справедливі цінові умови для досягнення середнього по економіці рівня дохідності (прибутковості). За період з 1990 року ціни на промислові товари, що надходять на село, збільшились у шість разів порівняно із цінами на сільськогосподарську продукцію. По-друге, в актив виробників сільськогосподарської продукції не включається ресурс землі – її вартість [77]. По-третє, постійно зменшуються і досягли мінімального значення активи агропідприємств (у вигляді їх основних і оборотних засобів). Якщо в планово-розподільчій економіці всі аграрні проблеми певною мірою вирішувалися централізовано через систему розподілу спеціалізованих фондів, зональну диференціацію цін на продукцію

тощо, то в ринковій економіці цього немає. А нові підходи до вирішення даної проблем, пропонувані вітчизняними вченими, не визнаються державними чиновниками, що курують аграрну галузь.

Так, через нехтування поширенню на аграрне виробництво середньої норми прибутку (дохідності) сільське господарство щорічно втрачає, у тому числі через неврахування вартості землі як виробничого активу, значну частину обігових коштів. За умов постійного неповернення аграрним товаровиробникам податку на додану вартість обсяги дотацій потрібно було збільшити, чого також не відбувається. Це призводить до втрати у сільського населення економічного інтересу господарювати на землі, люди залишають село, не застосовуються інновації, не залучаються інвестиції, знижується продуктивність аграрного виробництва тощо. І тому, чим швидше вирішити вищезазначену проблему, тим впевненіше розвиватимуться аграрний комплекс країни та сільське господарство.

Для цього, на наш погляд, необхідно визначити ті основні види продукції, які формують продовольчу безпеку країни [79, 80], забезпечити державну підтримку їх виробництва (як у цивілізованих країнах світу), враховуючи, що люди на селі повинні жити за рахунок виробленої ними продукції; сформувати організований ринок по кожному виду продукції і систему законодавчого його забезпечення; увести в систему ціноутворення показник норми прибутку, що створить рівні економічні умови відтворення для всіх галузей економіки та сфер діяльності і дасть можливість повернути селянам належну їм земельну ренту, підвищити мотивацію праці і продуктивність аграрної галузі тощо.

Теоретично доведено і методологічно упорядковано той факт, що механізм стимулювання аграрного виробництва, розвиток якого має вирішальне значення в умовах конкурентного ринку, позиціонуються як основна складова державної аграрної політики, що підтверджують результати функціонування агрогосподарського комплексу України і дослідницькі напрацювання, перш за все вітчизняних науковців [81, 82]. Квінтесенція проведених наукових досліджень дозволила окреслити власне бачення сутності і функціональних ознак механізму стимулювання агропромислового виробництва і дає підстави стверджувати, що даний механізм в теоретичному плані слід розглядати з огляду на врахування особливостей аграрної галузі. Тобто, механізм стимулювання агропромислового виробництва – це особлива функція державного регулювання, спрямована на формування необхідно-

го для задоволення потреб країни у продовольстві рівня національної продовольчої безпеки, здійснювана інструментами загальнодержавного, регіонального, галузевого характеру.

Специфіка стимулювання розвитку агропромислового виробництва полягає в тому, що «технічна» сторона стимулювання і його інституційно-правовий аспект не є вирішальними стимулами, а вирішальним є природний фактор, який глобально впливає на розвиток аграрної галузі. Тому механізм стимулювання агропромислового виробництва повинен охоплювати комплекс заходів державно-управлінського впливу, які забезпечують формування галузевої системи стимулювальних взаємодій, реалізують основні положення аграрної політики країни з урахуванням загально-ринкового і природно-кліматичного аспектів галузевого розвитку. Інакше кажучи – це особлива форма державного управління, яка у своєму функціонуванні покладається не лише на формальні правила поведінки економічних суб'єктів ринку, а й враховує об'єктивні закони природи. Саме у цьому виявляється особливість теоретичного позиціонування, методологічного утвердження і практичної інституціоналізації стимулювання [82].

Змістовні характеристики механізму стимулювання в абсолютному і конкретно-ідентифікаційному вимірі позиціонуються як вияви державної політики регулювання (в даному конкретному випадку це стосується аграрної галузі), яка передбачає упорядкування результатів (ефектів) виробництва і господарського обміну аграрної продукції і здійснення відповідного впливу держави на аграрних виробників з метою формування у них певних економічних інтересів. Виходячи з цього, механізм стимулювання як система – це загальний комплекс заходів, здійснюваний державою щодо розробки і впровадження різнорідних стимулів, які формують у економічних суб'єктів ринку економічний інтерес та відповідні мотивації, спонукаючи цих суб'єктів до певних дій для досягнення певних (встановлених державою) соціально-економічних цілей. Вибір механізмів стимулювання в структурі інструментарію їх здійснення, а також з врахуванням стану інституційного середовища, нормативно-правового забезпечення (галузі) та організаційно-управлінського аспекту. На визначення напрямів механізму стимулювання впливає також ресурсний аспект: фінансовий, кредитний, інноваційний, оплати праці тощо. Усі ці складові утворюють певну систему – загальний механізм стимулювання, який впливає

на результати (ефекти) діяльності господарюючих суб'єктів, аграрної галузі зокрема і економіки загалом.

1.3. Основні етапи реформування аграрної галузі та їх результати

Переведення аграрно-промислового комплексу України на ринкові методи господарювання потребує адаптивного підходу та врахування особливостей аграрної галузі і функціонуючих в ній організаційних структур. Господарська реформа – це процес трансформації []. Результатом такої трансформації є формування різних господарських укладів на селі, а їхнє співвідношення має відповідати певному етапу соціально-економічного розвитку країни. Господарський уклад характеризується формою і способами використання власності на засоби виробництва та типом організації самого аграрного виробництва. Саме власність на засоби виробництва є тією першоосновою, яка дозволяє кожному власнику обирати прийнятну форму господарювання. На сьогодні, сукупність таких форм господарювання охоплює: особисті селянські господарства як чисто сімейний уклад, фермерські господарства як сімейно-груповий уклад (із залученням найманої праці), приватні підприємства, господарські товариства і кооперативи [85].

У дореформений період існувало три уклади: державний – це радгоспи й інші державні підприємства; колгоспно-кооперативний, який утворювали колгоспи та міжгосподарські підприємства; а також селянський, який представляли особисті підсобні господарства населення (селянські двори з господарством і сім'ями). Причому селянський уклад фактично був підпорядкований державному чи колгоспно-кооперативному, оскільки господарства населення великою мірою залежали від колгоспів і радгоспів матеріально, технічно, технологічно та фінансово [84].

За радянських часів господарська реформа передбачала лише структурні зміни: змінювалася кількість колгоспів і радгоспів тощо, однак характер виробничих відносин не змінювався, як і відносини власності. Одержавлені виробничі відносини практично не забезпечували мотивацію до високопродуктивної праці. Безпосередні виробники аграрної продукції були відчужені від землі, основних засобів

виробництва і від виробленої продукції. Селяни не були зацікавлені у продуктивному використанні землі, техніки, праці. Як наслідок, родючість землі знижувалась, а ріст виробництва продукції відставав від росту витрат ресурсів. Наприклад, у період з 1970 по 1990 р. виробничі фонди сільськогосподарських підприємств України збільшилися в 4,2 рази, поставки мінеральних добрив – у 3, оплати праці в 2,7 рази, а виробництво сільськогосподарської продукції – лише на 40%. Зумовлено це тим, що нарощування капіталовкладень, збільшення поставок добрив, техніки не супроводжувалися відповідними змінами у відносинах власності, виробництва, господарювання, праці тощо [86].

Колективна форма власності та ведення сільського господарства в ринкових умовах показала свою обмежену конкурентоспроможність. Надмірну фондо- та енергомісткість і концентрацію виробництва, відсутність мотивації до праці та значні втрати аграрної продукції держава не могла компенсувати повною мірою, оскільки вона несла тягар підтримки колгоспів і радгоспів. Але низький рівень повернення товарних і грошових позичок, обмеженість бюджетних надходжень, соціальна спрямованість їх використання унеможливлювали подальше розширення дотування сільськогосподарського виробництва. Однорічність державної підтримки тільки колгоспів і радгоспів, які давали менше половини валової продукції галузі, консервувала стару соціалістичну систему господарювання на селі, перетягувало її старі «хвороби» у нове ринкове середовище, стримувало трансформацію аграрної економіки і розвиток приватного сектору [87].

Незважаючи на посилену підтримку з боку держави, обсяги і частка виробництва в колгоспах і радгоспах у 90-ті роки минулого століття різко скоротилися. Потрібні були дуже великі суми дотацій, щоб зупинити спад виробництва. Таких коштів фізично не могло бути у бюджеті країни. У колгоспах і радгоспах склалася система незацікавленості в управлінні, коли керівники скаржились селянам на чиновників, податківців, контролерів, кредиторів, звинувачуючи їх в утиску господарств, а органам влади і контролюючим органам – на селян, звинувачуючи їх в поганій праці, розкраданні тощо.

У такій атмосфері колективної безвідповідальності просто не міг з'явитися ефективний господар. Така ситуація влаштувала частину керівників місцевої влади й селян, що жили з колгоспного поля і ферми, минаючи місцеві склади і касу. Це і становило соціальну базу всієї системи протидії аграрній реформі. Тому подальше збереження та підтрим-

ка колгоспів і радгоспів стало для держави надзвичайно серйозною політичною, економічною і соціальною проблемою. Непосильність для держави здійснювати ефективну підтримку колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) через певний час неминуче призвела б до деградації цих господарств. Щоб запобігти цьому, потрібна була радикальність, прискорення і керованість процесом проведення аграрної господарської реформи [88].

Сучасна господарська реформа в аграрному секторі розпочалася ще до проголошення незалежності української держави. За дослідженнями науковців і з огляду на зміст існуючих інформаційних ресурсів зазначимо, що вже у 1991 р. в Україні налічувалося 2092 селянських (фермерських) господарств, а 308 кооперативів, 26 акціонерних товариств та 99 агрофірм, які були зареєстрованими відповідно до нових законів, набули права на володіння землею [84].

Першочерговим етапом господарської реформи було створення фермерських господарств. Цей уклад почав формуватися за часів радянської «перебудови», наприкінці 80-х років ХХ століття. Ще до проголошення курсу на ринкову економіку в Україні було понад 2 тис. фермерських господарств, а в перші роки ринкової трансформації кількість цих господарств стрімко зростала: у 1992 р. – у 7 разів, у 1993 р. – удвічі [84].

На початку 90-х років пріоритетним напрямом господарської реформи стало перетворення колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства відповідно до Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [89]. Цей закон визначив КСП як новий тип підприємств, що створюється на основі добровільного об'єднання громадян для спільного виробництва сільськогосподарської продукції і здійснює свою діяльність на принципах самостійності, підприємництва та самоврядування. Вже у 1992 р. в КСП було перетворено майже 65 % колгоспів, у 60 % було проведено паювання майна між їхніми членами. В 1995 р. цей процес було в основному завершено [84].

Тобто господарська реформа розпочалася майже водночас із земельною і вже на згаданий нами період часу охопила переважну більшість колгоспів і радгоспів. Загальна лібералізація економіки спричинила певні прогресивні зміни в умовах розвитку загальноринкової і внутрішньогосподарської діяльності аграрних суб'єктів ведення бізнесу.

Поряд з цим держава все ще залишалася системним адміністратором господарських відносин на селі, особливо з огляду на надзвичайно розгалужену систему фінансових органів [90]. Держава продовжувала регулювати та контролювати процеси ціноутворення, матеріально-технічне забезпечення, державні закупівлі виробленої аграрної продукції тощо. Звідси випливають висновки вітчизняних науковців про те, що це мало як певні позитивні (захист), так і негативні (адміністрування) наслідки. Тому цей етап реформування аграрної галузі не привів до суттєвих змін у відносинах власності. Формування нових організаційних структур ринкового типу на основі приватної власності на землю і майно затягувалось. Утворені на базі колишніх колгоспів і радгоспів КСП зберігали домінування колективної власності над приватною. Внаслідок чого задекларовані Земельним кодексом України та Законом «Про колективне сільськогосподарське підприємство» права селян на земельну частку та майновий пай здебільшого обмежувалися тільки відповідним їх оформленням.

У власності КСП залишалася більша частина земель і практично все майно. Колективна власність продовжувала обмежувати приватновласницьку ініціативу селян щодо самостійного вибору способу і форми господарювання. Практично до 2000 р. господарська система аграрного сектору зберігала свою структуру на рівні 1995 року. На той час в Україні функціонувало 8,3 тисяч КСП, 2 тисяч акціонерних товариств і 900 спілок селян. Лише близько 2 тис. із цих суб'єктів господарювання продовжили процес реформування, започаткувавши на власній базі близько 2,3 тис. нових господарських структур ринкового типу [84].

Широкомасштабне реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності відбулося лише в 2000 р. згідно з Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [91].

Протягом 2000 року було реформовано майже 11,8 тис. недержавних сільськогосподарських підприємств, на базі яких утворено понад 21,6 тисяч нових господарських формувань. Здебільшого це були господарські товариства (8,7 тисяч), приватні підприємства (4 тисяч) та виробничі сільськогосподарські кооперативи (1,9 тисяч), решта – фермерські господарства (7 тисяч). З урахуванням наявних фермерських господарств (понад 40 тисяч) та індивідуальних селянських господарств (понад 12 млн), в Україні було створено багатокладну

систему господарювання, спроможну, на думку її авторів, забезпечити стабільність сільськогосподарського виробництва [84].

Водночас реструктуризація КСП здійснювалася без надмірного їх подрібнення. Новостворені приватні формування на основі оренди зуміли зберегти цілісні земельно-майнові комплекси. Земельні площі КСП зберегли єдиним масивом майже 60% новостворених формувань.

Таким чином, господарська реформа, яка була проведена за період 1991-2000 роки передбачала систему заходів ринкової трансформації колективних і державних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового типу. Основними складовими господарської реформи було реформування відносин власності на засоби виробництва і створення нових господарських структур ринкового типу на базі приватної власності на землю та майно. Необхідність проведення такої господарської реформи була зумовлена ринковою трансформацією економіки України, відновленням історичної справедливості щодо повернення селянам прав на землю та майно і вільного їх господарського самовизначення [92].

П.Т. Саблук [84] вважає, що в процесі проведення господарської реформи сформувалися підвалини нових господарських відносин, що визначатимуть економічний устрій майбутнього села. Проте, підготовка до реструктуризації КСП йшла суперечливо й передбачала два основних етапи. Перший етап – підготовчий, він охоплював 90-ті роки ХХ століття; другий – організаційний – який розпочався з 2000 року.

З урахуванням динаміки реформування земельних відносин, формування різноукладності та впровадження нових ринкових структур господарювання можна виділити дещо детальніші етапи господарської реформи.

Перший – 1988–1991 рр. – зародження фермерського руху, лібералізація розвитку особистих селянських господарств.

Другий – 1991–1993 рр. – формування законодавчої бази для здійснення широкомасштабної реформи – становлення нових відносин власності та господарювання.

Третій – 1994–1996 рр. – активізація земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність КСП і, розвиток нових господарських відносин відповідно до нових відносинам власності, початок приватизації радгоспів.

Четвертий – 1997–1999 рр. – запровадження оренди земельних ділянок і паїв, закладення основ нової приватно-орендної форми господарювання на селі, активна приватизація радгоспів.

П'ятий – після 2000 р. – інтенсивне перетворення КСП в господарські структури ринкового типу.

До 2000 року держава залишалася впливовим суб'єктом господарювання. Проблеми перехідного періоду розв'язувалися засобами прямого або прихованого адміністративного втручання в процес ціноутворення, забезпечення аграрного виробництва матеріально-технічними ресурсами та закупівель сільськогосподарської продукції.

Зупинимося більш детально на окремих результатах проведеної аграрної реформи, яка, якщо керуватися ухваленими державою нормативними актами, здійснювалася на принципах: 1) законності; 2) відповідності умовам розвитку; 3) економічної та соціальної доцільності; 4) врахування регіональних особливостей; 5) скорочення адміністративного втручання [86].

Концептуальна суть господарської реформи полягала у переході від колективної власності й організації управління аграрним виробництвом до організації його на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості, персонального менеджменту, зацікавленості та відповідальності, тобто перевести господарський комплекс колишніх КСП на рейки приватного. При цьому реформування аграрного сектору повинно бути достатньою мірою соціально спрямоване і ринково орієнтоване.

Одним із ключових напрямів реформування сільськогосподарських підприємств було запровадження приватних майнових відносин. На початку 90-х років сільськогосподарські підприємства були представлені колгоспами та радгоспами. Майно радгоспів знаходилося у власності держави і надавалося їм у господарське користування. Майно колгоспів формально вважалося кооперативною, але неподільною власністю членів колгоспу. Фактично колгоспно-кооперативна власність була одержавлена й держава активно втручалась у використання майна колгоспів через різноманітні обмеження, нормативи, а часом і просто привласнювала його, перетворюючи колгоспи у радгоспи [93].

Початок паювання майна пов'язаний з ідеєю відродження кооперативної суті колгоспів. Юридичною підставою для цього став Закон СРСР «Про кооперацію» (1988 р.) [94]. Вже в 1990 р. таке паювання

було проведено в господарствах Івано-Франківської та Львівської областей. На перших етапах цей процес здійснювався в ініціативному порядку, однак із прийняттям Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992 р.) [95] паювання майна набуло масового характеру. Мотивацією реформування майнових відносин на селі був інтерес селян до власності. Паювання майна КСП розглядалось як початок реального переходу до приватної власності і наділення селянина статусом власника.

Основою паювання стала персоніфікація власності, тобто визначення частки кожного колгоспника у загальному майні. Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [95] визначено, що право на пай мають всі, хто працював у конкретному господарстві. Проте на практиці було чимало перекручень, зумовлених міграцією населення, відсутністю необхідних документів тощо. У більшості господарств участь у паюванні взяли особи, які на дату набрання чинності згаданого Закону України (1 березня 1992 р.) були членами КСП.

Важливим моментом процесу паювання майна стало юридичне оформлення і закріплення права на власність. У КСП таке право засвідчувалося пайовою книжкою, яку видавали кожному власникові і в якій відображали дані про розмір паю та одержані на нього доходи. Така книжка використовувалась для оформлення відносин пайовика з підприємством, але не відносин між пайовиками. Одержати свій пай його власник міг тільки у разі виходу з підприємства на умовах, визначених підприємством.

Тобто у процесі паювання майна відбулося закріплення колективного майна в індивідуальній (приватній) власності. Однак після паювання паї залишались у складі пайового фонду того ж підприємства, і реально відчувати свою власність селяни не могли, а руху паїв практично не було. В умовах збиткової діяльності більшості сільськогосподарських підприємств дивіденди на паї не нараховувалися. Тому вони стали формальними і жодним чином не впливали на мотивацію працівників.

У процесі реформування КСП частина майна не була включена до пайового фонду і, відповідно, не була закріплена у колективній власності. Це було: а) майно, виділене під забезпечення боргів, а також у фінансовій оренді, у заставі, яке не підлягало паюванню; б) майно соціальної сфери; в) майно, передане правонаступнику за

різними угодами; г) не витребуване майно. На практиці таке майно одержало назву «невитребувані майнові паї» і було поставлено на баланс підприємства- правонаступника [84].

Таким чином, паювання майна колишніх колгоспів і радгоспів забезпечило закріплення прав приватної власності селян на майно колективної власності. Це дало можливість власникам майнових паїв самостійно обирати варіанти використання належної їм власності, започатковувати платне використання паїв і створювати на їхній основі нові господарські формування ринкового типу.

Важливим напрямом аграрної реформи була приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів). Основна її мета – забезпечення умов для вільного вибору форм господарювання згідно з вільним волевиявленням селян – працівників радгоспів [76].

В організаційному плані процес приватизації здійснювався поетапно. Спочатку, в 1991–1993 роках було сформовано методичні підходи до приватизації, прийнято необхідні законодавчі та інші нормативні акти. Надалі, протягом двох-трьох років передбачалося провести приватизацію майна основної частини радгоспів. Цей шлях проходили майже всі постсоціалістичні країни. Зокрема, у Польщі з 1,6 тисяч держгоспів після проведення приватизації у державній власності залишилося лише близько 100 господарств, у Казахстані з 2 тисяч – менше 40 [84].

У 1993 році Декретом Кабінету Міністрів України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» було визначено особливі підходи до приватизації радгоспів. Ці особливості передбачали пільговий режим приватизації, безоплатну передачу працівникам радгоспів значної частини майна. У подальшому такий порядок був збережений у Законі України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1996 р.) [96].

Приватизація майна радгоспів здійснювалася через перетворення їх у КСП або у відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів. У процесі приватизації майно радгоспів безоплатно передавали їхнім працівникам і пенсіонерам з числа цих працівників. Вартість майна, що передавалося безоплатно, визначалася на рівні частки майна, що припадала на одного члена КСП в середньому по області. У більшості радгоспів сталося так, що безоплатно передавалось усе закріплене майно. Тим самим забезпечувалася рівність доступу всіх селян до засобів виробництва, незалежно від форми

власності (державна або колгоспно-кооперативна). Водночас працівникам радгоспів, членам їхніх родин та працівникам соціальної сфери села, де було розташоване підприємство, надавалося право першочергового викупу за приватизаційні майнові сертифікати решти майна, що залишалось після безоплатної передачі. У разі нестачі коштів для такого викупу залишки майна передавали працівникам колишніх радгоспів на умовах виплати протягом 5 років. Майно радгоспів, розмішених у зоні гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, передавалося трудовим колективам безоплатно незалежно від його вартості [84].

Таким чином, приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств стала важливою складовою формування приватної власності на засоби виробництва, додатковим джерелом для розширення кола приватних власників на селі, створення сприятливих умов для розвитку нових ринкових форм господарювання та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Після завершення паювання майна дуже гостро стала проблема забезпечення цілісності його господарського використання, оскільки майнові комплекси були більшою мірою збалансовані та сконцентровані у технологічному відношенні. Ця проблема розв'язувалася шляхом оренди підприємствами майнових паїв у селян на основі майнових свідоцтв [86].

Чинним законодавством, зокрема Цивільним кодексом України [97], було врегульовано всі істотні умови оренди: права і обов'язки сторін, предмет, форма, строки, умови дострокового розірвання договору оренди тощо. При цьому орендні відносини розглядалися як форма оперативного чи фінансового лізингу або оренди цілісних майнових комплексів.

Водночас в організації орендних відносин стали помітні певні проблеми економічного та фіскального характеру, оскільки орендодавцями майна зазвичай виступають фізичні особи, які не є платниками податку на прибуток і не можуть здійснювати нарахування амортизації основних засобів, переданих в оренду. За таких обставин сільськогосподарські підприємства були не зацікавлені у відтворенні орендованих засобів виробництва і збереженні їх первинної вартості на момент передачі в оренду. До складу орендної плати, як правило, не включалася амортизація основних засобів. Тому орендар майна був зацікавлений лише у підтриманні цих засобів у робочому стані,

а не в їх повному відновленні. У процесі експлуатації (по мірі зносу) орендоване майно поступово втрачало свою первісну вартість, а без повного її відтворення орендодавці несли збитки [98].

Слід також підкреслити, що ефективність орендних відносин залежить від наявності в аграрній сфері конкурентного середовища, причому не тільки конкуренції між орендодавцями майна, а й між самим орендарями. Стали очевидними переваги оренди майна приватними підприємствами, які почали платити за оренду майна більшу орендну плату.

Таким чином, оренда майна дала можливість власникам майнових паїв використовувати свою власність для одержання доходів, причому особливо ефективно забезпечити збереження і використання їхнього майна можна зробити шляхом використання фінансової оренди. Саме орендна плата є основним мотиваційним чинником утвердження селянина як реального власника розпайованого майна КСП. Вона дає змогу орендареві протягом періоду оренди повністю компенсувати орендодавцю вартість майна та виплатити винагороду за його використання [84].

Тому, на відміну від землі, тривала оренда майна є не вигідною як для селян, оскільки їх можуть постійно вводити в оману; для орендарів, тому що вони не можуть внести отриману власність до статутного капіталу господарюючих суб'єктів, або для кредитної чи інвестиційної застави, або для продажу тощо; для держави, оскільки в цьому випадку практично відсутній конкретний й ефективний власник даного майна.

На нашу думку, сьогоденній стан використання майна на умовах оренди є тимчасовим і має бути короткочасним. Чим швидше майно перейде до реального власника і господаря, тим буде краще, про що, наприклад, переконує нас приклад приватизації у харчовій промисловості. Економічне зростання у цій галузі почалося тільки після того, як підприємці скупили акції, розпоршені між окремими працівниками підприємств та селянами і отримали змогу здійснювати реальне управління власними підприємствами.

Як вже було зазначено вище, до реформи сільськогосподарське виробництво ґрунтувалось на двох формах господарювання. Основою першої форми господарювання була суспільна власність на засоби виробництва та вироблену продукцію і колективна праця. До цієї форми належали колгоспи, радгоспи, міжгосподарські й інші держав-

ні та кооперативні підприємства. У 1986–1990 рр. в їх користуванні знаходилося майже 94% сільськогосподарських угідь України. Друга форма господарювання ґрунтувалась на індивідуальній або сімейній праці, особистій власності на засоби виробництва, майно і продукцію. При цьому земля була у господарів тільки в користуванні. Ця форма господарювання охоплювала особисті підсобні господарства населення, присадибні, дачні, садові та городні ділянки [87].

Теоретичною основою необхідності розвитку різних форм господарювання в аграрній галузі є створення сприятливих умов для забезпечення сталого розвитку агропромислового виробництва. З цією метою було обґрунтовано напрями розвитку різноукладності господарювання на селі, переваги поєднання індивідуальної, сімейної та колективної форм організації аграрного виробництва. Передбачалося водночас розвивати особисті селянські господарства, фермерство та великі сільськогосподарські підприємства ринкового типу, було відпрацьовано організаційну структуру новостворюваних форм господарювання.

У процесі підготовки та проведення реформування аграрної галузі протягом 1991-2003 років обґрунтовувалися шляхи і способи реорганізації колгоспів і радгоспів у господарські структури ринкового типу зі збереженням цілісності земельних і майнових комплексів на основі оренди земельних та майнових часток (паїв). Основні положення Указів Президента України ґрунтуються на нормах законів України «Про господарські товариства» [99], «Про підприємства в Україні» [100], «Про підприємництво» [101]. Таким чином, сформувалася відповідна система нормативно-правових актів проведення господарської реформи, в межах якої громадянин України отримав можливість вільного вибору форми господарювання і сфери діяльності, організації селянського або фермерського господарства, або передачі своєї земельної ділянки (паю) в оренду для забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств на ринкових засадах.

Широкий набір форм господарювання зумовив появу в аграрному секторі економіки майже 60 тисяч господарських структур різних типів. Найчисельнішою є група фермерських господарств, які становлять у 2010-2015 роках 72% від загальної кількості суб'єктів господарювання. Суттєвою є частка господарських товариств (14,5%) та приватних підприємств (6,7%), тоді як у державній власності залишилось тільки 0,8 % підприємств [102].

Досвід передових країн світу показує, що у розвитку сільського господарства та агропромислового виробництва на засадах приватної власності важлива роль належить фермерським господарствам, які забезпечують цим країнам продовольчий достаток. В Україні фермерство також має посідати вагоме місце в системі господарювання. Багато хто стверджує [74], а на нашу думку саме так і є, що фермерські господарства є більш досконалою, ніж особисті селянські господарства формою сільського підприємництва. Їх перевага полягає у більших розмірах, більших фінансових можливостях, вищому рівні інтенсифікації і відповідно – вищій конкурентоспроможності.

Практика реформування аграрної галузі України показує, що успіх господарської реформи значною мірою залежить від подолання в аграрній галузі прояву монополізму, розвитку різноукладності та конкуренції різних форм господарювання. Складова такої різноукладної системи – сільськогосподарська (виробнича і обслуговуюча) кооперація []. Згідно законодавства і результатів наукових досліджень встановлено, що кооперативом є юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. Мотиваційною основою розвитку кооперації для сільськогосподарських товаровиробників є протидія експансії спекулятивного посередницького бізнесу, отримання ефекту (прийнятного рівня прибутку) не лише від виробництва, але й від його обслуговування, переробки та збуту продукції.

Розвиток сільськогосподарської кооперації має свою законодавчо-нормативну базу, основу якої є Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [103]. Цим законом було легалізовано розвиток сільськогосподарської кооперації. Нині в Україні функціонує близько 2 тисяч сільськогосподарських виробничих і більше 1 тисяч обслуговуючих кооперативів.

Виробничі кооперативи створюють шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їхньої обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку. Вони є однією з організаційно-правових форм підприємницької діяльності на селі. Земельна ділянка кооперативу може формуватися за рахунок земельних ділянок його членів як пайових внесків до пайового фонду або ж шляхом передачі їх в оренду за певну плату.

Пайовий фонд кооперативу формується за рахунок пайових внесків (паїв) членів та асоційованих членів кооперативу. Внески поділяються на обов'язкові й додаткові. Обов'язкові внески встановлюють рівними для всіх членів кооперативу та його асоційованих членів. Формування земельних ділянок кооперативу спрощується з уведенням у практику землеволодіння спільної часткової власності на землю.

При реформуванні КСП у виробничі кооперативи важливо було зберегти оптимальні масштаби виробництва (сівозміни, систему полів, тваринницькі приміщення, переробні потужності, виробничу інфраструктуру). Однак вимоги обов'язкової трудової участі членів кооперативу часто суперечили завданню оптимізації чисельності працівників, що, у свою чергу, впливало на зниження конкурентоспроможності підприємства [75].

Значного поширення в аграрній галузі набули кооперативи з обслуговування селянських та дрібних фермерських господарств, що були створені переважно при сільських громадах. Серед основних напрямів їхньої діяльності – обробка земельних ділянок, заготівля і збут продукції, спільне використання складної техніки, матеріально-технічне постачання, штучне запліднення тварин, інформаційно-консультаційні послуги та ін. Такі кооперативи створюються переважно там, де сільськогосподарські підприємства не в змозі або не зацікавлені надавати такі послуги населенню. Найбільше таких кооперативів було створено у Київській і Житомирській областях.

Протягом аналізованого періоду в Україні виникли перші кооперативи зі спільного використання техніки (кооперативні МТС). Такі МТС обслуговують десятки аграрних товаровиробників. Створення таких кооперативів дало можливість купувати за оптовими цінами високоефективну техніку, пально-мастильні матеріали та запасні частини, дешевше проводити технічне обслуговування та ремонт спеціалізованих машин і обладнання.

Аналіз розвитку обслуговуючих кооперативів також свідчить, що сільськогосподарські підприємства не дуже активно беруть участь в їх формуванні, хоча і потерпають від монополізму трейдерів сільськогосподарської продукції та посередників, що пропонують для придбання засоби виробництва за вищими цінами. Також ще не набуло достатнього поширення створення таких кооперативів на базі майна реформованих господарств. А чимало обслуговуючих кооперативів взагалі так і не розпочали свою діяльність [81].

Не набули свого поширення і переробні кооперативи, поки що їх частка в загальній кількості кооперативів не перевищує 7%. Такі кооперативи створюються переважно фермерськими господарствами для переробки зерна, насіння соняшнику та овочів, вирощених членами кооперативів. У західних областях України розвиваються молочно-заготівельні (молочарські) кооперативи.

Аграрною науковою доведено той факт, що розвиток сільсько-господарської кооперації має обнадійливі перспективи, зумовлені багатьма перевагами таких кооперативів. Ці кооперативи забезпечують, по-перше, формування цивілізованого і стабільного аграрного ринку, оскільки органічно пов'язані із зацікавленими в цьому сільсько-господарськими товаровиробниками. По-друге, кооперація сприяє розвитку вертикальної інтеграції та витісненню з продовольчого ринку зайвих торгових посередників. По-третє, кооперативи виконують соціальну функцію, забезпечуючи вищі доходи дрібних товаровиробників, розвиток демократії і самоврядування у сільській місцевості, створення додаткових робочих місць, міцнішу протидію конкурентам тощо.

Успішний розвиток кооперації, особливо на початковому етапі, потребує державної підтримки. Важливим чинником такої підтримки є розробка і реалізація спеціальних державних програм. Таким чином, завдяки господарській реформі в аграрному секторі відродилася сільськогосподарська кооперація як форма ефективної взаємодії товаровиробників. Подальший розвиток і вихід її на національний рівень має стати вагомим чинником розбудови вітчизняного аграрного ринку, у якому будуть максимально враховуватись інтереси селян [92].

Загалом, аграрна реформа позитивно вплинула на становлення підвалин ринкового механізму господарювання на селі та формування селянина-власника, який за умови правильного вибору організаційно-правової форми поєднання ресурсів і господарювання спроможний стати високо вмотивованим до продуктивної праці. Будь-яка діяльність, особливо в ринковій системі господарювання, залежить від економічного інтересу учасників господарського процесу до своїх власних перспектив, а також мотивації працювати результативно. Проблема економічного інтересу є актуальною завжди, і економічна наука вивчає її постійно і безпосередньо, що відображено в багатьох змістовних теоріях, концепціях, методологічних напрацюваннях науковців.

Щодо аграрного виробництва і сільського господарства зокрема, проблема економічного інтересу завжди розглядалася під особливим кутом зору, адже специфіка цієї галузі, що забезпечує продовольчу безпеку країни, передбачає всебічне і глибинне дослідження даної проблеми. Не випадково, кожна економічна школа позиціонує економічний інтерес як фундаментальний аспект ефективності господарського розвитку, методично відображаючи його з погляду меркантилістської, фізіократичної, марксистської, інституціональної традицій. У кожній з цих наукових теорій розвитку економіки є певні особливості, проте питання економічного інтересу присутнє завжди.

Залежно від прийнятої в державі соціально-економічної політики ідеологія формування економічного інтересу як результату відповідних стимулювальних ефектів може бути різною. Проте ця ідеологія завжди має бути підпорядкована національним традиціям та враховувати особливості існуючого в державі інституційного середовища та систему діючих формальних та неформальних інститутів (законів, правил).

Розвиток агропромислового комплексу України відбувається в системі національних і глобальних господарських взаємодій, які вирішальним чином впливають на фінансово-економічну стабільність суб'єктів аграрної галузі. З огляду на це нами було здійснено порівняльну оцінку фінансово-господарських, а також структурно-трансформаційних змін в економіці України та параметрів результативності агропромислового комплексу. Це дало змогу проаналізувати стимулювальні традиції, що традиційно існують в українській економіці, та визначити особливості дії механізмів стимулювання в галузевому контексті [53].

На завершення можна зробити висновок, що господарська реформа, яка була проведена в аграрному секторі економіки України, змінила інституційні умови формування і функціонування механізмів стимулювання, максимально наблизила їх до ринкової системи стимулів, які спрямовані на підтримку конкурентоспроможності аграрного виробництва, підвищення якості аграрної продукції, забезпечення стійкого розвитку аграрної галузі [21], окремих виробництв та територій. Стимулювання аграрного виробництва перейшло виключно у ринкову площину, в якій держава є суб'єктом, який реалізує стимулювальні функції на конкурентних засадах, не втручаючись у господарську діяльність агропідприємств.

1.4. Соціальний конструкт механізму стимулювання розвитку економічних відносин в агропромисловому виробництві

Як відомо, стимулювання економічних відносин в господарській системі здійснюється як економічними, так і соціальними чинниками і факторами, які утворюють певний механізм стимулювання. В теорії досліджуваного питання соціальний конструкт механізмів стимулювання розвитку економічних відносин в агропромисловому виробництві має свої особливості, оскільки його розвиток є залежним від впливу не тільки стимулювальних механізмів матеріально-фінансового характеру, а й від впливу соціальних факторів та детермінант, які також утворюють відповідні механізми. В теоретичному плані зазвичай економічна наука розглядає традиційні аспекти даного питання, пов'язані з розвитком соціальної сфери, рівнем оплати праці, побутовою облаштованістю сільських територій тощо.

Ми ж звернемо увагу на сучасні концепції соціальних механізмів стимулювання і відповідні їхнім структурам детермінанти, серед яких однією із основних детермінант є так званий соціальний капітал – інституційна система колективного стимулювання економічних суб'єктів шляхом безпосередньої їх участі у певному виробничому або іншому процесі [104].

Сьогодні не викликає заперечень, що соціально-економічний розвиток інституційних структур агровиробничого спрямування і територіально-поселенських утворень села при наявності упорядкованих інституцій та інститутів, цілком залежить від величини так званого соціального капіталу. Це зумовлено тим, що соціальний капітал є сукупністю традицій, суспільних норм, рівня довіри до влади та інших факторів, які з різних сторін впливають на результати (ефекти) діяльності господарюючих суб'єктів, утворюючи так званий механізм мотивацій їхніх працівників. Сьогодні на даний аспект історико-економічного розвитку аграрного сектору економіки не звертають недостатньої уваги, але дана проблематика лежить сьогодні на поверхні і виражена сукупністю існуючих в аграрній галузі деструктивів соціального порядку. Причина у тому, що на сьогодні основними проблемами розвитку аграрної галузі є проблеми економічного характеру, які охоплюють такі складові, як ціноутворення, прибутковість, перерозподіл матеріально-технічних ресурсів тощо, а соціальна складова, в силу об'єктивної ієрархії потреб, все ще залишається поза належною ува-

гою. Саме тому, питання соціального капіталу є актуальним, значною мірою його можна вважати інноваційним у конструкційно-наслідковій формі свого вирішення як для аграрної науки загалом, так і для практики розвитку соціальної сфери аграрної галузі.

Тому метою даного підрозділу є розкриття теоретико-методологічних засад і практичних положень становлення соціального капіталу як інституційного конструкту формування мотивації аграрно-промислового виробництва та підприємництва і стійкого розвитку сільських територій.

Дана проблема, з одного боку, є відносно новою і специфічною, а з іншого, є багатоаспектною та багатоплановою. Дослідження даної проблеми доцільно вести, на наш погляд, в концептуально-теоретичній (еволюція теоретичних положень, концепції визначень тощо) і аналітико-пропозиційній (емпіричні оцінки розвитку соціальних відносин учасників агроформувань та носіїв соціального капіталу) площині. Також слід проаналізувати наукові висновки фундаторів теорії соціального капіталу та їх послідовників, у тому числі в ареалі розвитку аграрного виробництва і підприємництва, його інституціоналізації у контексті сталості сільських територій.

Розглядаючи концептуально-сутнісні характеристики соціального капіталу як однієї з головних детермінант стимулювання тієї чи іншою інституційної системи, можна прийти до висновку, що цей механізм можна позиціонувати як специфічний механізм стимулюючих взаємодій комплексного характеру. Як зазначається в [105], соціальний капітал – це механізм соціальних взаємодій ідеологічного, традиційного (звичаєвого) та організаційно-господарського характеру.

Дослідницький конструкт соціального капіталу є міждисциплінарним, оскільки висвітлює не лише соціальні, а й економічні, політичні, психологічні аспекти стимулювання, які позиціонуються у контексті формування інституційних умов мотивації господарсько-трудової діяльності. Соціальний капітал є ареалом (місцем) інституціоналізації відносно нових для економічної науки концепцій розгляду механізмів стимулювання ринкових трансакцій, які виокремлюють нематеріальні активи суспільства як засоби задоволення потреб господарюючих суб'єктів.

Концепція соціального капіталу бере свій початок з напрацювань Р. Патнема [106, 107], який, досліджуючи дане явище визначив його як системне утворення, складовими якого є такі специфічні інституцій-

ні функції індивідів-працівників та їх об'єднань, як: громадські погляди, суспільні норми, колективна свідомість і мотивація, рівень довіри і колективної координації поведінки індивідів у певному інституційному середовищі, взаємодія інститутів на тлі означення національних традицій тощо. Загалом, наукова ідентифікація сутнісно-функціональних ознак соціального капіталу була започаткована працями Р. Патнема [106], Ф. Фукуями [108], Ч. Тейлора [109], які методологічно визначали його як соціально-економічний інститут, рольові характеристики якого базуються на таких фундаментальних аспектах людської суспільної і зокрема ринкової поведінки як: взаємна довіра, толерантність, доброзичливість, економічна відповідальність, солідарність, взаємна консолідація ресурсів і дій задля досягнення індивідуальної, підприємницької, суспільної мети. Вони запропонували і довели правильність гіпотези про те, що соціальний капітал – це капітал, сконструйований самими людьми – учасниками соціально-економічного процесу, це механізм забезпечення узгодження інтересів в межах вибудованої моделі держави, ринку, галузі, території, організації, підприємницького середовища тощо.

Рівень розвитку соціального капіталу спрямовує розвиток громадянського суспільства, враховуючи та спираючись на інституції та інститути передових суспільних формацій, до чого прагне кожна країна і це, на нашу думку, є об'єктивною реальністю. Соціальний капітал у своєму розвитку також імплементує у практику господарювання економічних суб'єктів ринку узгоджений порядок реалізації суспільного договору в усіх сферах життя як у формальній, та і неформальній площині. Він «виховує» і «примушує» економічних і соціальних суб'єктів ринку виконувати сформовані у суспільстві механізми створення і перерозподілу благ, що є особливо важливим для суб'єктів підприємництва і сільських територій зокрема.

Сутність і функціональні ознаки соціального капіталу, як механізму стимулювання, є багатоаспектними, ми ж зробимо наголос на його інституційній природі. Низка дослідників вважає, що соціальний капітал є вищою формою капіталу, з чим ми погоджуємося, проводячи аналогію з теорією мотивації людської поведінки, яка стверджує, що соціальні потреби людини інституціоналізуються лише після задоволення її першорядних проблем (їжі, одязі, житлі тощо). Як вже зазначалося, соціальний капітал є міждисциплінарним явищем – його феномен утвердився завдяки дослідженням великої кількості економіс-

тів, соціологів, управлінців, більшість з яких все ж таки вважають, що його функціональна природа є механістичною. Так, Пьер Бурдье [110, 111] вважав соціальним капіталом процес об'єднання ресурсів людей через взаємні зобов'язання і довіру, що одночасно є і формальними, і неформальними стимулами, які становлять стимулювальну основу дії соціального капіталу як специфічного механізму. Соціальний капітал – це по суті спільна діяльність людей, спрямована на результат, досягнення якого відбувається через соціальну взаємодію окремих індивідів та їх об'єднань [112].

Досить тривожний висновок щодо розвитку соціального капіталу зробив А. Бова [113], який вказав на тенденцію зменшення соціального капіталу в Україні і підкреслив, що особливістю цієї тенденції є зниження довіри людей до органів державної влади та падіння громадської активності на фоні збільшення довіри до сім'ї, родичів, колег, церкви і, відповідно, активізацію діяльності саме в родинній та церковній сферах.

Інший дослідник А. Багнюк [114] визначає, що соціальний капітал, як і будь-яка інша форма капіталу, передбачає специфічний обмін ресурсами, результатами тощо, що відбувається певними порціями (дозами), де кожна порція отриманого має перевищувати порцію вкладеного. Саме тут з'являється логічна необхідність у застосуванні такого поняття, як «суспільна квантифікація», яке передбачає постійний підрахунок та вимірювання понесених витрат та отриманих результатів. Як зазначається в [114], соціальний капітал – це «капітал соціального спілкування, капітал людських взаємин через обмін квантами істини, добра, краси, справедливості, закону, віри, правди»

Погоджуючись в основному з таким підходом, треба виокремити, на наш погляд, як такого поняття, як «ефект соціального капіталу», а по-друге, треба враховувати, що такий ефект може мати як позитивний, так і негативний зміст (організована злочинність, сектизм, корупція, бюрократія тощо). Цей тезис можна проілюструвати таким чином: сумарний ефект взаємодії ($K_{\text{соц}}$) двох індивідів, що володіють власними людськими капіталами ($K_{\text{люд}}$) з різним ступенем довіри один до одного, може бути графічно представлений у тривимірній системі координат, де ефект сумарного соціального капіталу може змінюватися від нуля до максимально позитивного значення – рис. 1.8 [115, 116].

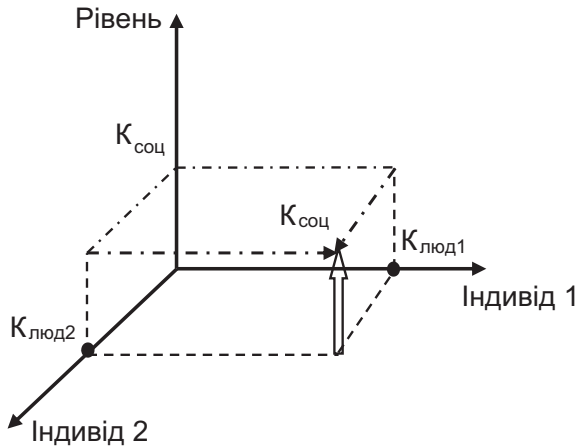

Рисунок 1.8 – Синергетичний ефект взаємодії двох індивідів у процесі утворення соціального капіталу

Елементами механізму стимулювання, які можуть бути віднесені до складових соціального капіталу, є: інформація, ідеї, ділові можливості, фінанси, влада і вплив, емоційна підтримка, репутація, довіра, співпраця [111]. Зазначені вище елементи механізму стимулювання мотивують учасників ринкового процесу до тих чи інших дій через соціальні мережі, соціальні норми, координаційні структури, кооперацію, соціальне партнерство, професійні та міжпрофесійні об'єднання, структуру державно-приватного партнерства, кооперативи, кластерні форми виробничо-трудової діяльності та інше. Результатом такої взаємодії може бути взаємна вигода, матеріалізована в різноманітних результатах господарського процесу (наприклад, в аграрному виробництві – це рівень урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин; обсяг валової продукції в розрахунку на одиницю площі; обсяг доходу тощо).

На наш погляд, об'єктивним і теоретично неупередженим може бути такий наш авторський висновок: соціальний капітал, як механізм стимулювання, упорядковує організаційну структуру господарської системи, сприяє активному розвитку і диверсифікації виробництва

і бізнесу, забезпечуючи ефективність функціонування ринку (в тому числі аграрного) за рахунок взаємодії всіх його господарюючих суб'єктів. У цьому і полягає економічна складова соціального капіталу, який потрібно розглядати як структуровану систему інформаційних зв'язків між економічними суб'єктами ринку. Рівень розвитку соціального капіталу визначає результати групової взаємодії суб'єктів господарювання в їх кооперуванні, спільній діяльності, кластерних структурах тощо, зменшуючи при цьому величину трансакційних витрат, що дуже важливо для підвищення конкурентоспроможності певної економічної системи [117].

Можна також стверджувати, що соціальний капітал є продуктом соціальних взаємодій, які виникають у процесі здійснення господарської діяльності. Такий висновок випливає з того, що людина за своєю суттю є економічно активною, завжди намагається отримати найбільшу вигоду від своєї діяльності, і особливо це характерно для сучасного ринку, який через постійне балансування співвідношення «попит-пропозиція» вимагає постійного вартісного обрахування дій господарюючих суб'єктів (так званих поведінкових ефектів), що виявляються перш за все у зроблених ними інноваціях та підприємництві. Саме ця обставина є сутнісно-рольовою характеристикою соціального капіталу як інституту, який при цьому не втрачає своєї міждисциплінарності, залишаючись суспільним, ринковим і економічним інститутом, який визначає правила – перспективи розвитку підприємництва, агропромислового виробництва, сільських територій тощо [105].

На наше переконання, мотиваційні конструкти соціального капіталу доцільно розглядати через зв'язки, які демонструють логіку поведінки учасників мотиваційного механізму у контексті [118]:

- поєднання зусиль, мотивів, бажань всіх учасників мотиваційного механізму досягати визначених встановленими стимулами результатів;
- групової взаємодії всіх учасників мотиваційного процесу з метою ефективного використання капіталу, праці, ресурсів, інтелекту тощо;
- корпоративізації, тобто поєднання індивідуального інтересу з корпоративним (колективним) через бажання набуття певних матеріальних активів.

Слід зазначити, що функціональність механізмів стимулювання, і перш за все соціальних, безпосередньо залежить від якості самого соціального капіталу. Якість соціального капіталу формують суспільні, ринкові та державні інститути, насамперед, базисні: інститут влади, праці, вартості, управління, які безпосередньо впливають на вибір поведінки суб'єктів господарювання, тобто до ставлення суб'єктів господарського процесу (підприємців, працівників, споживачів) один до одного і до різних видів стимулювання та примусу.

В даний час інституційна природа соціального капіталу є беззаперечною, про що доведено численними дослідженнями науковців, які використовували для цього міждисциплінарний синтез, як найбільш прогресивний інструментарій дослідження сучасних соціально-економічних систем, включаючи моделі соціального капіталу. Особливо «продуктивним» цей конструкт доцільно застосовувати для означення соціального капіталу як головної детермінанти, як механізм стимулювання підвищення ефективності діяльності виробничих систем. Аналітичний інструментарій соціального капіталу, на переконання В. Радаєва [119], необхідно поєднувати з такими його базовими складовими, як: сукупність та структура соціальних активів, інституційних умов, правил, норм, традицій, з чим ми погоджуємось, хоча і розглядаємо їх як стимули формального і неформального характеру, дія яких унормована державою, ринком, соціумом, іншими господарськими структурами.

З цього приводу, у контексті означення соціального капіталу як механізму стимулювання господарських взаємодій, розглянемо його інституційні проєкції (впливи) на суб'єктів – учасників стимулювальних взаємодій, виходячи з можливих результатів (ефектів) таких взаємодій, які можуть при цьому виникати (див. рис. 1.9).

Також слід зазначити, що окремі автори, зокрема Дж. Коулмен [120], розглядають соціальний капітал як певний тип ресурсу, який «вмонтовується» в мотиваційну систему через суспільні норми, традиційні для соціуму інформаційні ресурси, соціальні структури макро-, мезо- і мікрорівня. На практиці і зокрема у формуванні мотиваційного механізму стимулювання господарської діяльності та обміну, соціальний капітал реалізовує заплановані мотиваційні стимули та ефекти через взаємну довіру, взаємодопомогу, міжособистісні відносини, позитивні очікування індивідів, соціальні норми тощо [107, 108, 111].

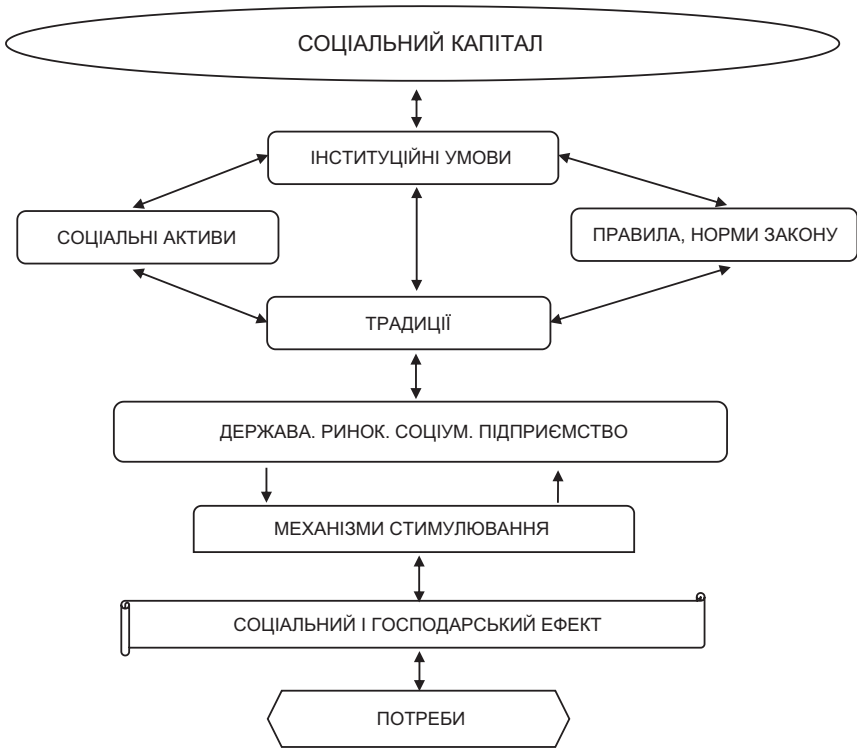

Рисунок 1.9 – Інституційні проєкції соціального капіталу у механізмі стимулювання економіко-господарських взаємодій

Таким чином, соціальний капітал, за своєю суттю можна вважати вищим рівнем мотивації, яка визначається системою певних нематеріальних стимулів, що притаманні суспільству інноваційно-інтелектуального типу, при цьому рівень довіри людей до цих стимулів є відносно високим. Ми також вважаємо рівень довіри людей до мотиваційних стимулів головним мотиватором поведінки економічних суб'єктів ринку, від якої (довіри) залежить бажання економічних суб'єктів ринку здійснювати діяльність та будувати трудові відносини у певному інституційному середовищі. По суті, соціальний капітал інституційно унормовує соціальні мотиви, які зазвичай матеріалізуються в органі-

зації діяльності господарюючих суб'єктів з метою задоволення тих чи інших потреб населення, держави тощо.

Світова наука і практика довели, що соціальний капітал може ефективно діяти через створені ним організаційні структури формального і неформального змісту. Ці структури призначаються для формування структурованого індивідуальними мотивами поведінки людей інституційного середовища і можуть бути реалізовані у формі об'єднаних інституцій, які консолідують фінансові та матеріальні ресурси для практичної реалізації мотивацій індивідів через колективну модель господарювання. Причиною цього є те, що соціальний капітал – це мотиватор статусних аспектів взаємодопомоги, яка завжди необхідна економічним суб'єктам ринку, які не мають достатніх власних ресурсів для свого розвитку та зростання конкурентоспроможності.

Структура соціального капіталу зазвичай визначається індивідуальними, колективними й об'єднаними мотивами, які у виявах своєї значимості забезпечують учасників ринкового процесу від здійснення непродуктивних трансакцій завдяки підвищенню їх поінформованості про ситуації цінового, інфраструктурного, внутрішньогосподарського і соціального характеру. Отримуючи можливість оперативного набуття необхідної інформації про конкурентні умови ринкових взаємодій, економічні суб'єкти вмотивовують себе на досягнення певних цілей, визначених ними самими і соціально-ринковим середовищем.

Слід підкреслити, що окремі дослідники розглядають індивідуальний і колективний соціальний капітал, і таке розмежування його видів є цілком правомірним, унормованим діяльністю суспільства, окремих індивідів, а також самим господарським процесом. Такої думки, зокрема, дотримується О. Г. Шпикуляк [121, 122, 123], який розглядає дане поняття й організаційне утворення як структуровану за індивідуальними і колективними ознаками сукупність мотивацій, визначених традиціями, нормами, інституційними передумовами соціально-економічних взаємодій, спрямованих на досягнення відповідних результатів (ефектів). Якщо ж ідентифікувати соціальний капітал як певний мотиваційний механізм, то можна стверджувати, що він визначає бажання кожного учасника ринкового процесу якомога швидше досягти запланований результат, і тому спонукає кожного з них до пошуку компромісів у конкурентній боротьбі за ресурси, ринки, споживачів і доходи. Тому так чи інакше мотиваційна дія соціального капіталу обов'язково

переходить в економічну площину, адже більшість потреб учасників цього механізму переслідують насамперед матеріальні інтереси.

Розглянуті вище теоретичні узагальнення й авторське бачення сутності функціональних ознак соціального капіталу як мотиваційного механізму дають підстави для припущення, що він може вважатися магістральним пріоритетом у розвитку громадянського суспільства, а також підґрунтям для становлення реально ринкового середовища. Якість соціального капіталу впливає на господарсько-соціальну ефективність діяльності економічних суб'єктів ринку, активізує процеси інноватизації виробництва, удосконалює схеми колективних дій господарюючих суб'єктів тощо, об'єктивно спираючись на мотиви, які складають основу цього механізму стимулювання [123].

Активізація мотиваційних складових соціального капіталу характерна насамперед для інституційно-деформованих суспільних формацій, до яких все ще належить вітчизняна економіка з характерними для неї глибинними та довготривалими трансформаціями, причому неефективність дії владних інститутів підриває довіру економічних суб'єктів ринку до держави, її інституцій, перспектив розвитку. В цьому випадку вихідною базою для об'єднання різнорідних мотивацій економічних суб'єктів ринку стають неформальні інститути – найбільш «яскраві представники» традицій кожного суспільства. Оскільки мотивації суб'єктів господарювання та окремих індивідів є різними, тому що вони володіють різним за змістом соціальним капіталом, який в об'єднаному аспекті, за умов ситуативного або системно-довготривалого поєднання стимулів, формують засадничі пріоритети розвитку та раціоналізації господарських взаємодій. Даний висновок є вагомим підґрунтям для доказового визнання саме економічних ознак соціального капіталу, що ставить його в один ряд з традиційними механізмами стимулювання поведінки економічних суб'єктів, а саме: регуляторним, інституційним, фінансовим, кредитним, податковим, ціновим (див. рис. 1.10), надаючи соціальному капіталу характер міждисциплінарності, яка розв'язує в тому числі питання оптимального розміщення обмежених факторів виробництва між окремими галузями з метою пристосування структури виробництва до структури потреб, що існує в суспільстві в даний момент часу (тобто досягнення так званого алокаційного ефекту) [116, 119, 124].

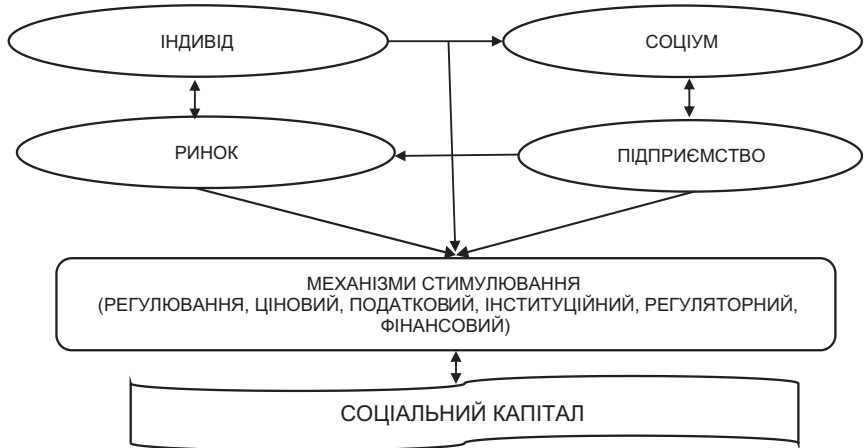

Рисунок 1.10 – Соціальний капітал у системі взаємозв'язків механізмів стимулювання ринкового обміну

Слід підкреслити, що в мотиваційно-стимуляційному механізмі розвитку економічних систем соціальний капітал слід розглядати одночасно як частину (складову) цього механізму, а також як самостійний стимулювальний механізм, і ці два підходи потрібно розглядати у нерозривному зв'язку, хоча вони і дещо розмежовані за своєю формою вияву (держава, ринок, підприємство, соціум) (див. рис. 1.9). Форма вияву соціального капіталу – це система певних аспектів мотиваційних відношень соціального капіталу до тієї чи іншої сфери взаємодії між економічними суб'єктами та індивідами, це конкретні методи та форми їх стимулювання тощо. Тобто, дотичність соціального капіталу до різних ринкових структур як механізму стимулювання обумовлена різними за статусом результатами (ефектами) – ринковим, загальнодержавним, суспільним, підприємницьким, індивідуально-трудоим. Означене дає підстави стверджувати, що в мотиваційному аспекті соціальний капітал може бути спрямований на одержання різних результатів та ефектів, використовуючи для цього інструментарій, який може бути як природним (об'єктивним), так і штучним (суб'єктивним). Підставою для такого висновку є необхідність врахування при побудові механізму стимулювання об'єктивних стимулів, які існують у формі

глобальних «інструментів», а також і суб'єктивних стимулів, притаманних конкретному індивіду і підприємству – економічному суб'єкту.

Методологія позиціонування соціального капіталу як складової частини механізму стимулювання розвитку економічних систем є надзвичайно багатоаспектною, що спонукає нас розглядати сутність соціального капіталу насамперед як інституційний конструкт однойменного механізму стимулювання – рамкової детермінації ефектів суб'єктивно-об'єктивного порядку. Тобто, соціальний капітал – це особливий інституційний механізм стимулювання, який важко дослідити за допомогою традиційних поведінкових моделей дослідження процесів і явищ, оскільки його формують незалежні інститути, сформовані переважно об'єктивними законами ринку, існуючими традиціями та нормами, що виникають спонтанно, і які діють на індивіда, часто кардинально змінюючи його поведінку. Інтерпретації сутності такого механізму є складними за побудовою, тому, на наше переконання, інституційна методологія для дослідження цього явища тут є найбільш прийнятною.

Проте, соціальний капітал, зокрема концепція його науково-практичного позиціонування, як зазначив один із фундаторів цієї теорії Ф. Фукуяма [124], має певні недоліки, одним з яких є відсутність стало-го узгодженого розуміння змісту емпірично-аналітичних аспектів його вимірювання, а також узгоджених індикаторів визначення результатів (ефектів), які виникають у процесі його застосування і які є наслідками соціально-госпо-дарських взаємодій [124]. Стимулювання у контексті соціального капіталу здійснюється переважно на макрорівні і таким чином інституціоналізується в систему господарських взаємодій між економічними суб'єктами, які (тобто, взаємодії) регулюються насамперед матеріальними інтересами. У даному механізмі стимулювання, як показують теоретичні конструкти даної концепції та практичні аспекти господарського обміну, вирішальну роль відіграють соціальні групи населення (працівників) і територіальні громади, які є носіями соціального капіталу.

Інституційна система соціального капіталу є складною, проте дана проблема є не новою і з різних сторін досліджується багатьма науковцями, у тому числі в агро-сільсько-територіальному сегменті. Тому ми також намагаємося здійснити свій внесок в розв'язання даної проблеми, не претендуючи на остаточність зроблених висновків, хоча і вважаючи, що вони будуть важливими в науково-практичному ракурсі.

Соціальний капітал в системі детермінант стимулювання економічних відносин, незалежно від їх типологічної характеристики, позиціонується нами як особливий засіб упорядкування мотивів, які стимулюють діяльність економічних суб'єктів ринку, і насамперед, як певний засіб упорядкування соціо-психологічних мотивів. У цьому, як було зазначено вище, полягає міждисциплінарність соціального капіталу, яка вбудовує національні інститути, традиції, норми поведінки людей в існуючу систему господарсько-економічних зв'язків, спонукаючи економічних суб'єктів ринку до певних дій. Також зазначимо, що соціальний капітал, за своєю якістю та мотиваційною спроможністю є залежним від інтелектуального рівня його носіїв, тому чим вищим буде рівень інтелекту суспільства, тим більшу значимість в мотиваційному плані буде мати соціальний капітал.

В теорії досліджуваного питання потрібно врахувати також методологічну інтерпретативність, тобто необхідність узгодження концепції соціального капіталу з основними положеннями та висновками інституціональної теорії, яка в даному випадку є найбільш прийнятною для дослідження даної проблеми. Такий підхід підпадає під методологію дослідження соціально-економічних явищ, характерних для постнеокласицизму, який довів свою ефективність при дослідженні економічних явищ та процесів міждисциплінарного типу шляхом об'єднання теоретичних і експериментальних досліджень, прикладних та фундаментальних знань тощо [105].

Визначаючи місце і роль соціального капіталу в інституційній системі агрогосподарського процесу, звернемо увагу на його взаємозв'язок з підприємницькою діяльністю, для стимулювання розвитку якої і запроваджується той чи інший механізм стимулювання. Аграрне підприємництво, як складна економічна система імплементується в ринковий процес як шляхом інституціоналізації економічних і соціальних факторів, а також шляхом застосування конструктів мотивації.

Як було зазначено вище, соціальний капітал є особливим, міждисциплінарним явищем та інституційним конструктом формування мотивації розвитку аграрного підприємництва та забезпечення сталого розвитку сільських територій. З цього випливає, що повинна існувати надзвичайно широка аналітична база для оцінювання цього соціально-економічного явища. Проте, це не зовсім так, оскільки для найбільш якісного встановлення економічних показників соціального капіталу, доцільніше звернути увагу на об'єднуючий інститут його формування, яким є кооперація. Саме вона найбільшою мірою консолідує соціальні ролі особистості як у виробництві, так і у соціумі,

реалізуючи таким чином природу соціального капіталу на практиці в аспекті підприємництва і сталого розвитку сільських територій.

Разом з цим, кооперація також не є єдиною формою організації господарської діяльності, на базі якої слід досліджувати соціальний капітал з позиції мотивування розвитку підприємництва, всі інші форми організації аграрного виробництва також можуть бути інституційним конструктом для соціального капіталу, що залежить від традицій, норм, умов господарювання тощо, характерних для даного села, даної сільської території тощо.

Історично так склалося, що протягом тривалого періоду української аграрної дійсності підприємства, села та сільські території розвивалися в умовах всеохоплюючого колективізму [76], що призвело до трактування соціального капіталу з позицій державності. В період 1990-1991 років домінував підхід до соціального капіталу як до колективно-суспільного, а починаючи з 1999 року, після запровадження закону, що дозволив створювати на базі КСП аграрні структури різних форм господарювання, почалося становлення дещо урізаної (земля не стала товаром) приватної моделі соціального капіталу [84].

Таким чином, соціальний капітал є однією зі системоутворюючих, найбільш конструктивних детермінант стимулювання аграрного виробництва, який відіграє вагомую роль як інституційний конструкт практичного застосування мотивацій господарської діяльності економічних суб'єктів ринку, що враховує традиції, норми поведінки індивідів. Його стимулювальна спрямованість полягає у формуванні такого інституційного середовища, яке формуватиме загальноекономічні результати (ефекти) господарської діяльності та обміну, зорієнтовані на задоволення потреб ринку і соціуму.

Мотиваційні «завдання» соціального капіталу полягають у створенні певного інституціонального порядку, структурованої системи мотивів і противаг, які впливають на формування механізму стимулювання розвитку економічної системи та її економічних суб'єктів; цей порядок спирається на еволюційну динаміку розвитку господарський відносин в даному секторі економіки. Тобто, соціальний капітал за своєю суттю є механізмом саморегулювання ринку, який у своїй основі реалізує функцію стимулювання. Такий підхід до оцінювання сутності соціального капіталу, на наш погляд, є цілком актуальним, оскільки формування соціального капіталу відбувається в межах взаємовідносин ринкових факторів, кожен з яких вмотивований на задоволення певних потреб ринку.

РОЗДІЛ 2.

МІСЦЕ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА У СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

2.1. Особливості розвитку агропромислового виробництва України

Природно-ресурсний потенціал агропромислового виробництва України складається з невичерпних енергетичних, атмосферних, водних, кліматичних природних ресурсів, які є відновлюваними, а також вичерпних земельних, лісових, біологічних, мінеральних, рекреаційних природних ресурсів, які поділяються на відновлювані й обмежено відновлювані природні ресурси, до яких належать родючість ґрунтів, мінеральна сировина, рекреаційні ресурси, тваринний і рослинний світ [229]. Найважливішими складовими природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва є [15]: земельні ресурси, у тому числі господарського, промислового й іншого призначення; лісові, водні ресурси агропромислового призначення; повітряний басейн та інші види ресурсів.

Економічна ефективність і доцільність нарощування агропромислового виробництва України визначається загальними закономірностями розвитку продуктивних сил і характеризується значною залежністю агропромислового виробництва від природно-ресурсного потенціалу території: а) земельних ресурсів – від їх розподілу за природними угіддями, родючістю ґрунтів; б) водних ресурсів – від можливості їх використання для зрошення сільськогосподарських культур, перевезення сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки, риборозведення; в) лісових ресурсів – від створення протиерозійних, приполонинних, водорегулювальних лісових захисних смуг, які захищають агроландшафти від лінійної й поверхневої водної ерозії та дефляції, пилових і снігових бур, суховіїв, сприяють накопиченню вологи в ґрунті; г) продукції мисливства та дарів лісу – від рівня організації полювання та збирання продуктів лісу, які можуть використовуватися в харчовій промисловості; д) корисних копалин – від наявних запасів покладів кам'яної солі, вапняків, гіпсу та мінеральні води

тощо [51]. Агропромислове виробництво належить до ресурсо-містких виробництв, де використовується велика кількість трудових, матеріально-технічних, природних ресурсів. Їх кількісний та якісний склад, співвідношення між трудовими, матеріально-технічними і природними ресурсами, з одного боку, та рівень як сумарної, так і поресурсної віддачі, з іншого боку, визначають величину природно-ресурсного потенціалу в конкретних природно-економічних умовах функціонування кожного суб'єкта агропромислового виробництва.

Розвиток сучасного розвитку агропромислового виробництва в Україні значною мірою пов'язаний з недосконалістю економічного механізму використання природно-ресурсного потенціалу [125]. Це призводить до часткової деградації природних ресурсів, зменшує можливість забезпечення агропромислового виробництва сировиною, ускладнює технологічні цикли, погіршує загальний стан біогеоценозів. Світовий досвід переконує, що сучасний розвиток аграрної економіки, незалежно від соціально-економічної орієнтації країн і способу виробництва, стає дедалі більш екологічно орієнтованим, потребує збереження та відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва.

Забезпечення збалансованого розвитку агропромислового виробництва вимагає дбайливого ставлення до землі як засобу виробництва та предмета праці. Можна виділити суттєві особливості, які вирізняють землю з-поміж інших засобів виробництва, а саме: 1) земля – продукт самої природи, тоді як інші засоби виробництва є результатом людської праці; 2) земля є незамінним і вічним засобом виробництва. Вона може бути раціонально використана на основі комплексного врахування економічних, екологічних, техногенних й інших антропогенних чинників; 3) площа земельних ресурсів обмежена, вона не може бути збільшена за бажанням людей, а лише відбувається трансформація одного виду землекористування в інший (наприклад, сільськогосподарського в лісгосподарський, водогосподарський тощо); 4) унікальною властивістю земельних ресурсів є неможливість переміщення їх у просторі, що обумовлює постійність місця її користування; 5) використання землі носить диференційований характер з огляду на ґрунтово-кліматичні та територіальні умови. Раціональне використання земельних ресурсів можливе за умов комплексного врахування інших природних факторів: світла, тепла, води, повітря, які забезпечують нормальний розвиток біогеоценозів;

б) продуктивність землі визначається її географічним розташуванням. Поряд із природними властивостями ґрунту на родючість землі істотно впливає рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин; 7) земля – це живий організм, діяльністю якого необхідно управляти так, щоб не тільки зберегти, а й підвищувати ефективність використання земельних угідь, оскільки їх родючість переважно визначається людською діяльністю. При використанні земель необхідно враховувати темпи відновлення родючості ґрунту та його охорону; 8) методичною основою раціонального землекористування є врахування фактору, що земля не амортизується і морально не старіє; 9) правильне використання землі в сільському господарстві сприяє підвищенню її родючості й продуктивності, а відтак і вартості [126].

Тобто земля є основним засобом агропромислового виробництва і може водночас бути предметом і засобом праці та операційним базисом (тобто, основою) для розміщення виробництва [27]. До характеристики землі як засобу праці належать природні якості ґрунту, з чим тісно пов'язана нормативна урожайність, набір культур сівозмін, екологічний стан землі; як предмета праці – властивості, які впливають на спосіб обробітку землі; як просторового базису – розташування ринків збуту сільськогосподарської продукції тощо.

Сумарна оцінка потенціалу земельних ресурсів України становить 13946,3 млн. грн. (у цінах 2015 року за висновками В.П. Руденка). У ресурсній забезпеченості соціально-економічного розвитку країни земля становить майже 45%. Загалом, земельний фонд України характеризується низкою показників: видами основних земельних угідь, видами економічної діяльності; формами власності і землекористування тощо. Структура земельних ресурсів України у 2015-2016 роках наведена на рис. 2.1

Заслужовує на увагу факт, що продуктивність землекористування визначається не стільки рівнем забезпеченості кожного жителя країни землею, зокрема орними угіддями, скільки ефективністю її використання у землеробстві. Так, площа ріллі, яка припадає на одного жителя в Німеччині та Великобританії, становить лише 0,12 га, в Нідерландах – 0,14 га, однак ці країни не лише повною мірою забезпечують своє населення продуктами харчування, а й експортують їх у значних обсягах [128, 129].

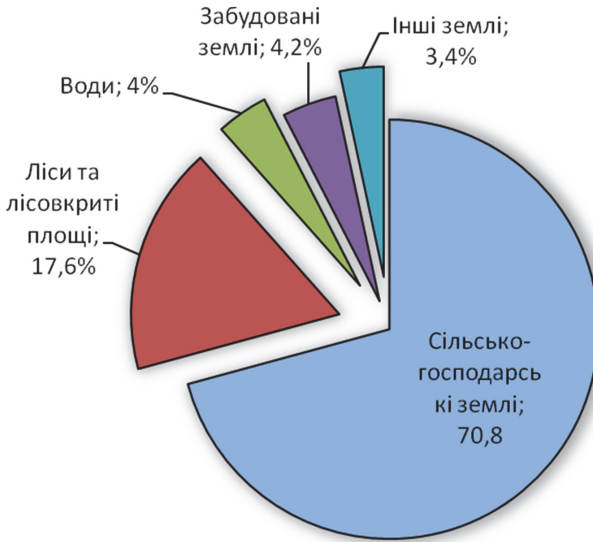

Рисунок 2.1 – Структура земельних ресурсів України у 2014-2016 роках

Аналіз діаграми, наведеної на рис. 2.1, свідчить, що 70,8% земельних ресурсів країни зайняті під вирощування сільськогосподарських культур. А загальна посівна площа під сільськогосподарськими культурами у 2016 році в Україні складала 27026 тис. га. (див. табл. 2.1).

Окрім того, в Україні надзвичайно високими є сільськогосподарська освоєність та розораність земель. Так, сільськогосподарська освоєність земельного фонду досягає 60,2-70 %, розораність сільськогосподарських угідь – 76,8-80%, а у Франції, наприклад, перший показник сягає 41,9%, у ФРН – 32,5, у США – 26,5, Англії – 28, Китаю – 10, Нідерландах – 25%. Розораність сільськогосподарських угідь у Франції становить 48%, Угорщині – 37, Англії – 25, США – 20% [130].

За розрахунками вчених [131], вважається, що для покращення екологічної ситуації співвідношення площі сільськогосподарських угідь, лісів та інших площ повинен бути таким: 35 :30,2 :32,2 [71, 129].

Таблиця 2.1 – Посівні площі сільськогосподарських культур в Україні, тис. га

Культури	Роки								Відхилення 2016 до 2010 рр.	
	2000	2005	2010	2012	2013	2014*	2015*	2016*	+/-	%
Зернові та зернобобові культури	13646	15005	15090	15449	16210	14801	14739	14401	-689	-4,6
Технічні культури	4187	5260	7296	7854	7869	8437	8350	8852	998	21,3
Картопля і овоче-баштанні культури	2277	2041	1967	2023	1961	1900	1823	1841	-126	-6,4
Кормові культури	7063	3738	2599	2475	2289	2101	1990	1932	-667	-25,7
Всього	27173	26044	26952	27801	28329	27239	26902	27026	74	0,27

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м.Севастополя)

Аналіз даних, наведених у табл. 2.1 показує, що у досліджуваному періоді (2010-2016 рр.) відбулося збільшення загальної площі під сільськогосподарськими культурами на 74 тис. га або на 0,27%. Разом з тим, відбулося суттєве збільшення посівних площ під технічними культурами – на 998 тис. га або на 21,3%, що призвело до зменшення площ під кормовими культурами на 667 тис. га або на 25,7% та під зерновими культурами – на 689 тис. га або на 4,6%.

Якщо ж порівнювати загальні площі під сільськогосподарськими культурами в Україні з 1990 роком, то можна констатувати, що за останні 25 років ці площі практично не змінилися, що свідчить про те, що в Україні можливості для екстенсивного зростання аграрного виробництва практично вичерпані.

Розглянемо також структуру посівних площ під технічними культурами (див. табл. 2.2) [71, 129].

Таблиця 2.2 – Посівні площі технічних культур в Україні, тис. га

Технічні культури	Роки								Відхилення 2016 до 2010 рр.	
	2000	2005	2010	2012	2013	2014*	2015*	2016*	+/-	%
Цукрові буряки (фабричні)	856	652	501	458	280	331	237	292	-209	-41,7
Соняшник	2943	3743	4572	5194	5051	5257	5105	6073	1501	32,8
Соя	65	438	1076	1476	1370	882	2158	1869	793	73,7
Ріпак	214	207	907	566	1017	1806	682	455	-452	-49,8
Всього	4187	5260	7296	7854	7869	8437	8350	8852	1556	21,3

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Аналіз табл. 2.2 свідчить, що основне збільшення посівних площ під технічними культурами припадає на сою (збільшення за 2010-2016 рік з 1076 тис. га до 1869 тис. га, або майже у два рази) та соняшник (збільшення з 4572 тис. га до 6073 тис. га, або на 32,8%). Загальну динаміку зміни посівних площ під технічними культурами наведено на рис. 2.2.

Аналіз даних табл. 2.2 та складених на їх основі діаграм (рис. 2.2) яскраво свідчить про те, що зростання виробництва технічних культур відбувалося в Україні протягом 2012-2014 років переважно за рахунок збільшення посівних площ під ці культури, а саме: з 7296 тис. га у 2010 році до 8437 тис. га у 2014 році, але у 2015 році відбулося зменшення посівних площ під ріпаком. Якщо ж взяти за основу 1995 рік, то таке збільшення становило аж 4602 тис. га (з 3748 тис. га у 1995 році до 8350 тис. га у 2015 році) або зросло у 2,23 разів. Тобто маємо типовий приклад екстенсивного розвитку виробництва даної продукції [71, 129].

Аналіз використання земель у розвинених країнах засвідчує, що існує залежність між площею оброблюваних земель та їх продуктивністю (див. рис. 2.3), а саме – продуктивність орних земель вища там, де менша сільськогосподарська освоєність території і нижчий відсоток зайнятості сільського населення в агропромисловому виробництві внаслідок високого рівня механізації вирощування культур.

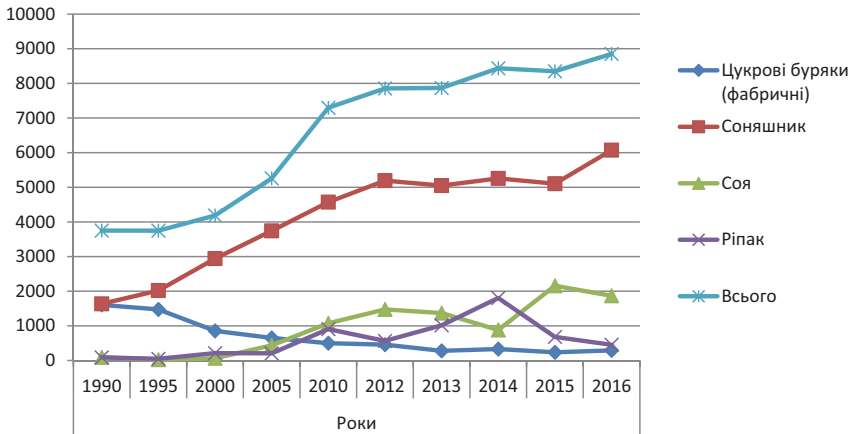

Рисунок 2.2 – Структура посівних площ під технічними культурами в Україні

Доцільно порівняти рівень використання земель в Україні та Франції, оскільки загальна площа і природно-кліматичні умови держав приблизно однакові. Рівень розораності земель в Україні вищий у 1,7 рази, а площа кормових угідь, лісистість території відповідно менші у 2 і 1,5 рази. Однак продуктивність орних земель у нас майже вдвічі нижча, ніж у Франції за значно більшої чисельності населення, зайнятого в сільському господарстві (32,2 % проти 5,4%). Можна припустити, що зменшення площ оброблюваних земель в Україні порівняно із середньоєвропейським рівнем (41,2%) дасть змогу ретельніше виконувати польові роботи на площі, яка залишиться в обробітку, ефективніше використовувати трудові ресурси, підвищувати культуру землеробства та забезпечити високу еколого-економічну ефективність використання земель.

Для прикладу можна взяти також Данію, яка, займаючи територію загальною площею 43 тис. км² з п'ятимільйонним населенням, виробляє у 4 рази більше продукції, ніж їй необхідно для власних потреб, при цьому в сільськогосподарському виробництві зайнято лише 2% працюючого населення. У Китаї орні землі (2% світових площ) дозволяють прогодувати 22 % населення світу [132].

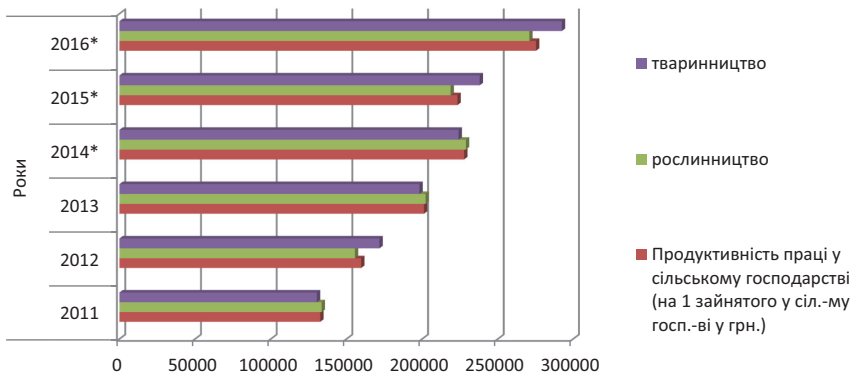

Рисунок 2.3 – Продуктивність праці в аграрній галузі України

Зазначимо, що висока розораність земель в Україні, недосконалість структури посівних площ супроводжується зростанням дефіциту гумусу в ґрунті, який є біоенергетичною основою його родючості. Із поверхневим стоком і змитим ґрунтом втрачається величезна кількість поживних речовин. За даними останнього туру агрохімічного обстеження ґрунтів сільськогосподарського призначення, впродовж останніх п'яти років ґрунти України втратили 0,05% гумусу, 4 мг/кг ґрунту рухомих сполук фосфору та 6 мг/кг – обмінного калію. Щороку тільки з орних земель, за даними НААН [133], змивається понад 500 млн т ґрунту, при цьому втрачається близько 24 млн т гумусу, 1 млн т азоту, 700 тис. т фосфору, 1 млн т калію. За останні 25 років в Україні вміст гумусу в ґрунті знизився з 3,5% до 3,2% (а природі для утворення шару гумусу завтовшки 1 см потрібно 250–400 років) [134].

Середньорічний змив ґрунту в Україні сягає 15 т/га за допустимої норми в 4–5 т/га, в той час як у Великобританії середні втрати ґрунтів від ерозії оцінюються від 2,2 до 12,2 т/га у рік.

Упродовж зазначеного вище періоду в Україні погіршився агрофізичний стан ґрунтового покриву, щороку площа еродованих орних земель збільшується на 80–120 тис. га і вже дорівнює майже 1/3 всієї ріллі. Зі всієї еродованої площі 32,0% земель зазнають вітрової ерозії, 3,4% – сумісної дії водної та вітрової і 22,0% площ – водної ерозії. У США 41% ріллі охоплено ерозією [134].

Формування консолідованої бази даних ґрунтів України виконувалось засобами ГІС Arc/Info [135]. Результативна уніфікована база ґрунтів зараз включає 1904 ґрунтових контури, кожен з яких характеризується унікальним набором 20-ти атрибутивних фізико-хімічних параметрів. Тематична карта ґрунтів України (див. рис. 2.4) показує вміст органічного вуглецю у верхньому шарі ґрунту. Цей показник є одним з основних індикаторів його поживного статусу: висока кількість органічного вуглецю відповідає добре структурованим і родючим ґрунтам. На наступному етапі доопрацювання бази даних ґрунтів планується включити до неї інформацію щодо деградації ґрунтів у регіонах країни. У додатку Б наведено картографічні матеріали кліматичних умов України за останні 25 років [136].

Загальна площа кислих ґрунтів в Україні становить серед земель сільськогосподарського призначення майже 21% або 8,8 млн га. Із них 4,8 млн га – сільськогосподарські угіддя, а інші – угіддя під пасовищами, сіножатями та іншими природними угіддями. За ступенем кислотності орні ґрунти поділяються на сильнокислі (1,3 млн га), середньокислі (2 млн га) і слабокислі (2,5 млн га). Загальна площа солонцевих ґрунтів в Україні становить 3986,2 тис. га, а серед орних – 2692 тис. га. Відтворити еродовані ґрунти природним шляхом практично неможливо, а штучне відновлення вимагає значних трудових і фінансових затрат [133].

Варто зауважити, що дотепер відсутня єдність методичних підходів щодо економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Найбільший розвиток одержали підходи до його визначення, виходячи із загальної економічної вартості (цінності) ресурсу, а саме: а) витратний підхід і його модифікації; б) відтворювальний підхід; в) оцінювання ресурсів, засноване на диференціальній ренті [137]. В останні роки інтенсивно розвиваються підходи, що ґрунтуються на урахуванні непрямой вартості використання природного ресурсу, наприклад, через вимір ефекту від зберігання біорізноманіття, через «непрямую вартість використання» або через визначення ефекту від лісонасадження і зберігання рослинного покриву (так званий вуглецевий кредит) [138, 139, 140, 141].

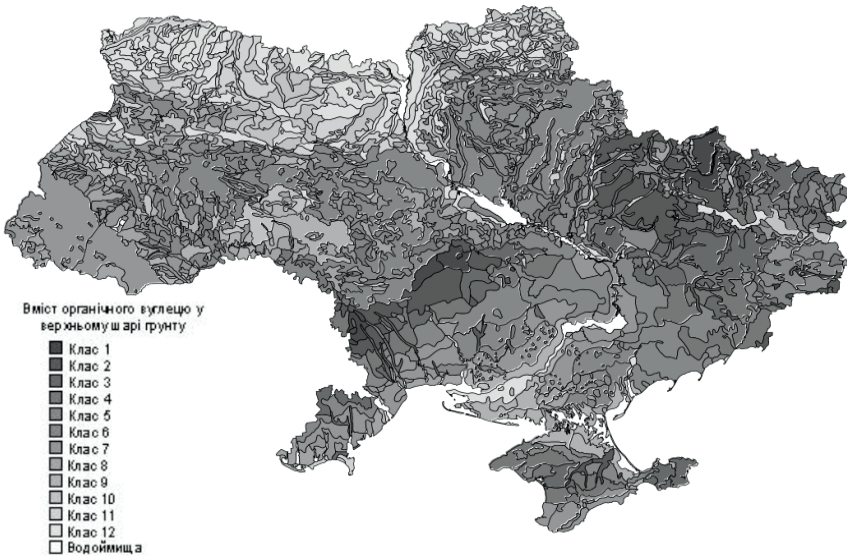

Рисунок 2.4 – Тематична карта ґрунтів України

За останні 30 років площа еродованих земель в Україні збільшилася майже в 1,5 рази, значно розширилися площі засолених, закислених, підтоплених і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь. Сьогодні (станом на 2016 рік) тільки 1 один гектар з 10 га продуктивних земель має нормальний екологічний стан. Водночас, витрати на протиерозійні й інші землеохоронні і землемеліоративні роботи постійно зменшуються і за останні 10 років скоротились у 25 разів) [139].

В той же час, на думку багатьох дослідників, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва і впровадження господарсько-технологічних заходів для його відтворення має передбачати [142, 143]:

- встановлення допустимих рівнів забрудненості ґрунтів викидами та агрохімікатами, розробку ґрунтово-екологічної типології земель, нормативів кризового стану та параметрів екологічної стійкості ландшафтів і районування території України за цими показниками;

- опрацювання моделей ґрунтозахисного та меліоративного землекористування в конкретних природно-кліматичних умовах;
- створення системи спостережень за станом природних ресурсів і прогнозування соціально-екологічних наслідків його зміни;
- раціоналізацію використання природних ресурсів агропромислового спрямування (землі, води, лісів, повітряного середовища), яка повинна забезпечуватися створеною нормативно-правовою базою охорони цих ресурсів, узаконеним механізмом державного регулювання процесів їх використання, відтворення й охорони;
- стабілізацію доходів вітчизняних виробників продовольства і захист їх від ринкової стихії за рахунок державних коштів шляхом створення і впровадження відповідної нормативно-правової бази;
- підтримку найефективніших форм землекористування за допомогою впровадження спеціально розроблених законодавчих норм, механізмів і фінансових рішень;
- перетворення держави не тільки в головного замовника окремих видів продовольства, але і в його основного покупця і розпорядника на основі впровадження спеціального юридичного механізму і надання повноважень уряду для закупівлі й розподілу в країні та за її межами значної частини врожаю сільськогосподарських культур у випадку, якщо це необхідно для стабілізації ситуації на продовольчому ринку;
- стабільне забезпечення потреб населення країни в продовольстві відповідно до фізіологічних норм їх споживання.

Важливим моментом в розвитку аграрного виробництва є збалансування використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва, формування ефективної інвестиційної політики, що значною мірою спирається на принципово нові підходи до економічної оцінки негативного впливу суб'єктів господарювання на довкілля та створення сучасних фінансових інститутів в екологічній сфері [144].

Екологічні проблеми виникають тоді, коли ринкова система не в змозі подавати відповідні цінові сигнали та забезпечувати стимулювання агровиробників за ефективне використання природних ресур-

сів. Наприклад, окремі види природних ресурсів можуть використовуватися ними «безоплатно», хоча це часто спричиняє виникнення негативних (зовнішніх) ефектів у формі забруднення води, погіршення якості повітря або інших негативних екологічних наслідків. Окрім того, існуюча ринкова ціна на аграрну продукцію може покривати витрати аграрних виробників на природні ресурси, що були використані в процесі виробництва, але разом з тим ця ціна не покриває збитків, понесених третіми особами. Тобто, коли природні ресурси використовуються безоплатно або певним чином недооцінюються, виробники аграрної продукції та її споживачі практикуватимуть надмірне використання більш дешевших (недооцінених) природних ресурсів. А це, у свою чергу, не сприяє створенню ефективного механізму стимулювання впровадження в агровиробництво нових технологій, організації дієвого контролю за екологічним забрудненням тощо.

Деградація природного середовища під впливом антропогенної діяльності людини спричиняє погіршення соціально-економічного середовища, викликає значні економічні збитки, які можна порівняти з величиною валового національного продукту. Тому для відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва край необхідно широко використовувати сучасні принципи та методи регулювання поведінки природно-виробничих систем. До основних принципів можна віднести: попередження, нейтралізацію екологічних наслідків і компенсацію збитку.

Попередження передбачає використання адміністративно-правових заходів (прийняття природоохоронних правил, нормування якості довкілля, експертиза проектів тощо); економічних заходів (пільгове кредитування й оподаткування, надання субсидій, податкового інвестиційного кредиту та ін.); економіко-адміністративно-правових заходів (розробка системи компенсацій, вибір методів регулювання); технологічних заходів (використання ресурсо-, енергозберігаючих технологій, альтернативних систем землеробства з обмеженням використання хімічних засобів для підвищення родючості ґрунтів і захисту рослин з урахуванням асиміляційних можливостей агросфери) [134].

Нейтралізація екологічних наслідків здійснюється шляхом технічних методів і планування. Компенсація збитку передбачає застосування адміністративно-правових та економічних методів.

Наразі, прогрес у технологіях виробництва, що супроводжує розвиток суспільства, передбачає використання природно-ресурсного

потенціалу набагато продуктивніше, ніж будь-коли. Продуктивне використання природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва повинно враховувати кілька аспектів. По-перше, природно-ресурсний потенціал повинен використовуватися у повному обсязі (з урахуванням можливих відходів при виробництві аграрної продукції, які можна знову використовувати. По-друге, якщо йдеться про продуктивне використання природно-ресурсного потенціалу, то слід мати на увазі репродукцію природних ресурсів, тобто постійне їх відновлення, що є одним з головних завдань суспільства, що прагне до розвитку. Тому підтримка становлення й розвитку екологічного агропромислового виробництва повинно стати одним із головних важелів реалізації сучасної аграрної політики. По-третє, велике значення має запровадження дієвого механізму страхування природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва [145], який повинен оперативіно розв'язувати фінансові питання, що можуть виникати під час експлуатації даного потенціалу.

Забезпечення стабільного надходження коштів на відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва потребує подальшого розвитку економічних важелів і методів. Дослідження доводять, що запроваджені в Україні нормативи виплат за забруднення довкілля та використання природних ресурсів значно занижені і не носять повноцінного компенсаційного характеру. Зарубіжний досвід переконує в необхідності широкого використання принципів як негативної мотивації відтворювальної діяльності (платежі, штрафи), так і позитивної (кредити, пільги, позики), механізми якої в Україні практично відсутні, що значно ускладнює процес екологізації виробництва, відтворення природно-ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Таким чином, формування комплексної системи еколого-фінансово-економічного регулювання природокористування повинно стати одним із визначальних напрямів державної аграрної політики.

Також слід підкреслити, що розвиток агропромислового виробництва, незалежно від його суспільного характеру, зазнає впливу об'єктивних економічних законів і законів природи. Тому раціонально сформований ресурсний потенціал АПК слід розглядати як сукупність технологічно, економічно й екологічно взаємозбалансованих виробничих ресурсів (трудових, матеріально-технічних, природних і біологічних), спроможних забезпечити високоефективне й екологічно

безпечне виробництво, переробку, зберігання, транспортування і реалізацію агропродовольчої продукції.

Слід зазначити, що здійснювана в Україні агровиробнича діяльність з використанням земельних, лісових і водних ресурсів в даний час все ще не є ефективною в досконалою. Зокрема, часто нераціональна система ведення агропромислового виробництва, недотримання технологічних вимог обробітку ґрунту, неналежна увага держави щодо питань охорони та підвищення родючості сільськогосподарських земель, порушення системи удобрення ґрунтів спричинили часткову деградацію ґрунтів на великих площах. При цьому потрібно враховувати, що мінерально-сировинні ресурси порівняно з іншими природними ресурсами меншою мірою залежать від результатів господарської діяльності та рівня забруднення навколишнього природного середовища, а величина їх запасів є важливим фактором, що визначає розміщення підприємств (об'єктів) певного виду аграрної діяльності.

На наше переконання, в даний час трансформація агропромислового виробництва має спрямовуватися на підвищення рівня продовольчої безпеки в структурі національної безпеки України (див. рис. 2.5) шляхом нарощування виробництва життєво важливих продуктів харчування, поліпшення їх якості та збалансованості за поживними речовинами, що дасть можливість створити конкурентоспроможну економіку, інтегровану у світову господарську систему, наблизити агропромислове виробництво до рівня економічно розвинених країн [54, 146].

Визначальне місце продовольчої безпеки, яке вона займає в національній безпеці країни, на наш погляд, можна довести через аналіз її взаємозв'язки і взаємовідносини з іншими складовими системи національної безпеки. Так, зовнішньополітична безпека держави багато в чому визначається рівнем вирішення продовольчих проблеми в країні. Залежність держави від надходження продовольчої сировини, продуктів харчування, засобів виробництва для АПК тощо призводить до повної або часткової втрати статусу провідної країни та її суверенітету. Саме від прийняття політичного рішення залежить, чи буде в країні розвиток АПК пріоритетним, яким чином буде забезпечуватися населення продуктами харчування: за рахунок власного виробництва або за рахунок імпорту [147].

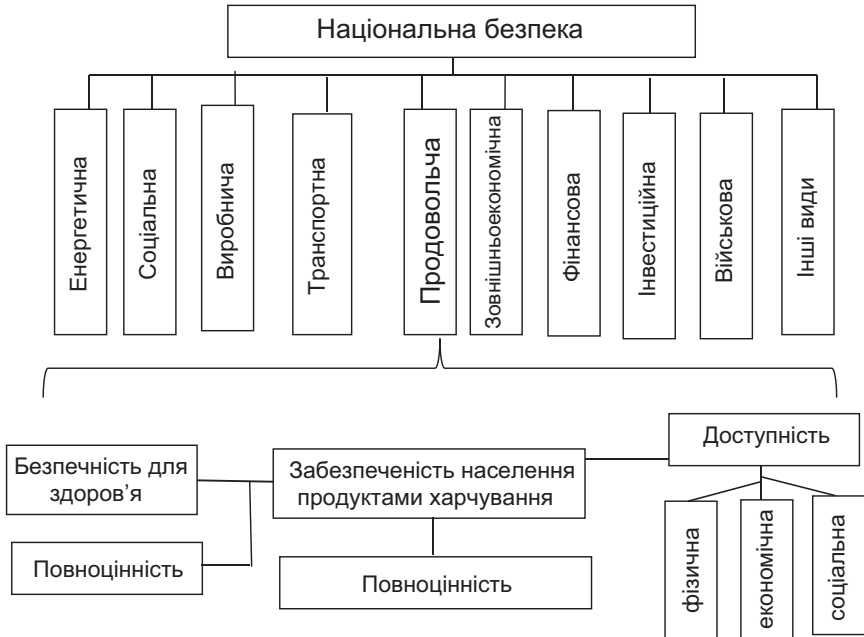

Рисунок 2.5 – Продовольча безпека в структурі національної безпеки держави

Сьогодні в Україні можна виокремити такі основні загрози продовольчій безпеці, як: 1) зростання майнової диференціації населення і рівня бідності, 2) деформованість структури української економіки і збільшення частки імпортової продукції на внутрішньому ринку України, а саме товарів народного споживання; 3) посилення нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів. Збільшення майнової диференціації призводить до зниження платоспроможного попиту на продовольство, і відповідно скорочення його споживання значними верствами населення. Гіпертрофований імпорт окремих видів продовольства і сировини для його виробництва також завдає шкоди вітчизняним агровиробникам [54].

Аналізуючи рейтинг країн світу за індексом продовольчої безпеки в 2015 році (див. додаток В) [148], можна зробити висновок, що Україна має достатній рівень продовольчої безпеки, але є можливості

щодо покращення даного показника завдяки обґрунтованого зростання обсягів агропромислового виробництва.

Пріоритетним напрямом розвитку агропромислового виробництва та формування дійового фінансово-економічного механізму відтворення його природно-ресурсного потенціалу є стимулювання суб'єктів АПВ до збільшення виробництва певних видів агропродукції, зниження обсягів шкідливих викидів і відходів, відновлення земельних, лісових, водних і повітряних ресурсів країни тощо. Важлива роль в цьому процесі відводиться створенню програм екологізації підприємницької діяльності в агропромисловому виробництві, спрямованих на підвищення продовольчої та екологічної безпеки держави.

Сталий розвиток агропромислового виробництва, як важливої складової економіки України, передбачає забезпечення протягом тривалого періоду збалансованого економічного зростання і покращення соціальних і екологічних параметрів аграрного виробництва. Виконання цих завдань передбачає нарощування обсягів виробництва якісної і конкурентоспроможної агропромислової продукції, підвищення економічної ефективності виробничої діяльності агровиробників, забезпечення соціальної справедливості та гарантій для працівників АПК, відтворення й охорону природних ресурсів, зниження екодеструктивного впливу на довкілля агропромислового господарювання та оздоровлення навколишнього середовища. Перехід агропромислового виробництва до моделі сталого розвитку і його подальше функціонування на цих засадах є важливим етапом розвитку України та необхідною передумовою її інтеграції в європейський економічний простір.

2.2. Мотиваційні концепції стимулювання агропромислового виробництва на мікро- та макрорівнях

Загальновідомо, що розвиток бізнесу в аграрному секторі економіки відбувається переважно завдяки і за рахунок аграрних підприємницьких структур, які, у свою чергу, підпадають під вплив певного механізму стимулювання. Саме тому в контексті загальної тематики нашого дослідження розгляд даного питання є актуальним і необхідним.

Як було підкреслено раніше, конкурентність діяльності агробізнесових структур формується певними стимулювальними заходами, розробленими і реалізуємими відповідними державними інституціями, і насамперед, менеджментом цих інституцій. Саме висококваліфікований менеджмент може забезпечити створення механізму стимулювання розвитку аграрної галузі, спрямований на формування сприятливого інституційного середовища для залучення інвестицій, підвищення інтелектуального рівня кадрового потенціалу агропідприємств, впровадження передових стандартів якості аграрної продукції тощо. Будь-яке аграрне підприємство, яке є економічним суб'єктом і одночасно об'єктом впливу менеджменту державних інституцій, самостійно визначає, якого рівня ефективності воно може досягти, наповнюючи ринок продовольчими товарами. Таким чином, інститут менеджменту державних інституцій через свої основні функції: мотивацію, координування та контроль забезпечує розробку стимулювального механізму розвитку агропромислового виробництва та реалізацію заходів з досягнення цілей виробників аграрної продукції, консолідує їх зусилля з оптимізації використання наявних ресурсів і досягнення запланованих результатів [149]. Як наголошує низка дослідників [150, 151], менеджмент – це складова соціально-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового комплексу, спрямована на найефективніше використання ресурсів для досягнення визначених цілей на певному ринку.

Відомо, що головною метою будь-якого підприємства в ринковому середовищі є забезпечення його надійної платоспроможності та оптимізація отриманого прибутку. Оскільки інституціональний конструкт сучасного аграрного підприємства є надзвичайно складним, тому завдання його менеджменту – в умовах дії механізму стимулювання розвитку підприємництва в аграрній сфері забезпечити врахування інтересів усіх учасників аграрно-промислового виробництва, а також дотримання інституційних норм ринку. До учасників та інституційних норм (правил) функціонування ринку, що забезпечують розвиток підприємництва в аграрній галузі, відносять споживачів аграрної продукції, систему менеджменту, постачальників, співробітників агропідприємств, державу та її інститути (див. рис. 2.6) [152, 153].

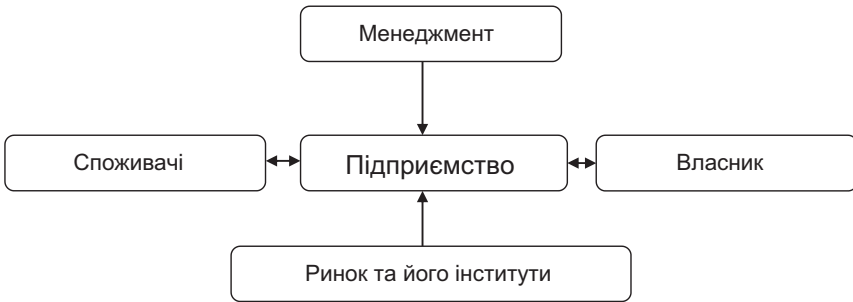

Рисунок 2.6 – Учасники та інституційні норми забезпечення розвитку підприємництва в аграрній галузі

Оскільки стимулювання розвитку аграрних підприємств на внутрішньогосподарському та загальнодержавному рівні є безальтернативним сегментом господарських процесів, тому особливу увагу слід звернути на створення сприятливих умов для розвитку підприємництва в аграрній галузі та управління цим процесом у сучасному трансформаційному середовищі. Це пояснюється необхідністю переходу від примусового, внутрішнього упорядкованого підприємницького устрою, що базувався на відповідних конструкціях менеджменту, до сучасних ринкових форм його організації. Тому на порядок денний постає питання створення нового підприємницького устрою в аграрній сфері, що може бути зроблено реалізацією заходів державної аграрної політики та значною мірою – результатами діяльності менеджменту економічних суб'єктів агроринку. При цьому менеджмент аграрних підприємств має певну особливості, оскільки повинен враховувати тісний зв'язок аграрного виробництва з природою.

Дослідження стану та розвитку підприємництва в аграрній галузі проводяться багатьма вченими і є багатограними та багатоаспектними. Інституційний конструкт підприємництва як об'єкта управління аграрного менеджменту окреслено сукупністю політичних, соціальних, техніко-технологічних, організаційних, стимулювальних та інших відносин, що виникають у процесі агропромислового виробництва. Тому менеджмент аграрного підприємництва повинен враховувати як природні умови, так і специфіку факторів виробництва, що задіяні в агровиробництві, сезонність самого виробництва тощо. Ці за-

кономірності формують природно-біологічні та соціально-політичні особливості функціонування аграрного підприємництва та визначають основні задачі та засади функціонування менеджменту сучасних агропідприємств. Частковим підтвердженням цього висновку можна вважати результати діяльності підприємств аграрної галузі, які наведено в табл. 2.3 [71].

Таблиця 2.3 – Основні показники діяльності підприємств галузі сільського господарства

Показник	2012	2013	2014*	2015*	2016*
Чистий прибуток (збиток), млн.грн.	26728,4	14925,7	20262,9	102279,0	89330
Підприємства, які одержали чистий прибуток					
у відсотках до загальної кількості	78,6	80,3	84,8	88,9	88,3
чистий прибуток, млн.грн.	33570,1	26186,6	50949,8	127360,1	102230,4
Підприємства, які одержали чистий збиток					
у відсотках до загальної кількості	21,4	19,7	15,2	11,1	11,7
чистий збиток, млн.грн.	6841,7	11260,9	30686,9	25081,1	12899,6

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Аналіз даних таблиці 2.3 свідчить, що на підприємствах аграрної галузі величина отриманого всіма підприємствами галузі номінального чистого прибутку зросла з 26,7 млрд. грн. у 2012 році до 89,3 млрд. грн. у 2016 році, або у три рази.

Чистий прибуток у 2016 році отримали 88,3% підприємств аграрної галузі, що значно більше, ніж у 2012 році, коли завершили свою діяльність з позитивним результатом тільки 78,6% підприємств галузі. Чистий прибуток від діяльності цих 88,3% підприємств склав у 2016

році 102,2 млрд. грн., в той час, як у 2012 році цей показник становив тільки 33,5 млрд. грн., тобто зріс у 3 рази. Дана тенденція є позитивною для забезпечення макроекономічного розвитку не тільки аграрної галузі, а і економіки України загалом.

Аналізуючи дію економічного механізму управління агропромисловим виробництвом, слід підкреслити, що він створює функціональну основу для побудови (перебудови) відповідної системи організації менеджменту агропідприємств. Цей механізм, який позиціонується як система економічної організації та стимулювання розвитку аграрного виробництва, надає менеджменту агропідприємств необхідну інформацію щодо можливих шляхів передумови власного виробництва з метою підвищення його ефективності і адаптації до умов зовнішнього ринкового середовища. В даний час економічний механізм діяльності агропідприємств перебуває на етапі трансформації, що зумовлено, зокрема, незавершеністю процесу упорядкування відносин власності.

Окрім того, зазнають змін і підходи до застосування економічних стимулів і напрямів розвитку виробничо-господарського процесу в аграрній галузі, що пояснюється зміною статусу працівника, який став або виключно найманим працівником, або власником частки активів підприємства, або безпосереднім власником свого аграрного бізнесу, що викликає необхідність гармонізації інтересів і стимулів працівників, і розв'язання даної проблеми також покладається на менеджмент агропідприємств.

Як стверджує низка фахівців [3] для побудови системи управління, здатної забезпечити розвиток сучасної економічної системи, необхідно насамперед систематизувати фактори впливу на дану систему. Одна із таких систематизацій наведена на рис. 2.7.

Існує думка, з якою в загальному ракурсі означеної проблеми можна погодитися, що економічний механізм управління аграрним підприємством – це послідовне застосування сукупності методів і важелів, які спрямовують діяльність суб'єктів господарювання у певному напрямі або спонукають їх до досягнення встановлених цілей за рахунок надання їм матеріальної (фінансової) винагороди чи позбавлення частки матеріального ресурсу в разі невиконання суб'єктом поставлених завдань чи здійснення якихось необачних (незаконних) дій [154]. Складовими зазначеного механізму є відповідні методи та важелі впливу, зокрема податки, кредити, субсидії, штрафи, заробітна плата, премії тощо. Також слід наголосити, що дія економічного ме-

ханізму управління розвитком аграрного виробництва, у тому числі і дія механізму стимулювання, повинна бути підпорядкована принципу еквівалентності.

Рисунок 2.7 – Фактори, що породжують необхідність регулювання економічної системи

Посилаючись на результати досліджень низки вітчизняних економістів-аграрників [12, 15, 17], зазначимо, що становлення і розвиток аграрного підприємництва на селі залежить від наявності необхідних виробничих ресурсів (потенціалів): матеріальних, фінансових, кадрових, інтелектуальних тощо, а головне – якісних характеристик останніх. Причому серед виробничих ресурсів (потенціалів) необхідно виділити кадровий потенціал, оскільки людина, яка працює в агровиробництві, виступає як об’єкт і суб’єкт управлінських дій, тому вважається центральною фігурою, головним фактором забезпечення функціонування будь-якого підприємства.

Низка дослідників стверджує, що саме управлінський потенціал є|з’являється,являється| «ядром» будь-якої економічної системи, органічно інтегрованим з|із| виробничим, фінансовим, інтелектуальним інноваційним потенціалами, що наведено на рис. 2.8 [3, 155, 156, 157].

Рисунок 2.8 – Складові економічного потенціалу сучасної економічної системи|

Зміни, що останнім часом відбуваються в аграрному секторі економіки, породили низку нових проблем, найбільш актуальною з яких для аграрної сфери стала проблема формування й відтворення трудових ресурсів. Кадрове питання стало сьогодні одним з вузлових і характеризується низкою невирішених питань, які постали досить гостро.

Структурні зміни в економіці аграрної галузі негативно вплинули на більшість сторін розвитку аграрних підприємницьких структур, включаючи таку важливу складову як кадри. Загальна непривабливість зайнятості в сільському господарстві призвела до системної деградації трудового потенціалу сільських територій, руйнації устоїв кадрового забезпечення агропідприємств. На думку деяких дослідників, особливістю сучасних аграрних підприємств є домінування кризових явищ над позитивними результатами господарського і соціально-економічного розвитку [158]. Це зумовлено впливом ряду факторів, переважна частина яких лежить у "площині" управління. Менеджмент є відправною точкою, від якої повинен відштовхуватися теперішній підприємець, надаючи «менеджменту персоналу» вирішальну роль у розв'язанні проблем, які постали перед даним господарюючим суб'єктом.

Низка науковців стверджує, що розвиток аграрних підприємств України характеризується низьким рівнем обізнаності керівників усіх

рівнів у питаннях теорії і практики менеджменту персоналу [159]. Така ситуація склалася ще за часів соціалістичної економіки, а керівники сучасних агропромислових підприємств не можуть розраховувати на залучення молодих спеціалістів, які формувалися в ринковому середовищі, через скрутне фінансове становище своїх підприємств. Саме нові управлінці повинні створити механізм, який би забезпечував розвиток рівноправних ділових відносин між керівниками та підлеглими замість відносин примусово-авторитарного характеру, які склалися раніше. Тому роль менеджменту в організації діяльності сучасних аграрних підприємств є досить вагомою, оскільки рішення, прийняті управлінським персоналом, охоплюють всі сторони функціонування аграрних підприємств і вирішальним чином впливають на результати їх діяльності. При цьому ці рішення не можуть бути однаковими для всіх агропідприємств, оскільки приймаються в різному середовищі і обумовлені врахуванням різних факторів і особливостей виробничого процесу.

Тому формування на кожному агропідприємстві ефективної системи менеджменту і забезпечення агровиробництва кваліфікованим кадровим потенціалом відповідно до існуючої системи організації виробничого процесу і техніко-технологічного оснащення підприємств є однією головних заповрок їх успішного функціонування.

Слід зазначити, що демографічна криза і розвиток процесів депопуляції на селі спричинили складнощі у кадровому забезпеченні суб'єктів агропромислового виробництва. Погіршення якісних характеристик кадрового потенціалу аграрних підприємств, його невідповідність сучасним вимогам, особливо освітнього і професійно-кваліфікаційного рівня невідкладно потребує проведення адекватних заходів. Одним із таких заходів є підвищення конкурентоспроможності зайнятого в аграрному виробництві персоналу (робочої сили), основу якої (тобто конкурентоспроможності) повинні закладені заходи з підвищення рівня професіоналізму працівників та посилення їх мотивації до високопродуктивної праці. Конкурентоспроможність робочої сили визначається здатністю конкретного працівника (працівників) якісно виконувати роботу, бути затребуваним, характеризується універсальністю, що дає змогу на отримання працівником широкого кола пропозицій з боку агропідприємств-роботодавців.

Конкурентоспроможність робочої сили підвищує загальний рівень кадрового потенціалу аграрних підприємств. Він виявляється як для конкретної особистості (можливість знайти необхідну роботу), так і

для роботодавця (можливість мати високопрофесійний, функціонально пристосований до технологій та мотивований на високі результати персонал). Формування високоефективного кадрового потенціалу будь-якого підприємства є стратегічним завданням менеджменту персоналу, який виявляється у забезпеченні виробничого процесу необхідною кількістю працівників відповідної кваліфікації.

Одним з показників, що характеризують розвиток аграрної галузі України, є показник кількості зайнятого населення в даній галузі. Цей показник має специфічне значення і певним чином характеризує стан економіки даної галузі. Як відомо, для високорозвинених країн світу даний показник не має особливого значення у зв'язку з високим інноваційно-технологічним рівнем сільськогосподарського виробництва, в якому постійно зменшується кількість населення, зайнятого в аграрній сфері.

На основі аналізу даних вибіркового обстеження населення та державної статистичної звітності нами проаналізовано розподіл загальної кількості зайнятого населення за видами економічної діяльності [71], результати якого зведено в таблицю 2.4. Окрім цього, для більш об'єктивного оцінювання стану розвитку аграрної галузі наведено рівень середньої номінальної місячної заробітної плати працівників аграрної галузі та рівень річної продуктивності праці, які також зведено в табл. 2.4.

Аналіз даних таблиці 2.4 показує, що тільки протягом останніх 5-ти років (2012-2016 рр.) кількість зайнятого у сільському господарстві населення скоротилася на 629,5 тис. осіб, або на 18,0%. Слід констатувати, що протягом тривалого періоду сільські жителі «закріплювалися» за тим чи інших сільськогосподарським підприємством, і тому керівництво суб'єктів аграрного підприємства було впевненим у стабільному забезпеченні виробництва потрібним персоналом. В даний час ситуація також кардинально не змінилася. Сільські населені пункти і надалі залишаються головними постачальниками «робочих рук» для сільськогосподарських підприємств. Окрім того, погіршення соціально-економічного і фінансового стану аграрних підприємств спричинило кризу в мотивації трудової діяльності. Утворився так званий «мотиваційний вакуум», який виявляється у небажанні працездатного населення працювати в сільському господарстві через низький рівень оплати праці, нестабільність її виплати, відсутність впевненості у «стабільності робочого місця».

Таблиця 2.4 – Кількість зайнятого населення, рівень середньомісячної номінальної заробітної плати та рівень продуктивності праці працівників аграрної галузі України

Показник	Роки					Відхилення 2016 до 2012 рр.	
	2012	2013	2014*	2015*	2016*	+/-	%
Кількість зайнятого населення у сільському господарстві, тис. осіб	3496,0	3577,5	3091,4	2870,6	2866,5	-629,5	-18,0
Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві, грн./місяць	2026	2270	2476	3309	4195	2169	107,1
Продуктивність праці у сільському господарстві (на 1 зайнятого у сільському господарстві, у грн./рік)	159679	201216	227753	223309	275317	115638	72,4
у тому числі: рослинництво	155543	202220	228884	218768	270863	115320	74,1
тваринництво	171798	198185	224105	237990	292511	120713	70,3
Індекс інфляції в Україні, % (порівняно з попереднім роком)	-0,2	0,5	24,9	43,3	12,4	12,6	-

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м.Севастополя)

Як наслідок, середній рівень заробітної плати в сільськогосподарському виробництві протягом останнього періоду становить близько 50% до середнього по економіці, погіршується демографічна ситуація на селі, прогресує процес депопуляції, «деселянізації» сільських на-

селених пунктів, зменшується чисельність населення працездатного віку. Це підтверджує думку про те, що спостерігається погіршення стану трудового потенціалу села, насамперед, у кількісному вимірі.

Безпосередній вплив на формування кадрового потенціалу суб'єктів аграрного підприємництва має чисельність економічно-активного населення – це населення обох статей віком 15–70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. Аналіз зміни чисельності цієї групи працівників показує, що кількість активних трудових ресурсів села постійно зменшується, що негативно впливає на його трудовий потенціал. Серед сільських жителів, які шукають іншу роботу, найбільшу питому вагу складають працівники, які безпосередньо зайняті у сільському господарстві. Звільнення працівників аграрних підприємств часто пов'язані з низьким рівнем оплати праці (близько 30% осіб у середньому за аналізований період), а також незадовільними умовами роботи (від 8 до 10%) [71].

Однією з причин погіршення кадрового потенціалу агропідприємств та соціально-економічного стану сільських територій, є зuboжіння сільського населення. Вирішальний вплив на розвиток процесів депопуляції і «деселянізації» села спричиняє поглиблення кризових явищ у функціонуванні аграрних підприємницьких структур, які є головною складовою всієї системи аграрного сектора економіки. Таке твердження ґрунтується на тому, що аграрні підприємства завжди були для сільських жителів місцем роботи, забезпечували функціонування і розвиток виробничої та соціальної сфери. У ринкових умовах суб'єкти аграрного підприємництва залишили за собою виконання лише виробничих функцій, зменшивши увагу на розвиток сільської інфраструктури (школи, лікарні, дороги, дозвілля тощо).

Оскільки доходи сільських жителів є невисокими, то це зумовлює їх бажання залишати село для пошуку краще оплачуваної роботи. Активна частина трудових ресурсів сільських територій прямує в міста, до інших галузей, поповнюючи ряди працівників на роботах, які не потребують високої кваліфікації, але добре оплачуються. Дешевизна робочої сили села є передумовою стійкого попиту на «робочі руки» з боку інших галузей, особливо це стосується будівництва і торгівлі.

Роботодавцям цієї категорії вигідно залучати до роботи сільських жителів, щоб мати економію на оплаті. Працівникам із регіонів зазвичай платять менше з огляду на значну конкуренцію між ними, велику армію безробітних, головним мотивом яких є отримання оплачуваної роботи. В результаті, аграрні підприємства залишаються без активної, мотивованої робочої сили, адже не можуть запропонувати вищу зарплату, до того ж в окремих випадках оплата є натуральною. Тому ці підприємства зіштовхнулися з проблемою «вимивання» кадрів, високою плинністю, старінням кадрів, що в майбутньому, а в окремих підприємствах вже сьогодні, спричиняє труднощі стосовно забезпечення кваліфікованим персоналом у випадку впровадженні нової техніки і технологій. Низький рівень кваліфікації наявних кадрів і небажання високопрофесійних фахівців працювати на аграрних підприємствах суттєво гальмують їх економічний розвиток.

З огляду на вищевикладене логічним буде висновок, що поряд із створенням сприятливих умов зайнятості на підприємстві, формуванням іміджу «порядного роботодавця», менеджмент аграрних підприємств повинен сприяти підвищенню рівня трудового потенціалу всієї сільської території. Тобто, нагальною є необхідність проведення на державному та місцевому рівнях заходів з підвищення рівня соціально-економічного розвитку села, зростання рівня оплати праці, стимулювання молоді залишатися працювати в селі, що має стати стратегією кадрової політики менеджменту як на макро-, так і на мікрорівні.

Про рівень розвитку аграрної галузі може свідчити також кількість діючих підприємств, зайнятих у даній галузі (табл. 2.5) [71]. З даної таблиці видно, що у 2016 році кількість діючих підприємств аграрної галузі порівняно з 2012 роком скоротилась в Україні на 1718 одиниць або на 3,5%. Але стверджувати, що дане зменшення є негативним фактором впливу на економічний розвиток аграрної галузі слід дуже обережно, враховуючи загальносвітові тенденції та політичну ситуацію, яка склалася в Україні з 2014 року у зв'язку з подіями у Криму та на Сході України.

Для нормалізації ситуації стосовно розвитку власного трудового потенціалу аграрні підприємства повинні вдаватися до заходів,

спрямованих на розвиток села та його інфраструктури. З часом це позитивно вплине на покращення кадрового потенціалу аграрних підприємницьких структур. Серед стратегічних напрямів розв'язання даної проблеми є зниження демографічної напруженості, що наразі має місце на селі. Покращення демографічної ситуації на селі і, як наслідок, зростання кадрового потенціалу можна досягти шляхом залучення інвестицій в розвиток сільських населених пунктів. Інвестиції можуть здійснюватися державою, а також підприємствами-споживачами робочої сили, які найбільше зацікавлені у стабільно якісному кадровому забезпеченні. Зазначені заходи повинні здійснюватися комплексно, мати конкретну мету у коротко- і довгострокового періоді їх реалізації.

Таблиця 2.5 – Кількість діючих підприємств аграрної галузі України

Форма підприємства	Роки					Відхилення	
	2012	2013	2014*	2015*	2016*	2016 до 2012 рр.	
						+/-	%
Господарські товариства	8235	8245	7750	7721	8700	465	5,6
Приватні підприємства	4220	4095	3772	3627	3752	-468	-11,1
Кооперативи	848	809	674	596	738	-110	-13
Фермерські господарства	34035	34168	33084	32303	33682	-353	-1
Державні підприємства	296	269	228	241	222	-74	-25
Підприємства інших форм господарювання	1781	1460	691	891	603	-1178	-66,1
Всього	49415	49046	46199	45379	47697	-1718	-3,5

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Трансформаційні процеси, що відбуваються в аграрній сфері економіки, характеризуються також якісними змінами в системі заохочення персоналу підприємств до покращення результатів своєї діяль-

ності. Тут помітною стала проблема узгодження основних засад стимулювання праці робітників агропромислового комплексу з умовами, в яких здійснюється використання найманої робочої сили.

У зв'язку з цим, при розгляді особливостей стимулювання праці працівників агропромислового комплексу (див. табл. 2.4), спочатку потрібно проаналізувати рівень оплати праці в різних секторах аграрної галузі. Така необхідність пояснюється тим, що оплата праці виступає системоутворюючим фактором забезпечення ефективності механізму стимулювання та формування високодієвих мотивів трудової поведінки окремих працівників та їх колективів. Стимулювання є системою чинників, які формують у працівників агропідприємств відповідне (позитивне чи негативне) ставлення до праці, і ці чинники можуть бути як матеріальними (оплата праці, надання пільг, інші стимули), так і нематеріальними (місце в ієрархії організації, похвала, різні види публічної оцінки роботи). Загалом стимулювання праці – це процес, у якому задіяні різного роду засоби і заходи, що застосовуються керівництвом (його менеджментом) підприємств з метою формування відповідної цілям підприємства трудової поведінки працівників і найбільш продуктивного використання кадрового потенціалу.

Стосовно аграрної сфери, то на нинішньому етапі розвитку аграрних підприємницьких структур проблемою є низька дохідність їх діяльності, що негативно позначається на формуванні «ресурсів» механізму стимулювання [160]. Тому вихід із даної ситуації може передбачати поступове підвищення заробітної плати працівникам агропромислового комплексу. Поряд із цим, великого значення набуває зміна поведінки держави в напрямі сприяння розвитку аграрного підприємництва через застосування адекватного цінового механізму та залучення інвестицій [143]. Але головна роль у побудові дійового механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, на наш погляд, відводиться агропідприємствам, які повинні прагнути до забезпечення гідних умов й оплати праці своїх працівників за результатами їхньої діяльності, відходячи від «зрівняльного» підходу, що створить сприятливі умови для підвищення рівня продуктивності праці в аграрній галузі.

Важливим аспектом в управлінні розвитком агропромислового комплексу країни є забезпечення його економічної безпеки (див. рис. 2.9) [161]. Як переконує світовий досвід, економічна безпека – це основна умова стабільного й ефективного розвитку будь-якої країни, галузі, підприємства тощо, гарантія їх життєдіяльності, умова досягнення успіху. Пояснюється це тим, що економічна сфера – один із найважливіших аспектів діяльності будь-якої господарюючої системи, а забезпечення економічної безпеки належить до переліку найважливіших пріоритетів діяльності відповідної системи управління.

Рисунок 2.9 – Складові економічної безпеки агропромислового комплексу

Економічна безпека органічно поєднана з системою соціального захисту всіх працюючих на підприємстві, в конкретній галузі тощо від економічних і фінансових потрясінь, екологічних катастроф і т.п. Тут усе взаємопов'язано, один напрям доповнює інший, адже не може бути високої економічної безпеки на підприємстві за слабкої й неефективної економіки держави, як не може бути ні соціальної безпеки, ні ефективної економіки в суспільстві, яке зазнає соціальних конфліктів. Слід зауважити, що розглядаючи певні форми безпеки, не можна оминати їхні економічні аспекти.

Економічна безпека підприємства невід’ємна від стану економічної системи країни, яка визначає спроможність підтримувати нормальні умови життєдіяльності людей, стійке забезпечення розвитку всіх галузей, послідовну реалізацію національно-державних інтересів. У свою чергу, на державному рівні економічна безпека має складну внутрішню структуру [162].

Економічна безпека будь-якого підприємства – це насамперед захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноваріантні загрози або пристосуватися до існуючих умов, не погіршуючи результати своєї діяльності. Зміст цього поняття охоплює систему заходів, що забезпечують конкурентоспроможність і економічну стабільність підприємства, а також сприяють підвищенню рівня добробуту працівників [163, 164].

Найбільший вплив на формування економічної безпеки кожного з підприємств справляє держава. Використовуючи прямі та непрямі важелі втручання, вона регулює економічний і соціальний розвиток країни, впливаючи тим самим і на економічну безпеку кожного підприємства. Проблема полягає у тому, щоб, не завдати шкоди інтересам окремих підприємств. Різноманітні ситуації, що їх можуть виникнути при цьому, наведено в табл. 2.6.

Сьогодні ми можемо спостерігати як позитивні, так і негативні явища державного регулювання. До позитивних можна віднести впровадження механізмів стимулювання аграрного виробництва для господарюючих суб’єктів різної форми власності; прагнення наблизити український ринок аграрної продукції до ринку Європейського Союзу; удосконалення податкового законодавства тощо.

До основних напрямів втручання держави в економічну діяльність аграрних підприємств належать: законодавча база, яка регулює правові відносини між державою і підприємством; кредитна і інвестиційна політика; захист добросовісної конкуренції в аграрному секторі і підтримка дрібних агровиробників; розвиток інфраструктури підприємництва, насамперед, банківської системи, аудиторської служби, інформаційної системи тощо [165, 166].

Таблиця 2.6 – Можлива реакція підприємства на втручання держави

Ва- желі	Сила дії важеля	Результати дії	
		п о з и т и в н і	н е г а т и в н і
1	2	3	4
Державна власність	Повна відсутність державної власності.	Визначення стратегії залежно від кон'юнктури. Повна ініціатива підприємця.	Можливі порушення безпеки держави, загроза банкрутства.
	Незначна частина державної власності.	Додаткове джерело коштів. Повна ініціатива приватного бізнесу.	Часто є відсутність доступу до досягнень науки. Утруднений контроль за діяльністю.
	Велика частина акцій у державній власності.	Доступ до досягнень науки і техніки. Використання передових форм менеджменту.	Загроза націоналізації. Можливе неефективне використання основних засобів.
	Виключно державна власність.	Можливість розвивати прогресивні галузі. Доступ до дешевих ресурсів.	Повна залежність від держбюджету, утриманські тенденції.
Державні інвестиції	Повна відсутність державних інвестицій	Розвиток приватної ініціативи.	Не розвиваються нові виробництва. Диспропорції у розвитку економіки.
	Незначна частина державних інвестицій	Посилена увага провідним галузям.	Нестача коштів для нових виробництв. Нерозвиненість соціального сектора.
	Значна частина державних інвестицій	Швидкий розвиток стратегічних галузей. Підтримка приватного бізнесу.	Загроза непропорційного розвитку. Підтримка необґрунтованих планів
	П е р е в а ж н о державні інвестиції.	Вирішення соціальних програм.	Відсутність приватної ініціативи. Порушення екологічної рівноваги.

Продовження таблиці 2.6

1	2	3	4
Субсидії і дотації	Повна відсутність субсидій і дотацій. Використання субсидій і дотацій у разі потреби. Активне використання субсидій і дотацій.	Пошук нових шляхів виходу з кризи. Усунення бюджетних диспропорцій, вирішення окремих загальнонаціональних завдань. Оновлення основних фондів підприємства. Формування місцевих бюджетів.	Перебіг кризи у тяжкій формі. Можливий дефіцит бюджету, відмова від пошуку власного виходу з кризи. Розвиток утриманства, зниження ініціативи керівників підприємства.
Податки	Низькі ставки податків. Середні ставки податків. Високі ставки податків.	Розвиток підприємливості. Розвиток підприємницької ініціативи. Поповнення бюджету.	Не поповнюється бюджет, не вирішуються загальнонаціональні завдання. Немає диференційованого підходу до виробника. Неконкурентна продукція, зупинення виробництва, розквіт тіньової економіки

На думку низки дослідників, у комплексі заходів, які позитивно впливають на економічну безпеку підприємства, на першому місці мають бути «плаваючі ставки» оподаткування прибутку, інакше не йтиметься про цивілізовану систему оподаткування [167].

Широкий спектр проблем, з якими пов'язана економічна безпека підприємства, вимагає їх розподілу за певними напрямками. Такими напрямками (підсистемами), на нашу думку можуть бути: технологічна безпека, ресурсна безпека, фінансова безпека і соціальна безпека.

Природно, для кожної підсистеми економічної безпеки є певні параметричні оцінки. Будь-який імпульс із зовнішнього середовища може змінити стан безпеки в одній підсистемі та не торкнутись іншої. Наприклад, зміна цін на енергоносії може дезорганізувати і навіть по-

ставити на межу руйнації підсистему ресурсної безпеки підприємства і водночас практично не спричинити негативних наслідків у технічній підсистемі. Це, звичайно, не означає, що зміна цін на енергоносії зовсім не позначиться на стані технічної безпеки підприємства, адже вона може викликати прогресивні зрушення у цій системі, що й засвідчує практика західних країн. Так, енергетична криза примусила підприємців цих країн розробити і запровадити ресурсозберігаючі технології. Тобто кожна складова економічної безпеки підприємства являє собою комплекс завдань і показників, і підвищити її рівень можна тільки успішно працюючи в усіх напрямках водночас.

Отже, економічна безпека – це сукупність умов і чинників, що забезпечують незалежність розвитку національної економіки, окремих галузей та підприємств, їх стабільність і стійкість, спроможність постійного відновлення і самовдосконалення. Сьогоднішній стан економіки України істотно ускладнює розв'язок завдань, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки як окремих підприємств, так і держави в цілому і її галузей.

Для кращого розуміння сутності поняття «економічної безпека» детальніше розглянемо взаємозв'язок понять «розвиток» і «стійкість». Розвиток – це один із компонентів економічної безпеки. Адже якщо економіка не розвивається, то це суттєво скорочує можливості її існування і адаптації до внутрішніх і зовнішніх небезпек.

За тлумаченням Козловського С.В. «економічна стійкість системи – це здатність економічної системи після деякого збурення (зміни параметрів економічної системи, її показників) швидко повертатися у стан не гірший попереднього, зберігати свій стан як завгодно довго, а також поліпшувати свій стан до величини збурення за умови позитивної зміни економічних параметрів системи» [3, 168].

Стойкість і безпека – найважливіші характеристики економіки як єдиної системи. Їх не варто протиставляти, оскільки кожна з них з свого боку характеризує економічний стан системи. Стойкість економіки характеризує витривалість і надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків усередині системи, спроможність витримувати внутрішні й зовнішні «навантаження». Безпека – це стан системи із погляду можливості самовиживання в умовах внутрішніх і зовнішніх небезпек, а також дії непередбачених і важкопрогнозованих факторів.

Чим стійкішою є певна економічна система (наприклад, міжгалузєва структура виробничого та фінансово-банківського капіталу), тим життєздатнішою є економіка, а значить і оцінка її економічної безпеки буде більш високою. Порушення пропорцій та зв'язків між різними складовими економічної системи веде до її дестабілізації і є сигналом переходу економіки до небезпечного стану.

Сутність економічної безпеки реалізується в системі критеріїв і показників. Критерій економічної безпеки – це оцінка стану економіки з погляду найважливіших процесів, що характеризують сутність економічної безпеки [3]. Критеріальна оцінка безпеки зазвичай містить у собі оцінки: ресурсного потенціалу та можливостей його розвитку; рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці та відповідності їх рівню передових країн, а також рівню, за якого загрози зовнішнього і внутрішнього характеру зводяться до мінімуму; конкурентоспроможності економіки; цілісності території й економічного простору; суверенітету, незалежності та можливості протидіяти зовнішнім загрозам, соціальної стабільності і здатності запобігання виникненню соціальних конфліктів.

Система показників-індикаторів, що мають кількісне відображення, дає можливість завчасно сигналізувати про небезпеку, яка може виникнути в економічній системі, і своєчасно вживати заходів для її попередження. Слід зазначити, що у визначенні економічної безпеки основну роль відіграють не самі показники, а їхні граничні значення. Граничні значення – це граничні розміри, недотримання (наприклад, перевищення) яких перешкоджає нормальному розвитку економіки країни, призводить до виникнення негативних, руйнівних тенденцій як в самій економіці, так і в її окремих галузях або в окремих підприємствах. Як приклад можна навести зростання рівня безробіття, велику різницю у доходах між найбільш і найменш забезпеченими верствами населення, високі темпи інфляції тощо. Наближення цих чинників до гранично допустимого значення свідчить про наростання соціально-економічної напруги в суспільстві, а їх перевищення – про входження суспільства у зону соціальних конфліктів, тобто про реальну економічну небезпеку [169].

З огляду на зовнішні чинники, індикаторами виникнення небезпеки можуть бути: перевищення гранично допустимого рівня державного боргу, послаблення економічних зв'язків на світовому ринку, збільшення залежності національної економіки та її найважливіших

секторів (включаючи оборонну промисловість) від імпорту іноземної техніки, комплектуючих виробів, сировини, енергоносіїв тощо.

Важливо підкреслити, що найвищий ступінь безпеки є досяжним за умови, що увесь комплекс показників перебуває в межах допустимих граничних значень, а граничні значення одного показника не шкодять іншим [170]. Наприклад, зниження темпу інфляції до граничного рівня не повинно призводити до підвищення рівня безробіття понад допустиму межу, або зниження дефіциту бюджету до граничного значення – до повного заморожування капіталовкладень та спаду виробництва тощо.

Отже, обґрунтованим буде висновок, що за межами значень граничних показників національна економіка втрачає спроможність динамічного саморозвитку, конкурентоздатності на зовнішніх і внутрішніх ринках, стає об'єктом експансії іноземних транснаціональних монополій, поширення корупції, криміналу, потерпає від внутрішнього та зовнішнього розкрадання національного багатства [171].

Низка дослідників вважає, що серед чинників, що характеризують стан економічної безпеки країни, доцільно виділити такі [171]:

- рівень економічного зростання (динаміка, обсяги та структура національного виробництва та прибутку, показники обсягів і темпів промислового виробництва, галузева структура економіки та динаміка окремих галузей, величина капіталовкладень, що характеризують природно-ресурсний, виробничий і науково-технічний потенціал країни;
- рівень динамічності і адаптованості економічного механізму до змін зовнішніх чинників: рівня інфляції, величини дефіциту консолідованого бюджету, стабільності національної валюти, величини внутрішньої та зовнішньої заборгованості тощо;
- рівень якості життя населення: ВВП на душу населення, рівень диференціації прибутків та доходів, рівень заможності основних груп населення, забезпеченість їх матеріальними благами і послугами, рівень працевдатності населення, стан навколишнього природного середовища і т.п.).

Граничні (допустимі) рівні зниження економічної безпеки країни можна охарактеризувати системою економічних показників, що відображають, зокрема:

- гранично допустимий рівень зниження економічної активності, обсягів ВВП, виробництва, інвестування та фінансування, за ме-

жами якого неможливий самостійний економічний розвиток країни на сучасному технічному і конкурентоспроможному рівні, належна підтримка оборонного, науково-технічного, інноваційного, інвестиційного та освітньо-кваліфікаційного потенціалів країни;

– гранично допустиме зниження рівня та якості життя основної маси населення, за межами якого виникає небезпека виникнення неконтрольованих соціальних, трудових, міжнаціональних та інших конфліктів, а також посилюється загроза втрати найбільш продуктивної частини національного “людського капіталу”;

– гранично допустимий рівень зниження витрат на підтримку і відтворення природно-екологічного потенціалу, за межами якого виникає небезпека незворотної руйнації елементів природного середовища, втрати життєво важливих ресурсних джерел економічного зростання, а також значних територій проживання населення.

Класифікація видів економічної безпеки, враховуючи вище наведене, наведена в додатку Д, табл. Д.1.

На наш погляд, основою безпечного і поступового економічного розвитку України повинна стати принципово нова структура національної економіки. У цьому контексті об’єктивно постає необхідність структурних змін на користь високотехнологічних галузей при значному зниженні питомої ваги потенційно небезпечних виробництв, оскільки в сучасних умовах (як довела Чорнобильська катастрофа) економічні, соціальні й екологічні втрати від наслідків надзвичайних ситуацій, викликаних аварією навіть на одному техногенно-небезпечному підприємстві, можуть у десятки і навіть у сотні разів перевищувати сукупні витрати на забезпечення безпеки функціонування таких підприємств та на підтримку на належному рівні державної системи реагування на надзвичайні ситуації.

2.3. Організаційно-економічні засади стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Україна вступила в період економічного розвитку, особливістю якого є активізація виходу вітчизняних аграрних товаровиробників на зовнішні ринки та входження аграрної галузі в європейський та світовий простір. Сьогодні створення адекватної європейським вимогам моделі розвитку економіки набуває практичного змісту, що поясню-

ється тим, що наша держава з її великим ресурсним потенціалом спроможна стати провідним економічним гравцем на аграрних ринках товарів і послуг. Сільське господарство, як особлива галузь, не може залишатись осторонь цього процесу, оскільки має великі нереалізовані можливості і повинна прискорити входження України до європейської і світової спільноти.

Першим кроком цього процесу стало набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі (СОТ) [172]. Реалізація програми членства України в СОТ потребувала створення відповідного середовища для розвитку аграрного підприємництва. Була проведена певна робота з підвищення технічного рівня агровиробництва, якості та конкурентоспроможності виробленої аграрної продукції, формування виробничого потенціалу суб'єктів агропромислового комплексу, здатного ефективно працювати в нових економічних умовах.

Відомо, що членство в СОТ передбачало рівні умови господарювання для вітчизняного й іноземного аграрного бізнесу в Україні; зниження митних платежів (мит та зборів) на імпортовану аграрну продукцію; застосування однакових «правил гри» на ринку аграрної продукції для вітчизняних і іноземних товаровиробників; зміни на ринку праці в напрямі підвищення вартості робочої сили, яку споживають аграрні товаровиробники тощо. Зі вступом до СОТ вітчизняні аграрні ринки стали відкритими для іноземної продукції.

Відомо, що одним із основних факторів зростання обсягів аграрного виробництва є зростання доходів населення. Після вступу в СОТ підприємства агропромислового комплексу зробили певні кроки в напрямі підвищення оплати праці своїх працівників. Але середовище функціонування аграрних підприємницьких структур, особливостями якого є невизначеність, нестабільна цінова політика, непаритетність економічних відносин з іншими галузями економіки суттєво гальмували процес залучення інвестицій, особливо у вигляді надання аграрному сектору економіки довгострокових кредитів [60].

Аграрні підприємства України не мали великого досвіду роботи на зовнішніх ринках і були неадаптовані до умов жорсткої конкуренції. За відсутності реальних можливостей конкурувати з іноземними виробниками аграрної продукції товарами з'являються передумови для «відмирання» неієздатних агропідприємств. Окрім того, неефективний менеджмент, що був характерний для переважної частини агропромислових підприємств, відсутність надійних джерел фінансу-

вання, «запасу міцності» для виходу на позиції конкурентоспроможного аграрного виробництва стали певними застереженням стосовно майбутнього розвитку аграрного підприємництва країни.

Одним із шляхів розв'язання даної проблеми було створення в аграрному секторі економіки виробничих об'єднань з виробництва і реалізації аграрної продукції, що мали форму інтегрованих структур [173]. В основу таких об'єднань було покладено принцип інтеграції – об'єднання дій учасників на основі офіційних домовленостей між зацікавленими суб'єктами агропромислового виробництва шляхом створення певних агропромислових об'єднань, узгодження інтересів діяльності тощо. Інтеграційна активність в аграрній сфері позитивним чином позначилася на розвитку галузі.

Інтеграція України до світових аграрних ринків створила сприятливі умови для виходу аграрного сектору економіки на якісно вищий рівень розвитку. Оскільки аграрне підприємництво дуже часто характеризується неузгодженістю економічних інтересів виробників аграрної продукції з підприємствами переробної сфери та споживачами, то інтеграція створює умови взаємодопомоги і підтримки підприємствами одне одного на принципах вигідності (ціноутворення, техніко-технологічна допомога) та узгодженості інтересів всіх учасників агропромислового виробництва. Інтеграція може бути вертикальною, тобто об'єднання аграрних і промислових підприємств, а також допоміжних сфер діяльності, та горизонтальною, тобто об'єднання господарських формувань з однорідною діяльністю для концентрації виробничих можливостей та виробництва окремих видів продуктів. Такі об'єднання почали створювати підґрунтя для мінімізації негативних наслідків від вступу України до СОТ і підвищили конкурентоспроможність вітчизняних товаровиробників аграрної продукції на ринку аграрної продукції [174].

Одним із важливих наслідків створення в Україні агропромислових об'єднань, стало зростання стратегічного економічного потенціалу аграрної галузі. Низка дослідників пропонують [21, 175, 176] таку класифікацію стратегічного економічного потенціалу аграрної галузі, яка наведена на рис. 2.10. Слід підкреслити, що провідне місце серед складових стратегічного економічного потенціалу аграрної галузі автори відводять інтелектуально-інноваційному потенціалу, в складі якого особливе місце виділяють кадровому потенціалу [21, 175, 176, 177].

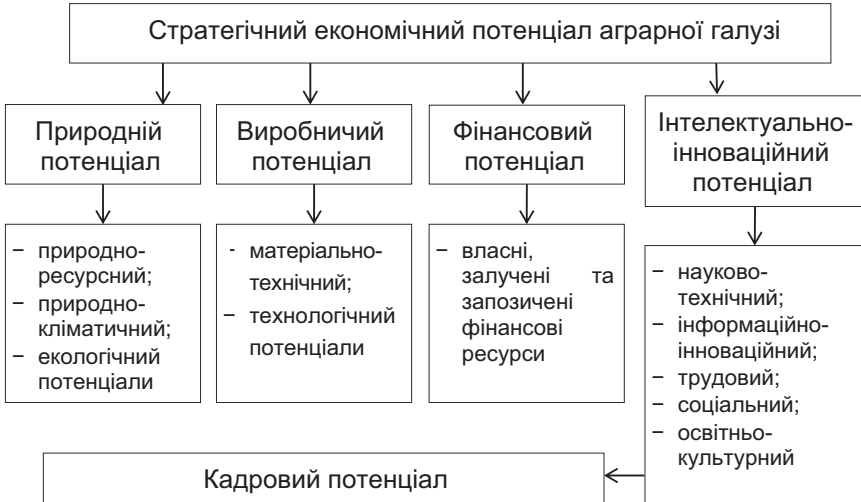

Рисунок 2.10 – Стратегічний економічний потенціал аграрної галузі

Будь-яке підприємство, як складна виробнича система, включає в себе низку підсистем, серед яких кадри є однією з визначальних. Людина, що працює в організації, завжди виступає як об'єкт і як суб'єкт управлінських дій, тому вважається центральною фігурою, головним фактором забезпечення функціонування підприємства. Розвиток ефективного, конкурентоспроможного й інноваційно спрямованого аграрного виробництва значною мірою залежить від цілеспрямованих та узгоджених дій працівників аграрної галузі, ефективність яких (тобто дій) в певних інституційних умовах забезпечується механізмом стимулювання. Останній являє собою сукупність заходів, засобів та інститутів, які визначають результати, яких повинні досягти суб'єкти аграрного виробництва, та форми і методи їх стимулювання за досягнуті результати та отримані при цьому ефекти.

Оскільки аграрна галузь в Україні характеризується багатокладністю, тому є можливість стимулювання розвитку підприємницької ініціативи в різних за організаційно-правовим статусом формах господарювання, до яких належать сільськогосподарські (агропромислові) підприємства та їх об'єднання, фермерські та особисті селянські господарства. Таким чином, можна стверджувати, що стимулювання

розвитку аграрного підприємництва за своєї суттю є стимулюванням розвитку аграрного виробництва. Правові основи та юридичний статус господарюючих суб'єктів в агропромисловому секторі закріплені Законом України «Про фермерське господарство» [178]. У цих нормативних актах зазначено, що [178]:

- сільськогосподарські підприємства – економічно самостійні господарські структури з правом юридичної особи, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції з метою її реалізації та діють на засадах підприємництва, передбачених Господарським кодексом України;
- господарства населення (особисті селянські господарства, домогосподарства) – сукупність осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство, мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо та здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства;
- фермерські господарства – форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатись її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Відповідно до п. 3 ст. 55 Господарського кодексу України [38], суб'єкти господарювання, залежно від чисельності працюючих і доходів від будь-якої діяльності за рік, можуть належати до суб'єктів малого підприємництва (в яких середня кількість працівників за календарний рік не перевищує 50 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн євро, визначену за середньорічним курсом НБУ), мікропідприємства (10 осіб і 2 млн євро відповідно), великого підприємництва (250 осіб і 50 млн євро відповідно), середнього підприємництва (решта суб'єктів господарювання). Вищенаведені форми суб'єктів господарської діяльності в аграрному секторі економіки обов'язково повинні бути об'єктами дії механізмів стимулювання розвитку аграрного виробництва.

Далі розглянемо динаміку результатів діяльності агропромислового сектору економіки України, і насамперед суб'єктно-об'єктну структуру учасників агропромислового виробництва, які продукують ці результати.

Динаміка кількості агропромислових підприємств в Україні характеризується різноспрямованими змінами, які є наслідком, зокрема, застосування відповідних механізмів стимулювання аграрного виробництва на певних етапах його розвитку. Зміна суб'єктно-об'єктної структури виробників аграрної продукції змінює також і їх виробничий потенціал, що також слід вважати наслідками дії відповідних механізмів стимулювання. Так, держава все ще приділяє значно більшу увагу великому аграрному бізнесу, а дрібний та середній аграрний бізнес, насамперед, господарства населення та фермерські господарства все ще не мають суттєвої фінансової підтримки з боку держави, що пояснюється тим, що на внутрішньому ринку ефективність діяльності великих, середніх та малих суб'єктів аграрного бізнесу формується по-різному.

Так, у рослинництві ресурсовіддача земельних угідь у господарствах населення на 2,4 % вища порівняно із загальним показником по господарствах, що пов'язано з вирощуванням у господарствах населення переважно інтенсивніших і дорожчих сільськогосподарських культур: картоплі, овочів, плодів та ягід, в той час як агропідприємства та фермерські господарства займаються вирощуванням менш інтенсивних зернових і технічних культур. У тваринництві господарства населення також використовують земельні ресурси ефективніше: тут вартість валової продукції тваринництва на 1 га становила 2,7 тис. грн, що у 9 разів більше, ніж у фермерських господарствах і у 1,5 рази більше, ніж в агропідприємствах. Це пояснюється тим, що у господарствах населення на 100 га сільгоспугідь припадає 19,9 голів великої рогатої худоби, тоді як у сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах – відповідно 4,1 та 2,5 голів. Динаміку виробництва основних видів сільськогосподарських культур наведено в табл. 2.7.

Аналіз даних, наведених в табл. 2.7, показує, що виробництво зернових та зернобобових культур в Україні у 2016 році збільшилося порівняно із 2012 роком на 19872 тис. тонн або на 43,0%. Аналогічні тенденції спостерігаються у виробництві таких сільськогосподарських культур, як насіння соняшнику, яке зросло на 5240 тис. тонн або на 62,5%; картоплі, виробництво якої зменшилось на 1500 тис. тонн або

на 62,5%. Разом з тим, відбулося зменшення виробництва цукрових буряків з 18439 тис. тонн у 2012 році до 14011 тис. тонн у 2016 році, або на 24,0%.

Таблиця 2.7 – Виробництво основних сільськогосподарських культур в Україні, тис. т.

Виробництво сільськогосподарських культур	Роки							Відхилення 2016 до 2012 рр.	
	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*	+/-	%
Зернові та зернобобові культури	39271	56747	46216	63051	63859	60126	66088	19872	43,0
Цукрові буряки (фабричні)	13749	18740	18439	10789	15734	10331	14011	-4428	-24,0
Соняшник	6772	8671	8387	11051	10134	11181	13627	5240	62,5
Картопля	18705	24248	23250	22259	23693	20839	21750	-1500	-6,5
Овочі	8122	9833	10017	9873	9638	9214	9415	-602	-6,0
Плоди та ягоди	1747	1896	2009	2295	1999	2153	2007	-2	-0,1

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Зазначені вище тенденції свідчать про те, що в Україні є значні потенційні можливості для нарощування виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції переважно на інтенсивній основі.

Разом з тим, недостатнє використання в агровиробництві технічних засобів (див. додаток Е, табл. Е.1) і переважання у господарствах населення ручної праці обумовлюють невисоку продуктивність праці, яка є нижчою у 3,5 рази порівняно із агропідприємствами та у 3,4 рази – порівняно з фермерськими господарствами [71].

Дрібнотоварне аграрне виробництво виконує важливу соціально-економічну функцію – забезпечує зайнятість сільського населення. Особливо зростає значення дрібнотоварного аграрного виробництва у зв'язку з активним розвитком агрохолдингових структур, орієнтованих на виробництво нетрудомістких сільськогосподарських культур, що, у свою чергу, спричиняє значне скорочення працівників і пришвидшує перехід селян із сфери колективного господарювання в господарства населення, які поступово перетворюються на основну сферу зайнятості сільського населення.

Водночас, відсутність суттєвих змін у сучасному стані дрібнотоварного виробництва несе загрози подальшому стабільному соціально-економічному розвитку сільського господарства, насамперед через недоліки державної політики щодо визначення перспектив діяльності дрібних товаровиробників, основні з яких полягають у наступному [179]:

- невизнання особистих селянських господарств населення як економічних суб'єктів, що унеможлиблює їх ідентифікацію як виробників товарної продукції, а отже й одержання окремих видів державної підтримки. Особисті селянські господарства населення не є юридичними особами, а тому не є суб'єктами підприємництва, які повинні проходити процедури державної реєстрації. У такому вигляді вони не можуть вважатися виробниками товарної продукції, оскільки не забезпечують встановлені законодавством вимоги щодо сертифікованого виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, для задоволення власних потреб у споживанні молочної продукції родині достатньо утримувати одну-дві корови, реєстрація яких, а отже і фітосанітарний нагляд, здійснюються за бажанням селян (на відміну від обов'язковості такого нагляду при веденні товарного виробництва). При цьому господарства населення не можуть розраховувати на державну підтримку за окремими напрямками, адже для одержання державної допомоги у вигляді часткового відшкодування витрат на закупівлю установки індивідуального доїння вони повинні утримувати у своєму господарстві не менше трьох ідентифікованих і зареєстрованих корів. Проте, за підсумками 2014-2016 років лише близько 5% домогосподарств утримували 3 і більше голови великої рогатої худоби [71];

- недосконалість програм державної підтримки господарств населення. Так, запроваджена у 2012 р. Міністерством аграрної політики та продовольства України дотація господарствам населення за утримання і збереження молодняка великої рогатої худоби спрямовується передусім на нарощування поголів'я худоби, а не на підвищення ефективності тваринництва. Якщо у 2011–2013 рр. поголів'я великої рогатої худоби у господарствах населення зросло на 6,2% (з 2915,2 до 3096,5 тис. гол.), то виробництво молока всіх видів – лише на 0,8% (від 8840,1 до 8907,3 тис. т) [71]. Тобто цей вид державної підтримки господарств населення виконує більшою мірою соціальну функцію, сприяючи, передусім, підтримці сільської родини, а не економічну, яка повинна забезпечувати підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції. На жаль з 2015 року державна підтримка сільського господарства припинилась;
- недосконалість державної політики у питанні персоналізації зайнятості та соціального забезпечення членів особистих селянських господарств. Статтею 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» [180] передбачено, що члени особистих селянських господарств є особами, які належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною, а ст. 7 визначено їхнє право на отримання в установленому законом порядку трудової пенсії, а також інших видів соціальної державної допомоги та субсидій. Водночас, ст. 9 цього Закону [180] визначає, що члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, а сплату внесків (на добровільній або обов'язковій основі) до державного пенсійного фонду взагалі не передбачено. Таким чином, члени особистого селянського господарства при досягненні пенсійного віку та за відсутності добровільної сплати внесків до недержавного пенсійного фонду можуть розраховувати лише на мінімальну пенсію. Крім того, для набуття статусу безробітного й отримання допомоги по безробіттю члену особистого селянського господарства відповідно до Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, необхідно надати територіальному органів Державної служби зайнятості довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід із такого

господарства, видану сільською, селищною чи міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки;

- недосконалість системи контролю якості сільськогосподарської продукції, виробленої у господарствах населення. Господарства населення збувають свою продукцію в основному на місцевих ярмарках та ринках або «з рук» (лабораторний нагляд за продуктами, що на них реалізуються, є недосконалим або взагалі не провадиться), що може нести загрозу здоров'ю населення через низьку якість. Крім того, господарства населення використовують різні технології при вирощуванні рослинницької продукції «для себе» (спрямовані, насамперед, на досягнення якісних показників за рахунок оптимального внесення мінеральних та органічних добрив, мінімальної обробки рослин інсектицидами та використання ручної праці при боротьбі з бур'янами) і «на продаж» (прагнення збільшити кількісний вихід продукції за рахунок внесення значної кількості мінеральних добрив, активного використання гербіцидів та інсектицидів);
- зниження державної підтримки фермерських господарств і кооперативів. Відповідно до Порядку використання коштів державного бюджету для надання фінансової підтримки фермерським господарствам, фінансова підтримка надається на конкурсних засадах новоствореним і діючим фермерським господарствам для придбання техніки, обладнання, поповнення обігових коштів для виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, у т.ч. житлових (загальною площею не більше 125 м²), для закладення багаторічних насаджень, розвитку кредитної й обслуговуючої кооперації, у т.ч. для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом із членами особистих селянських господарств; для зрошення та меліорації земель. Для цього у спеціальному фонді Державного бюджету України виділено бюджетну програму КПКВК «Надання кредитів фермерським господарствам». У 2011 р. бюджетні витрати на цю програму були затверджені у розмірі 28 млн грн, у 2012 р. – 27,8, у 2013 р. – 27,9 млн грн. Крім того, якщо у 2011 р. в державному бюджеті окремо виділялась програма КПКВК «Державна підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів»,

на яку спрямовувалося 5 млн грн, то у державних бюджетах на наступні роки така програма була відсутня.

На 2014-2016 роки ситуація з державною підтримкою фермерських господарств і кооперативів також кардинально не змінилася.

Серед основних механізмів стимулювання розвитку аграрного виробництва і аграрного підприємництва значне місце належить інфраструктурному або логістичному механізму. Від розбудови цього механізму, який передбачає побудову якісних доріг, особливо в сільській місцевості, сучасних пунктів зберігання (сховищ) аграрної продукції тощо значною мірою залежить прибутковість аграрного виробництва, його інвестиційна привабливість, раціональне використання ресурсного потенціалу, продовольча безпека країни.

Необхідність пришвидшеної розбудови системи аграрної логістики зумовлена загальними позитивними тенденціями розвитку сільського господарства в Україні. Так, в останні роки спостерігається позитивний тренд до нарощування обсягу виробництва аграрної продукції, який, на думку багатьох, збережеться і на найближчу перспективу – табл. 2.8.

Таблиця 2.8 – Обсяг виробництва валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2012 р., млрд. грн.) в Україні

Роки	Всі категорії господарств			У тому числі:						Відхилення до 2012 рр.	
				сільськогосподарські підприємства			господарства населення				
	вала про-дукція	з неї:		лова про-дукція	з неї:		лова про-дукція	з неї:			
рос-лин-ницт-ва		тва-рин-ницт-ва	рос-лин-ницт-ва		тва-рин-ницт-ва	рос-лин-ницт-ва		тва-рин-ницт-ва			
2012	216,6	145,8	70,7	110,1	80,5	29,6	106,5	65,4	41,1	+/-	%
2013	246,1	172,1	74,0	133,7	101,2	32,4	112,4	70,8	41,6	29,5	13,6
2014*	251,4	177,7	73,7	139,1	105,5	33,5	112,4	72,2	40,2	34,8	16,1
2015*	239,5	168,4	71,0	131,9	99,58	32,3	107,5	68,8	38,7	22,9	10,6
2016*	254,6	185,1	69,6	145,1	113,4	31,7	109,5	71,7	37,9	38	17,5

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Так, якщо у 2013 р. динаміка зміни обсягу валової продукції сільськогосподарства в усіх категоріях господарств порівняно з 2012 роком, визначеного за базовий, становила 13,6%, тобто мала позитивний характер, то вже у 2014 році порівняно з базовим 2012 роком обсяг валової продукції зріс на 16,1%, у 2015 році порівняно з базовим 2012 роком – зріс на 10,6%; у 2016 році порівняно з базовим 2012 роком – зріс на 17,5% (див. табл. 2.8), що свідчить про те, що аграрна галузь України в аналізованому періоді знаходиться у стані розвитку. Особливо помітно ця тенденція виявляється в аграрних підприємствах, в яких обсяги виробництва аграрної продукції (за винятком тваринництва) зростають швидшими темпами, ніж в господарствах населення.

Що ж стосується розвитку тваринництва, то ситуація тут не є надто оптимістичною, про що свідчать дані, наведені в таблицях 2.8 та 2.9. Зокрема, якщо обсяг виробництва в рослинництві протягом 2012–2016 рр. зріс з 145,8 млрд. грн до 185,1 млрд. грн, тобто на 39,3 млрд. грн., то в тваринництві – з 70,7 млрд. грн до 69,6 млрд. грн, або зменшився на 1,1 млрд. грн. У тваринництві (див. табл. 2.9) у 2012–2016 рр. виробництво м'яса (у забійній вазі) в усіх категоріях господарств зменшилось на 178,6 тис. тонн.

Таблиця 2.9 – Вирощування сільськогосподарських тварин в Україні (у живій масі, тисяч тонн)

Показник	2000	2005	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Вирощено – всього	2278,0	2352,8	2936,7	2978,1	3149,6	3379,0	3215,2	3200,4
у тому числі								
велика рогата худоба	1090,1	868,7	653,8	640,7	671,1	674,2	576,4	602,6
свині	841,8	727,2	915,5	933,9	976,2	1047,5	1017,0	1024,0
вівці та кози	39,0	32,3	40,7	40,0	38,7	38,9	27,4	28,2
коні	14,4	26,1	20,7	20,0	20,4	20,6	20,0	13,8
кролі	27,8	26,9	27,2	27,4	29,1	28,9	26,8	26,5
птиця	264,9	671,6	1278,8	1316,1	1414,1	1568,9	1547,6	1505,3

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що для сучасної аграрної системи України характерними є такі проблеми.

1. Недостатній рівень забезпечення сільгоспвиробників сховищами для зберігання зернової та плодоовочевої продукції. Так, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України [82], станом на 2014-2016 роки інфраструктура для зберігання сільськогосподарської продукції була представлена такими об'єктами: для зернових – 8892 одиниць загальною ємністю близько 46 млн т, для картоплі – 513 одиниць загальною ємністю 818,1 тис. т, для овочів – 562 одиниць загальною ємністю 851,4 тис. т, для фруктів – 311 одиниць загальною ємністю 347 тис. т. При цьому, нестача у сховищах становить для зернових – 5,6 млн т, картоплі – 0,4 млн т, овочів – 0,6 млн т, фруктів – близько 0,2 млн т [71].

2. Незадовільний стан і погіршення транспортно-експлуатаційних характеристик багатьох автошляхів та під'їзних доріг через понаднормативне завантаження транспортних засобів, що призводить до зниження якості аграрної продукції, яка перевозиться, через збільшення термінів її доставки. Так, 51,1% українських доріг не відповідають вимогам міжнародних стандартів щодо рівності, 39,2% – щодо міцності; середня швидкість руху на автомобільних дорогах у 2–3 рази нижча, ніж у західноєвропейських країнах [181]. Практично 90% українських доріг спроектовані під навантаження на вісь автомобіля максимум у 6 т, що значно менше порівняно з європейськими дорогами.

3. Невідповідність інфраструктури залізничного транспорту потребам перевезень сипких вантажів, а також надто високі тарифи на залізничні перевезення. Незважаючи на рекордний урожай зерна у 2013-2016 роках, обсяг його перевезення залізницею скоротився на 1,7 % порівняно з 2012 р [182]. Актуальним питанням у пікові періоди збору та транспортування врожаю є критична нестача рухомого складу для перевезення сипких вантажів (вагонів-зерновозів). Рухомий склад більшості вагонів-зерновозів застарів: на початок 2013 року їх парк становив 12,2 тис. одиниць, з яких 10% були побудовані понад 30 років тому і близько 60% вагонів-зерновозів використовуються від 25 до 30 років [82].

Варто зазначити, що «Укрзалізниця» планує в найближчій перспективі придбати 11 850 вантажних вагонів шляхом розміщення замовлень на вітчизняних підприємствах за рахунок іноземних кредитів під державні гарантії. Загалом, на модернізацію й оновлення залізничного рухомого складу заплановано залучити під державні гарантії

12,5 млрд грн. Це кошти надходять на модернізацію колії, тепловозів та електровозів [183].

4. Слабке використання для перевезення вантажів річкового транспорту. Так, у 2013-2016 роках до морських портів залізничним транспортом надійшло 60% зерна, що експортується морем, автомобільним – 36%, 3% – річковим, 1% – іншими видами транспорту (комбіновані перевезення) [184]. Основним чинником, що стримує розвиток річкових перевезень, є наявність у Дніпровському та Дніпродзержинському водосховищах небезпечних для великовантажного судноплавства лімітуючих ділянок (гранітних перекатів), що перешкоджає проході великовантажних суден [185]. При цьому і досі не прийнято розробленого Міністерством інфраструктури України проекту Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [186], який регулюватиме відносини, пов'язані з діяльністю внутрішнього водного транспорту та використанням внутрішніх судноплавних річкових шляхів, також відносини, пов'язані з використанням морських суден і суден змішаного плавання «ріка-море» під час їх прямування внутрішніми судноплавними річковими шляхами.

Водночас вигодами використання річкового транспорту є його висока енергоефективність та дешевизна. Показник енергоефективності вантажних перевезень водним транспортом у перерахунку на 1 умовну тонну вантажу в 10 разів перевищує показник енергоефективності перевезень автомобільним транспортом і у 5 разів – залізничним [187]. Перевезення 10 млн т продукції можна здійснити 2 тис. одиниць річкового транспорту (судна типу «ріка-море»), або 166 тисячами залізничних вагонів, або 400 тис. одиниць автомобільного транспорту [187].

5. Недосконалість системи оптової реалізації сільськогосподарської продукції. Незважаючи на те, що на початок 2015 р. в Україні статус оптового ринку сільськогосподарської продукції отримали 12 юридичних осіб, вони є лише організованими майданчиками з реалізації сільгосппродукції виробниками, на яких товари можна придбати і вроздріб. При цьому оптові ринки не завжди забезпечують формування справедливої оптової ціни [188].

6. Повільне об'єднання дрібних товаровиробників для створення або вступу до вже діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що дозволило б формувати товарні партії аграрної продукції для реалізації на внутрішніх та зовнішніх ринках і знизити

логістичні витрати. Господарства населення, які є домінуючою групою виробників основних видів овочевої та плодово-ягідної продукції, через фінансову обмеженість щодо застосування сучасних технологій вирощування та зберігання, сортування і пакування продукції самостійно не спроможні сформувати великі партії товарної продукції для реалізації в мережах супермаркетів, а тим більше – за кордоном. Проте сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи наразі не набули значного поширення. Так, станом на 1.01.2017 р. в Україні кількість сільськогосподарських підприємств постійно зменшується, про що свідчить табл. 2.10.

Таблиця 2.10 – Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційними формами господарювання

Форма підприємства	Роки					Відхилення 2016 до 2012 рр.	
	2012	2013	2014*	2015*	2016*	+/-	%
Господарські товариства	8235	8245	7750	7721	8700	465	5,6
Приватні підприємства	4220	4095	3772	3627	3752	-468	-11,1
Кооперативи	848	809	674	596	738	-110	-13
Фермерські господарства	34035	34168	33084	32303	33682	-353	-1
Державні підприємства	296	269	228	241	222	-74	-25
Підприємства інших форм господарювання	1781	1460	691	891	603	-1178	-66,1

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Разом з тим, світовий досвід доводить високу ефективність сільськогосподарської кооперації при реалізації аграрної продукції. Так, постачанням аграрної продукції в багатьох країнах світу (серед яких Великобританія, Німеччина, Данія, Ісландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, США, Фінляндія, Франція, Швеція) займаються обслуговуючі та

виробничі кооперативи [189]. При цьому фермери намагаються реалізувати аграрну продукцію після її первинної переробки і навіть довести до стадії кінцевого споживання. Для цього вони створюють сферу первинної переробки та зберігання аграрної продукції шляхом утворення кооперативів з переробки молока, виробництва сиромолочної та м'ясної продукції тощо [190].

Подальший розвиток системи аграрної логістики в Україні повинен стати невід'ємною складовою модернізації інфраструктури національної економіки, оскільки дасть можливість підвищити прибутковість аграрних виробників унаслідок зниження загальновиробничих витрат, скорочення термінів доставки до споживачів аграрної продукції, зменшенню втрат вирощеного урожаю, покращенню цілорічного забезпечення населення продуктами харчування за доступними цінами, зміцненню позицій сільгоспвиробників на міжнародних ринках і зменшенню частки імпоротної продукції у внутрішньому споживанні. Для активізації розвитку системи аграрної логістики в Україні необхідно здійснити низку першочергових заходів:

- активізувати роботу з міжнародними донорськими організаціями (ЄБРР, USAID, Світовий банк тощо) щодо розроблення та реалізації проектів технічної допомоги з метою гармонізації національної системи технічного регулювання та стандартів в агропромисловому виробництві до європейських і міжнародних норм (НАССР, ISO, EN, Кодекс Аліментаріус);
- доопрацювати та внести на розгляд до Верховної Ради України проект Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [186], у якому необхідно визначити порядок експлуатації внутрішніх водних шляхів, реєстрації суден і права плавання під Державним прапором, закріпити норми з безпеки судноплавства, регулювання руху суден, організації перевезень вантажів;
- прискорити вирішення питання щодо проведення днопоглиблювальних робіт на лімітуючих перекатах у Дніпровському водосховищі за рахунок коштів приватних інвесторів (бажано на безповоротній основі) та визначити форми державного сприяння цьому інвестиційному проекту;
- сприяти розвитку інфраструктури зберігання та транспортування аграрної продукції шляхом впровадження процедур видачі дозволів за принципом «єдиного вікна», що прискорить проходження дозвільних процедур, насамперед при землевідведенні та роз-

робці техніко-економічного обґрунтування проектів будівництва елеваторів, зерносховищ, логістичних центрів та інфраструктури річкового перевезення сільськогосподарських вантажів. Сприятим становленню та розвитку місцевих сільськогосподарських ринків і ярмарків шляхом забезпечення їх умовами для зберігання, обробки та пакування аграрної продукції, а також перевірки та контролю її якості. Сприятим розвитку обслуговуючої кооперації на селі шляхом проведення для керівників і працівників агропідприємств, фермерів, селян семінарів і курсів для підвищення їхніх кваліфікаційних знань щодо переваг сільськогосподарської кооперації, особливостей створення кооперативу, ведення податкової та фінансової звітності, формування збутово-логістичної системи тощо.

Поступова модернізація регіональних аграрних комплексів України передбачає виконання ще одного з актуальних завдань – забезпечення соціальної безпеки і зменшення диспропорцій соціально-економічного розвитку сільських територій.

Низка фахівців зазначає, що на регіональному рівні все ще зберігається тенденція щодо недооцінки ролі аграрного сектору в загальній структурі економіки України [191, 192, 193]. Це посилює кризові тенденції в розвитку сільських територій, активізує процеси міграції працездатного сільського населення тощо. На заваді занепаду сільських територій має стати розбудова конкурентоспроможного аграрного сектору, організація економічно ефективного агропромислового виробництва (завершеного циклу), максимальне наповнення внутрішнього ринку продукцією АПК власного виробництва.

На сучасному етапі трансформаційних перетворень дієвість інструментарію стимулювання розвитку агропромислового комплексу України безпосередньо пов'язана з вирішенням системних проблем функціонування сільських територій, удосконаленням державної політики стимулювання розвитку підприємництва, поживавлення економічної ініціативи на селі. За таких умов стратегічно важливо на державному та регіональному рівнях чітко визначити шляхи вирішення низки проблем, основними з яких, на наш погляд, є:

1. Відсутність ефективного моніторингу попиту та пропозиції на сільськогосподарську продукцію, непрозора цінова політика в аграрному секторі економіки та недосконалість механізму комплексного забезпечення населення сільськогосподарською продукцією вітчизня-

ного виробництва тощо, що гальмує процеси надійного забезпечення прийняттого рівня продовольчої безпеки держави.

2. Хронічність структурних дисбалансів у функціонуванні агропромислового комплексу України, яка частково посилюється збереженням екстенсивного характеру розвитку агровиробництва, а саме: низький рівень інноваційної активності аграрних підприємств, що обумовлює високі показники ресурсоемності, зростання витрат виробництва, технологічну відсталість організації виробництва, зниження якості сільськогосподарської продукції тощо; мала частка агропідприємств з інтегрованою вертикально-інтегрованою структурою. Значна кількість виробників аграрної продукції все ще зорієнтована на виробництво і реалізацію сировини та напівфабрикатів, що збільшує їх витрати на співпрацю з посередниками.

3. Застарілість механізму управління агропромисловим комплексом України, що виявляється у збереженні залишкового принципу фінансування аграрної галузі, недостатньому рівні розвитку інфраструктури аграрного ринку, відсутності розгалуженої мережі збереження та збуту сільськогосподарської продукції та цінового контролю на регіональному рівні з боку державних структур. У цьому напрямі необхідним є прискорений розвиток оптових ринків аграрної продукції; запровадження дієвої державної підтримки розвитку агропромислової кооперації та інших (кооперативних) об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сферах заготівлі, реалізації, збуту, переробки та кредитування виробництва аграрної продукції; розвиток кооперативів з обслуговування техніки, надання сучасної, високоякісної техніки і обладнання сільськогосподарського призначення в оренду (у т.ч. у лізинг); активізація процесів інвентаризації земель з їх розмежуванням на комунальну та державну власність.

4. Стійкість тенденцій старіння сільського населення, посилення трудової міграції молоді та економічно активного населення з села до міста, що неминуче породжує проблеми кадрового забезпечення агропромислового виробництва висококваліфікованими кадрами.

Серед причин виникнення зазначених негативних явищ домінують: сезонність зайнятості сільського населення, що традиційно притаманна сільському господарству; поширення безробіття; збереження низької заробітної плати в аграрному секторі; відсутність комфортних умов проживання; низький рівень розвитку та застаріла інфраструктура (транспортна, комунальна, соціальна та ін.), що знижує якість жит-

тя на селі тощо; що тільки посилює процеси кадрового забезпечення функціонування агропромислового комплексу України. При збереженні високих показників безробіття на селі постає нова проблема – зростаючий попит на висококваліфіковану робочу силу, кваліфікованих фахівців у сфері аграрного виробництва. Наявна розгалужена система професійних закладів для підготовки фахівців аграрного комплексу одночасно неспроможна задовольнити потреби галузі. Матеріально-технічна база більшості навчальних аграрних закладів практично не має можливості для підготовки фахівців високого рівня; відсутній реальний зв'язок навчальних закладів із роботодавцями.

Серед першочергових заходів щодо підвищення продуктивності агропромислового комплексу України та збільшення привабливості сільських територій для проживання слід виокремити:

1. Запровадження дієвого інструментарію стимулювання розвитку внутрішніх аграрних регіональних ринків, у т.ч.: розвиток інфраструктури виробництва та збуту агропромислової продукції в регіонах, будівництво оптових продовольчих ринків, сучасних сховищ для зберігання продукції, проведення ярмарків на постійній основі; посилення міжрегіональної співпраці, у т.ч. у сфері забезпечення продовольчого ринку регіонів необхідною аграрною продукцією власного вітчизняного виробництва.

2. Впровадження нових (інноваційно-орієнтованих) механізмів управління агропромисловим комплексом України, що передбачає запровадження інноваційних механізмів залучення інвестицій для розвитку агропромислового комплексу; поширення дії механізму державно-приватного партнерства у сфері розвитку аграрного сектору та агропромислового виробництва України; розробка дієвого механізму соціального партнерства між владою регіонів і бізнесом для розвитку агропромислового комплексу та сільських територій; удосконалення державної системи страхування в аграрній галузі; впровадження програм державної фінансової підтримки аграрної галузі; активізацію роботи щодо розробки та впровадження енергозберігаючих технологій, розвитку альтернативної енергетики у сфері аграрного виробництва й агропромислового комплексу.

Насамперед, йдеться про впровадження технологій переробки органічних відходів сільськогосподарського виробництва та виробництво біогазу. Особливість застосування таких технологій полягає у можливості зниження собівартості аграрного виробництва (у т.ч. за ра-

хунок скорочення до 50 % податку на прибуток, одержаного від впровадження проектів, пов'язаних з енергоефективністю); запровадження механізмів диверсифікації сільськогосподарського виробництва в регіонах, у т.ч. шляхом стимулювання розвитку тваринництва; активна реалізація на регіональному рівні національних проектів «Рідне село», «Відроджене скотарство», «Зелені ринки», «Зерно України» у поєднанні із стимулюванням розвитку сільськогосподарської кооперації, запровадженням механізмів державно-приватного партнерства, підвищенням соціальної відповідальності бізнесу тощо.

3. Створення на регіональному рівні сприятливих умов для розвитку фермерства, стимулювання підприємницької ініціативи, розвитку малого підприємництва (малого бізнесу) та самозайнятості, що дозволить вирішити проблему зайнятості в сільській місцевості.

Стимулювання розвитку агропромислового комплексу має великі перспективи. Активізація діяльності у цій сфері дасть можливість забезпечити диверсифікацію та розвиток агропромислового виробництва не тільки країни загалом, а і в кожному аграрному регіоні країни та сприятиме вирішенню ключових завдань структурної модернізації виробничих комплексів промислових регіонів. Зокрема, розвиток агропромислового комплексу створює гарантований попит на продукцію вітчизняного машинобудування (щодо виробництва техніки сільськогосподарського призначення), що, у свою чергу, сприятиме структурній перебудові важкої промисловості України на інноваційних засадах тощо.

Сукупність заходів із стимулювання розвитку агропромислового комплексу України, на наш погляд, можна згрупувати таким чином:

1. Заходи щодо удосконалення механізмів державного управління аграрною галуззю.

2. Заходи щодо модернізації технічного та технологічного забезпечення аграрної галузі.

3. Заходи щодо активізації зайнятості на селі:

Так, заходи щодо удосконалення механізмів державного управління аграрною галуззю передбачають проведення таких робіт:

- модернізацію комплексних регіональних програм розвитку сільських територій з визначенням їх територіальних особливостей і наявних ресурсних можливостей для виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції;
- посилення на рівні регіонів практики соціального партнерства влади і аграрного бізнесу з метою залучення позабюджет-

них коштів для реалізації програм соціально-економічного розвитку сільських територій, розбудови інженерних мереж енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних комунікацій тощо;

- підготовка переліку інвестиційних проектів для впровадження нових технологій в агровиробництві з метою підвищення його продуктивності, насамперед, у фермерських господарствах;
- удосконалення процедури доступу до програм державної підтримки аграріїв через спрощення процедури укладання форвардних контрактів на ринку зерна;
- стимулювання збільшення збуту аграрної продукції за рахунок розробки регіональних систем надання пільг для тих видів аграрної продукції, які мають значний споживчий попит з урахуванням можливостей стимулювання експорту даної продукції за кордон;
- залучення рекламно-інформаційних джерел, що мають досвід просування сільськогосподарської продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках.

2. Заходи щодо модернізації технічного та технологічного забезпечення аграрної галузі, передбачають проведення таких робіт:

- фінансування заходів, спрямованих на створення в регіонах мережі сервісних центрів, машинно-технологічних станцій, пунктів прокату сільськогосподарської техніки як за рахунок місцевих бюджетів, так і залучення додаткових інвестицій;
- впровадження механізму стимулювання для фермерських господарств, які впроваджують екологічно чисті технології виробництва аграрної продукції, проводять модернізацію існуючих зрошувальних та осушувальних систем;
- активізація на регіональному рівні співпраці виробників сільськогосподарської продукції, представників науково-дослідних установ, машино-будівного комплексу та інших зацікавлених осіб з метою удосконалення систем меліорації з впровадженням водо- і енергозберігаючих технологій.

3. Заходи щодо активізації зайнятості на селі передбачають проведення таких робіт:

- організацію постійного моніторингу за станом реалізації положень щодо залучення молоді та фахівців у аграрний сектор економіки, передбачених Законом України «Про зайнятість населення» [194];

- оновлення освітніх програм вищих навчальних закладів і наукових установ із використанням досягнень сучасної системи підготовки і перепідготовки кадрів для аграрного виробництва;
- запровадження підвищення рівня фахової підготовки спеціалістів аграрного сектору та обов'язкове проходження ними стажування на провідних агропідприємствах, на яких впроваджено сучасні технології виробництва аграрної продукції;
- підвищення рівня трудової зайнятості молоді на селі через поглиблення співпраці центрів зайнятості та роботодавців із місцевими адміністраціями, сільськими та селищними радами з питань створення в аграрному секторі економіки нових робочих місць, у т. ч. робочих місць із тимчасовою зайнятістю (так звані оплачувані громадські роботи).

2.4. Механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва в кооперативному секторі економіки

Загальноновизнано, що кооперація, як особлива організаційно-правова форма господарювання, виконує важливу роль у розвитку економіки та її аграрного сектору зокрема, забезпечуючи різноманіття форм здійснення підприємницької діяльності, що є притаманним ринковій економіці загалом. Кооперативний механізм господарювання є наслідком процесів суспільного поділу праці і спеціалізації аграрного виробництва. Функціонально кооперація сприяє зниженню витрат виробництва й обміну, а також забезпечує мінімізацію величину підприємницького ризику. Кооперація – інститут, який вмотивовує своїх учасників на забезпечення оптимального, ефективного та раціонального використання всіх видів ресурсів, а також створює механізм взаємної відповідальності всіх учасників кооперативу за результати його діяльності [195].

В кооперації присутні реальні аспекти так званої Парето-ефективності [6, 196], яка полягає у тому, що покращення одних показників діяльності не може бути досягнуто без погіршення інших показників, тобто кооперація, за своєю суттю, у своїй функціональній діяльності завжди прямує до певного оптимуму. Це ідеальний варіант ринково-колективного підприємництва, в межах якого виявляється взаємна відповідальність учасників кооперативного процесу. Разом із тим,

характеризуючи сутність діяльності кооперації, не слід забувати про державу, яка унормовує поведінку кооперативів як суб'єктів ринку відповідними інституційними нормами. Тобто, завдяки монополії на застосування владного примусу, держава може створювати сприятливі (або несприятливі) передумови для формування кооперативних структур та їх об'єднань

Соціально-економічна роль кооперації, як механізму стимулювання поступального розвитку аграрної галузі, полягає в тому, що вона дає можливість мінімізувати трансакційні витрати, тобто вона є інструментом, який дозволяє витратити менше коштів і підприємницьких зусиль на пошук й обробку інформації, вирішення репутаційних, іміджевих і виробничих конфліктів. Кооперація – це не просто одна із форм організації аграрного виробництва, а й важливий соціально-економічний і стимулювальний інститут організуючого плану. Щоб кооперація зайняла провідне місце у розвитку аграрного сектору економіки, вона має бути інституціоналізована шляхом прийняття відповідних законодавчих актів та проведення широкої пропаганди її переваг з метою залучення нових членів та організації нових кооперативних структур.

Необхідність інституціоналізації сільськогосподарської (аграрної) кооперації виходить з її загальноекономічних принципів, а ефект кооперації, як механізму стимулювання розвитку аграрного виробництва та агровиробничих структур, виявляється як на внутрішньогосподарському, так і на зовнішньому (ринок, суспільство, територія) рівні. Насамперед – це взаємна підтримка учасників кооперативу, усвідомлений та неконфронтаційний обмін активами тощо. Задані трансакції відбуваються за принципами агентської моделі, яка об'єднує всіх сторін, що беруть участь у діяльності кооперативу: принципалів (власників ресурсів), агентів (менеджерів), посередників між власниками і менеджерами, клієнтів (споживачів виробленої продукції). Агентська модель кооперації – це фактично упорядкована система стимулів і взаємних норм організації суспільно-економічних процесів.

Оцінюючи кооперацію як особливий інституційний конструкт або сегмент господарських взаємодій, зазначимо, що інституційні основи її розвитку унормовані законодавчо. В Україні кооперація розглядається як процес, як інститут та як механізм і упорядковується такими законодавчими актами, як: Господарський, Податковий, Земельний та Цивільний кодекси України; Закони України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію». Проте, як зазначають фахівці,

кількість кооперативів в Україні, на жаль, постійно зменшується через відсутність зрозумілого та об'єктивно обгрунтованого механізму, який би стимулював розвиток кооперативів, і що найголовніше, чітко визначав перспективи розвитку цього ринкового інституту господарювання [195].

Потрібно зазначити, що в організаційному плані законодавчі норми та державні інститути формують інституційні норми розвитку кооперації як складової системи господарювання, а у функціональному плані – законодавчі норми та державні інститути формують інституційні умови. Така позиція сформована нами, виходячи із аналізу стану розвитку кооперативного руху, сучасних реалій кооперації та її інституціональних традицій.

Аналізуючи процес розвитку кооперації в аграрному секторі економіки України, потрібно зазначити, що існуючий механізм стимулювання розвитку кооперативних структур в аграрному секторі економіки виявився здебільшого деструктивним, оскільки на рівні фундаментальних інституційних норм кооперативи сприймаються в суспільстві як колгоспи.

З огляду на це вважаємо, що дієвість і функціональність кооперативних форм господарювання може бути забезпечена лише за умови наявності запровадження на рівні держави відповідного стимулювального механізму. Одним із найважливіших стимулів розвитку кооперативної господарської діяльності в аграрній сфері є фінансово-кредитний аспект, реалізація якого здійснюється через механізми кредитної кооперації, яка має свої інституціональні особливості, спирається на своєрідну ментальність селян, вікові традиції тощо [197].

Досвід країн ЄС переконує, що кредитна кооперація є одним з найпотужніших мультиплікаторів регіонального економічного і соціального зростання, каталізатором зростання конкурентоспроможності економіки, а також важливим джерелом фінансування малого і середнього бізнесу. Тільки в країнах ЄС членами кооперативних банків є 50 млн осіб; 46% загального обсягу кредитів малого та середнього бізнесу у Франції та Австрії забезпечує саме система кооперативних банків. У Німеччині та Італії кожний четвертий кредит видається кооперативними банками. У Польщі частка кредитної кооперації становить 13% [198].

Хоча система кредитної кооперації України за 20 років свого існування і набула важливої соціальної функції – кредитні спілки вже

об'єднують понад 1 млн громадян, а активи кредитної системи становлять 2 432,8 млн грн [199], однак потенціал кредитної кооперації ще далекий від свого оптимального рівня.

Слід зауважити, що традиційна ринкова ніша кредитних спілок – це соціальне кредитування, мікрокредитування, кредитування потреб дрібних підприємців, кредитування розвитку приватного підприємництва, фермерських і особистих селянських господарств, професійних і релігійних громад. Зазвичай, кожний другий кредит надається кредитними спілками для вирішення соціальних питань громадян: організації весілля, оздоровлення, навчання, будівництва, ремонту житла, впровадження програм «енергозбереження», «розвитку зеленого туризму», «народних промислів». Окрім того, проценти, отримані громадянами за своїми внесками до статутного капіталу кредитних спілок, надають їм можливість примноження своїх доходів, збільшення заощаджень, отримання добавок до пенсій тощо.

В основному, кредитні спілки зорієнтовані на надання фінансових послуг малозабезпеченим верствам населення. Частина кредитних спілок працює за територіальною ознакою, частина – на базі трудових колективів, професійних спілок, громадських організацій та релігійних громад і обслуговує переважно місцеве населення (районні центри, селища міського типу, села), де кількість банківських установ є незначною. Наразі кожна п'ята кредитна спілка працює у селищах і селах, а ще половина – у районних центрах та містах з чисельністю до 100 тис. осіб [200].

Кредитні спілки є одним з основних джерел короткострокового кредитування населення на місцевому рівні і на відміну від комерційних банків, які часто переходять під контроль іноземного капіталу, є виключно національною фінансовою системою.

Розвиток кредитної кооперації, на наше переконання, є перспективним напрямом стимулювання розвитку аграрного виробництва, оскільки передбачає застосування джерел самостимулювання для розвитку агробізнесу.

В даний час сільськогосподарська кооперація в українському законодавстві визначається як система сільськогосподарських кооперативів та їх об'єднань, утворених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів. Кооператив може бути утворений шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для спільної агрогосподарської діяльності за видами, що не забороня-

нені законами. У межах цієї концепції діють як виробничі, так і обслуговуючі кооперативи [103].

Кооперативні структури створюються насамперед для забезпечення виживання дрібних товаровиробників. Державні інститути, з метою активізації розвитку кооперативного руху, застосовують певні регулюючі механізми, зокрема: податковий та адміністративний. Законодавче регулювання розвитку кооперації, як зазначалося, здійснюється нормами Господарського та Цивільного кодексів України, Законами України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію». У цих законах закріплено базові статусні, функціональні, засадничі й організаційні положення розвитку кооперації. Разом з тим, далеко не всі проблеми, пов'язані з розвитком кооперативного руху, ще розв'язані. Зокрема, необхідно врегулювати неприбутковий статус кооперативів та розв'язати інші нагальні питання.

Слід приділити увагу й обслуговуючій кооперації як класичного виду кооперування. Тут доцільно навести думку О.О. Клокар [201], який виокремив проблеми кооперування, які виникли в аграрному секторі економіки України, з якими ми значною мірою ми погоджуємось. Це:

- невизначеність із стратегічними, пріоритетними напрямками розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на загальнодержавному рівні й відсутність мотивації до кооперативних дій;
- неефективна реалізація міжнародних проектів щодо розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- обмеженість інформації щодо створення та фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- відсутність ініціаторів та організаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, відповідної матеріально-технічної бази;
- недосконалість законодавчої бази, неузгодженість в оподаткуванні та реєстрації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

Як зазначалося вище, кооперація, як форма організації праці і виробництва, є тим механізмом, що здатний забезпечувати певний баланс господарюючих суб'єктів, здійснюючих свою діяльність на тому чи іншому аграрному ринку. Функціонально даний процес є результатом суспільного поділу праці та спеціалізації аграрних виробників.

Порівняно з країнами, де розвиток кооперативного руху набув значного поширення, в Україні його масштаби все ще залишаються обмеженими. Окрім загальних факторів, що негативно впливають на розвиток кооперації, сільськогосподарській обслуговуючій кооперації притаманні і специфічні фактори, зокрема, недостатні фінансові можливості селянських господарств для формування матеріально-технічної бази кооперативів.

Таким чином, метою розвитку підприємництва та кооперації на селі є формування середовища, спроможного забезпечити зайнятість і зростання доходів працездатного сільського населення, сільських домогосподарств і громад, розвиток сільських територій. Основними стратегічними цілями розвитку підприємництва та кооперації на селі з урахуванням зазначеної мети є:

- створення сприятливого середовища для здійснення підприємницької діяльності на селі;
- розширення об'єктного та суб'єктного складу підприємництва і кооперації;
- забезпечення умов для розвитку економічної конкуренції суб'єктів підприємництва на селі тощо.

Зазначені стратегічні пріоритети розвитку кооперативного руху в Україні передбачають необхідність спрямування заходів державної економічної політики на селі на розвиток ефективної багатокладності сільської економіки, підтримку малого підприємництва та сприяння розвитку ринкових договірних відносин в аграрній сфері.

Реалізація зазначених стратегічних цілей сприятиме прозорості сільської економіки, соціальному партнерству сільських громад і підприємців, зростанню зайнятості сільського населення і подоланню бідності, розвитку багатокладності та підвищенню соціального престижу сільського життя, подоланню загрозливих тенденцій щодо погіршення демографічної ситуації та занепаду об'єктів соціальної інфраструктури на селі.

Суспільними вигодами від реалізації вищенаведеної стратегії буде зростання зайнятості та самозайнятості сільських жителів на основі активізації їх інтересу до самостійної підприємницької діяльності, зменшення навантаження на бюджети всіх рівнів через скорочення чисельності суб'єктів отримання соціальної допомоги, подолання патерналізму в цілому тощо.

З цією метою має бути удосконалений процес реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності в аграрній сфері. Крім того, потрібно провести диференціацію фінансових та бюджетних зобов'язань держави залежно від виду зареєстрованих аграрних суб'єктів господарювання та видів їх діяльності, рівня залучення найманої праці, наявності капітальних засобів виробництва (включаючи землю) тощо, що дозволить не тільки підвищити інтерес інших ринкових суб'єктів ринку до селян як узаконених суб'єктів підприємницької діяльності, а й більш справедливо розподіляти державну фінансову допомогу серед різних сільськогосподарських товаровиробників.

За таких передумов ефективність функціонування різних форм господарювання на селі та їх динаміка будуть пов'язані з реальними обсягами виробництва та реалізації аграрної продукції та послуг, безпосередньо пов'язаних з аграрним виробництвом.

Стратегічною метою розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є подальше формування кооперативного сектору аграрної сфери економіки з метою надання товаровиробникам аграрної продукції потрібних їм послуг на справедливих умовах і за їх безпосередньою участю, хоча суб'єкти господарювання, що функціонують в ринковій сфері, все не використовують повною мірою можливостей кооперації для захисту своїх економічних інтересів.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити та прийняти регіональні перспективні (на 10-15 років) програми розвитку обслуговуючих кооперативів; активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки таких регіональних програм; сприяти активізації громадянського суспільства через розвиток соціального капіталу.

В перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть а) спеціалізовані кооперативи з виконанням певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні); б) багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на місцевому рівні у формі агроторгових домів, які можуть об'єднувати всіх товаровиробників, здійснювати збут їх продукції та забезпечувати необхідними матеріалами і ресурсами, надавати необхідні інформаційно-консультаційні послуги; в) кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для отримання послуг, пов'язаних із організацією діяльності цих господарств.

РОЗДІЛ 3.

АНАЛІТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Аналіз соціально-економічних показників розвитку агропромислового виробництва в Україні

Розвиток агропромислового виробництва в Україні може бути охарактеризований значною кількістю якісних та кількісних показників, які з різних сторін визначають фінансову, економічну, інноваційну, інвестиційну, виробничу, організаційну, кадрову, соціальну, інфраструктурну тощо діяльність як окремих суб'єктів господарювання, так аграрного сектора економіки загалом. Не підлягає сумніву, що підвищення конкуренції на сучасному глобалізованому аграрному ринку неможливо без розробки та реалізації науково обґрунтованої стратегії інноваційної діяльності, здатної забезпечити конкурентоспроможність вітчизняних аграрних підприємств на вітчизняних і світових ринках.

Результатом інноваційної діяльності в аграрній сфері повинна стати високотехнологічна конкурентоспроможна аграрна продукція, яка посилить позиції вітчизняних товаровиробників на світовому ринку та забезпечить підвищення конкурентоспроможності економіки країни у світових рейтингах.

Відповідно до Концепції розвитку національної інноваційної системи, її метою повинно стати забезпечення стійкого [3] зростання продуктивності праці та конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на основі технологічної модернізації економіки, підвищення їх інноваційної активності та впровадження нових продуктів, послуг, технологій, а також методів організації й управління господарською діяльністю для підвищення добробуту населення та забезпечення стабільного економічного зростання на основі визначених національних пріоритетів. У зв'язку з цим, обґрунтованою, на наше переконання, є необхідність переходу аграрної галузі на інноваційну модель розвитку, що потребує створення відповідних умов та проведення суттєвих структурних змін, основні з яких наведені на рис. 3.1.

Рисунок 3.1 – Умови для забезпечення ефективного виробництва конкурентоспроможної аграрної продукції

Практичною реалізацією результатів інноваційної діяльності є створення в аграрній галузі нових високоефективних робочих місць. Зазначимо, що за період з 1990 року по наш час кількість робочих місць у агропідприємствах скоротилася в 5,3 рази, в тому числі внаслідок зменшення площ використовуваних угідь в 1,76 рази і за рахунок зниження витрат на гектар угідь – в 2,35 рази [71], хоча структура агропромислового виробництва все ще залишається здебільшого екстенсивною. Це призвело до значного скорочення кількості працівників, зайнятих в рослинництві та тваринництві. У багатьох агропідприємствах виробництво почало обмежуватися вирощуванням нетрудомістких і кон'юнктурно вигідних зернових та олійних культур, оскільки сучасна техніка, яка доступна, на жаль, небагатьом агропідприємствам, дає можливість при виробництві зернових та польових культур доводити навантаження на механізатора до 200 га і більше.

Розглядаючи проблему забезпечення аграрної галузі високоефективними робочими місцями, потрібно звернути увагу на низку суперере-

чливих проблем. З одного боку, роботи по вирощуванню більшості зернових та польових культур виконуються в обмежені строки, після чого зайняти роботою механізаторів протягом більшої частини року нічим. Тому багато агропідприємств звільняють частину своїх працівників на осінньо-зимові місяці, відправляючи їх для пошуку роботи у центри зайнятості. З другого боку, інші агропідприємства, не маючи в достатній кількості потрібної сільськогосподарської техніки, змушені залучати її зі сторони, сплачуючи за це великі кошти, які часто кількома разово перевищують витрати на оплату праці своїх працівників.

Загально визнано, що робоче місце в сільському господарстві – це перш за все сільгоспугіддя. Тому для проведення подальшого аналізу стану зайнятості населення в аграрному виробництві будемо використовувати показник землемісткості робочого місця як відношення площі сільгоспугідь до числа працівників. Оскільки в даний час у статистичній звітності відображається тільки кількість безпосередньо зайнятих у рослинництві та тваринництві працівників без деталізації рівня їх зайнятості протягом року, тому обчислюваний показник землемісткості буде дещо наближеним. Так, у 1986–1993 рр. він утримувався в колективних господарствах на рівні близько 7,5 га/особу, а в 2016 році він зріс до рівня 36,2 га/особу [71], що свідчить про певну інтенсифікацію аграрного виробництва, проте цей висновок є справедливим для випадку, коли агропідприємства роблять наголос на вирощуванні малотрудомістких і кон'юнктурно вигідних зернових та олійних культур

Якщо ж ці агропідприємства почнуть відновлювати тваринництво та збільшувати вирощування трудомістких культур, то процес подальшого істотного скорочення кількості працівників може бути призупинений.

Світовий досвід свідчить, що прогрес світової економіки веде до істотного скорочення зайнятості в матеріальному виробництві й особливо в аграрному секторі. До початку XXI ст. кількість зайнятих у сільському господарстві, наприклад, США зменшилася до 3,3 млн осіб, що становить 3% від загального числа зайнятих []. Подібними однозначними числами характеризується процентна частка сільськогосподарської зайнятості і в деяких інших світових економіках. Державна служба статистики України, використовуючи матеріали вибіркового спостережень, оцінює кількість зайнятих у 2015 році в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві

та рибицтві в 3410,3 тис. осіб. У наведеній вище групі галузей працювало 16,8% від усієї кількості зайнятих в українській економіці, а із них на сільське господарство припадає більше 9/10 всіх зайнятих. Протягом 2000–2015 рр. частка зайнятих у сільському господарстві України зменшилася на 22,5% і продовжує знижуватися далі.

Для порівняння: у Білорусі частка сільськогосподарської зайнятості дорівнює 9,7% , що свідчить про вищу інтенсивності аграрного виробництва. Проте, орієнтуватися на рівень інших, особливо високо-розвинених в аграрному відношенні країн, ми не можемо і не повинні, оскільки, по-перше, у нас ще не досягнуто високого рівня продуктивності праці в аграрній сфері, а по-друге, сільська зайнятість у нас має суттєві особливості [71].

Це пояснюється тим, що ще за часів кріпацтва сільське населення працювало у поміщицькому і власному господарстві. У капіталістичну епоху зайнятими були тільки ті працівники, які виїздили сезонно в інші, віддалені місцевості. За радянських часів колгоспники ділили свою зайнятість між колективним господарством і своїм, яке традиційно звали підсобним. Не обходився без власного господарювання і сільський робітник радгоспу, хоча і працював на державному підприємстві повну зміну. Всі ці обставини сформували певне інституційне середовище, певну систему інститутів (правил), які різнопланово впливають та мотиви діяльності сучасних сільськогосподарських працівників.

Так, нинішній найманий сільськогосподарський робітник не задовольняється одержаною заробітною платою і вимушений працювати ще й на власному подвір'ї, де його праця стає вторинною зайнятістю. Одне місце зайнятості мають тільки порівняно нечисельні фермери та певна частина власників особистих селянських господарств. У підсумку, фактична зайнятість селян недооцінюється, вона здебільшого вища за встановлену в державі норму робочого часу, оскільки охоплює основну роботу найманого сільськогосподарського робітника, його додаткову (вторинну) роботу і витрати часу на трудовіткє домашнє господарство.

Сезонність аграрного виробництва, нерівномірна протягом року потреба в робочій силі потребують внесення певних змін в організацію та облік зайнятості сільського населення. Враховуючи необхідність швидкого виконання важливих польових операцій, доцільно застосовувати сумарний облік часу роботи працівника, за якого перепрацю-

вані години компенсуються додатковими вихідними чи скороченими змінами в інші періоди. Важливо також враховувати витрати часу тимчасово залучених працівників і механізаторів тих організацій, послугами яких користується дане агропідприємство. Для забезпечення безперервного нагляду за поголів'ям тварин, щоденного дотримання стабільного розпорядку дня на фермі можна використовувати різні варіанти чергування робочих, організацію денних і нічних змін тощо.

Слід також зазначити, що у сільському господарстві є можливість диференціювати за бажанням працівників норму робочого часу, погоджуючись як на більший протягом року або сезонний виробіток, так і на скорочені зміни чи робочі тижні. При цьому важливо враховувати реальні трудові витрати в агропромисловому виробництві і відмовитися від механічного заповнення табелів виходу працівників на роботу. Регулювання зайнятості сільськогосподарських працівників, що працюють на агропідприємствах, має визнаватися правом кожного первинного трудового колективу.

Відносна простота технологічного процесу вирощування сільськогосподарської продукції, переважання немеханізованих технологій дозволяли протягом десятиліть колгоспно-радгоспній системі [84] забезпечувати роботою всіх бажаних, не вимагаючи спеціальної підготовки. До цього часу залишаються загальнодоступними переважна більшість робочих місць у тваринництві, овочівництві, плодівництві. Водночас змінилася ситуація із працевлаштуванням у галузі рільництва, де нові технології розраховані на практично повне їх виконання кваліфікованими працівниками, зокрема трактористами-машиністами. Раніше найбільш масова посада «різнороб» стає вже зайвою. На агропідприємствах, де залишилося тільки рільництво, штат працівників є зовсім невеликим і укомплектовується виключно спеціалістами. Водночас руйнування агропідприємств у багатьох селах, ненадійність працевзабезпечення і низька оплата праці призводять до того, що молоді, кваліфіковані кадри залишають село, і повернути їх назад дуже складно. Невизначеність перспектив розвитку агропідприємств на сільських територіях створює кадровий дефіцит в аграрному секторі економіки країни, а також пришвидшує процес вимирання села, оскільки воно неспроможне забезпечити високоефективну виробничу діяльність та соціальний розвиток території відповідно до потреб молоді та вимог науково-технічного прогресу.

Тому, на наше переконання, настав час оцінювати рівень зайнятості не лише кількістю робочих місць, але й за їх ефективністю з позицій як працівника, так і суспільства. Ефективність зайнятості доцільно визначати з двох точок зору: економічної – як раціональність використання трудового (людського) ресурсу, і соціальної – як відповідність робочого місця інтересам людини праці [1]. Тобто, соціальна ефективність зайнятості враховує можливість людей працювати за обраною професією, із прийнятною інтенсивністю, за сприятливих умов та зі справедливою винагородою. На нашу думку, при розрахунку ефективності зайнятості можна використовувати такі показники:

- 1) рівень продуктивності праці на робочому місці;
- 2) ступінь використання працівником річного фонду робочого часу на даному робочому місці;
- 3) рівень дохідності для підприємства, який забезпечує дане робоче місце, як основа оплати праці працівника;
- 4) надійність зайнятості, яка визначається трудовим статусом працівника, умовами його найму та гарантованістю праці на даному робочому місці.
- 5) землемісткість робочого місця [43].

Як відомо, з економічної точки зору безробіття – це втрата ВВП країни, але воно вважається невід'ємною частиною ринкової економіки. На селі в даний час складається монополія приватної власності на робочі місця. Нові власники агропідприємств не зацікавлені мати великі трудові колективи. Суспільству ж потрібно, щоб зайнятість населення була якомога повнішою. Така неузгодженість – головна суть проблеми зайнятості та безробіття.

Відомо, що економіка, як система господарських взаємодій, у своєму розвитку відображає різні за значимістю результати (ефекти), за рівнем яких можна скласти враження про її розвиток. До таких результатів найчастіше (ефектів) відносять: обсяги реалізованої продукції, обсяги виробництва, кількість підприємств, рівень зайнятості, фінансові (прибуток, збиток) та інвестиційні результати тощо. Низка результатів розвитку провідних галузей України наведена нами в додатку Ж. Детальніше проаналізуємо динаміку фінансових результатів діяльності аграрної галузі за останні роки, які наведено в табл. 3.1 та показано на рис. 3.2.

Таблиця 3.1 – Фінансові результати до оподаткування за видами економічної діяльності (млн. грн)

Показник / Рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхилення 2016 до 2012 року
Фінансові результати до оподаткування	122210,0	101884,7	29283,2	-523587,0	-340100,3	-22875	-124759,7
Сільське, лісове та рибне господарство	25565,9	26992,7	15147,3	21677,4	103455,7	90661	63668,3
у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	25345,4	26843,1	14999,0	21474,4	102346,0	89615	62771,9
Промисловість	58662,3	21353,4	13698,3	-166414,0	-179073,1	-11841	-33194,4
Будівництво	-3845,8	-71,1	-5126,6	-27288,4	-27450,7	-8902	-8830,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів	21591,5	9608,0	-6047,5	-128134,8	-86341,7	7116	-2492
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	8741,4	7524,9	834,3	-19703,9	-14184,6	12239	4714,1

Аналіз даних, наведених в таблиці 3.1 та даних, наведених у відповідних таблицях додатку Ж, показує, що протягом 2015–2016 рр. фінансові результати діяльності суб'єктів господарювання у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві є стабільними. Якщо в 2015 році фінансові результати до оподаткування становили 103,4 млрд. грн, то в 2016 році у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві України вони досягли рівня 90,6 млрд. грн, або зменшилися на 10%.

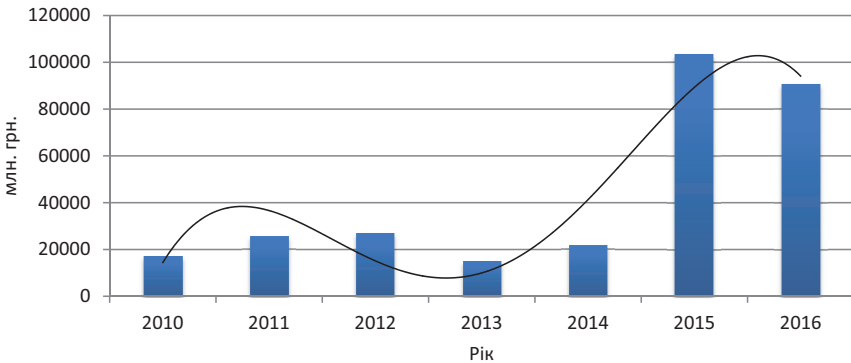

Рисунок 3.2 – Динаміка фінансових результатів діяльності підприємств сільського господарства

Наведену на рис 3.2 динаміку фінансових результатів діяльності підприємств аграрної сфери можна пояснити кількома обставинами. По-перше, суттєвою залежністю фінансових результатів аграрного виробництва від природно-кліматичних умов; по-друге, тим, що лише у сільському господарстві прибуток не є базою оподаткування, по-третє, у 2015 році відбулося значне підвищення рівня прибутку за рахунок суттєвої девальвації національної грошової одиниці України – гривні.

У 2010-2015 роках спостерігалася позитивна динаміка зростання валової доданої вартості, створеної в сільському господарстві. За вказаний період її обсяг збільшився в 2,8 рази (див. рис. 3.3). Трендовий аналіз показує, що і в найближчій перспективі слід очікувати позитивну динаміку цього важливого макроекономічного індикатора.

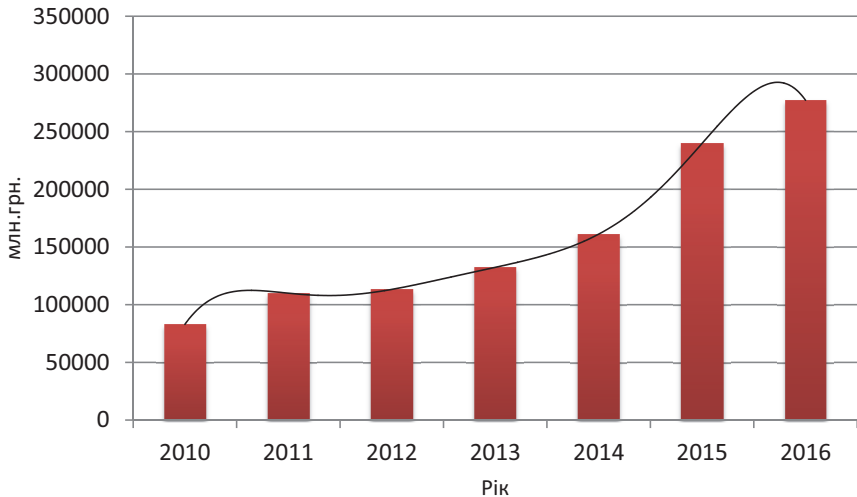

Рисунок 3.3 – Трендовий аналіз динаміки валової доданої вартості сільського господарства

Слід підкреслити, що формування валової доданої вартості у сільському господарстві має певну специфіку. По-перше, більше половини її обсягу України створюється у господарствах населення. По-друге, її обсяги в сільському господарстві мають істотну варіацію у розрізі кварталів року. Якщо в середньому по економіці країни щоквартальна величина валової доданої вартості змінюється в межах 20–30% від річного обсягу, то у сільському господарстві ці зміни коливаються в межах від 7,1 до 54,3% [71].

Що ж стосується аналізу динаміки кількості сільськогосподарських підприємств, які отримували чистий прибуток від своєї діяльності, то, як свідчать дані таблиці 3.2, у 2016 році частка таких прибуткових підприємств складала 88,3% і була вищою, ніж у цілому по економіці. Окрім того, частка сільськогосподарських підприємств, що отримували від своєї діяльності чисті прибутки, постійно зростає: з 78,6% у 2012 році до 88,3% у 2016 році, і це за умови, що рентабельність діяльності цих підприємств є дуже нестабільною і коливається в межах від 16,3% у 2012 році до 9,3% у 2014 році і до 24,9% у 2016 році.

Таблиця 3.2 – Чистий прибуток (збиток)
сільськогосподарських підприємств

Показник/ Рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхи- лення 2016 до 2012 року
Чистий прибуток (збиток), млн.грн	25267,0	26728,4	14925,7	21413,4	102279,0	89331	62602,6
Підприємства, які одержали чистий прибуток							
у відсо- тках до загальної кількості	83,5	78,6	80,3	84,7	88,9	88,3	9,7
фінансовий результат, млн.грн	30182,3	33570,1	26186,6	51668,0	127360,1	102230	68659,9
Підприємства, які одержали чистий збиток							
у відсо- тках до загальної кількості	16,5	21,4	19,7	15,3	11,1	11,7	-9,7
фінансовий результат, млн.грн	4915,3	6841,7	11260,9	30254,6	25081,1	12900	6058,3
Рівень рентабель- ності всієї діяльності, %	19,3	16,3	8,3	9,3	30,5	24,9	8,6
Рівень рен- табельності операційної діяльності, %	24,7	22,8	11,7	21,4	43,1	32,2	9,4
Кількість найманих працівників, тис. осіб	632,1	621,8	579,8	528,9	491,4	475,1	-146,7

Така динаміка формування валової доданої вартості і чистого прибутку показує суттєву залежність аграрного виробництва від природно-кліматичних умов, що, у свою чергу, спричиняє виникненню високих фінансових ризиків, зменшення яких може бути досягнуто шляхом створення спеціалізованої фінансово-кредитної інфраструктури, орієнтованої на обслуговування цієї сфери національної економіки, а також наявністю надійних зовнішніх джерел фінансування розвитку аграрного сектора.

Сільські території – це не тільки виробництво продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини, це спосіб життя і діяльності третини населення України. Тому одним із основних завдань державної політики в аграрній сфері має бути стабільне забезпечення розвитку сільських територій шляхом докорінної модернізації аграрної галузі, всебічного розвитку конкурентоспроможного аграрного виробництва і на цій основі – забезпечення пришвидшеної соціально-економічної розбудови сільських територій.

У цьому зв'язку позитивним є факт, що в останні роки на рівні держави дедалі більше приділяється уваги категорії «територіальне середовище», в якому проживають селяни. Тобто проблеми селян, їх праця і життя стали розглядатися державою в контексті поліпшення соціально-територіального середовища на селі. Зосередивши основну увагу на проблемах виробництва сільськогосподарської продукції, держава посилює увагу до зайнятості і зростанню доходів селян та їхнього добробуту.

Проте в сьогоднішніх економічних реаліях соціальний розвиток сільських територій все ще залишається на другорядних позиціях, а проведені державою соціально-економічні перетворення не зупинили процес подальшого розбалансування соціально-економічних відносин на селі. Вирішення соціальних проблем у сільській поселенській мережі майже повністю позбавлене фінансової конкретики і продовжує відбуватися лише за локальними і короткостроковими цілями. Виробники аграрної продукції практично залишаються осторонь розв'язання соціальних проблем розвитку сільських територій, а місцеві органи самоврядування через незначні кошти у місцевих бюджетах також не можуть їх вирішувати. Створилася така ситуація: держава і виробники сільськогосподарської продукції відсторонилися, а громада не в змозі впливати на збалансований соціально-економічний розвиток сільських територій. Внаслідок цього лише за 2000–2015 рр. сільська поселен-

ська мережа втратила 289 населених пунктів, а близько третини від їх загальної кількості взагалі опинилися за межею самовідтворення.

Певні надії у розв'язанні даної проблеми фахівці аграрної галузі покладають на розпочату державою реформу децентралізації влади та створення на добровільній основі нових об'єднань сільських громад, що дасть змогу покращити їх фінансовий стан та більш якісно забезпечувати свій соціально-економічний розвиток. 18 березня 2017 року було опубліковано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України [щодо добровільного приєднання територіальних громад] який спростив процедуру добровільного об'єднання територіальних громад, надав право громадам за спрощеною процедурою приєднуватися до вже створеної об'єднаної громади.

Продовжуючи аналіз соціально-економічних показників розвитку агропромислового виробництва в Україні можна констатувати, що в результаті скорочення чисельності сільського населення працездатного віку зменшується трудовий потенціал сільських територій і знижується життєвий потенціал кожного, хто мешкає на цих територіях. Так, протягом 2000–2016 років кількість жителів села зменшилася на 1,8 млн осіб, або на 11,4%, а життєвий потенціал скоротився за цей період на 8% (див. рис. 3.4., табл. 3.3).

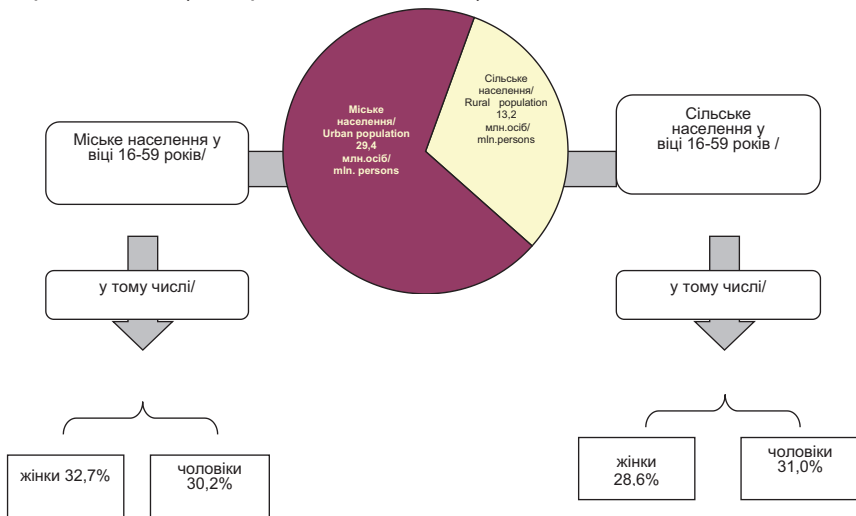

Рисунок 3.4 – Структура населення України на 01.01.2017 року

Примітка: трудовий потенціал — це сукупна суспільна здібність людей до праці, потенційна дієздатність сільської території, її ресурси праці. Життєвий потенціал – це система особистісних якостей і можливостей, які реалізуються особистістю в її суспільній та індивідуальній діяльності.

Постійне зменшення кількості сільського населення України (див. рис. 3.5.) спричинює подальший міграційний вплив сільської молоді у міста та далеке зарубіжжя, що негативно впливає на подальший розвиток агропромислового виробництва.

Таблиця 3.3 – Структура населення України і місце в ньому сільського населення (станом на 01.01.2017 р., тис. осіб)

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхилення 2016 до 2010 року
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Усе населення (постійне), у тому числі	45782,6	45598,2	45453,3	45372,7	45245,9	42759,7	42590,9	-3191,7
чоловіки	21107,1	21032,6	20976,7	20962,7	20918,3	19787,8	19717,9	-1389,2
жінки	24675,5	24565,6	24476,6	24410,0	24327,6	22971,9	22873,0	-1802,5
Сільське населення, у тому числі	14513,4	14412,2	14328,0	14249,7	14164,9	13325,3	13244,7	-1268,7
чоловіки	6789,2	6754,0	6727,9	6703,2	6673,9	6284,7	6254,2	-535
жінки	7724,2	7658,2	7600,1	7546,5	7491,0	7040,6	6990,5	-733,7
Частка сільського населення, %, у тому числі	31,7	31,6	31,5	31,4	31,3	31,2	31,1	-0,6
чоловіків	32,2	32,1	32,1	32,0	31,9	31,8	31,7	-0,5
жінок	31,3	31,2	31,1	30,9	30,8	30,6	30,6	-0,7

Продовження таблиці 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Населення у віці 16-59 років, у тому числі	29328,6	29090,1	28842,2	28622,9	28372,5	26613,3	26317,4	-3011,2
чоловіки	14186,2	14085,2	13980,1	13901,0	13796,8	12962,7	12834,3	-1351,9
жінки	15142,4	15004,9	14862,1	14721,9	14575,7	13650,6	13483,1	-1659,3
Сільське населення у віці 16-59 років, у тому числі	8584,9	8558,3	8526,5	8486,4	8442,1	7911,9	7855,4	-729,5
чоловіки	4331,9	4321,5	4309,4	4292,8	4271,7	4007,0	3977,8	-354,1
жінки	4253,0	4236,8	4217,1	4193,6	4170,4	3904,9	3877,6	-375,4
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %, у тому числі	29,3	29,4	29,6	29,6	29,8	29,7	29,8	0,5
чоловіків	30,5	30,7	30,8	30,9	31,0	30,9	31,0	0,5
жінок	28,1	28,2	28,4	28,5	28,6	28,6	28,6	0,5

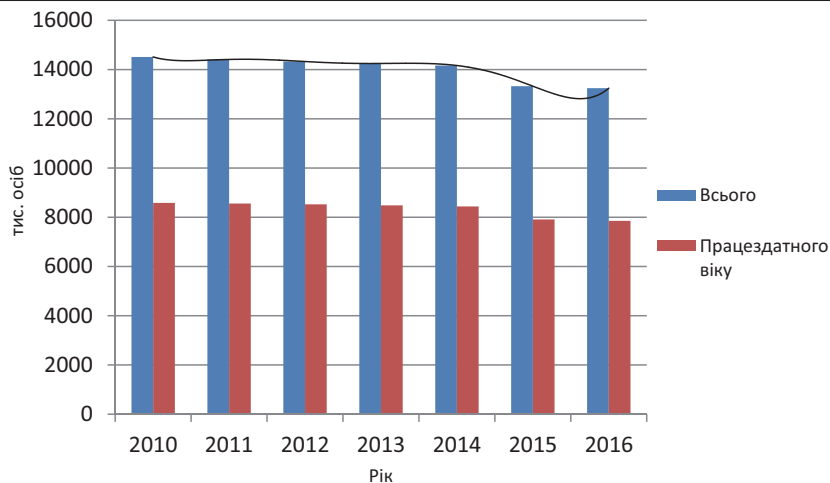

Рисунок 3.5 – Динаміка кількості сільського населення України

Не можна вважати задовільним і стан соціальної інфраструктури на селі (див. рис. 3.6), що пов'язано в основному з недосконалою державною політикою стосовно фінансових надходжень до місцевих бюджетів. Відтак, доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік знижується, погіршується їх асортимент та якість.

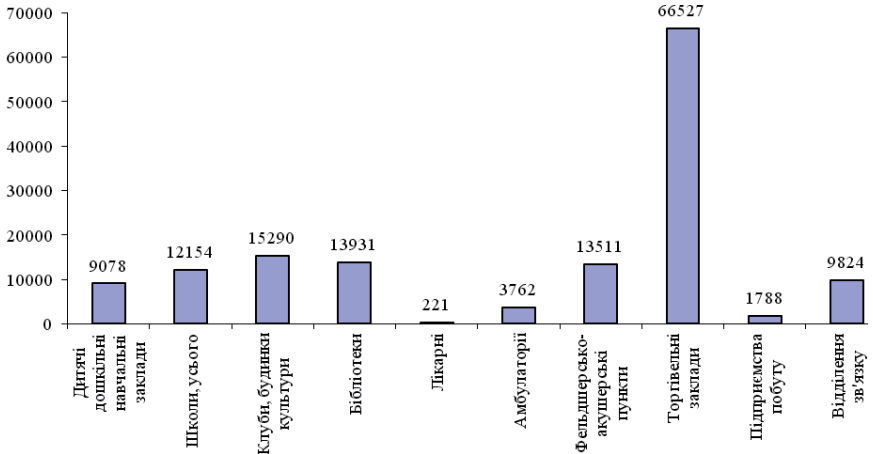

Рисунок 3.6 – Забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури станом на 1 січня 2017 року

Так, у 56,1% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 32,7% сіл забезпечені дитячими установами, школами – 45,5%, закладами культури клубного типу – 57,7%. Майже повністю згорнулося на селі побутове обслуговування (таб. 3.4).

У переважній частині сільської поселенської мережі не вирішуються проблеми розвитку житлово-комунального господарства, його інженерного забезпечення та благоустрою. Загальновизнано, що привабливість проживання сільського населення, особливо молоді на селі, сьогодні практично втрачена. Відтак, гостро постає проблема подальшої долі українського села: або залишиться вона й надалі невирішеною, або врешті-решт за її вирішення візьмуться як держава, так і регіональні органи влади та місцеві органи самоврядування.

Таблиця 3.4 – Введення в експлуатацію окремих об'єктів соціально-культурного призначення у сільській місцевості

Показники	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхилення 2016 до 2012 р.
Загальна житлова площа – усього, тис м ²	2445	3153	3545	3096	3579	2864	-289
Дошкільні заклади, місць	1111	1079	1135	742	746	1918	839
Загальноосвітні навчальні заклади, учнівських місць	6692	4600	3184	1075	852	1303	796
Амбулаторно-поліклінічні заклади, відвідувань за зміну	586	507	168	366	126	342	-165
Клуби та будинки культури, місць	1421	676	1395	100	228	850	174

Для запобігання подальшому поглибленню руйнівних соціальних процесів на селі потрібна розробка та настійливе втілення в життя відповідних нормативно-правових, організаційно-економічних і фінансових заходів не тільки короткострокової, а насамперед довгострокової дії. Вони повинні ґрунтуватися на реальному попиті кожного жителя села, сільської громади і реалізовуватися на засадах органічного поєднання функцій місцевого самоврядування з регіональними і загальнодержавними функціями.

Певні кроки у розв'язанні даної проблеми державою були зроблені. Так, 19 вересня 2007 року Кабінет Міністрів України затвердив «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року», зорієнтовану на стале економічне зростання та соціально-економічний розвиток територій через механізм структурної перебудови соціально-економічних відносин не лише в сільськогосподарському виробництві, а й на селі загалом. У 2010 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію «Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року», проте практична реалізація зазначених програмних заходів не принесла очікуваних результатів насамперед через відсутність чіткої системи адресного фінансового забезпечення розвитку сільської поселенської мережі [83].

Система адресного фінансового забезпечення повинна спрямовуватися на примноження ресурсного потенціалу кожного села, кожної сільської ради, що відкриє можливості для поліпшення умов праці і життя сільського населення, їх наближення до умов проживання міських жителів, переведення функціонування сільських територій на принципи максимально можливого самозабезпечення і самодостатності.

Слід зауважити, що без консолідації місцевих бюджетів із державною підтримкою вирішення проблем забезпечення соціально-економічних інтересів сільських жителів буде дуже складно, оскільки агропромислове виробництво знаходиться лише на першому етапі ринкового ланцюга виробництва аграрної продукції та її обміну.

У зв'язку з цим постає гостра необхідність чіткого розподілу функцій державних органів влади, органів місцевого самоврядування (сільських та селищних рад) і сільськогосподарських підприємств щодо забезпечення соціального розвитку сільських територій. При цьому, на наше переконання, першість тут повинна належати органам місцевого самоврядування. Саме територіальні громади мають чітко визначитися, які напрями розвитку сільських територій в даний час є пріоритетними і потребують фінансування. З цієї метою необхідно насамперед збільшити ресурсну базу місцевих бюджетів і підвищити їх роль в розбудові соціальної інфраструктури села і сільських територій; активізувати об'єднання зусиль сільських рад і агровиробничих структур в напрямі забезпечення соціального розвитку сільських територій; удосконалити механізм державної підтримки місцевих бюджетів на основі перегляду нормативів надходження до них бюджетних асигнувань.

Результатом таких перетворень повинно стати підвищення добробуту сільських домогосподарств, зростання їх ролі у забезпеченні розвитку агропромислового виробництва. Узагальнюючим показником добробуту сільських домогосподарств є їх сукупні доходи, складовими яких є грошові доходи, оплата праці, пенсії, стипендії, субсидії тощо, доходи від підприємницької діяльності, продажу сільськогосподарської продукції тощо.

Проведений аналіз показав, що протягом 2010-2016 років відмічається стійка тенденція до зростання грошових доходів сільських домогосподарств (див. додаток К, табл. К.1). Так, грошові доходи сільських домогосподарств, розташованих у безпосередньо у сільській місцевості, у 2015 році становили 4315,35 грн в розрахунку на одне господарство, а сукупні ресурси, що можуть бути спрямовані на

подальший розвиток – 5238,02 грн. (див. табл. 3.5). Тільки за один 2015 рік порівняно з 2014 роком ці показники зросли, відповідно, на $(4316,35-3788,50)=527,85$ грн та $(5238,02-4454,96)=783,06$ грн.

Порівнюючи наведені вище показники з грошовими доходами та сукупними ресурсами домогосподарств, що функціонують у великих та малих містах, потрібно зазначити, що грошові доходи сільських домогосподарств є значно меншими. Так, в 2015 році грошові доходи домогосподарств у великих містах становили 5192,60 грн в розрахунку на одне господарство, а в малих – 4374,76 грн. Що ж стосується сукупних ресурсів, які можуть бути спрямовані на розвиток, то ситуація тут дещо інша: у великих містах на одне домогосподарство припадає 5519,39 грн (що більше, ніж у сільській місцевості), а у малих містах – 4821,64 грн (що менше, ніж в сільській місцевості).

Показовим також є факт, що існують певні відмінності в розподілі міських і сільських домогосподарств за критерієм, що визначає стать особи, яка очолює дане домогосподарство. Тут спостерігається тенденція щодо превілювання людей старшого покоління (чоловіки, які старші 60 років, та жінки, які старші 58 років), що очолюють сільські домогосподарства (див. рис. 3.7). В домогосподарствах, які функціонують в містах, ситуація протилежна. Тут спостерігається тенденція щодо переважання молодших людей (чоловіки віком 18-59 років та жінки віком 18-57 років), що очолюють міські домогосподарства (див. рис. 3.7).

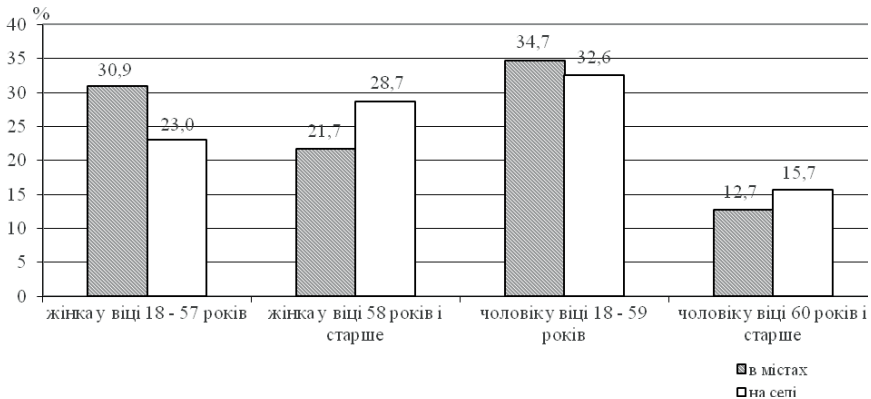

Рисунок 3.7 – Розподіл міських та сільських домогосподарств залежно від статі особи, яка його очолює, на 01.01.2017 р.

Таблиця 3.5 – Структура сукупних витрат домогосподарств

Показник /рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5238,02	6258,3
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків					
Грошові доходи	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	78,2
- оплата праці	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	31,8
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	4,6
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	8,1
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	24,1
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	9,7
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	11,5
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	6,1
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5
Інші надходження	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,2

Аналізуючи дані, наведені в таблицях К.1 (див. додаток К) та 3.5, можна констатувати про низький рівень доходів та сукупних ресурсів сільських домогосподарств, що безумовно є стримуючим фактором забезпечення зростання агропромислового виробництва.

Так, аналіз структури сукупних ресурсів сільських домогосподарств показує (див. рис. 3.8), що основну частину таких ресурсів складає оплата праці – 33,7%, пенсії, стипендії, субсидії тощо – 25,9% та доходи від продажу виробленої сільськогосподарської продукції – 9,5%. Дана структура сукупних ресурсів суттєво відрізняється від ресурсів домогосподарств, які функціонують в містах, де основну частину таких ресурсів складає оплата праці – 53,8%, пенсії, стипендії, субсидії тощо – 25,0%, в той час як доходи від продажу виробленої сільськогосподарської продукції – всього 0,4%.

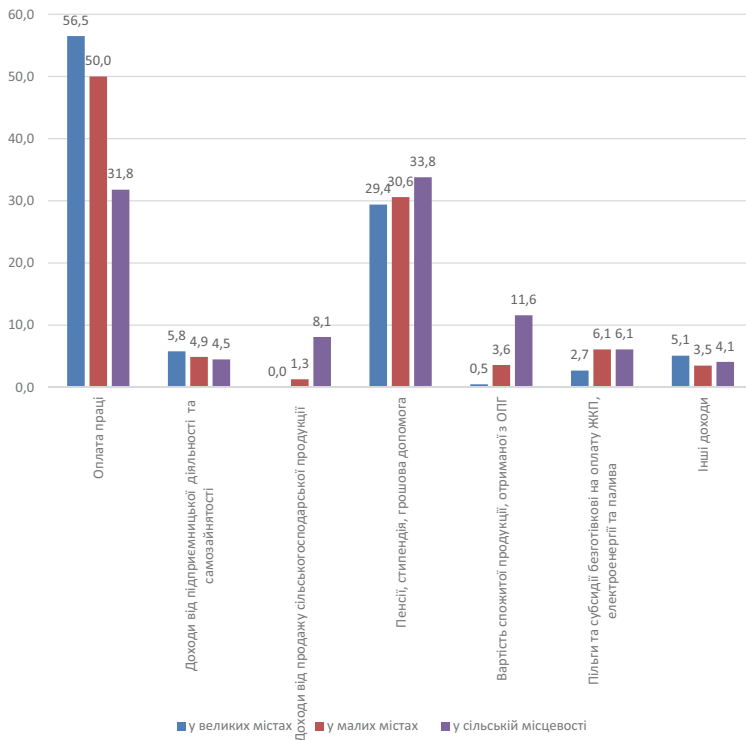

Рисунок 3.8 – Структура сукупних ресурсів домогосподарств, 2016 р.

Про низький рівень доходів сільського населення свідчить також той факт, що значна кількість сільського населення отримує доходи, що є меншими за встановлений державою прожитковий мінімум (див. рис. 3.9). Зокрема, у 2016 році майже 14% сільських домогосподарств мали середньодушові грошові доходи в місяць нижче прожиткового мінімуму. При цьому кількість сільських домогосподарств із середньодушовими доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму є в 1,3 рази більше, ніж у міських поселеннях.

Рисунок 3.9 – Частка домогосподарств із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму

Одним із вагомих факторів, що впливає на формування сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості, є оплата праці, яка протягом 2005–2016 рр. зросла у 5,8 рази (див. рис. 3.10).

Разом з тим, абсолютні розміри оплати праці свідчить, що у 2016 році в домогосподарствах, розміщених у сільській місцевості, оплата праці становила 2532,1 грн у місяць, тоді як у домогосподарствах, розміщених у містах – 2827,5 грн, або у 1,1 рази більша, ніж у селян. Тобто сільські жителі мають менші можливості щодо збільшення своїх сукупних ресурсів, незважаючи на зростання оплати праці, частину якої до того ж «з’їдають» інфляційні процеси.

Важливим джерелом зростання сукупних ресурсів у сільській місцевості мало б бути збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Але за період 2005–2016 років доходи від виробництва та продажу сільськогосподарської продукції в загальній структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств не тільки не зросли, а навпаки зменшилися з 13,6% до 12,4% (див. рис. 3.11).

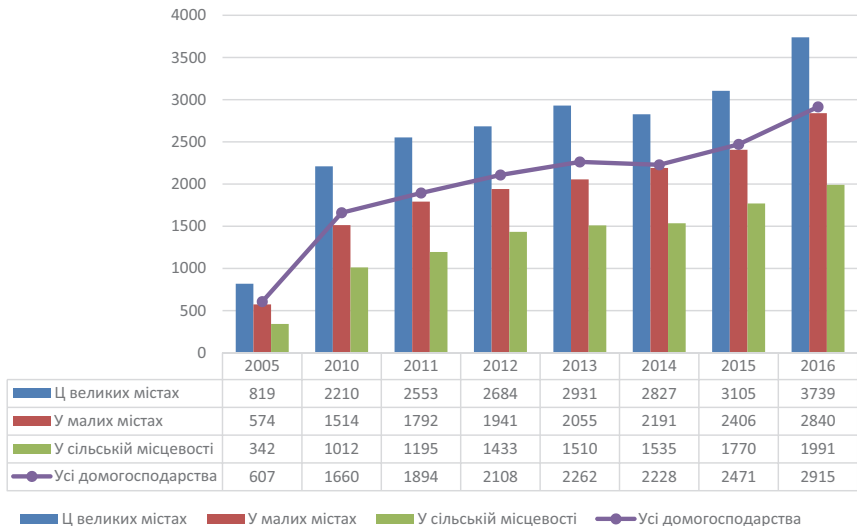

Рисунок 3.10 – Динаміка зміни оплати праці (у середньому на місяць на одне домогосподарство, грн.)

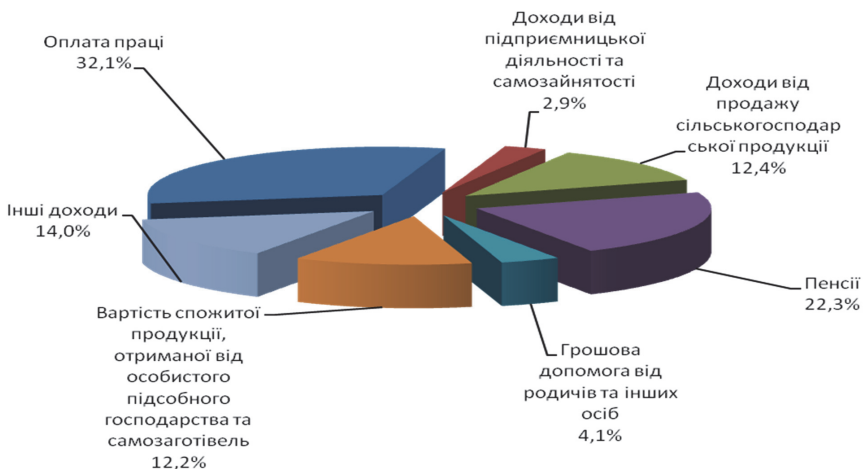

Рисунок 3.11 – Структура сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості в 2016 р.

Тому, для підвищення доходів від виробництва і продажу сільськогосподарської продукції, сільським домогосподарствам, на наше переконання, необхідно розвивати такі трудомісткі галузі як тваринництво, овочівництво та садівництво, активно впроваджувати органічне землеробство, що дасть можливість збільшити виробництво екологічно чистої продукції і підвищить доходи селян від продажу сільськогосподарської продукції.

Аналіз структури сукупних ресурсів сільських домогосподарств також показує, що їхні доходи від підприємницької діяльності становили в 2016 році лише 2,9% в загальній структурі сукупних ресурсів [71]. Це однозначно свідчить про відсутність у сільській місцевості сприятливих умов для розвитку підприємництва і формування на цій основі середнього класу.

Далі проаналізуємо динаміку та структуру сукупних витрат сільських домогосподарств, дані про які наведено в таблиці 3.6 та показано на рис. 3.12.

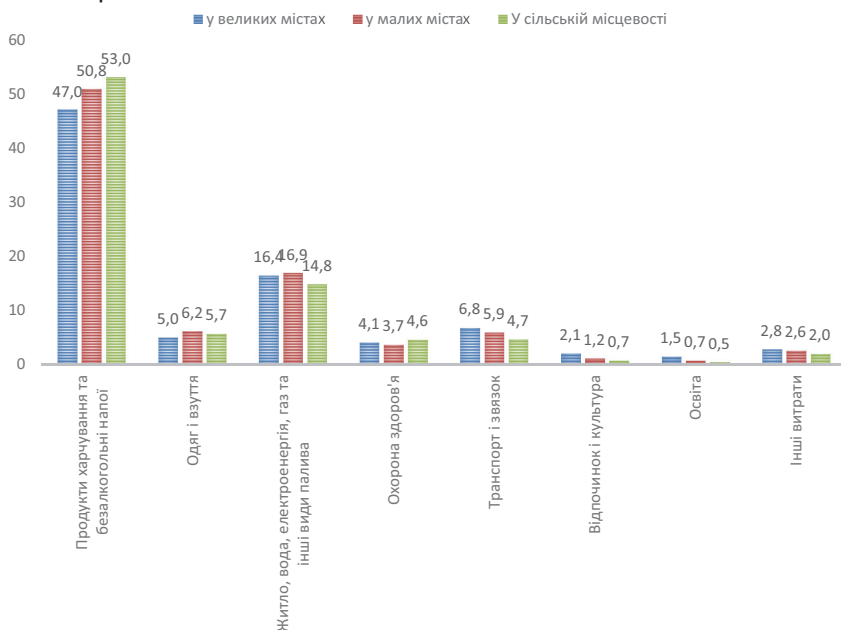

Рисунок 3.12 – Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2016 р.

Результати проведеного аналізу свідчать, що обсяги сукупних витрат домогосподарств України за 2005–2016 роки збільшилися у 5,6 рази і становили у 2016 році в розрахунку на одне господарство у міських поселеннях майже 4,5 тис. грн, а в сільській місцевості – 3,9 тис. грн [71].

Аналіз показує, що значна частина витрат домогосподарств припадає на придбання продуктів харчування. Так, за період 2005–2016 рр. ці витрати загалом зросли в 9,5 разів і в 2015 році становили в розрахунку на одне домогосподарство у міських поселеннях – 4,2 тис. грн, а в сільській місцевості – 3,4 тис. грн [71]. За розрахунками, частка сукупних витрат домогосподарств на харчування в загальному підсумку у 2016 році становила у міських поселеннях – 67,2%, а у сільській місцевості – 59,4%.

Таким чином можна зробити висновок, що соціально-економічний розвиток сільських територій знаходиться в кризовій ситуації. Особливо загрозливою ознакою в цьому контексті є те, що майже половина (48%) сільських домогосподарств не мають у своєму складі працюючих осіб. У решті (52%) сільських домогосподарств такі працюючі особи є, але з них у 53,9% сільських домогосподарств працювала лише одна особа. Відтак, коефіцієнт економічного навантаження працюючих осіб непрацюючими особами у сільських домогосподарствах становить 3,1, тобто кількість працюючих перевищує кількість непрацюючих у 3,1 рази.

Перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, більшість селян неофіційно погоджуються працювати із мінімальною зарплатою, передрікаючи себе на мінімальне забезпечення у старості, та, як наслідок, позбавляють себе можливості у разі хвороби, інвалідності тощо отримувати державні соціальні виплати. Більш того, часто роботодавці-сільгоспвиробники, порушуючи чинне законодавство, не виплачують працівникам своїх підприємств заробітну плату або ж затримують її виплату.

Викликає тривогу також і той факт, що постійно погіршується структура продуктів харчування, що їх споживає сільське населення (див. табл. 3.7). Насамперед, це виявляється у зменшенні частки споживання м'яса та м'ясо-них виробів, риби, молока та молочних продуктів, фруктів та ягід, що ще раз підтверджує про скрутний соціально-економічний стан, в якому опинилося сільське населення, про певну деградацію розвитку сільських територій, що в кінцевому результаті є завадою для подальшого ефективного розвитку агропромислового виробництва.

Таблиця 3.6 – Структура сукупних витрат домогосподарств

Показник	2010	2011	2012	2013	2015	2016	2016 до 2010
Усього споживчих грошових витрат (грн)	1829,82	2064,76	2255,49	2371,85	3279,07	3645,5	1815,7
у тому числі (у %)							
продукти харчування та безалкогольні напої	53,9	53,9	52,6	51,7	53,3	52,5	-1,4
алкогольні напої	1,6	1,5	1,6	1,4	1,2	1,2	-0,4
тютюнові вироби	2,7	2,7	2,8	2,8	2,8	2,7	0
одяг і взуття	9,4	8,8	9,2	9,2	8,7	8,7	-0,7
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	10,4	10,7	10,5	10,4	11,8	12,1	1,7
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	3,6	3,3	3	3,5	2,9	2,5	-1,1
охорона здоров'я	4,4	4,5	4,9	4,8	5,4	6,7	2,3
транспорт	4,3	4,8	5,4	5,6	4,6	4,3	0
зв'язок	2,7	2,7	2,9	3,1	2,7	2,8	0,1
відпочинок і культура	1,2	1,3	1,5	1,6	1,2	1,0	-0,2
освіта	1,3	1,2	1,2	1,1	0,8	0,8	-0,5
ресторани та готелі (включаючи харчування поза домом)	1,7	1,9	1,5	1,6	1,3	1,6	-0,1
різні товари та послуги	2,8	2,7	2,9	3,2	3,3	3,1	0,3

Таблиця 3.7 – Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України (у середньому на місяць у розрахунку на одну особу, кг)

Вид продукції	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
у сільській місцевості							
М'ясо і м'ясопродукти	4,4	4,4	4,4	4,3	4,3	4,0	4,2
Молоко і молочні продукти	19,4	19,4	19,4	19,6	20,3	20,2	20,3
Яйця, штук	18	18	18	19	18	18	19
Риба і рибопродукти	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6	1,2	1,2
Цукор	3,4	3,4	3,4	3,3	3,3	3,1	3,0
Олія та інші рослинні жири	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6
Картопля	9,9	9,9	9,9	9,0	8,9	8,8	8,6
Овочі і баштанні	10,5	10,5	10,5	9,7	9,3	8,9	9,4
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,6	2,6	2,6	2,8	2,6	2,2	2,4
Хліб і хлібні продукти	10,7	10,7	10,7	10,5	10,6	9,8	9,7
у міських поселеннях							
М'ясо і м'ясопродукти	5,4	5,4	5,4	5,6	5,2	4,6	4,7
Молоко і молочні продукти	19,6	19,6	19,6	20,5	20,4	19,8	19,6
Яйця, штук	21	21	21	21	20	19	19
Риба і рибопродукти	1,7	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2
Цукор	3,0	3,0	3,0	2,8	2,9	2,8	2,7
Олія та інші рослинні жири	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5
Картопля	6,6	6,6	6,6	6,0	5,8	6,6	6,7
Овочі і баштанні	9,9	9,9	9,9	9,3	8,9	8,8	9,2
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	4,4	4,4	4,4	4,8	4,2	3,1	3,3
Хліб і хлібні продукти	8,4	8,4	8,4	8,3	8,2	8,5	8,3
у сільській місцевості до міських поселень, %							
М'ясо і м'ясопродукти	81,5	81,5	81,5	76,8	82,7	87,0	89,4
Молоко і молочні продукти	99,0	99,0	99,0	95,6	99,5	102,0	103,6
Яйця, штук	87,6	87,6	87,6	90,5	90,0	94,3	96,4
Риба і рибопродукти	100,0	100,0	100,0	94,4	100,0	100,0	100,0
Цукор	113,3	113,3	113,3	117,9	113,8	110,7	111,1
Олія та інші рослинні жири	100,0	100,0	100,0	105,9	100,0	100,0	106,7
Картопля	150,0	150,0	150,0	150,0	153,4	133,3	128,4
Овочі і баштанні	106,1	106,1	106,1	104,3	104,5	101,1	102,2
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	59,1	59,1	59,1	58,3	61,9	71,0	72,7
Хліб і хлібні продукти	127,4	127,4	127,4	126,5	129,3	115,3	116,9

Одним із важелів, що може спричинити покращення ситуації з доходами сільських працівників, є встановлення державою мінімального рівня оплати праці. Мінімальна заробітна плата є основою соціального захисту найманих працівників, вона є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання.

Так, за період з 2005 по 2017 рік розмір мінімальної заробітної плати в Україні зріс із 300,33 грн/місяць до 3200,0 грн/місяць, або у 10,6 рази, а рівень прожиткового мінімуму зріс у 3,5 рази (див. рис. 3.13).

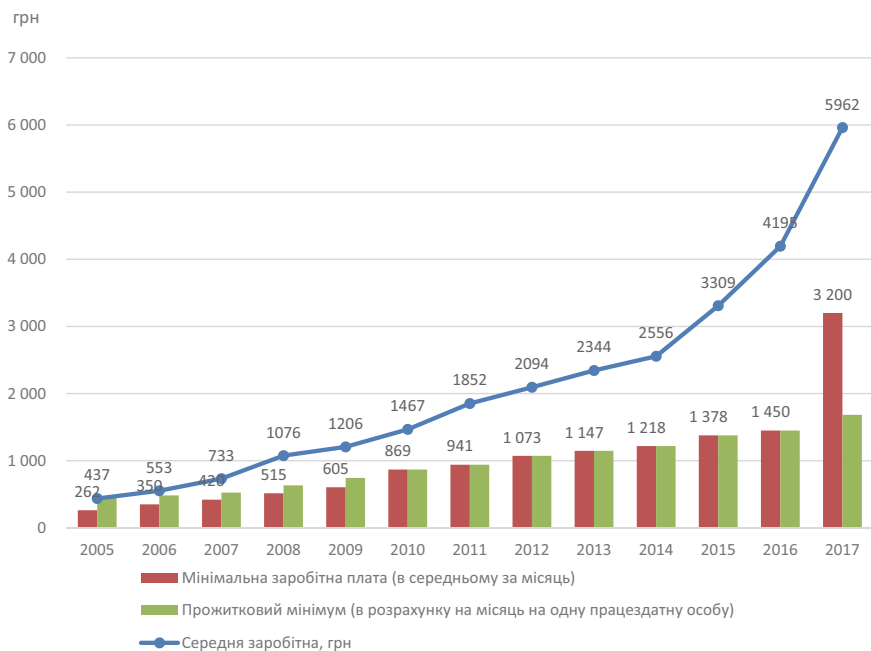

Рисунок 3.13 – Динаміка зміни мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму для працездатних осіб, 2005–2017 рр. (у середньому на одну особу в місяць)

Слід підкреслити, що до 2014 року в Україні рівень мінімальної заробітної плати постійно зростав, і не тільки номінально, а й реально, про що свідчить відношення мінімальної заробітної плати стосов-

но курсу долара США. Винятком був тільки 2009 рік, коли після економічної кризи осені 2008 року курс долара додав 60%, піднявшись з 5 до 8 грн, що спричинило зменшення реального рівня мінімальної заробітної плати. Так, на початок 2014 року мінімальна зарплата у доларовому еквіваленті досягла максимуму за всю історію України – \$152,44 (при рівні у 1218 грн і офіційному курсі \$1= 7,99 грн).

Але, починаючи з 2014 року всі досягнення попередніх років були знівельовані через карколомне та стрімке (у 3,5 рази) послаблення курсу гривні відносно долара США, що спричинило на кінець 2016 року реальне падіння рівня мінімальної заробітної плати її у доларовому еквіваленті з \$152,44 приблизно до \$60.

Особливістю розвитку світової економіки можна вважати той факт, що в провідних країнах світу рівень мінімальної заробітної плати постійно зростає. Найкраще за гарантованою оплатою праці відчують себе громадяни Норвегії, Австралії, Люксембургу, Монако, Сан-Маріно, Нової Зеландії та Бельгії, де мінімальна місячна оплата праці законодавчо закріплена на позначці не менше 2 тис. дол.

В усіх європейських країнах протягом останнього десятиліття також суттєво зросла мінімальна заробітна плата. Найбільшого відносного росту вдалося досягти Румунії, де її показники з 2004 по 2015 рік зросли більш ніж втричі, з \$68,3\$ до \$217,5. За абсолютним показником найбільшого зростання вдалося досягти Ірландії: якщо у 2004 році мінімальна зарплата тут становила \$1073,15\$, то у 2015 році – \$1461,85. Більш детальний графік динаміки мінімальних заробітних плат серед європейських країн наведено на рис. 3.14.

Аналіз графіків, наведених на рис. 3.14, показує, що наші сусіди Польща та Словаччина за останнє десятиліття зробили суттєвий стрибок у зростанні рівня мінімальної заробітної плати, підвищивши її більше, ніж удвічі. Ще більшого успіху вдалося досягти прибалтійським країнам: Латвія, наприклад, підняла мінімальну заробітну плату з \$118,96 у 2004 році до \$360 у 2015 році, тобто більш, ніж втричі. Усі ці країни здійснили суттєві економічні реформи та вступили до ЄС.

На жаль, Україні все ще не вдалося провести необхідні економічні реформи та забезпечити суттєве зростання національної економіки. Корупція, окупація частини території та військові дії, неналежна увага влади до міцності національної грошової одиниці тощо вкрай негативно впливають на курс гривні та розмір мінімальної заробітної плати. Правда, у 2017 році Уряд зробив перший рішучий крок у піднятті рівня

мінімальної заробітної плати, піднявши її у два рази до рівня 3200 грн/місяць. Це повинно підвищити мотивацію сільських працівників до покращення результатів діяльності агропідприємств та збільшення виробництва аграрної продукції [204].

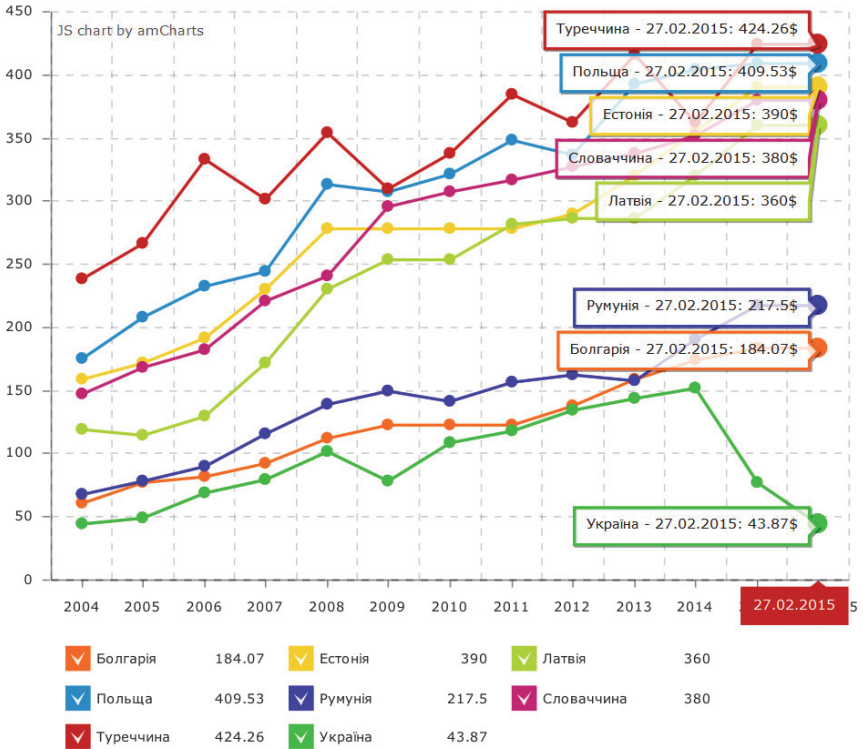

Рисунок 3.14 – Динаміка мінімальних заробітних плат серед європейських країн (у доларах США)

Ще одним із важелів, що може спричинити покращення ситуації з доходами членів сільських домогосподарств, є встановлення державою мінімального рівня пенсій. Мінімальна пенсія також є однією з найважливіших соціальних гарантій у системі соціального захисту сільських непрацевдатних осіб. Наразі можна констатувати, що середній розмір пенсії, яку отримує переважна більшість сільських пра-

цівників, є надто малим і знаходиться на рівні мінімально встановленої, хоча і відмічається її постійне зростання (див. рис. 3.15). Так, у 2016 році мінімальна пенсія становила 1247 грн і зросла порівняно з 2005 роком у 3,8 рази.

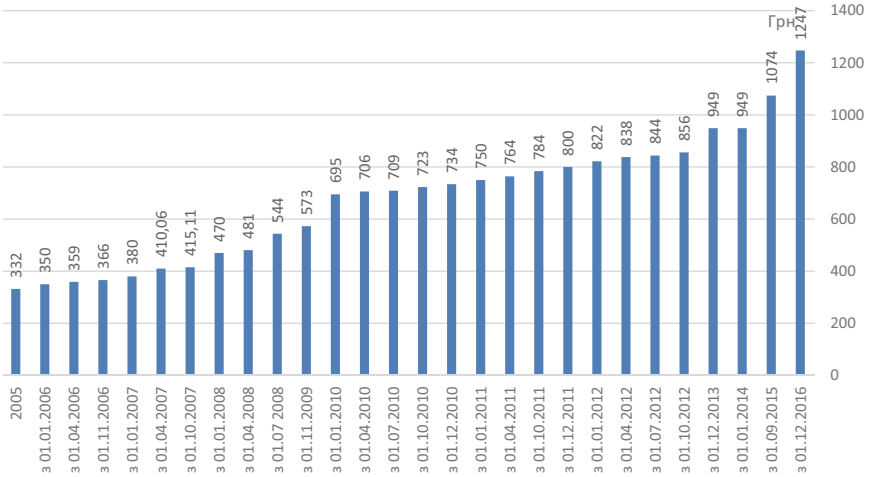

Рисунок 3.15 – Динаміка зміни мінімальної пенсії в Україні, 2005–2016 рр.

Починаючи з 2010 року рівень мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком в Україні визначався на рівні прожиткового мінімуму, що не відповідало європейським стандартам. Так, у Великобританії співвідношення мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму становить 6,4:1, у Франції – 4,7:1, а в Латвії, Естонії й Польщі – 1,5:1 [205].

Починаючи з 2017 року, Уряд України почав реалізовувати нову соціальну політику, яка передбачає, що рівень мінімальної заробітної плати повинен значно перевищувати рівень прожиткового мінімуму, а мінімальна пенсія не пов'язується безпосередньо з прожитковим мінімумом, а буде визначатися величиною заробітної плати працівника, його внесками до Пенсійного фонду та кількістю років страхового стажу.

Отже, для подальшого покращення системи соціального захисту сільського населення, забезпечення зростання рівня реальних

доходів сільських мешканців необхідно завершити створення єдиної інформаційно-аналітичної системи соціального захисту населення та забезпечити її інтеграцію з іншими інформаційними системами як основи для запровадження адресного підходу у наданні пільг та соціальних виплат всім верстам населення, які цього потребують.

Найголовнішим пріоритетом соціальної політики держави на даному етапі її розвитку є підвищення життєвого рівня сільського населення через удосконалення системи оплати праці, постійне зростання її мінімального рівня, збільшення доходів сільських домогосподарств, забезпечення гідних умов життя кожного сільського жителя, підвищення зайнятості сільського населення та розвиток аграрного ринку праці, зростання розмірів пенсій та державної соціальної допомоги.

3.2. Інтеграційні процеси в системі заходів стимулювання ефективності агропромислового виробництва

На побудову механізмів стимулювання агропромислового виробництва в умовах сьогодення значний вплив учиняють інтеграційні процеси, що відбуваються в агропромисловому комплексі України, і які, окрім низки позитивів, несуть у собі і певні ризики. Позитиви при цьому характерні в основному для великих, монопольних гравців аграрного ринку, а негативи – для сільських територіальних утворень.

Інтеграція як інститут об'єднання діяльності певних господарюючих суб'єктів аграрного ринку та самих суб'єктів позиціонується через об'єднання ресурсів, організаційних структур, а також власності на землю та засоби виробництва з метою досягнення вищих результатів господарювання та його ефективності [174]. Сучасні реалії ведення аграрного бізнесу, необхідність забезпечити конкурентні переваги в тому чи іншому секторі аграрного ринку об'єктивно вимагають від аграрних підприємств вступати в інтеграційні зв'язки, але попри позитивізм, інтеграція може викликати виникнення певних ризиків, які в загальноінституційному вимірі можуть переважати позитиви для конкретного господарського суб'єкта.

Для вітчизняного аграрного сектору економіки інтеграція, на жаль, не призвела до розв'язання проблем, які накопичувалися в аграрному секторі економіки роками, оскільки, з одного боку, зростає ефективність господарювання, а з іншого села та сільські території залиши-

лися наодинці зі своїми економічними та соціальними проблемами. Аграрні монополісти сконцентрували в своїх організаційних структурах величезні масиви землі, а селяни-власники залишилися статистами, які практично не мають змоги впливати на умови функціонування аграрного ринку. Тому, як стверджується в [76], в глобальному вимірі інтеграційні процеси у вітчизняному агропромисловому виробництві скоріше можна сприйняти як соціально-економічний негатив.

Тому питання інтеграції, на наше переконання, повинно розглядатися багаторакурсно, оскільки це не суто економічне об'єднання ресурсів і різних суб'єктів господарювання, а нова конструкція господарського порядку, яка виникає в силу наявності і дії різного роду суб'єктивно-об'єктивних стимулів. В українському селі інтеграція виникла не спонтанно, але вона має дещо перекоханий вигляд, оскільки часто базується не на ініціативі знизу, а на насаджуванні зверху, носячи інколи навіть примусовий характер. Тому ефективність такої інтеграції є суперечливою, особливо для окремих селянських господарств (аграрного соціуму) – головного власника сільськогосподарських активів.

Проте ситуація з розвитком інтеграційних процесів в аграрній галузі часто змінюється, як і змінюється ставлення учасників аграрного виробництва до неї, що залежить від динаміки розвитку світових аграрних ринків, глобальних тенденцій формування попиту-пропозиції на аграрну продукцію, фінансово-економічних параметрів ефективності різних сегментів аграрного бізнесу (виробництво аграрної сировини та її переробка; сільськогосподарське машинобудування; продукування агробізнесових інновацій тощо).

Вітчизняний аграрний сектор прийшов до «викривленої» інтеграції не від хорошого життя, а через постійні фінансово-економічні проблеми, які накопичувалися роками і не вирішувалися повною мірою. Це:

- відсутність підтримки сільгосптоваровиробників, особливо малих і середніх;
- невідповідність механізму ціноутворення вимогам об'єктивних законів відшкодування затрат;
- нерегульованість і монополізацію аграрних ринків;
- дисфункціональність ринкової інфраструктури тощо.

Усе це значною мірою вплинуло на розвиток аграрної галузі України та визначило її місце в глобальному ринку агропродоволь-

чих товарів. Також слід звернути увагу на дещо поверхове ставлення держави до проблем сільських товаровиробників, що в умовах кризи кінця минулого – початку цього століття штовхнуло їх в обійми «інтеграторів» з інших сфер господарської діяльності, які володіли великими капіталами. В результаті, агропромисловий комплекс фактично безкоштовно перейшов до господарюючих структур і осіб, які територіально і ментально ніколи не мали і не матимуть відношення до аграрної галузі, сприймаючи її тільки як фінансово-ресурсну базу, що повинна забезпечувати отримання великих прибутків. Таким чином, можна констатувати, що подібна інтеграція не є позитивом для держави, оскільки сукупні результати (ефекти) від неї є мінімальними.

Загалом, наявний стан аграрної сфери визначається активним впливом фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, а також низкою факторів, одним із яких є інтеграція [158]. Тому існуючі світові тенденції щодо розвитку інтеграційних процесів в аграрній галузі із подальшою концентрацією аграрного виробництва не оминули і вітчизняний агропромисловий комплекс.

Якщо до проведення земельної реформи в Україні домінували агроформування з розмірами земельних угідь у середньому 3,0–3,5 тис. га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури, засновані на різних формах власності та господарювання, із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки неможливо обробляти за допомогою сучасних агротехнологій, тому використання їх переважно не є ефективним. Схематично, проблеми розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері України наведено нами на рис. 3.16.

Критичне осмислення проблем, наведених на рис. 3.16, допоможе усвідомити необхідність розробки та започаткування нових підходів до удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, а також неможливість швидкого однозначного та простого їх вирішення.

Так, можна стверджувати, що процеси, які відбувалися протягом останнього десятиліття на світових аграрних ринках, показали нам прорахунки в нашому фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які зумовили загострення на рівні держави таких економічних проблем:

Рисунок 3.16 – Проблеми розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері України

- неплідконтрольність державі динаміки розвитку аграрних ринків;
- часткова руйнація та бідність сільських територій;
- відсутність в державі умотивованої фінансової стратегії розвитку аграрного виробництва;
- нездатність або небажання держави кардинально змінити ситуацію, що склалася на аграрних ринках країни.

Тому нині можна спостерігати складний і часто суперечливий характер трансформацій в аграрній сфері і напрямів розбудови фінансово-економічно-го механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва [206].

Давно відомим і підтвердженим вітчизняними науковцями є той факт, що агропромислове виробництво є важливою складовою національної економіки України, яке об'єднує різні види економічної діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, а також доставки їх до кінцевого споживача [74]. Агросфера України протягом останніх п'яти років виробляла близько 60% продуктів харчування для українського населення і займає друге місце у товарній структурі експорту, обсяг якого динамічно зростає. Крім того, агропромислове виробництво є однією із бюджетоформуючих сфер національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки сягає 9–10%. Однак частка агропромислового виробництва у ВВП держави постійно скорочується [71].

За період з 1990 року в агропромисловому виробництві України відбулися суттєві трансформаційні зміни у земельних відносинах, що привело до становленням якісно нових економічних відносин на селі. Водночас гальмування процесу розпаювання земель, обмеження підприємницької ініціативи селян у межах фермерських господарств, відсутність дієвого фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва призвели до зниження виробництва валової продукції сільського господарства [207].

Як було зазначено вище, розвиток аграрної сфери в Україні відбувається під активним впливом фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, а також зумовлюється низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, одним із основних яких є процес інтеграції.

У найзагальнішому значенні інтеграція (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення, від *integer* – цілий) являє собою «логічне поняття, що означає стан взаємозв'язку окремих диференційованих систем і функцій системи, організму в цілому, а також процес, що веде до такого стану» [208]. В іншому енциклопедичному виданні пропонуються таке означення: «Інтеграція – це коаліційне об'єднання діяльності деяких функцій організацій при збереженні ними юридичної та частково економічної самостійності [209].

Світовий досвід переконаливо свідчить про те, що процес концентрації аграрного виробництва через інтеграційні процеси – це не тимчасове, а всеохоплююче явище, характерне для аграрної сфери економіки загалом. Тому, в економічній літературі часто застосовуються, як синоніми, такі споріднені дефініції, як: злиття, консолідація,

об'єднання, концентрація, централізація тощо. Важливо відзначити, що інтеграція має підвищувати господарську й інвестиційну активність учасників, що утворюють те чи інше інтеграційне угруповання, а також до зменшення витрат на досягнення запланованих результатів. Тобто ефект інтеграції полягає в її синергії.

Синергетика в даний час перетворилась в один із провідних напрямів сучасної науки і є природничо-науковим вектором розвитку теорії нелінійної динаміки [210]. Синергетична теорія представлена різними методологічними школами, основними з яких є: модельний підхід, запропонований Г. Хакеном; модель І. Пригожина (Брюссельський Незалежний університет і Американська синергетична школа) [211]; модель синергетики, представлена авторським колективом на чолі з С.П. Курдюмовим [212] та інші.

Українські вчені також активно беруть участь у дослідженнях синергетичної складової розвитку, насамперед, у технічних галузях [213]. Єдність фундаментальних основ зазначених вище наукових напрямів дозволяє стверджувати про появу синергетичної парадигми в сучасній економічній науці. Синергетика виокремлює себе як концепція нерівноважної динаміки або теорія самоорганізації нелінійних динамічних структур, що дозволяє створити нову матрицю опису складного об'єкта. Фундаментальним критерієм складності тут виступає не показник статистичного характеру (багаторівневість структурної ієрархії, число ступенів незалежності і т.п.), а наявність іманентного потенціалу самоорганізації.

Синергетика (англ. Synergetics, від грецького син – «спільне» і ергос – «дія») – міждисциплінарна наука, яка займається вивченням процесів виникнення і самоорганізації, стійкості і розпаду структур (систем) різної природи на основі використання методів математичної фізики (так званих „формальних технологій”). Синергетичний підхід застосовується також при вивченні такої складної системи, як мережевий інформаційний та економічний простір [214, 215].

Інтеграція, з поглядів синергетичної теорії – це об'єднання економічних, організаційних, технологічних та інтелектуальних ресурсів її учасників на основі взаємної участі, компромісу і ефективного управління.

При цьому передбачається, що інтеграція повинна забезпечити реалізацію певних пріоритетів, серед яких можуть бути: підвищення якості життя населення, розв'язання проблеми зайнятості, розвиток

перспективних виробництв, збільшення випуску конкурентоспроможної та високоякісної продукції, поліпшення інвестиційного клімату, прискорення освоєння досягнень НТП тощо. На рівні інтеграційних утворень актуальною проблемою є налагодження продуктивного характеру взаємовідносин між їх учасниками, а також аналіз та вимір ефективності діяльності інтеграційних утворень.

Прийнявши рішення про інтеграцію, будь-який економічний суб'єкт прагне до набуття певних переваг (вигод): економічних, фінансових, кадрових тощо як в короткотерміновій, так і в середньо- та довгостроковій перспективі. Тому в концептуальному плані при дослідженні процесів інтеграції потрібно звертати уваги на низку таких важливих питань, як: діалектика їх розвитку; види синергетичних ефектів, можуть бути отримані при інтеграції, та ступінь їх результативності; вплив інтеграції та побудову організаційних структур учасників; розподіл прав і обов'язків між учасниками інтеграційних формувань тощо.

На сучасному етапі розвитку інтеграційних процесів, що відбуваються в аграрному секторі економіки, питання взаємозв'язку і взаємовпливу інтеграції на її учасників та їх територіальне розташування, обґрунтування вибору рівнів економічної взаємодії суб'єктів аграрної сфери, що утворили певне інтеграційне об'єднання, та аграрної сфери загалом, аналіз змісту самої інтеграції (види, цілі, учасники, механізми, етапи тощо) є найбільш важливими. Історія розвитку світового сільського господарства переконливо демонструє, що в цій галузі вже давно простежується тенденція до інтеграції виробництва, основною формою вияву якої стало зменшення кількості фермерських господарств і збільшення розміру землекористування. Світові тенденції щодо розвитку інтеграційних процесів із подальшою концентрацією аграрного виробництва не оминули і вітчизняне агропромислове виробництво.

Розвинені в аграрному відношенні країни вже з другої половини XIX століття вживали певні землевпорядні заходи для об'єднання дрібних аграрних товаровиробників у більш великі, що принесло позитивні результати. Законодавство більшості країн ЄС також спрямоване на запобігання подрібненню фермерських господарств.

Так, у США і країнах Західної Європи розвиток сільськогосподарського виробництва супроводжується використанням сучасної техніки і технологій на великих масивах земель, що дало цим країнам можливість підвищити продуктивність праці за останні 30 років у 2–3 рази [216].

У США, наприклад, кількість великих ферм постійно збільшується; у цій країні нині їх налічується понад 8% від загальної кількості фермерських господарств, але вони виробляють 73% валового обсягу аграрної продукції і одержують 78% чистого прибутку від загально-го прибутку всіх ферм. Саме великі підприємства забезпечують нині продовольчу безпеку США [216].

Структура сучасних агроформувань в Україні свідчить, що більшість з них мають невелику площу землекористування. Водночас, близько 300 агроформувань (0,5% від загальної їх кількості) використовують по 7000 га і більше сільгоспугідь, що складає 18,3% від загальної площі всіх сільськогосподарських угідь [71]. З одного боку, це сприяє підвищенню ефективності їх використання, оскільки на великих площах можна раціональніше використовувати земельні ресурси та впроваджувати новітні досягнення науково-технічного прогресу. З іншого боку, найчастіше такі землекористувачі не зацікавлені у розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, де розташовані земельні площі, оскільки виконання технологічних операцій нині потребує незначної кількості працівників високої кваліфікації, які вже є в таких агроформуваннях. Ці агроформування здійснюють високоінтенсивне і високо механізоване аграрне виробництво, залучаючи обмежену кількість робочої сили і віддаючи перевагу мобільним бригадам найманих працівників, ігноруючи місцевих селян і реєструючись переважно у великих містах.

Таким чином, відбувається процес концентрації земельних угідь в агроформуваннях, що позитивно впливає на зростання ефективності аграрного виробництва. Зокрема, як стверджується в [217], агроформування з валовим збором зернових понад 5000 т мають найвищу серед усіх аграрних підприємств урожайність зернових

Загальноновизнано, що холдинг – це фірма, що володіє активами інших фірм. Чисті холдинги займаються тільки тим, що контролюють свої дочірні структури і одержують від них прибутки (дивіденди). Змішані холдинги можуть вести і певну підприємницьку діяльність. Межі діяльності холдингу чітко означено: жодного оперативного втручання в діяльність дочірніх структур і тільки контроль за фінансами та стратегічне планування. Специфікою українських холдингів є те, що вітчизняні агрохолдинги прагнуть тримати все під своїм контролем.

В даних умовах вітчизняні агропідприємства дедалі частіше починають залучати для розвитку своєї діяльності фінансові ресурси

великих іноземних компаній, здійснювати міжгосподарське фінансування розвитку виробництва на умовах аутсорсингу, створювати спільні підприємства; організувати спільне вирощування сільськогосподарських культур; укладати угоди з комерційними банками про отримання кредитів під майбутній урожай; використовувати суборенду землі та лізинг; здійснювати фінансування дочірніх підприємств, відокремлених підрозділів та філій; поширювати співробітництво з науковими установами у напрямі проведення науково-дослідних робіт у рослинництві і тваринництві тощо.

Помітною тенденцією в діяльності вітчизняних агрохолдингів є те, що частка залучених агроформуваннями фінансових ресурсів від іноземних інвесторів постійно зростає. На наше переконання, помірна присутність іноземного капіталу в економіці аграрної сфери є бажаною, оскільки «вливання» цього капіталу супроводжується застосуванням нових технологій, нової високопродуктивної техніки та обладнання, сучасних методів ефективного менеджменту, нової корпоративної культури тощо.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в аграрній галузі України, еволюціонують, трансформуються, змінюють характер економічних відносин між учасниками інтеграційних утворень, зумовлюють заміну традиційних економічних механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва сучасними, інноваційними. У цьому аспекті становить інтерес позиція таких зарубіжних вчених, як Г. Дінза, Ф. Крюгера і С. Зайзеля [218], які стверджують, що в конкурентній боротьбі компанії, щоб вижити, повинні постійно збільшуватися. Цю ж думку поділяє Г. Паламарчук [219], який за результатами відповідних досліджень робить висновок, що в розвинених країнах більша частина економіки базується на великих інтегрованих корпораціях. Слід підкреслити, що помітною особливістю в Україні є те, що з початком трансформаційних змін інвестори, які вкладали значні обсяги капіталу в агробізнес, очікували отримання від цих вкладень швидкої віддачі і великих прибутків. Тому інтеграційні процеси в агропромисловому виробництві з його капіталізацією на початковій стадії (2000-2005 рр.) здійснювалися інтенсивно, хоча і дещо безсистемно. Однак в останні роки (2000-2015 рр.) інтеграційні процеси в аграрній сфері набули форму певної системи і відбуваються у наперед визначених і узгоджених між учасниками інтеграційних угруповань напрямках.

Інтеграційні об'єднання, що створюються в аграрній галузі, суттєво розширюють перспективи для розвитку кожного із учасників бізнес-співтовариства, але з іншого боку, підвищують вимоги до їх підзвітності, надання об'єктивної інформації про свою діяльність, забезпечення прозорості діяльності тощо. Тому метою інтеграції зазвичай є не тільки одержання її учасниками додаткового прибутку або будь-якої іншої форми вигоди, а також підвищення стійкості функціонування та розвитку кожної інтегрованої господарської одиниці. Поряд із цим існують і певні додаткові цілі, які можуть бути характерними для різних форм інтеграції: Серед них:

- поліпшення ефективності управління інтегрованими господарськими одиницями та взаємодії між ними;
- підвищення конкурентоспроможності аграрної продукції на визначених товарних (внутрішніх та зовнішніх) ринках;
- координація зусиль учасників інтеграційних утворень в сфері НДДКР, маркетингових досліджень, розробці та випуску нових видів продукції, просуванні їх на ринок тощо;
- освоєння нових територіальних ринків тощо.

Однією з головних цілей інтеграції в аграрній галузі є розширення ринку збуту продукції, яка виробляється учасниками інтеграційних угруповань, а одним із способів досягнення цієї мети служить координування дій (інтеграція) з агропідприємствами в інших регіонах і країнах; диверсифікація товарних аграрних ринків. Можливість здійснювати реалізацію аграрної продукції на різних ринках дає змогу краще використовувати ресурси й підвищує ефективність і стійкість функціонування новоутвореної інтеграційної системи.

При цьому спостерігається не тільки «коаліційне об'єднання деяких функцій учасників інтеграційних утворень при збереженні ними юридичної та частково економічної самостійності» [207], а й «...покращення стану ... всього інтеграційного утворення в цілому, а також процесу, що веде до такого стану» [207]. Тобто відбувається об'єднання фінансових ресурсів, науково-технічних, виробничих та інших можливостей різних аграрних підприємств і організацій, що входять до складу певного інтеграційного утворення.

Заслугує критичного осмислення думка А.Є. Дворецької та Ю.Б. Нікольського, що «сам прибуток не є метою інтеграційних структур; він може бути метою лише для окремих її учасників. Мета – не нарощування власних капіталів, а можливість контролю та управ-

ління капіталами в інтересах всієї структури, що дозволяє стійко почувати себе в її середовищі кожному окремому її учаснику» [220]. Але, на нашу думку, якщо в новоствореній інтеграційній структурі не сформувався чіткий механізм реалізації загальних економічних інтересів, то таке інтеграційне утворення врешті-решт виявиться нежиттєздатною.

Крім того, «контроль і керування капіталами» інтеграційного утворення являють собою не мету, а засоби досягнення мети, якою є зростання прибутковості і підвищення фінансової стійкості кожного учасника, що увійшли до інтеграційного утворення, а також досягнення інших можливих цілей, наведених нами вище.

Тобто підвищення прибутковості діяльності всіх учасників інтеграційної новоутворення (банків, агропромислових підприємств, транспортних господарств, торгових і науково-технічних організацій тощо) у поєднанні з досягненням їх більшої фінансової стійкості є, на наш погляд, реальною кінцевою метою формування і функціонування новостворюваних інтеграційних структур. Ця мета може бути досягнута шляхом розробки та реалізації відповідних інтеграційних програм, узгоджених з усіма учасниками, як входять до даного інтеграційного утворення.

В Україні протягом найближчих років активність процесів концентрації агропромислового виробництва буде тільки посилюватися, а процеси поглинання дрібних агрогосподарств більш міцними будуть набувати відверто примусового характеру. Це пояснюється тим, досьгодні в Україні не проведено важливих для аграрної сфери структурних реформ, не здійснено модернізації державної підтримки розвитку аграрної галузі, не врегульовано надто болючого для аграріїв питання цін і тарифів. Більш того, існуючий фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва не враховував пропозицій науковців, що призвело до руйнації інфраструктури села, ліквідації в сільській місцевості численних закладів культури, освіти, охорони здоров'я тощо, що суттєво зменшило економічні можливості для розвитку агропромислового виробництва в Україні.

Враховуючи прискорення процесів посилення глобальної конкуренції на аграрних ринках світу, головними передумовами успішної реалізації стратегії розвитку аграрної сфери економіки України, на наш погляд, повинні стати: якісна перебудова фінансово-економіч-

ного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, створення в аграрному секторі сприятливого ділового середовища, переведення аграрного виробництва на інноваційний шлях розвитку, підвищення якості людського капіталу та забезпечення його розширеного відтворення, формування сучасної аграрної інфраструктура.

Хоча аграрні реформи, які були проведені в Україні раніше, і привели до створення агропромислових виробництв ринкового типу, але фінансовий стан цих новоутворень не можна вважати задовільним, оскільки їх діяльність характеризується нестабільними темпами розвитку, часто не задовольняє економічним вимогам комерційних банків щодо можливості їх кредитування тощо, що, у свою чергу, спричинило загострення суперечностей між агроформуваннями та постачальниками сільськогосподарської сировини, між самими агропідприємствами тощо.

Одним із факторів, що буде пришвидшувати інтеграційні процеси в аграрній галузі, є функціонування в аграрному секторі значної кількості збиткових агропідприємств (див. табл. 3.2), частка яких протягом 2010-2015 років коливалась в межах від 11,1% до 30,4%. Причинами цього, на наш погляд, є низка факторів, одним із яких є неефективна дія системи ціноутворення на аграрну продукцію, що склалася в державі (див. рис. 3.17).

Аналізуючи дію існуючої в державі системи ціноутворення на продукцію аграрної галузі (рис. 3.17), потрібно констатувати, що вона так і не змогла розв'язати проблему низьких закупівельних цін, що у свою чергу, спричинило виникнення інших негативних факторів, серед яких можна виокремити: нестабільний фінансовий стан багатьох агропідприємств, невисоку якість виробленої аграрної продукції, незабезпеченість товаровиробників достовірною інформацією про величину попиту (особливо перспективного) на аграрну продукцію, низьку ефективність маркетингових заходів щодо просування аграрної продукції на ті чи інші ринки тощо. І хоча середні закупівельні ціни на аграрну продукцію постійно зростають, однак темпи їх зростання недостатні для забезпечення прибуткової діяльності підприємств АПК через постійне і швидке зростання собівартості сільськогосподарської продукції.

Чинники, що на наше переконання викликали цінову дегармонізацію в аграрній галузі України, наведені нами на рис. 3.18.

Рисунок 3.17 – Система ціноутворення на продукцію аграрної галузі

Одним із факторів, що буде пришвидшувати інтеграційні процеси в аграрній галузі, є незадовільний фінансовий стан значної кількості агропромислових підприємств, що не дозволяє їм забезпечувати приріст обсягів фінансових ресурсів, структура яких упродовж останніх років залишилася практично незмінною. Так, у структурі фінансових ресурсів частка готової продукції становить 24-33%, дебіторської за-

боргованості – 60-69%, поточних фінансових інвестицій – 0,3-0,5%, грошових коштів – 3,7-6,7%. Рівень коефіцієнтів ліквідності більшості агропідприємств не відповідає оптимальним значенням і свідчить про низьку платоспроможність цих підприємств [71].

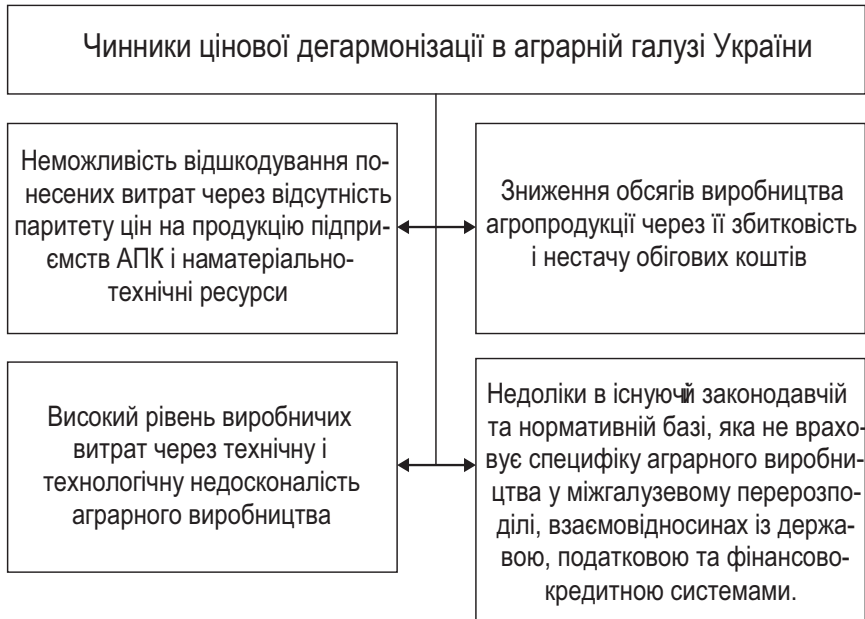

Рисунок 3.18 – Чинники цінової дегармонізації в аграрній галузі України

Стимулювати розвиток інтеграційних процесів може і той факт, що в рослинництві об'єктивною особливістю господарської діяльності агропідприємств АПК є нерівномірне надходження виручки від реалізації продукції протягом календарного року, що пов'язано із сезонними термінами збирання врожаю та реалізації аграрної продукції. Що ж стосується продукції тваринництва, то вона хоча і реалізується більш-менш рівномірно протягом року, але і тут спостерігаються значні коливання в надходженні коштів по періодах року, оскільки більша частка витрат виробників припадає на весняно-літній, а виручка від реалізації продукції в більших обсягах надходить в літньо-осінній період.

З огляду на це, підприємства агропромислового комплексу для організації своєї виробничої діяльності повинні постійно вишукувати внутрішні та зовнішні джерела фінансування, враховуючи при цьому такий негативний факт, що амортизація, яка у 1990 році становила понад 10,2% виробничих витрат підприємств АПК, в даний час скоротилася майже втричі – до 4,4% і практично втратила свою роль у фінансовому забезпеченні діяльності агропідприємств [217].

Певні складнощі виникають у агропідприємств у їх взаємовідносинах з комерційними банками. Як відомо, комерційні банки переважно надають довгострокові кредити на закупівлю сільськогосподарської техніки, найменше – на оплату клієнтами платежів за лізинговими контрактами і здійснення капітальних витрат, пов'язаних із будівництвом, оскільки кредитуючи оплату сільськогосподарської техніки, банки можуть краще контролювати цільове використання кредиту і можуть оформити об'єкт кредитування як заставу. В інших випадках агропідприємству-позичальнику необхідно надати додаткове забезпечення кредиту, що для багатьох підприємств АПК є проблематичним.

Розв'язання даної проблеми можливе за умов впровадження державою ефективної фінансової підтримки підприємств АПК, а це може бути тільки за умови, якщо бюджетні кошти виділятимуться прозоро за прогнозованими, наперед інформованими напрямками на постійній довгостроковій основі та у передбачених обсягах. Разом з тим, існуюча практика фінансового забезпечення розвитку агропідприємств є надто складною, оскільки сам процес розвитку АПК носить неоднозначний характер і вимагає врахування взаємодії інших різноманітних процесів, пов'язаних з розвитком агропромислового виробництва.

Пришвидшувати розвиток інтеграційних процесів АПК може і той факт, що подальший розвиток аграрної сфери неможливий без суттєвого підвищення рівня та якості життя сільського населення та зростання його трудового потенціалу. Окрім того, більшість дослідників констатує, що розвиток АПК в сучасних умовах супроводжується новими проблемами, які пов'язані з погіршенням якості агропромислової продукції та необхідністю істотного покращення використання виробничих ресурсів. Розв'язання цих проблем на рівні окремих агро-виробників просто неможливе через відсутність у них необхідних для цього фінансових ресурсів.

Ще одним із факторів, що впливає на розвиток інтеграційних процесів в аграрній галузі, є нагальна необхідність підвищення ефектив-

ності функціонування агропромислового комплексу, оскільки це означає примноження економічного результату в розрахунку на одиницю сукупних витрат живої та уречевленої праці, яка використовується при виготовленні аграрної продукції. Основними факторами, що найбільше впливають на зростання ефективності функціонування АПК є такі: підвищення технічного та технологічного рівня агропромислового виробництва (автоматизація виробництва, впровадження нової техніки та технологій, підвищення їх техніко-економічних характеристик); удосконалення управління агропромисловими підприємствами та аграрною галуззю загалом; удосконалення організації праці і виробництва (впровадження нових методів організації виробництва та управління); зміна обсягів та структури виробництва аграрної продукції; покращення якості сировинної бази тощо. Зрозуміло, що розв'язання цих проблем на рівні окремих агровиробників також є край складним через відсутність у них необхідних для цього фінансових ресурсів.

Досліджуючи розвиток інтеграційних процесів в аграрній сфері, а також їх вплив на ефективність господарювання агропідприємств, слід звернути увагу, що цей розвиток повинен забезпечувати сталий розвиток як всього агропромислового комплексу, так і окремих агропідприємств, що є важливою інституціональною умовою функціонування сільських територій та сільського населення, основні інтереси яких полягають у зацікавленості в комплексному розвитку територій, врахуванню інтересів суб'єктів господарської діяльності, що працюють на селі, відтворенню і відновлюваності аграрних ресурсів, збереженню природного середовища і територій тощо. Усього цього можна досягти за умови створення сприятливого інституційного середовища, а також наявності необхідних фінансових ресурсів.

Таким чином можна зробити висновок, що подальший розвиток інтеграційних процесів в аграрному секторі економіки України неможливий без створення відповідного інституційного середовища, яке б підтримувало та стимулювало цей процес як на рівні держави, так і на рівні окремих суб'єктів аграрного ринку. Інституційне середовище повинно стати головною стимулюючою детермінантою розвитку інтеграційних процесів, тобто інституції або «правила гри», сформовані людьми, суспільством та державою, повинні сприяти активізації та концентрації зусиль господарюючих суб'єктів аграрної сфери і сільського населення на пошуку ефективних шляхів розвитку сільсько-територіальних утворень. Тобто, при створенні нових інтеграцій-

них утворень в аграрній галузі потрібно враховувати не лише суто економічні, а й інституційні чинники розвитку сільських територій, що повинно стати надійною основою для забезпечення сталого розвитку вітчизняного агропромислового виробництва.

Слід підкреслити, що поняття «сталий розвиток» (економіки, галузі, території тощо) в теоретико-методологічному плані висвітлення його сутності, є надзвичайно багатоплановим і багатоаспектним, і з'явилося це поняття в науковому обігу не так давно. Виокремлення цього поняття відбулася в межах і за результатами розуміння науковцями, практиками, громадськістю необхідності збереження життєвого простору для майбутніх поколінь. Особлива увага приділяється питанню забезпечення сталого розвитку у високорозвинених країнах, зокрема країнах так званого «золотого мільярда».

Якщо характеризувати сутність поняття «сталого розвитку» для сучасних умов функціонування вітчизняного сільського господарства, то можна стверджувати, що «сталість» означає насамперед відновлюваність сільського середовища в усіх наявних його сегментах. Забезпечення сталого розвитку сільських територій є суспільно-необхідною умовою збереження їх як середовища життя значної кількості населення країни та виробництва переважної більшості продуктів харчування. Проте, забезпечення сталого розвитку вітчизняного аграрного сектору в існуючих умовах української реальності, на наш погляд, є малоімовірним, оскільки практично відсутня довгострокова державна стратегія розвитку села; більшість селян, судячи з рівня їх реальних доходів, знаходяться за межею бідності; інноваційні перетворення, що проводяться в аграрному секторі, є мінімальними і безсистемними; облаштування соціально-побутових умов життя селян не відповідає потребам сьогодення; нормою стало застосування виснажувальних технологій в агробізнесі; безвідповідальним є ставлення значної частки сільського населення до використання природних ресурсів села тощо.

Концепт сталості розвитку сільських територій, на наше переконання, слід позиціонувати, насамперед, в сегменті розвитку сільськогосподарського виробництва та у сегменті покращення умов життя людей, що мешкають у сільській місцевості. Якщо взяти сегмент сільськогосподарського виробництва, то тут сталість розвитку полягає у реалізації заходів і формуванні сприятливого інституційного середовища для забезпечення стабільного збільшення виробництва продук-

тів харчування при оптимальному використанні природних ресурсів. Тобто сталість означає стабільність розвитку будь-якої економічної системи, до якої можуть належати сільська територія, агропромисловий комплекс тощо.

На наше переконання, забезпечення сталого розвитку сільських територій – не самоціль, а об'єктивна реальність, яка у свою чергу, створить сприятливі умови для покращення умов життя людей, що мешкають у сільській місцевості. Забезпечення сталого розвитку сільських територій може бути досягнуто різними шляхами, зокрема, шляхом застосування нових видів землеробства, до яких належать:

- альтернативне землеробство, що забезпечує екологічність виробництва і мінімальне використання енергетичних ресурсів нефермерського походження;
- екологічне землеробство, що забезпечує мінімальне використання неприродних факторів виробництва (добрива, засоби захисту рослин) або ж відмова від них взагалі;
- біологічне землеробство, яке передбачає застосування біологічних організмів у якості засобів виробництва;
- динамічно адаптивне і екологічно збалансоване землеробство, яке забезпечує мінімальне використання будь-яких матеріально-енергетичних ресурсів;
- точне землеробство, що забезпечується застосуванням високотехнологічної техніки, прогресивних видів обладнання, безвідходних технологій тощо.

Тобто, можна стверджувати, що сталість землеробства є головною економічною детермінантою, що забезпечує сталий розвиток сільських територій. При цьому потрібно враховувати, що сталим розвитком можна вважати також перехід аграрного виробництва від чисто інтенсивної системи господарювання до екологічно-відновлювальної системи господарювання, що базується на механізмі збалансування ресурсів, витрат та обсягів виробництва аграрної продукції.

Слід також зазначити, що в даний час в аграрному секторі економіки формування інституційно-сприятливого підприємницького середовища відбувається за умов недостатньої підтримки малих і середніх аграрних товаровиробників з боку держави, а загальний кризовий стан сільських територій скоріше є антистимулювальним чинником, що негативно впливає на розвиток агропромислового виробництва на селі. Окрім того, через наявність неефективних інституційних від-

носин між власниками землі та підприємцями-орендарями землі, помітним є нераціональне використання землі як основного капіталу аграрного виробництва. Існуючі в аграрному секторі «правилами гри» часто спонукають підприємців-орендарів землі до безвідповідальності, а у селянина формують стійкий стереотип байдужого ставлення до своєї ж власності як одного із основних джерел доходу. Причиною такого негативного явища є відсутність у селян довіри до влади, а головне – безкарність аграрного бізнесу, який переважно заснований і функціонує не на власних активах (землі та майні), а на запозичених.

Це є тим головним інституціональним парадоксом, який стримує розвиток ефективного, конкурентоспроможного аграрного виробництва і підприємництва, які були б економічно відповідальними перед суспільством і державою. Існування даної проблеми підтверджує думку про те, що аграрне підприємництво в Україні ще не стало цивілізованим, як це має місце у провідних країнах світу, а надлишок економічної (а часто і політичної) влади в руках аграрних монополістів дає їм можливість зловживати своїм монопольним становищем на аграрному ринку, диктувати свої умови господарювання (ціни, тарифи тощо), що у кінцевому результаті призводить до перерозподілу аграрної ренти на їх користь, а не на користь селянина-власника.

Тому особливе значення для підвищення економічної ефективності функціонування вітчизняного агропромислового виробництва є виявлення, мобілізація та використання його внутрішнього потенціалу. На рівні держави потрібна переорієнтація управління агропромисловим виробництвом з площини забезпечення його поточних результатів в площину досягнення довгострокових конкурентних переваг, які будуть гарантом ефективного розвитку агропромислового виробництва на тривалу перспективу. Основними резервами підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва є забезпечення раціонального використання матеріальних, трудових, інформаційних і фінансових ресурсів АПК, що приведе до збільшення економічного результату (ефекту) діяльності виробників аграрної продукції в розрахунку на одиницю сукупних витрат живої та уречевленої праці.

Отже, інтеграційні процеси, що відбуваються у вітчизняній аграрній галузі, а також інтеграція агропромислового виробництва України у європейський і світовий ринок потребують створення умов, які б підвищували конкурентоспроможність вітчизняної агропромислової продукції, яка в даний час хоча і має вищу якість, але поступається

іноземній аграрній продукції у ціновій конкуренції. Для цього потрібно збільшити у видатках державного бюджету частку коштів на підтримку агропромислового виробництва, розвиток сільських територій, розбудову сприятливого інституційного підприємницького середовища у сільській місцевості, збільшення виробництва конкретних видів аграрної продукції і т.п.

3.3. Теоретико-методологічні засади державного регулювання ефективності агропромислового виробництва

Об'єктивна необхідність державного регулювання розвитку агропромислового виробництва зумовлена унікальними особливостями, які йому притаманні, а також місцем і значенням агропромислового виробництва у забезпеченні продовольчої безпеки країни.

Як переконує світовий і вітчизняний досвід, негативні зміни внутрішнього і зовнішнього середовища завжди певним впливають на розвиток агропромислового виробництва будь-якої країни, причому найчастіше, з негативного боку. В Україні існуючі проблеми розвитку агропромислового виробництва значно ускладнюються постійними кризовими явищами, які періодично виникають в тому чи іншому секторі економіки. Ця обставина потребує поглиблення наукових досліджень щодо підвищення ролі і місця держави в регулюванні економічних процесів забезпечення стабільного розвитку агропромислового виробництва на довгострокову перспективу [221].

Метою державного регулювання агропромислового виробництва вважається досягнення найефективнішого, стабільно-поступального економічного і соціального розвитку аграрної галузі національної економіки. У процесі такого регулювання здійснюється економічна підтримка суб'єктів агропромислового виробництва з тим, щоб вони, за умов нормального господарювання, мали необхідний рівень дохідності, могли протидіяти іноземним конкурентам, були зацікавлені здійснювати виробництво аграрної продукції в обсязі, якості і асортименті, які б задовольняли споживачів і забезпечували соціальну стабільність суспільства.

Однак, у зв'язку зі вступом до СОТ та підписанням «Угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС» Україна не може запровадити у чистому вигляді важелі протекціонізму для захисту та розвитку

власного агропромислового виробництва. Тому доцільно застосовувати диференційований підхід до підвищення ефективності агропромислового виробництва, поєднуючи важелі й інструменти як протекціонізму, дозволені СОТ, а також опосередковані фінансові та інші важелі, що сприятимуть забезпеченню прибутковості виробництва окремих видів агропромислової продукції та захисту національних агровиробників.

Враховуючи обмеженість фінансових можливостей держави на даному етапі її розвитку, державне регулювання розвитку агропромислового виробництва доцільно здійснювати поетапно з урахуванням галузевого і зонального підходів. Так, першочергової підтримки вимагають:

1) стратегічно важливі галузі (зернове господарство, буряківництво, льонарство та олійні культури), що забезпечують значний обсяг валютних надходжень держави;

2) економічні суб'єкти господарювання, які перебувають у гірших природно-економічних умовах (Полісся, передгірні та гірські райони).

Як вважають фахівців, для цих економічних суб'єктів агропромислового виробництва доцільно запровадити систему державних дотацій на вироблену ними аграрну продукцію відповідно до їх спеціалізації [222].

Зважаючи на високу зосередженість в особистих господарствах населення виробництва таких трудомістких видів рослинницької продукції, як картопля, овочі, плоди та ягоди, а також продукції тваринництва, цільову підтримку цієї форми господарювання варто здійснювати через гарантовану заготівлю даної продукції структурами споживчої кооперації і переробними підприємствами за узгодженими (договірними) ціни та організацію центровивозу [221].

Одним із шляхів захисту вітчизняних товаровиробників аграрної продукції є стимулювання експорту виробленої ними продукції (передусім для переробних галузей агропромислового виробництва); здійснення політики захисту внутрішнього ринку від імпорту продовольства і матеріально-технічних ресурсів, для виробництва яких Україна має відповідні можливості, шляхом запровадження відповідних цін і тарифів на окремі види аграрної продукції вітчизняного виробництва.

Зазначені напрями державного регулювання і підтримки розвитку агропромислового виробництва повинні здійснюватися комплексно; створити сприятливі умови для стабільного та високоефективного

розвитку агропромислового виробництва вони здатні тільки в єдиній системі (див. рис. 3.19).

Як вже зазначалося раніше, розвиток і ефективність аграрного виробництва значною мірою залежать від забезпеченості його матеріальними, фінансовими та трудовими ресурсами, а також від ефективного їх використання. В умовах постійного реформування виробничо-господарських структур, утвердження орендних відносин і розвитку підприємницької діяльності на селі невідкладним завданням є формування принципово нових підходів і механізмів відтворення й ефективного використання всіх складових виробничо-ресурсного потенціалу АПК. Загальновизнано, що результативність аграрної політики, адаптація підприємств агропромислового комплексу всіх форм власності та господарювання до ринкових умов, нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення рівня продовольчої безпеки держави тісно пов'язані з формуванням, використанням і розвитком ресурсовиробничого потенціалу агропромислового виробництва.

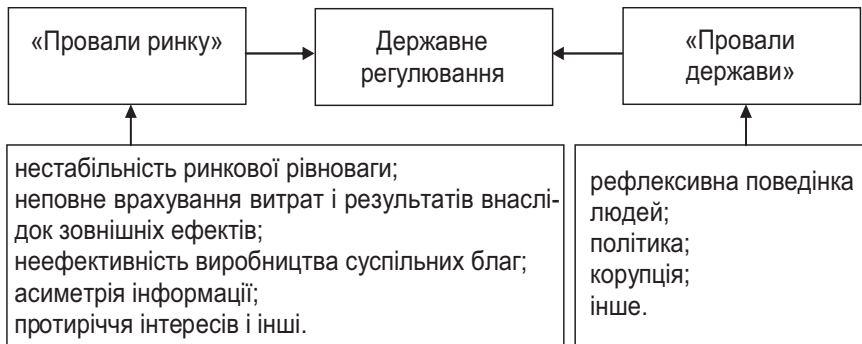

Рисунок 3.19 – Необхідність державного регулювання

Перед тим, як перейти до формування засад державного регулювання розвитку агропромислового виробництва, проаналізуємо спочатку існуючі теоретико-методологічні підходи щодо оцінки ефективності агропромислового виробництва.

Перші концепції оцінювання результатів діяльності агропромислових підприємствах з'явилися у 20-х XIX століття роках в провідних країнах світу і мали виключно фінансовий характер. Вони являли со-

бою досить прості моделі, які були представлені мультиплікативною моделлю Дюпона або коефіцієнтом рентабельності інвестицій – ROI.

Лише у третій чверті ХХ століття поряд із застосуванням фінансових критеріїв сформувалася збалансована система показників, яка отримала назву система Balanced Scorecard – BSC [223] і передбачала оцінювання ефективності розвитку агропромислового виробництва за фінансовими і нефінансовими показниками одночасно. У середині 80-х років минулого століття в США набула розвитку концепція «Управління вартістю компанії» (Value based management), яка розв'язувала питання підвищення вартості активів акціонерних товариств. Тобто стверджувалося, що головною метою функціонування будь-якого підприємства, в тому числі і аграрного, є досягнення найвищої його вартості [224].

Отже, якщо найважливішим комплексним показником (критерієм) економічної (фінансової) оцінки ефективності функціонування підприємства, характеристикою надійності і стійкості його розвитку в зарубіжній практиці є вартість підприємства (бізнесу), то у вітчизняній практиці вважається, що ефективність діяльності будь-якого підприємства, в тому числі й агропромислового, полягає у максимізації отриманого ним прибутку. На Заході такі показники, як норма прибутку підприємств і поточний прибуток, що його отримують підприємства, не мають такого суттєвого значення, як в Україні.

Отже, в даний час проблема оцінювання результатів діяльності агропромислових підприємствах не втратила своєї актуальності. З позиції формальної логіки всі дії щодо якісної та кількісної характеристики агропромислового виробництва називають оцінюванням, сам же результат дії – оцінкою. Оцінка важлива для будь-якого економічного суб'єкта господарювання, галузі, держави тощо, оскільки дає змогу отримати достовірні дані про результати їх діяльності в минулому та попереджувати втрати в майбутньому [225].

Під час оцінювання зазвичай виокремлюють такі основні компоненти: суб'єкт, об'єкт, критерії. Суб'єкт – це той компонент, заради якого «проводиться» оцінювання; об'єкт – це той компонент, який підпадає під процедуру оцінювання [226]. Оцінювання вимагає встановлення певних відносин між суб'єктом і об'єктом оцінки. З цим пов'язана проблема вибору критеріїв, за допомогою яких оцінюють результати діяльності будь-яких структур.

Обраний критерій оцінки зазвичай базується на певній системі інструментарію: методах, показниках, вимірниках тощо. Оскільки критерій відображає суть оцінки, її головну ідею, то він має бути науково обґрунтованим, а економічна сутність вимірника, взятого як критерій, повинна бути єдиною для всіх видів агроресурсів, що оцінюються. Тобто, необхідно оцінювати не лише агрокліматичні умови тієї чи іншої території, але й ті вимоги, які до них висуває людина в певній галузі виробничої діяльності, особливо в агропромисловому виробництві.

В результаті, в даний час сформувалася розгалужена та складна система конкретних вимірників, за допомогою яких здійснюється оцінювання ефективності агропромислового виробництва [226]. Причому, оцінка ефективності самого агропромислового виробництва здійснюється традиційними для даної економічної системи показниками, а оцінка ефективності функціонування агропродовольчого бізнесу – за ринковою (поточною, справедливою, експертною тощо) вартістю.

До основних показників, що традиційно використовуються для оцінки ефективності агропромислового виробництва, належить показник собівартості. Проведений аналіз показує постійне зростання собівартості агропромислової продукції, що негативно впливає на її конкурентоспроможність. Основними причинами цього є: погіршення природо-кліматичних умов ведення сільськогосподарського виробництва, низький рівень техніко-технологічної бази аграрного виробництва, постійне зростання цін на матеріальні та енергетичні ресурси тощо. Без кардинальних зміни даної ситуації зростання конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового виробництва, на думку низки дослідників, є малоймовірним [227].

Разом з тим, набуває свого поширення підхід [228], за яким оцінювання ефективності функціонування агропродовольчого виробництва доцільніше здійснювати шляхом розрахунку вартості агропромислових підприємств як майнових комплексів, здатних приносити прибуток. При цьому при проведенні оцінки визначається вартість усіх активів: нерухомого і рухомого майна, запасів, фінансових вкладень, нематеріальних активів.

Якщо для оцінки ефективності агропромислового виробництва достатнім є застосування витратного методу (методу розрахунку собівартості), то оцінку ефективності функціонування агропромислового бізнесу необхідно здійснювати з позицій всіх трьох існуючих оціночних підходів: витратного, дохідного і порівняльного. За витратного підходу

на перше місце ставиться оцінювання вартості використаних засобів виробництва і наявного майна підприємства, тобто його ресурсного потенціалу. З позиції дохідного підходу основою оцінювання є прибуток, який може одержати підприємство (принцип очікування). При використанні порівняльного підходу здійснюється порівняння вартості угод купівлі–продажу аналогічних підприємств.

Слід підкреслити, що достовірність оцінки агропромислового виробництва залежить від наявності якісної, повної, об'єктивної інформації про собівартість окремих видів аграрної продукції, про фінансові результати діяльності агропромислового підприємства та його підрозділів; результативності прийнятих управлінських рішень тощо.

При оцінюванні ефективності агропромислового виробництва та ефективності агропродовольчого бізнесу потрібно враховувати динаміку витрат всіх видів ресурсів, що були використані для виробництва аграрної продукції. Це дає змогу обирати та ухвалювати більш обґрунтований варіант стратегічних і поточних управлінських рішень, спрямованих на організацію виробництва і реалізацію аграрної продукції певної номенклатури, якості тощо.

Існує багато видів оцінок ефективності агропромислового виробництва. Так, такі оцінки можуть бути стратегічними та оперативними, детермінованими, вірогідними і пошуковими тощо.

Як свідчить вітчизняна практика, при оцінюванні ефективності функціонування агропромислового виробництва високою є ймовірність отримання оцінок, які є слабоформалізованими, оскільки самі методичні підходи до оцінювання ефективності агропромислового виробництва групуються за різними якісними та кількісними ознаками. Основними з таких ознак є: а) за елементами – оцінка земельних, трудових, фінансових, інформаційних ресурсів, основних та оборотних матеріальних засобів; б) за напрямом дослідження – «оцінка рівня», тобто оцінка досягнутого рівня розвитку, оцінку стану, оцінка ефективності використання тих чи інших ресурсів, оцінка вартості; в) за глибиною дослідження – експрес-оцінка та деталізована, поглиблена оцінка.

Оцінка вартості – це інформація про балансову, реальну та ринкову ціну ресурсів підприємства як об'єкта господарювання. Загальна оцінка вартості ресурсного потенціалу (землі, фінансів, трудових ресурсів тощо) здійснюється шляхом підсумовування вартості кожного виду ресурсу, який був задіяний в агропромисловому виробництві.

«Оцінка рівня» дає можливість визначити динамічні, структурні зміни ресурсного потенціалу, а також ефективність його використання у минулому, сучасному та майбутньому періодах. Особливе місце за цією класифікацією методичних підходів відводиться розподілу їх за напрямками дослідження. Так, експрес-оцінка передбачає дослідження невеликого кола основних показників, за поглибленої оцінки кількість показників, що оцінюється, суттєво збільшується.

Сучасні дослідники [229] виокремлюють такі основні методи оцінки ефективності агропромислового виробництва: метод грошової оцінки; індексний метод; ресурсно-регресійний метод; індикативний метод; метод пріоритетної оцінки ресурсів тощо.

Разом з тим, окремі фахівці підкреслюють [230], що зазначені методи дають можливість лише частково встановити кількісний вплив окремих виробничих факторів (з урахуванням їх якісних характеристик) на результативність функціонування агропромислового виробництва загалом та аграрних формувань зокрема. Дані фахівців вважають, що при виборі методики оцінювання ефективності агропромислового виробництва необхідно враховувати специфіку кожного регіону та місцевих умов виробництва тощо, що дасть змогу чіткіше формулювати нові напрями розвитку аграрного виробництва, повніше використовувати природно-економічний потенціал регіонів завдяки розвитку міжрегіонального обміну та внутрішньорегіональної спеціалізації в межах аграрної сфери України.

Підґрунтям для побудови будь-якої моделі розвитку агропромислового виробництва є пошук оптимального співвідношення між витратами і кінцевими результатами. На думку Л.В. Скоробогатої, інформацію для такого пошуку має дати створювана на кожному підприємстві аналітично-облікова системи. Так, Л.В.Скоробогата пише: «Організаційно-методична особливість концепції облікової системи полягає у представленні господарських ресурсів і господарських процесів у контексті формування економічного потенціалу підприємства на основі оцінки економічних вигод. Тобто активи, капітал, зобов'язання, витрати та доходи теоретично обґрунтовані не тільки за критеріями формування показників фінансової звітності, але й в контексті технологій обліку, що реалізуються через процедури ідентифікації: визначення – визнання – оцінка» [231]. Таким чином, про ефективність агропромислового виробництва можна говорити тільки у тому випадку, якщо вдається знизити витрати на виробництво аграрної продукції

або покращити його результати, або вдається досягти те й інше одночасно.

У мовах децентралізації влади доцільно звернути увагу і на розгляд питань, пов'язаних з визначенням ефективності регіонального аграрного виробництва. Ці питання можна об'єднати у два блоки: а) встановлення стану розвитку аграрної сфери регіональної економіки у визначені періоди часу (наприклад, щороку), і б) вибір ефективнішого варіанта розвитку агропромислового виробництва регіону на перспективний (прогнозований) період. Отже, край необхідною є розробка системи моделей розвитку агропромислового виробництва на регіональному рівні, які б дозволяли порівнювати альтернативні варіанти використання всіх видів ресурсів підприємств агропромислового комплексу і обирати найкращі шляхи їх використання в тому чи іншому регіоні країни.

При цьому кожний варіант повинен містити розрахунок результатів економічного та соціального розвитку, вартість витрачених ресурсів та понесених витрат. На практиці розв'язання такого завдання є досить складним, оскільки водночас потрібно розглядати велику кількість показників, що характеризують отримані результати (ефекти), і порівнювати їх із показниками витрачених ресурсів і понесених витрат, враховуючи при цьому зв'язки, які об'єктивно існують між всіма цими показниками. Тому перспективною методикою оцінювання ефективності функціонування та розвитку агропромислового виробництва на рівні регіонів також має бути приріст або зменшення ринкової вартості агропідприємств, що функціонують в даному регіоні (порівняно з їх балансовою вартістю).

При розрахунку економічної ефективності агропромислового виробництва обов'язково потрібно враховувати ту обставину, що вартість грошей протягом певного часу змінюється. Тому, оскільки в основі методики розрахунку EVA лежать грошові потоки, то необхідним також є налагодження постійного моніторингу платоспроможності клієнтів, з якими взаємодіють агропромислові підприємства. Фахівці даної галузі знань вважають, що це дозволить суттєво покращити якість ухвалюваних управлінських рішень [225, 226].

Розгляд наукових публікацій з вищезазначеної проблематики дає змогу виявити особливості сучасних систем управління агропромисловим виробництвом. З одного боку, класичні методи управління господарською діяльністю агропідприємств ґрунтуються на аналізі й оцінці

причинно-наслідкових зв'язків формування прибутку цих підприємств у взаємозв'язку з загальною ефективністю агропромислового виробництва, а з іншого боку, сучасні умови господарювання в агропромисловому комплексі змінили механізм управління агропідприємствами в напрямі отримання майбутніх економічних вигод (тобто зростанні вартості агропідприємств). Тому, при визначенні ефективності агропромислового виробництва доцільно спиратися на системний підхід та теорію відтворення й економічного зростання.

Системний підхід (див. рис. 3.20) [3] передбачає врахування рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в аграрній галузі економіки України а також стадій розвитку економічних відносин – виробництва, обміну, розподілу, споживання тощо.

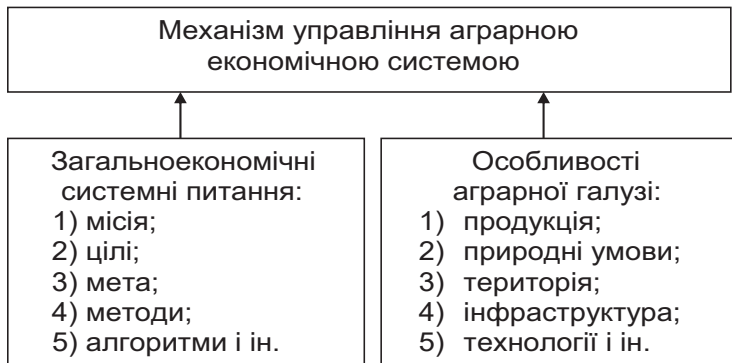

Рисунок 3.20 – Механізм управління аграрною економічною системою

Тому на макрорівні ефективність агропромислового виробництва характеризує ступінь використання ресурсного потенціалу аграрної галузі у виробництві і реалізації аграрної продукції (робіт і послуг) та у створенні національного доходу країни і його складової – прибутку; на мікрорівні – ефективність агропромислового виробництва характеризує ступінь використання ресурсного потенціалу підприємства у виробництві аграрної продукції та її реалізації, в одержанні валового доходу та його складової – прибутку. Це дає можливість порівнювати реально досягнуті результати діяльності підприємств аграрної галузі з

можливими (потенційними), виявляти обсяги втрачених можливостей, всебічно з'ясувати їх причину та на цій основі розробляти заходи щодо ефективнішого використання ресурсів аграрного виробництва.

Слід також підкреслити, що від успішного вирішення проблеми підвищення ефективності агропромислового виробництва залежить розробка обґрунтованої стратегії соціально-економічних перетворень в аграрній галузі та нової регіональної економічної політики, вибір ефективних напрямів удосконалення діяльності аграрних підприємств і управління ресурсним потенціалом агропромислового виробництва України [225].

В результаті проведених досліджень можна зробити висновок, що господарська діяльність підприємств аграрної сфери здійснюється агровиробниками різних форм власності на основі залучення у виробничий процес різних видів ресурсів, а саме: земельних, матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних, які є основними чинниками, що визначають обсяг, структуру та динаміку розвитку агропромислового виробництва.

Існуючі методики оцінки ефективності агропромислового виробництва дозволяють лише частково визначати кількісний вплив окремих виробничих факторів (з урахуванням їх якісних характеристик) на результативність функціонування підприємств агропромислового комплексу.

Розробка ефективної державної та регіональної політики щодо підвищення ефективності агропромислового виробництва вимагає нового методологічного підходу, який передбачає розробку системи моделей розвитку агропромислового виробництва на регіональному рівні, які б дозволяли порівнювати альтернативні варіанти використання всіх видів ресурсів підприємств агропромислового комплексу і обирати найкращі шляхи їх використання в тому чи іншому регіоні країни.

Підвищення ефективності агропромислового виробництва є життєво важливими не тільки для окремих регіонів, але й для країни в цілому. Корисний результат діяльності підприємств агропромислового комплексу може бути досягнутий за умови, якщо всі ресурси, що є в їх розпорядженні, використовуватимуться повно, ефективно та раціонально, тому при визначенні ефективності агропромислового виробництва доцільно використовувати метод системного підходу.

3.4. Оптимальне ціноутворення як передумова забезпечення ефективності агропромислового виробництва

Одним із основних факторів, що найбезпосереднішим чином впливає на ефективність агропромислового виробництва, є ціна на аграрну продукцію, яка в умовах ринку формується на основі співвідношення попиту-пропозиції і практично реалізується в умовах торгівлі. Існує багато форм торгівлі, які дозволяють визначити ціну на аграрну продукцію, а саме: оптова та роздрібна торгівля, аукціонна та тендерна торгівля, торгівля на ярмарках, біржова та фірмова торгівля тощо. Найбільша частка аграрної продукції реалізується безпосередньо на оптовому (біржовому) ринку, тому саме ця форма торгівлі продукцією агропромислового виробництва, на переконання провідних учених-економістів, вважається найприйнятнішою формою торгівлі, оскільки забезпечує стабільну взаємодію всіх учасників аграрного ринку, які беруть участь у виробництві, транспортуванні, зберіганні, реалізації агропромислової продукції.

На ефективність оптової торгівлі продукцією агропромислового виробництва впливає багато факторів, одними із яких є розвиток біржового ринку торгівлі аграрною продукцією та удосконалення податкового законодавства в цій сфері. Нерозвиненість належної біржової інфраструктури, практична відсутність нормативно-правових актів, що регламентують застосування строкових біржових угод, наявність небіржових товарів у структурі біржової торгівлі, низький рівень платоспроможності значної кількості економічних суб'єктів агропромислового комплексу тощо значною мірою знижують ефективність механізму біржової торгівлі аграрною продукцією і сприяють бартеризації товарообігу. Внаслідок цього обмежуються регулюючі і стабілізуючі функції біржової торгівлі аграрною продукцією та фінансові можливості для укладання прозорих біржових контрактів, у тому числі й експортних [232].

Окрім того, недосконалість чинного податкового законодавства, що регулює оподаткування біржових угод, призводить до непрозорості схем реалізації аграрної продукції через товарні біржі і, як наслідок, до розвитку тіньових схем реалізації агропромислової продукції через комерційні структури. Як стверджується в [232], для багатьох агропромислових бірж України характерна відсутність дієвої системи надання учасникам біржових торгів необхідних інформаційно-консультаційних

послуг, що пояснюється недостатнім обсягом знань і досвіду як у організаторів біржової торгівлі, так і в учасників-суб'єктів господарювання, а також психологічного неприйняття ними можливостей біржового хеджування.

Розв'язання цих та інших проблем можливе шляхом удосконалення організації оптової (біржової) торгівлі продукцією агропромислового виробництва, яке повинно стати однією із функцій державного регулювання. Удосконалення організації оптової (біржової) торгівлі агропромисловою продукцією вимагає врахування тенденцій світового фінансового ринку, особливо у випадку впровадження Україною нових нормативно-правових актів щодо укладення форвардних, ф'ючерсних угод та опціонів, діяльності розрахунково-клірингових палат тощо. Це дасть можливість створити в Україні механізми реального ціноутворення, які вже давно поширені в усьому світі, а також закріпити позиції України на пріоритетних аграрних ринках країн Європейського Союзу та Азії.

Важливу роль в регулюванні оптової (біржової) торгівлі агропромисловою продукцією має відігравати Міністерство аграрної політики та продовольства України [217], функції якого повинні охоплювати: сертифікацію суб'єктів біржового товарного ринку, впорядкування діяльності біржових посередників, створення єдиного інформаційного простору для відкритості торгівлі і визначення ринкових цін з урахуванням експортного потенціалу агропромислового виробництва, координацію роботи зацікавлених осіб в питаннях організації фахової підготовки спеціалістів біржового ринку і біржового посередництва.

На наше переконання, для суттєвого підвищення ефективності оптової (біржової) торгівлі агропромисловою продукцією, заохочення економічних суб'єктів аграрного виробництва реалізовувати вироблену аграрну продукцію через товарні біржі, потрібно:

- створити Єдиний реєстр аграрних товарних бірж і надати біржам, внесеним до такого реєстру, рівні права;
- заборонити проведення конкурсів з відбору товарних бірж, яким надаються переваги при реалізації певних видів сільськогосподарської продукції;
- зобов'язати (економічно) суб'єктів агропромислового виробництва, які займають домінуюче становище на ринку з виробництва, постачання або споживання певних видів аграрної продукції та матеріально-технічних ресурсів, що користують-

ся на ринку підвищеним попитом, продавати та купувати на біржових торгах не менше 20% від загального обсягу обороту такої продукції;

- дотувати вітчизняних виробників рослинницької та тваринницької продукції України у разі експорту ними виробленої аграрної продукції через біржовий ринок та надавати їм пільги при оподаткуванні доходів від операцій, проведених ними на аграрних товарних біржах;
- відпрацювати систему надання кредитних субсидій суб'єктам агропромислового виробництва у разі закупівлі матеріально-технічних ресурсів і реалізації виробленої ними аграрної продукції (у т.ч. при реалізації продукції на експорт) через біржовий ринок;
- у кожному регіоні створити розгалужену мережу біржових посередників (з метою наближення їх до безпосередніх товаровиробників) для активізації продажу сільськогосподарської продукції, виробленої господарствами населення, на організованому оптовому (біржовому) ринку;
- створити ефективну систему біржової інфраструктури, включити надання учасникам біржових торгів необхідних транспортних послуг, складських приміщень тощо, а також необхідних інформаційно-консультативних послуг;
- відпрацювати економічні механізми співпраці товарних аграрних бірж з консалтинговими і маркетинговими фірмами, комерційними банками;
- переглянути питання реєстраційного збору на товарних біржах. Біржі повинні диференційовано встановлювати величину цього збору, починаючи від 0,01% [92].

Окрім того, позитивний результат від впровадження зазначених вище заходів щодо удосконалення організації оптової (біржової) торгівлі сільськогосподарською продукцією буде суттєво збільшений за рахунок організації проведення на біржах електронних торгів, що забезпечить ліквідність торгів та об'єктивність визначення ринкової ціни на аграрну продукцію; приведе до формування єдиних котирувальних цін на продукцію агропромислового виробництва як на світовому рівні, так і в окремих регіонах; сприятиме розширенню номенклатури аграрних товарів і самого торгового простору; пришвидшить створення умов для введення безпаперової технології оформлення біржових

угод і підвищить оперативність здійснення торгових, насамперед зовнішньоторговельних операцій [232].

Як було зазначено раніше, в ринкових умовах ключовим кон'юнктуро-утворюючим чинником, який відіграє вирішальну роль у забезпеченні економічного інтересу товаровиробників, є ціна на їх продукцію, яка формується, з одного боку, під впливом дії ринкового закону співвідношення попиту і пропозиції. Але з іншого боку, існує держава, яка, виконуючи свої соціальні функції, також може «втручатися» в процес формування цін на продукції, усуваючи при цьому недоліки ринкового ціноутворення. Особливо це стосується аграрного виробництва, яке відіграє вирішальну роль у забезпеченні населення країни необхідними продуктами харчування.

Якщо проаналізувати стан ціноутворення на аграрну продукцію, який склався на даний час в Україні, то можна констатувати, що через недосконалість механізму державного регулювання цін на аграрну продукцію, відсутність у вітчизняних аграрних товаровиробників практичного досвіду стосовно ефективного використання сучасного цінового інструментарію тощо погіршилися економічні умови функціонування агропромислового виробництва, що, насамперед, знайшло своє відображення в диспаритеті цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Як відомо, теорія цін – це стрижнева вісь економічної теорії, що описує ринкову економіку. Існує багато напрямів та шкіл цієї теорії, численні представники яких по-різному визначають сутність ціни як економічної категорії. В сьгоднішніх умовах функціонування аграрної галузі України загострилася потреба в розробці та практичному застосуванні нових методів ціноутворення, які б, з одного боку, відповідали сучасним реаліям, зумовленим розвитком нових форм і методів господарювання, а з іншого боку, необхідністю створення організаційно-економічних умов для формування в Україні стабільного та справедливого механізму ціноутворення в агропромисловому виробництві.

Враховуючи, що сутнісна визначеність ціни є достатньо складною, оскільки потребує розкриття не лише форми її вияву, а і дослідження якісних та кількісних характеристик, ролі і функції в ринковій економічній системі тощо, тому потрібне проведення системного аналізу механізму ціноутворення, що дасть можливість для наукового обґрунтування підходів до встановлення цін на продукцію агропро-

мислового виробництва, практична реалізація яких, з урахуванням поточної та прогнозованої кон'юнктури аграрного ринку, сприятиме оптимізації виробничих витрат виробників аграрної продукції і встановленню дійового контролю з боку держави над процесом ціноутворення в аграрній галузі.

Слід підкреслити, що визначення сутності категорій «ціна» та «ціноутворення» і до цього часу є предметом дискусії серед науковців. Наведемо кілька визначень цього поняття: так, стверджується, що ціна – це символічне (і кількісно вимірюване) вираження цінності, що люди надають речам, – і в такій якості вона винятково зручна. Проте при аналізі ціни найчастіше нехтується той факт, що за своєю природою вона відрізняється і від речей, і від цінностей. Ціна – їхнє символічне вираження, часто недосконале, тому іноді спотворює їх зміст.

В [234] зазначається, що «ціна – це виражена в грошах мінова вартість товару, за якою продавець і потенційний покупець готові здійснити операцію. Для формування ціни необхідно, щоб відповідний товар, по-перше, відповідав потребам покупця, і, по-друге, не був загальнодоступним».

Часто означення ціни формулюється, виходячи з так званого безпосереднього (поверхневого) її сприйняття. Загальноприйнятим є означення, що ціна – це кількість грошей (величина грошової маси), що сплачується за певну кількість товарів певної якості. Тобто можна стверджувати, що наявність багатьох напрямів у теорії ціноутворення зумовлена, передусім, переважанням того чи іншого підходу до означення цього складного поняття.

На наш погляд, проблемні наукові аспекти питань ціноутворення умовно можна підрозділити на три укрупнені групи (див. рис. 3.21).

Так, представники теорії трудової вартості визначають ціну як грошовий вираз вартості товару; прихильники теорії граничної корисності основним фактором визначення ціни вважають корисність товару, встановлену споживачем; відповідно до теорії попиту і пропозиції ціна визначається в процесі узгодження попиту і пропозиції.

Загальновідомо, що в умовах досконалої конкуренції ціною товару є ціна рівноваги, яка визначається: а) граничною корисністю товару; б) граничними витратами на виробництво даного товару. З позиції практики встановлення цін сучасними підприємствами більш прийнятною є трудова концепція ціноутворення. З огляду на це, відомий

економіст й історик Б. Селігмен зауважує, що техніка визначення цін полягає в тому, що до повного розміру середніх витрат на виробництво продукції додається помірنا (традиційна) надбавка. І підприємці поводяться саме так. Вони відкрито визнають, що нічого не знають про свої граничні витрати і не в змозі оцінити еластичність попиту на свою продукцію [235]. Тому низка фахівців робить висновок про те, що маржиналістська теорія ціноутворення є суто науковою системою, мало придатною для практичних цілей [236].

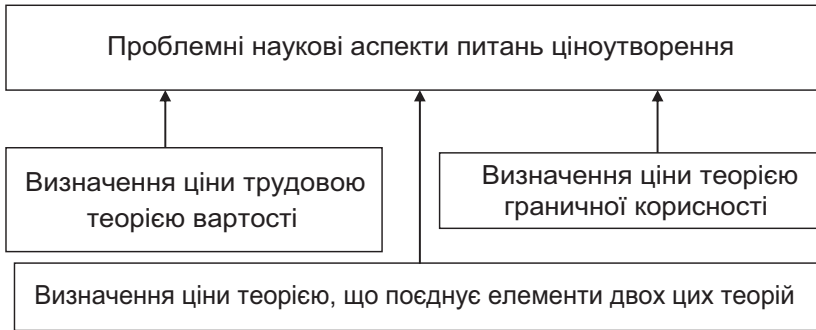

Рисунок 3.21 – Проблемні наукові аспекти питань ціноутворення

Разом з тим, практика ціноутворення, особливо в аграрному виробництві, підтверджує необхідність застосування багатофакторного підходу до розробки механізму ціноутворення. Однобічний підхід тут не прийнятний, оскільки при встановленні ціни на будь-який товар потрібно враховувати і матеріальні та трудові витрати, і корисність товару в очах його покупців, і рідкість даного товару, а також співвідношення попиту і пропозиції на цей товар. Проте, в будь-якому випадку, ціна на товар в остаточному підсумку є результатом взаємодії двох суб'єктів ринку: виробника (продавця) і споживача (покупця).

Оскільки учасники (покупці-продавці) будь-яких товарообмінних операцій завжди переслідують протилежні цілі: продавці хочуть одержати за свій товар максимально високу ціну, а покупці – заплатити якнайменше, тому в даних умовах господарювання доцільним є застосування інтегрального підходу в ціноутворенні, відповідно до якого ціна на продукцію встановлюється з врахуванням чинників як виробництва, так і ринку. Тобто, рівень ціни реально залежить від витрат на вироб-

ництво продукції; рівня та темпів інфляції; поточного співвідношення попиту і пропозиції; ступеня монополізації ринку даної продукції.

Окрім того, при визначенні цін на продукцію агропромислового виробництва доцільно враховувати і рівень доходів населення. Держава, регулюючи рівень доходів населення та забезпечуючи виконання своїх соціальних функцій, може визначати ціни на продукти харчування шляхом встановлення певного рівня рентабельності або затвердження мінімальних чи максимальних цін на деякі продукти харчування. Держава може також використовувати опосередковане регулювання цін, яке виявляється в різних формах, а саме: надання виробникам аграрної продукції податкових пільг, повне звільнення їх від сплати податків, запровадження державного замовлення на виробництво тварин чи іншої аграрної продукції, проведення виваженої експортно-імпоротної політики, суворе дотримання чинного антимонопольного законодавства, проведення активної інвестиційної політики тощо [237]. Негативним фактором, що впливає на дію механізму ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва в Україні є певна залежність вітчизняних аграрних підприємств від недостатніх обсягів поставок сільськогосподарської сировини, яка компенсується за рахунок постачання сировини іноземними агровиробниками за світовими цінами.

Слід відмітити, що на механізм встановлення цін на продукцію агропромислового виробництва значний вплив учиняє рівень конкуренції, який на аграрному ринку є досить значним. Можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку агропромислового виробництва умови для конкуренції на внутрішньому ринку вітчизняних аграрних продуктів з імпортними аналогами є несприятливими, оскільки українські товаровиробники мають значно вищі витрати на виробництво аграрної продукції, що пов'язано із певним технологічним відставанням, незадовільним загальним станом розвитку економіки та високими інфляційними процесами. Крім того, край недосконалою є ринкова інфраструктура аграрної галузі та слабка ефективність (а то і просто відсутність) рекламних заходів щодо просування на ринки аграрної продукції вітчизняного виробництва.

Тому, як зазначають деякі вчені: «стрижнем єдиного економічного простору є інтегрованість ринку товарів» [238], а одним із найвиразніших індикаторів його розвитку є ціна. Тобто, рівень міжрегіональної цінової диференціації може свідчити про ступінь єдності ринку агропродовольчих товарів.

Оскільки різні види аграрної продукції обертаються на різних типах ринків: чистої конкуренції (пшениця, молоко, соняшник); монополістичної конкуренції (овочі, фрукти, квіти); олігополії (птиця, чистопородні скакуни, натуральний шовк); монополії (продукція з унікальними характеристиками), то механізми ціноутворення на цих ринках також повинні значною мірою зумовлюватися характеристиками цих ринків.

Існування значної диференціації цін на продукцію аграрного виробництва свідчить про наявність певного дисбалансу у функціонуванні аграрної галузі економіки України. Частково це пояснюється тим, що в агропромисловому виробництві ціна на аграрну продукцію залежить як від матеріальних та трудових витрат на виробництво даної продукції, так і від рівня державного регулювання (стимулювання) розвитку аграрної галузі, від кваліфікації менеджерів підприємств, що виготовляють аграрну продукцію, від цінової політики конкурентів, а також від місця розташування постачальників аграрної продукції тощо.

Для агропромислового виробництва характерне також коливання обсягів реалізації його продукції та нестабільність цінової ситуації. Виявлено, що потужні агропідприємства внаслідок вищого рівня концентрації виробництва та більших масштабів господарської діяльності встановлювали майже вдвічі вищі ціни реалізації 1 ц зернових, ніж малі та середні підприємства [84]. При цьому, виробничі витрати на вирощування зернових культур в розрахунку на 1 га площі у економічно потужних підприємств також були удвічі вищими, ніж у малих і середніх агропідприємствах. Незважаючи на це, великі за розміром підприємства досягли нижчої собівартості 1 ц зернових і в результаті мали найвищий рівень рентабельності.

Таким чином підприємства, які ведуть великотоварне інтенсивне виробництво, можуть запропонувати ринку аграрну продукцію вищої якості більшими партіями, і що найголовніше – за вищими цінами. Тому для підвищення рівня конкурентоспроможності агропромислового виробництва доцільним з боку держави є сприяння розвитку спеціалізованих великотоварних аграрних підприємств, здатних адаптуватися до міжнародних вимог щодо якості продукції агропромислового виробництва, забезпечити її виробництво на інтенсивній основі, що позитивно вплине на формування експортного потенціалу вітчизняної аграрної галузі.

Підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового виробництва можуть сприяти такі фактори: диверсифікація діяльності аграрних підприємств з переробки нових видів сільсько-

господарської сировини; надання ними нових видів послуг; виробництво несільськогосподарської продукції; виробництво нетрадиційної продукції; агроекологічне землеробство тощо. Важливу роль у підвищенні ефективності механізму ціноутворення в аграрній галузі може відігравати збутова кооперація, яка дає змогу її учасникам отримувати додатковий дохід за рахунок економії на транзакціях і уникнення втрат від неконкурентної поведінки аграрних посередників [239].

Під час проведення даних досліджень також виявлено, що для переважної більшості підприємств агропромислового виробництва проблемою є відсутність достовірної й оперативної інформації щодо ситуації на аграрних ринках. Тому доцільно налагодити систему цінового моніторингу на аграрних ринках, залучивши до цього підприємства-виробники аграрної продукції, державні органи виконавчої влади, консалтингові агенції тощо; задачами цієї системи має бути чітке визначення повноважень та функцій суб'єктів моніторингу (спостереження), проведення оперативного аналізу рівня та динаміки внутрішніх і зовнішніх цін на сільськогосподарську сировину, агропромислову продукцію та продукти харчування з доведенням результатів моніторингу до виробників аграрної продукції та її споживачів.

Аналіз практики здійснення державного регулювання цін на аграрну продукцію у країнах світу та Україні засвідчив необхідність затвердження на законодавчому рівні типового договору між виробниками сільськогосподарської продукції, її переробниками і роздрібними торговельними організаціями, в якому слід передбачити відповідальність сторін за порушення порядку і термінів розрахунків за поставлену продукцію, заборону пропонування контрагентам будь-яких вимог щодо погашення за рахунок аграрних товаровиробників витрат, пов'язаних із псуванням або втратою агропромислової продукції, що перейшла у власність торговельних мереж, можливість повернення нереалізованої аграрної продукції тощо.

Механізм ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва повинен враховувати не тільки етап визначення цілей і розробки відповідної цінової стратегії, а й етап аналізу взаємозв'язків між встановленою ціною на аграрну продукцію та результатами господарської діяльності підприємств агропромислового виробництва і передбачати можливе коригування ціни на аграрну продукцію шляхом встановлення відповідних цінових знижок або націнок залежно від дії різних факторів: фази економічного циклу, співвідношення сукупного

попиту і пропозиції, рівня інфляції, напрямів та рівня державного протекціонізму, зміни валютних курсів тощо.

Для забезпечення ефективності функціонування механізму ціноутворення в аграрній галузі велике значення, на наш погляд, має врахування при побудові такого механізму дії всіх основних ціноутворюючих факторів, які можна об'єднати у дві групи:

1) фактори, що діють з боку пропозиції (особливості виробництва аграрної продукції, витрати на виробництво аграрної продукції, рівень конкуренції, ступінь монополізації ринку, наявність товарів-субститутів);

2) фактори, що діють з боку попиту (особливості споживання агропромислової продукції, обсяг і структура попиту, еластичність попиту, місткість аграрного ринку, лояльність споживачів тощо).

Враховуючи особливості процесу соціалізації економічних відносин, що відбувається у сучасній ринковій економіці, можна стверджувати, що механізм ціноутворення на аграрну продукцію повинен включати не тільки заходи, спрямовані на збільшення частки ринку та максимізацію прибутку підприємств агропромислового виробництва, а й заходи, що забезпечують досягнення соціального ефекту на рівні держави та її регіонів.

Розробка механізму ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва повинна здійснюватися на основі дотримання таких важливих принципів: науковості; цільової спрямованості; безперервності процесу ціноутворення; контролю за дотриманням прийнятного рівня цін; пропорційності і відповідності, що забезпечить дотримання кількісних пропорцій при встановленні цін на різні види продукції агропромислового виробництва та відповідне відображення в рівні цін собівартості, корисності аграрної продукції, її якості тощо.

У сучасних умовах господарювання механізм ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва не може не враховувати вплив ціни, що встановлюється на продукти харчування, на величину попиту на ці продукти, який, у свою чергу, обумовлюється життєвою необхідністю цих продуктів, їх взаємозамінністю, безпечністю, екологічністю, смаковими уподобаннями споживачів тощо [84]. Тому методи ринкового ціноутворення мають базуватися на двох альтернативних підходах: витратному (орієнтація на забезпечення економічних інтересів аграрних виробників) і ціннісному (орієнтація на задоволення потреб споживачів), а система цін має мотивувати аграрних товаровиробників до підвищення ефективності агропромислового виробництва.

Водночас слід зауважити, що лише у випадку, коли держава визначить чіткі і реальні стратегічні орієнтири розвитку аграрного сектору економіки, механізм ціноутворення в аграрній галузі зможе досягти поставленої мети: забезпечити високий рівень розвитку агропромислового виробництва та високу ефективність діяльності підприємств агропромислового комплексу.

Ще однією особливістю ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва є суттєва залежність підприємств аграрної галузі від місця розміщення постачальників. Як свідчать дослідження [238], в Україні існує значна диференціація цін на аграрну продукцію між регіонами країни. Причому максимальні ціни на аграрну продукцію переважають не у великих містах із високим рівнем доходів населення, а в невеликих містечках, які лежать осторонь транс'європейських і національних автомагістралей [240].

На споживчому ринку молока, який є одним із найбільш інтегрованих в Україні, в регіонах спостерігалася «міжрегіональна диференціація його вартості», що досягала 1,5 рази [240]. Згідно з іншими дослідженнями [241], розмах коливань навколо середніх по країні значень цін на молоко і молочні продукти в окремих областях відрізнявся майже утричі.

Дещо іншою є ситуація для м'яса птиці. Максимальна ціна його реалізації була зафіксована в Чернігівській області, де торгова націнка була найбільшою і становила – 23,5%. На другому місці за рівнем цін була Дніпропетровська область. Найнижчими були ціни в Черкаській області при з найнижчому рівні цінової націнки – 9,5%. Отже, ціновий діапазон для м'яса птиці становив понад 30%. Ціновий діапазон на хлібопродукти, за даними Державного комітету статистики становив від 27% на хліб житньо-пшеничний і до 41% на хліб з борошна пшеничного вищого сорту. Варіація цінових надбавок коливалась від 4,7% у Вінницькій області до 16,8% у Київській області [242].

Значна диференціація серед регіонів України спостерігається і за темпами інфляції, яка безпосередньо пов'язана зі зростанням цін на продукти і товари, що входять до складу споживчого кошика. Зокрема, вищими за середні по Україні були темпи приросту споживчих цін у тринадцяти регіонах, а саме у Львівській, Чернівецькій, Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Миколаївській, Полтавській, Херсонській, Харківській, Одеській, Тернопільській областях та м. Києві. У решті областей індекс споживчих цін був нижчим від середнього по Україні [71].

Результати дослідження інтегрованості ринку (тобто зближеності) продукції агропромислового виробництва на основі розрахунку еластичності цін за доходами на душу населення також свідчать про значну варіацію цього показника за регіонами. Найменш інтегрованими до загальнонаціонального ринку товарів виявились області північного сходу країни і центру – Київська, Миколаївська, Луганська, Харківська, Черкаська, Сумська і Чернігівська. Найвищий рівень інтегрованості мають Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька області [243].

Тому, реальне удосконалення механізму ціноутворення в агропромисловому виробництві можливе за умови, якщо Україна як держава, буде (використовуючи загальноновизнані методи регулювання), активно захищати всій внутрішній аграрний ринок від зовнішньої експансії, вести активний пошук споживачів своєї аграрної продукції на інших ринках; налагоджувати довгострокове взаємовигідне партнерства з провідними учасниками цього ринку, сприяти постійному і пришвидшеному розвитку агропромислового виробництва, стимулювати впровадження нових високоефективних технологій виробництва конкурентоспроможної аграрної продукції, здійснювати ефективну фінансову підтримку малих підприємств, зайнятих виробництвом та переробкою аграрної продукції.

Отже, основними завданнями з удосконалення механізму ціноутворення на продукцію агропромислового виробництва і реалізації його пріоритетів мають стати:

- 1) вироблення дієвих економічних механізмів державної підтримки розвитку агропромислового виробництва;
- 2) впровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках;
- 3) заохочення, у тому числі – з використанням змішаного інвестування, розвитку інфраструктурних елементів агропромислового ринку;
- 4) посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії та послуги, що надаються суб'єктам агропромислового виробництва (з метою оптимізації їх витрат);
- 5) забезпечення доступності вітчизняних продуктів харчування у достатній кількості і належної якості;

- 6) поступове зростання розміру мінімальної заробітної плати, стипендій, пенсій та купівельної спроможності населення;
- 7) розроблення механізмів фінансово-економічного стимулювання вітчизняного агропромислового виробництва з використанням прогресивних систем кредитування, ціноутворення, тарифного регулювання, удосконалення податкового законодавства тощо.

Окрім зазначеного вище слід підкреслити, що агропромислове виробництво є однією із найважливіших галузей національної економіки, оскільки головним призначенням агропромислового виробництва є задоволення потреб населення в продуктах харчування. Окрім того, за нормальних умов функціонування і справедливого ціноутворення агропромислове виробництво наповнює значну частину державного бюджету країни. Разом з тим, через відсутність дієвого механізму ціноутворення на аграрну продукцію за станом своєї матеріально-технічної бази, структурою, техніко-економічними показниками і розвитком інфраструктури агропромислове виробництво України значно поступається економічно розвиненим країнам, особливо щодо комплексної переробки сировини, механізації та автоматизації виробничих процесів. Незважаючи на винятково сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, населення України ще не повністю забезпечене вітчизняними високоякісними продовольчими товарами. Більш того, останнім часом Україна втрачає зовнішні ринки збуту продовольчих товарів, а внутрішній ринок заповнюється іноземними продуктами здебільшого низької якості. Загальна економічна криза, нестача фінансових і матеріальних ресурсів та їх постійне подорожчання негативно позначаються на результатах роботи підприємств агропромислового комплексу, внаслідок чого частину виробничих потужностей окремих агропідприємств (особливо харчової промисловості) доводиться консервувати, а деякі з них взагалі припинили виробництво [244].

Успішний розвиток агропромислового виробництва значною мірою залежить від успішного функціонування інших галузей – машинобудівної, хімічної, нафтопереробної промисловості, а також від рівня платоспроможності населення. Серйозною проблемою агропромислового виробництва є те, що продукти харчування через низьку платоспроможність населення не розкуповуються вчасно, а це, у свою чергу, зумовлює неможливість переробних аграрних підприємств своєчасно розраховуватися з постачальниками сільськогосподар-

ської сировини, запасних частин, нової техніки, пально-мастильних матеріалів тощо. Потрапивши у фінансову залежність від партнерів, виробники аграрної продукції вимушені віддавати свою продукцію за мінімальними цінами, ледве покриваючи власні витрати.

Ще однією проблемою, яка вказує на необхідність удосконалення механізму ціноутворення в агропромисловому виробництві, є погіршення екологічної ситуації в аграрній галузі. З одного боку, виробники аграрної продукції загострюють екологічну ситуацію, використовуючи недосконалі (застарілі) методи обробки сільськогосподарської сировини, очистки стічних вод та шкідливих викидів у повітря тощо, що пояснюється відсутністю необхідних коштів для придбання сучасних вискоелективних технологій. В результаті такого господарювання наноситься шкода навколишньому середовищу, а сама виготовлена аграрна продукція не є екологічно чистою. З іншого боку, агропромислове виробництво має поставляти високоякісні екологічно чисті продукти харчування, для виготовлення яких потрібна екологічно чиста сільськогосподарська сировина. Тому створення ефективної системи екологічного захисту є не тільки нагальною екологічною, але й економічною необхідністю, яка потребує значних інвестицій [245].

Таким чином, для суттєвого покращення становища в агропромисловому виробництві необхідно: поглибити протекціоністську політику щодо захисту вітчизняних аграрних товаровиробників; оновити матеріально-технічну базу агропромислових підприємств та модернізувати виробництво; збільшити обсяги випуску конкурентоспроможної аграрної продукції і розширити її асортимент; активізувати роботу щодо залучення іноземних інвестицій та кредитів; вдосконалити механізм державного регулювання ринків зерна, цукру, олії, алкогольних напоїв; забезпечити пріоритетність розвитку аграрної галузі шляхом державної фінансово-кредитної підтримки аграрних підприємств за рахунок розширення видів та обсягів їх кредитування, а також відновлення практики передбачення в державному бюджеті коштів для кредитування міжсезонних витрат підприємств цукрової, олійно-жирової, плодоовочевної, виноробної та інших підгалузей аграрного сектору економіки; створити оптові ринки продовольчих товарів, розширити мережу фірмової торгівлі; удосконалити роботу товарних аграрних бірж; відновити традиційні й опанувати нові зовнішні ринки збуту аграрної продукції.

РОЗДІЛ 4.

ЕКОНОМІКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

4.1. Фінансово-економічний механізм підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва

З економічної теорії відомо, що фінансово-економічний механізм – це система важелів, які сприяють (або не сприяють) розв'язанню суперечностей суспільного виробництва, розвитку відносин власності, забезпеченню всебічного розвитку людини, створенню системи стимулів, узгодженню економічних інтересів різних верст населення тощо [5]. Основними підсистемами фінансово-економічного механізму є ринкове саморегулювання та державне регулювання економіки.

Ринкове саморегулювання примушує суб'єктів господарювання шукати шляхи ефективного розподілу ресурсів, забезпечувати гнучкість у своєму розвитку, швидко пристосовуватися до змін, що відбуваються у ринковому середовищі, вільно обирати вид діяльності, споживачів, партнерів тощо, задовольняти різноманітні потреби суспільства, підвищувати якість продукції тощо. Державне регулювання – це організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою впорядкування цієї діяльності, згладжування недоліків ринкового саморегулювання, розвитку економіки в бажаному для держави напрямі тощо. В даний час основу сучасного аграрного ринку становить ринкове саморегулювання.

Агропродовольчий ринок є найважливішою частиною національного ринку будь-якої країни, оскільки саме його продукція у першу чергу забезпечує населення країни необхідними продуктами харчування у заданій кількості та певної якості, а також постачає різноманітну сировину іншим галузям економіки. Кінцевою метою функціонування підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом, є забезпечення продовольчої безпеки держави як важливої складової національної безпеки загалом.

В загальному вигляді агропродовольчий ринок складається з ринку виробництва сільськогосподарської продукції та ринку її переробки.

У межах кожного з них важливим завданням підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом, є забезпечення високого рівня конкурентоспроможності як самих підприємств, так і їх продукції, що може бути досягнуто за рахунок більш ефективного використання конкурентних переваг кожного конкретного аграрного підприємства.

Існують різні підходи до визначення сутності конкурентоспроможності підприємства. Вважається, що підприємство є конкурентоспроможним, якщо воно, по-перше, здатне завойовувати й утримувати конкурентні позиції на певному ринку, по-друге, якщо фінансові результати діяльності підприємства та стан кон'юнктури, що склався на даному ринку, є настільки сприятливими, що дозволяють йому залишатися на ринку і у випадку відсутності суттєвих конкурентних переваг перед іншими учасниками даного ринку. На нашу думку, більш об'єктивну кількісну оцінку рівня конкурентоспроможності може дати застосування системи показників, і насамперед, показників ціни та собівартості.

Визначальною передумовою формування конкурентоспроможності є функціонування агропромислових підприємств у режимі прибутковості. Одним із шляхів підвищення прибутковості є збільшення ціни реалізації аграрної продукції та зниження її собівартості. Намагаючись отримати більшу прибутковість, підприємства агропромислового виробництва по-різному використовують свої можливості для реалізації власних конкурентних переваг, зменшення собівартості аграрної продукції та підвищення ціни її реалізації.

В агропромисловому виробництві до основних заходів, спрямованих на зниження собівартості аграрної продукції та підвищення ціни її реалізації, можна віднести підвищення продуктивності праці і покращення якості продукції; якнайповніше завантаження виробничих потужностей агропідприємств; зменшення транспортних витрат в розрахунку на одиницю продукції; застосування енерго- та ресурсозберігаючих технологій тощо.

Розглядаючи процес формування конкурентоспроможності аграрного виробництва за певними показниками, слід відмітити, що підприємства агропромислового виробництва для перемоги конкурентів можуть знижувати ціну на свою продукцію, але дуже часто провідні гравці на аграрному ринку не тільки не знижують ціну, а навпаки, за рахунок якісних характеристик виробленої аграрної продукції визначають на цю продукцію вищу ціну.

На думку низки науковців [3, 21], з чим ми погоджуємося, фактори, що забезпечують конкурентні переваги у агропромисловому виробництві, можна поділити на базові і забезпечуючі (див. рис. 4.1) [3, 21].

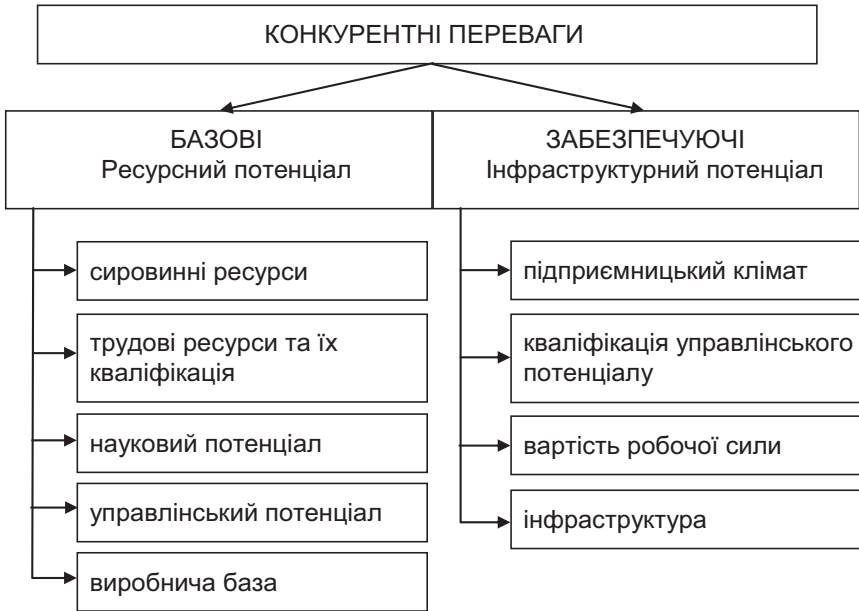

Рисунок 4.1 – Фактори, що забезпечують конкурентні переваги у агропромисловому виробництві

Наведені на рис. 4.1. фактори, що забезпечують конкурентні переваги у агропромисловому виробництві, будь-яке підприємство може матеріалізувати за рахунок використання внутрішніх і зовнішніх резервів, спрямованих на зменшення собівартості продукції та підвищення цін реалізації як у сільськогосподарському виробництві, так і у переробній промисловості [246].

В даний час вважається, що центральною складовою конкурентоспроможності виробництва є науково-технічна складова, яка конкретно втілюється в новому або вдосконаленому продукті, в нових технологіях – виробничих і управлінських, що відповідають новітнім досягненням світового науково-технічного прогресу [247]. Конкурентоспроможність є індикатором ефективного відродження агропромис-

лового виробництва України, його входження у світове господарство як рівноправного в економічному, науково-технічному та інноваційному відношенні партнера.

Класик економічної ринкової теорії А. Сміт писав, що конкуренція – це свого роду «поведінкова» категорія, що означає суперництво індивідуальних продавців і покупців на ринку за вигідніші умови продажу і купівлі [248, 88]. Нині ряд дослідників дотримується точки зору про те, що конкуренція між підприємствами існує тільки за умови, коли жоден із суб'єктів ринкових відносин не має монопольної сили самостійно встановлювати ціни на аграрну продукцію. Конкуренція притаманна товарному виробництву і виявляється у боротьбі між підприємцями на ринку за вигідніші умови виробництва та збуту продукції, одержання найвищого прибутку.

Сучасні економічні процеси, що відбуваються в агропромисловому виробництві України, перспективи зростання його конкурентоспроможності досить неоднозначно оцінюються вітчизняними науковцями [249], що ще раз переконливо підтверджує складний характер трансформаційних перетворень, що відбуваються в аграрній галузі України. Зрозуміло, що глобалізаційні процеси, що відбуваються у світовій економіці загалом та її аграрному секторі, відчутно позначаються на стані агропромислового виробництва України. Водночас, на наше переконання, немає обгрунтованих підстав вважати зовнішній фактор основним, оскільки саме прорахунки в питаннях реформування аграрної галузі України, які були наведені нами у попередніх розділах роботи, висвітлили ті «болючі» точки в реформуванні аграрного сектору еконо-міки, які і призвели до появи проблем, розв'язання яких стало невідкладною задачею як науковців і практичних робітників, так і органів державної влади.

Пояснення цього висновку потрібно шукати в самому сценарії реформування села. Здійснення глибоких перетворень агропромислового виробництва було викликано необхідністю розширення виробництва і поліпшення галузевого балансу. Після реформування (1991-2000 рр.) новостворені агроформування мали розміри від 1 до 5 тис. га, а середній розмір фермерських господарств становив 92,1 га. Проте їхній фінансовий стан був незадовільний і характеризувався низькими і нестабільними темпами розвитку, значна частина цих виробників працювала збитково. Специфікою функціонування агроформувань України було те, що основна їх частка орендувала землю

у великої кількості власників (91,2% сільськогосподарських угідь взято агроформуваннями в оренду), оскільки в результаті проведеної аграрної реформи відбувся процес ділення сільськогосподарських угідь на дрібні частки.

Це суттєво вплинуло на фінансовий стан агроформувань, передусім завдяки значним орендним виплатам. Так, обсяг сільськогосподарської продукції, виданий орендарями власникам земельних паїв в рахунок орендної плати, становив майже 6,6%. Витрати на ці цілі досягали понад 10% виручки і понад 14% всіх сукупних витрат агроформувань. Чинна система оподаткування також не сприяла нарощуванню виробництва та фінансовому оздоровленню агроформувань.

Співвідношення прибутку і податків, що отримували та сплачували агроформування, становило, відповідно, 2,76 і 7,48%, а частка податків у виробничих витратах, відповідно, 6,9 і 8,3% [250]. Рівень оподаткування агроформувань досяг такого рівня, що зробило сільське господарство невивідною сферою вкладення капіталу. Існуюча система оподаткування суб'єктів аграрного виробництва регулює лише виробничу функцію (сферу) діяльності сільських територій і сільського населення, не враховуючи необхідність забезпечення інших важливих функцій, зокрема, соціальних. Тому деградація сільського господарства на частині території України є закономірним наслідком невиваженої, однобічної орієнтації розвитку агропромислового виробництва тільки на збільшення доходів і прибутків від виробництва аграрної продукції.

Теоретично, система оподаткування суб'єктів господарювання аграрної сфери не повинна виконувати деструктивну, руйнівну і гальмівну функцію щодо розвитку сільськогосподарського виробництва, ринковими методами вона повинна сприяти наближенню за якістю та ціною вітчизняної аграрної продукції до кращих світових аналогів. Практично ж, аграрні трансформації, включаючи систему оподаткування, здійснювалися непослідовно і не виважено, вони майже повністю зруйнували матеріально-виробничу, організаційну, управлінську структуру аграрних господарств, не сприяли їх модернізації та адаптації до якісно нових вимог ринкової економіки. Було частково зруйновано інфраструктуру села, припинили роботу численні установи культури, освіти, охорони здоров'я, що поставило під загрозу відтворення і розвиток вітчизняного агропромислового виробництва.

Відомо, що історія розвитку світового сільського господарства переконливо демонструє, що в цій галузі простежується тенденція до інтеграції виробництва, формою вияву якої стало зменшення кількості фермерських господарств і зростання розміру землекористування та обсягів виробництва.

Світові тенденції в розвитку інтеграційних процесів із подальшою концентрацією виробництва не оминули стороною й українську аграрну сферу. В Україні протягом 2012-2016 років 1,3% всіх господарств склали надвеликі агрохолдинги (кожен з яких обробляв більше 20 тис. га), які мали у користуванні близько 30% всіх сільськогосподарських угідь [250]. З одного боку, вони організували високоінтенсивне і високомеханізоване аграрне виробництво з обмеженою кількістю робочої сили, віддаючи перевагу мобільним бригадам найманих працівників, а з іншого боку, практично повністю ігнорували потреби місцевих селян, оскільки реєструвалися переважно у великих містах, до бюджетів яких і сплачували податки.

На наше переконання, однією із проблем підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва України є відмінність інтересів і розбіжність позицій селян, держави і підприємств агропромислового виробництва щодо цілей і механізмів розвитку; а також відсутності у держави чітких планів і розуміння траєкторії (перспектив) такого розвитку. Критичне осмислення цих проблем та їх складності дає підстави зробити висновок про неможливість їх швидкого, однозначного і простого вирішення.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що, з одного боку, необхідно забезпечити продовольчу безпеку країни (див. рис. 4.2) [54], наповнити державний бюджет та місцеві бюджети, а з іншого, створити сприятливі умови для стійкого, поступового відродження аграрної сфери, перевести її на використання нових технологій, сучасних форм ведення виробництва тощо, які б відповідали новим цінностям, вимірам і підходам, адекватним ринковим змінам і викликам сьогодення.

У жорстких умовах глобальної конкуренції найбільший внесок у забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового виробництва може забезпечити тільки швидке впровадження у виробництво нових технологічних інновацій, створених як в Україні, так і залучених з інших країн завдяки міжнародній інтеграції.

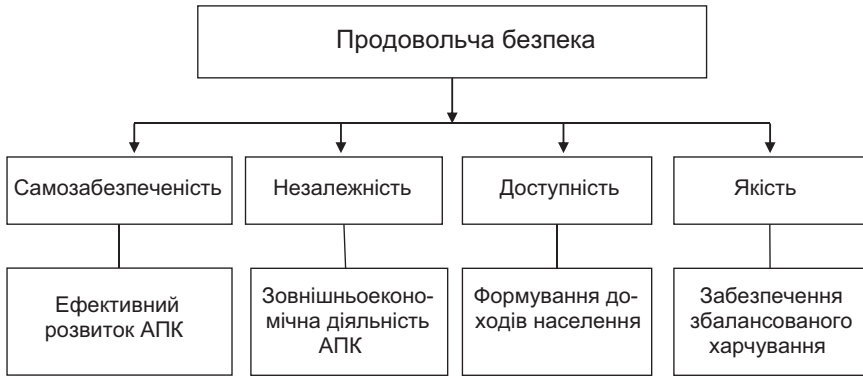

Рисунок 4.2 – Складові продовольчої безпеки в системі агропромислового виробництва

Без зміни макроекономічної ситуації в Україні підвищення конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового виробництва уявляється малоімовірним [252]. Для України це є актуальним завданням, оскільки саме конкуренція повинна сприяти активізації інвестиційної діяльності в аграрній сфері та її інтенсивному розвитку, забезпечувати прискорене впровадження результатів науково-технічного прогресу в аграрне виробництво; конкуренція змушує суб'єктів агропромислового виробництва постійно розробляти нові види продуктів і послуг, які можуть задовольняти потреби ринку, та стимулює використовувати ресурси виробництва найефективнішим способом [253].

На наше переконання, створювати умови для розвитку і підтримки конкурентних переваг підприємств агропромислового виробництва – найголовніше завдання держави. Державна програма підтримки конкурентоспроможності аграрного сектору економіки має бути зорієнтована на вирішення трьох стрижневих проблем:

- створення для підприємств агропромислового виробництва сприятливих передумов для реалізації ними своїх конкурентних переваг;
- пошук і фінансова підтримка потенційно конкурентоспроможних підгалузей і підприємств агропромислового виробництва;
- забезпечення раціонального використання коштів державного бюджету на поетапне реформування тих підгалузей аграрної сфери, які мають реальні конкурентні переваги.

Як було зазначено вище, актуальною залишається проблема подальшого удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку вітчизняного агропромислового виробництва. Більшість дослідників вважає, що в Україні фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва не виконав поставлених завдань щодо підвищення ефективності діяльності АПК, оскільки при формуванні його основних складових (ціноутворення, податкова система, умови інвестування, кредитування тощо) не були враховані особливості та специфіка трансформаційного періоду. Диспаритет цін, надмірні податкові платежі, необґрунтовано високі облікові кредитні ставки, за якими банки надавали суб'єктам аграрної сфери кредити, відсутність відповідного правового захисту іноземних і вітчизняних інвестицій тощо – все це гальмувало (хоча і не зупинило) розвиток аграрного сектору економіки України. Тому, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва України потребує свого подальшого удосконалення.

При цьому йдеться не лише про потребу змінити способи реалізації основних засад цього механізму у практичній діяльності, але й про потребу теоретичних узагальнень з даної проблематики відповідно до викликів і запитів сьогодення.

Водночас, аналіз наукових літературних джерел [16, 35, 36, 50, 66, 68, 158] із досліджуваної проблематики показав наявність значних розбіжностей у визначенні сутності фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. Одні автори розглядають даний механізм як форму реалізації економічної політики держави в аграрній сфері; інші – вважають його окремою самостійною фінансово-економічною категорією; треті – віддають перевагу означенню механізму як методу (інструментарію) фінансово-економічного впливу.

Критичний огляд існуючих наукових розробок виявив, що питанням змісту поняття «фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва» присвячено чимало наукових публікацій, але єдності у підходах його визначення серед науковців не спостерігається.

Так, дуже часто використання дослідниками терміну «механізм» безпосередньо пов'язане із застосуванням ними системного підходу до аналізу стану економіки і фінансів [254]. Нині в економічній літе-

ратурі переважають два основних підходи або напрями до розуміння цього поняття.

За першим напрямом механізм – це організація і налагодження роботи економіки і фінансів [255], з чого випливає, що «механізм» є важливою складовою частиною управління (менеджменту). В [42, 256] зазначається, що «механізм управління» – досить часто згадувана економічна категорія, значення якої однозначно ще не визначено. Найбільш поширеним є означення, що під механізмом управління розуміється система принципів, правил, нормативів і процедур, які визначають порядок та зміст управлінської діяльності. Сприйняття механізму управління як системи характерне для системного аналізу, який використовує даний підхід як базу для дослідження. В результаті аналізу вищевказаних означень можна зробити висновок, що механізм управління економічною системою – це складна ієрархічна система, яка визначає відповідно до прийнятої методології управління внутрішній устрій, порядок формування та функціонування існуючої системи управління.

Другий підхід – це розуміння механізму як засобу зовнішнього впливу держави на економіку та суспільство, а підприємств – на економічні результати їх діяльності [257]. Саме цей підхід, на нашу думку, заслуговує на увагу, оскільки: а) економіка не може успішно розвиватися без втручання держави; б) управління будь-яким господарством неможливе без відповідного механізму; в) без адекватного механізму, який би був орієнтований на досягнення високих цілей і завдань, не можна вивести національну економіку та її галузі «на траєкторію сталого розвитку» [258].

В даний час в економіці діють різні види механізмів: господарський, фінансово-економічний, кредитний, валютний, ціновий, ринковий, грошовий, організаційний, координаційний, бюджетний, мотиваційний, страховий тощо.

Провідне місце в структурі господарського механізму займає фінансово-економічний механізм [259], оскільки він є основою для індикативного планування; базою ціноутворення; підставою для змін у нормативних документах фінансового характеру. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва – це органічна частина господарського механізму, тому його дослідження і удосконалення вимагає застосування системного підходу. Наприклад, не можна вдосконалювати окремі елементи фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромисло-

вого виробництва без урахування механізму ціноутворення. Зміна організаційної структури господарського механізму неминуче зумовлює кількісні та якісні зміни у фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва тощо.

На макрорівні фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва є складовою частиною єдиної фінансово-економічної системи, яка охоплює сферу економіки та фінансів на макро- і мікрорівнях (це об'єкт фінансово-економічної системи); сукупність фінансово-економічних органів та інституцій (це суб'єкт фінансово-економічної системи); безпосередньо фінансово-економічний механізм (це засіб взаємодії суб'єкта й об'єкта у фінансовій системі). Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва стимулює весь процес виробництва, розподілу, обміну і споживання аграрної продукції. Він повинен забезпечити найсприятливіші умови дії об'єктивних економічних законів ринку.

Всі елементи фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва повинні бути конкретними, дієвими, погодженими між собою. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва розробляють суб'єкти фінансово-економічної системи для реалізації ухваленої державою фінансово-економічної політики. Відповідно, при розробці фінансово-економічної політики необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів і закономірностей.

Деякі науковці вважають, що найбільшою вадою вітчизняних і зарубіжних дослідників [169, 197, 244] у визначенні поняття фінансово-економічного механізму є відсутність його тісного взаємозв'язку з фінансово-економічною політикою, яка проводиться державою на даному історичному етапі розвитку, а також відсутність у його складі окремих груп елементів. Так, деякі економісти у визначеннях не враховують такий важливий елемент фінансово-економічного механізму, як фінансові важелі. Інші дослідники у тлумаченні фінансово-економічного механізму використовують тільки фінансові важелі, але не згадують про фінансово-економічні методи.

Низка науковців взагалі не згадує про фінансові важелі і фінансово-економічні методи, а замінює їх «системою управління фінансами». Дехто [244] ув'язує систему управління фінансами лише з використанням фінансових методів. Крім того, в наведених визначеннях фінансово-економічного механізму немає згадки про джерела, що за-

безпечують можливість використання фінансово-економічних методів і фінансових важелів. Тобто, щоб фінансово-економічний механізм стимулювання справно працював, потрібно забезпечити його відповідними правовими, нормативними, інформаційними документами, а без цього наміри застосувати передові фінансові важелі та фінансово-економічні методи приречені на невдачу.

Аналізуючи стан фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, можна зробити висновок, що його дія не призвела до суттєвого зростання аграрного сектору економіки України. Основними причинами цього є [197, 260]:

- погіршення доступу сільського населення до отримання базових соціальних та інших послуг;
- слабка інституціональна забезпеченість, а саме: недостатній рівень людського і соціального капіталу сільських громад; слабкість місцевого самоврядування (у т.ч. його фінансової й організаційної бази); практична відсутність національної системи управління сільським розвитком;
- звуженість сфери економічної діяльності в сільській місцевості, що спричиняє низький рівень зайнятості й трудову міграцію населення. Практично для кожного другого зайнятого сільського жителя єдиним місцем праці став неформальний сектор економіки, передусім особисте селянське господарство. Останнє ж через техніко-технологічну відсталість і фактичну виключеність із системи державного регулювання стало нецікавим як сфера діяльності для осіб активного працездатного віку;
- відносна бідність сільського населення. Рівень добробуту сільського населення залишається нижчим порівняно з міськими жителями, а низький рівень платоспроможного попиту, у свою чергу, є однією з причин занепаду сфери обслуговування.

Слід також підкреслити, що фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва невіддільний від фінансово-економічної політики держави [260]. Якою є фінансово-економічна політика держави, таким є і механізм її реалізації. Отже, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва – це система визначених фінансово-економічною політикою держави фінансово-економічних методів і фінансових важелів, які використовують у своїй діяльності держава

і підприємства за відповідного правового, нормативного та інформаційного їх забезпечення [261].

Подальший розвиток аграрного сектору економіки України потребує створення нового фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, використання якого дозволило б розв'язати такі актуальні задачі:

а) за допомогою засобів регуляторної політики сформувати сприятливі умови для створення і функціонування малих підприємств у сільській місцевості в позааграрних видах діяльності;

б) у процесі реалізації державної аграрної політики спрямовувати дедалі більшу частину державної підтримки аграрного сектору на розвиток конкурентоспроможного малого і середнього підприємництва в сільському господарстві, нарощування людського капіталу аграрного сектору, диверсифікацію доходів виробників сільськогосподарської продукції, підтримку екологічних заходів і природоохоронної діяльності;

в) у процесі вдосконалення міжбюджетних відносин забезпечити наповнюваність місцевих бюджетів податковими надходженнями, достатніми для повноцінного виконання на сільських територіях основних функцій самоврядування;

г) у межах регіональної політики забезпечувати випереджувальний розвиток сільської інженерної та соціальної інфраструктури;

д) цілеспрямовано формувати сприятливе інституційне середовище для розвитку сільських територій, створювати умови для того, щоб сільські жителі активніше брали участь у розв'язанні проблем своїх громад, а також в обговорення і прийнятті загальнодержавних рішень.

Запорукою успішного функціонування фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва є суттєве гальмування розвитку на продовольчому ринку інфляційних процесів, для чого необхідно [262]:

а) удосконалити податкову систему в напрямі досягнення оптимальних пропорцій між прямими і непрямими податками, а також щодо розподілу непрямих податків за товарними групами. Доцільно звести до мінімуму податкову складову у споживчій ціні для товарів першої життєвої необхідності – неелітарного продовольства та ліків;

б) стримувати зростання цін виробників сільськогосподарської сировини і продовольства, яке викликане інфляцією витрат. Для цього державну підтримку сільського господарства слід переорієнтувати з методів, які збільшують прибутки агровиробників за рахунок зростан-

на виручки (цінові надбавки і дотації), на методи, що забезпечують зростання прибутків шляхом здешевлення виробничих витрат. Прикладом механізму стримування інфляції витрат є державна програма здешевлення кредитних ресурсів, що надходять в аграрний сектор економіки. Такий механізм доцільно поширити на всю сукупність товарів, які купують працівники сільського господарства;

в) у випадку, коли темпи інфляції на продовольчому ринку будуть надто високими, що найбільш небезпечно для малодохідних соціальних груп населення із високою часткою продовольчих витрат у сімейних бюджетах, запровадити державну програму адресної продовольчої допомоги. Досвід реалізації таких програм свідчить про їхню ефективність і політичну популярність.

Таким чином, фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва не можна розглядати тільки з позиції об'єктивних чинників, оскільки в його розробці беруть також участь і суб'єкти фінансово-економічної системи з метою забезпечення реалізації державної аграрної політики. Відповідно, при розробці державної аграрної політики необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку аграрної галузі.

Складовою частиною управління розвитком аграрної галузі є діагностика фінансово-економічного механізму стимулювання агропромислового виробництва. Проведення діагностики потребує використання певної сукупності внутрішньої та зовнішньої інформації стосовно результатів і перспектив фінансово-економічного розвитку агропромислового виробництва. Ця функція управління є дуже важливою, оскільки від використання тих чи інших джерел інформації залежить її повнота та достовірність, вибір методів дослідження, коректність діагностичного висновку [61].

Набір діагностичних показників не має бути широким, оскільки це значно ускладнить розрахунки, збільшить час проведення діагностики, спричинить наявність математичної погрішності, а отже, може привести до викривлених висновків.

Відібрані для діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва критерії та показники повинні відповідати певним вимогам. Вони мають бути: а) достовірними і детальними, тобто правдиво відображати реальний фінансово-економічний стан агропромислового виробництва; б) специфічними, тобто відображати специфіку функціонування агро-

промислового виробництва; в) масштабними, тобто характеризувати всі функціональні напрями даного механізму; г) порівнянними, тобто узятими за один і той же період часу. При проведенні діагностики особливу увагу слід приділити коливанню обраних показників у часі.

Проведена діагностика механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва свідчить про результати його діяльності в даний момент часу. Окрім того, потрібно займатися моніторингом, тобто постійно відстежувати зміни фінансових та економічних показників діяльності підприємств агропромислового виробництва. Наприклад, систематичний моніторинг бухгалтерської звітності дає змогу вчасно звернути увагу на зміни в основних статтях балансу (передусім, у доходах) або на зміни його структури (передусім, на користь пасивів). Моніторинг, зазвичай, здійснюється методом сканування, тобто систематичним повторенням моментної діагностики певних ознак і характеристик. Наприклад, доцільно щомісяця розраховувати показники рентабельності та прибутковості, ліквідності активів і порівнювати їх із певними сигнальними орієнтирами й індикаторами.

Сканування дає можливість відокремити інформацію, що може свідчити про настання кризи агропромислового виробництва, від так званих «фонових шумів» – коливань окремих фінансово-економічних показників, що зазвичай викликані об'єктивними причинами, наприклад, дією сезонних чинників, національними або релігійними традиціями (святами) тощо. Подібні коливання не спричиняють за собою виникнення кризового стану, є прогнозованими і очікуваними.

На наш погляд, діагностику фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва доцільно здійснювати за такими основними етапами, наведеними на рис. 4.3. Алгоритм проведення діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва передбачає детальний аналіз статистичної, бухгалтерської, фінансової звітності, розрахунок показників, які обрані для діагностики, визначення тенденцій зміни основних показників агропромислового виробництва, підготовку відповідних висновків тощо.

Значення діагностики полягає також і у тому, що показники прибутку, виробленої та реалізованої продукції, середньорічної (квартальної) вартості основних і обігових засобів, власного капіталу тощо можна використовувати для характеристики ділової активності керівництва (менеджменту) агропідприємства. Такі показники можуть роз-

роблятися аграрними підприємствами самостійно або за їх замовленнями спеціалізованими фірмами [263].

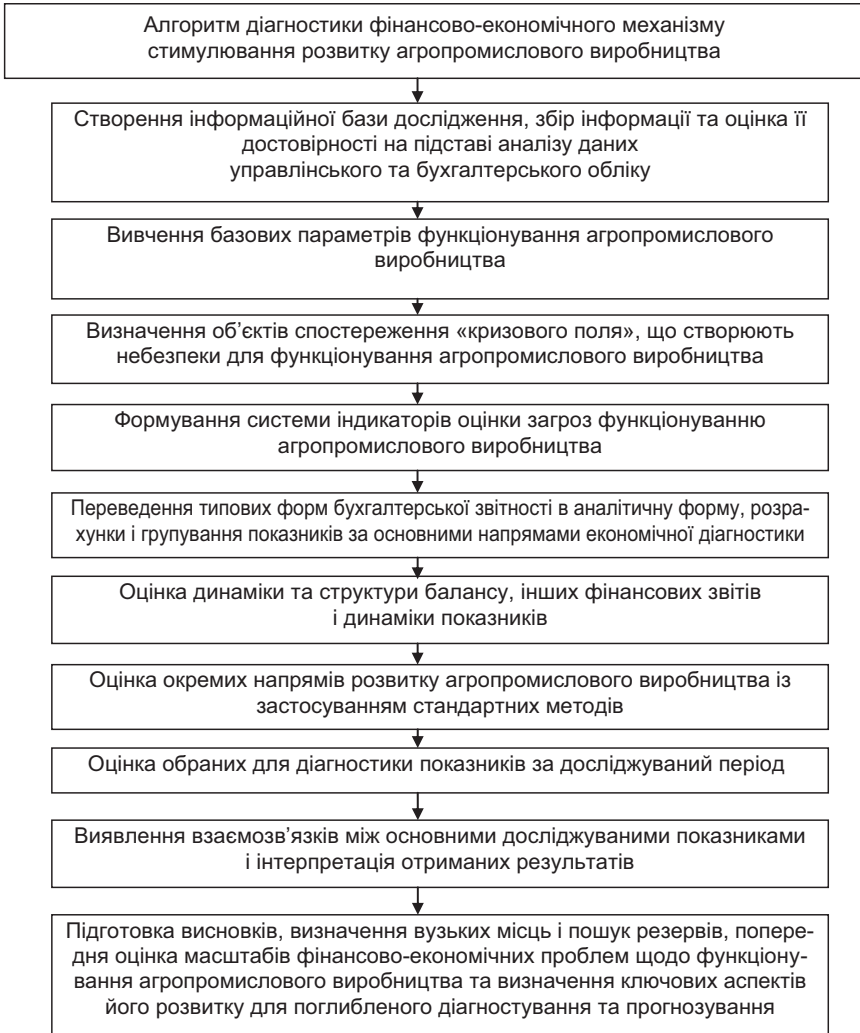

Рисунок 4.3 – Алгоритм діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Так, за різними оцінками, для забезпечення нормального ходу виробничого процесу у рослинництві поточний дефіцит обігових коштів становить 45–60 млрд грн, а у тваринництві – 40–45 млрд грн. [244]. Розрахунки підтверджують, що фінансування виробничої й інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств здійснюється на 75–80% за рахунок власних джерел, на 6–9% – за рахунок фінансових ресурсів державного та місцевих бюджетів та на 10–15% – за рахунок кредитних ресурсів комерційних банків. Разом з тим, для гарантування розширеного відтворення агропромислового виробництва на мінімально прийнятному рівні обсяги інвестицій в агропромисловий комплекс в найближчі 5 років повинні досягти 150–240 млрд грн, однак три чверті з них в даний момент часу не мають реальних джерел фінансування.

На сьогодні, структура джерел формування фінансових ресурсів підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом, складається із вну-трішніх джерел і нерозподіленого прибутку (60%); банківських кредитів (20%); внесків власників або випуску нових акцій (13%); кредитів, наданих іншими товаровиробниками (5%); інших джерел (2%). Останнім часом помітною стала тенденція до зростання валової доданої вартості, створеної в аграрному виробництві [244], обсяг якої за 2005–2016 роки зріс у 4,9 рази.

Разом з тим, потрібно констатувати, що фінансове забезпечення розвитку агропромислового виробництва не є достатнім. Так, протягом 2010–2016 років 62,2% сільськогосподарських підприємств мали виручку від реалізації аграрної продукції та послуг в обсягах, що не перевищували 5 млн. грн. При цьому рентабельність сільськогосподарського виробництва для даної групи підприємств коливалася від –5,9% до +16,9%, а її середньозважене значення становило близько 8% (див. табл. 4.1). На їхню частку припадало лише 13,9% від загального обсягу реалізації продукції. Це свідчить про низький фінансово-інвестиційний потенціал більшості підприємств аграрного сектору і непривабливість їх для кредиторів та інституційних інвесторів.

Слід також зазначити, що зростання обсягів бюджетного фінансування агропромислового комплексу спостерігалось тільки до 2008 р., коли Україна набула членство у Світовій організації торгівлі. Тоді за різними каналами держава виділила агропромислового комплексу 11,2 млрд грн. Після вступу до СОТ обсяг державної підтримки сільськогосподарських підприємств у 2009 і 2010 рр. було скорочено до

8,2 млрд грн. Україна значно поступається за обсягами державної підтримки агропромислового виробництва сусіднім країнам: країнам ЄС – у 21 раз, Чехії – у 20 разів, Латвії – у 7,7 разів, Російській Федерації – у 2,4 рази.

Таблиця 4.1 – Рентабельність сільськогосподарського виробництва, %

Вид продукції	Роки							Відхилення 2016 до 2012 рр. +/-
	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*	
Уся продукція сільського господарства	21,1	27,0	20,5	11,2	25,8	37,1	37,4	16,9
продукція рослинництва	26,7	32,3	22,3	11,1	29,2	30,1	44,4	22,1
зерно	13,9	26,1	15,2	1,5	25,8	42,6	37,8	22,6
насіння соняшнику	64,7	57,0	45,8	28,5	36,5	78,4	63,0	17,2
цукрові буряки (фабричні)	16,7	36,5	15,7	2,7	17,9	27,7	24,3	8,6
картопля	62,1	17,7	-21,5	23	9,2	24,6	-3,2	18,3
овочі відкритого ґрунту	23,5	9,9	-6,8	7	16,7	32,0	19,7	26,5
продукція тваринництва	7,8	13,0	14,3	11,3	13,4	15,2	7,7	-6,6
м'ясо великої рогатої худоби	-35,9	-24,8	-29,5	-43,3	-35,9	-16,9	-24,8	4,7
м'ясо свиней	-7,8	-3,7	2,0	0,2	5,6	12,6	-4,5	-6,5
м'ясо вівець та кіз	-29,5	-39,6	-40,0	-42,8	-52,2	-26,6	-35,2	4,8
м'ясо птиці	-4,4	-16,8	-7,2	-10	-15,4	-5,4	5,0	12,2
молоко	17,9	18,5	2,3	13,6	11,0	12,7	18,2	15,9
яйця	18,6	38,8	52,6	47,6	58,8	60,39	0,5	-52,1

* (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)

Суттєвим недоліком існуючої системи бюджетного фінансування є нерівномірність розподілу коштів по окремих часових періодах – левова їх частина виділяється в останні місяці року, коли основна частина сільськогосподарських операцій вже завершена [264]. Крім того, фактичне фінансування агропромислового виробництва здійснюється в набагато менших обсягах ніж передбачено відповідними державними програмами. Кількість державних програм підтримки розвитку аграрного виробництва також є невиправдано великою, що призводить до розпорощення обмежених ресурсних можливостей бюджетів різних рівнів [265].

Таким чином, на основі проведеної діагностики розвитку вітчизняного агропромислового виробництва протягом 2010-2016 років та аналізу отриманих при цьому результатів можна констатувати наявність таких тенденцій: а) відбулося зменшення валюти балансу на кінець звітного періоду порівняно з його початком; б) присутня негативна динаміка окремих фінансових та економічних показників агропромислового виробництва; в) існує перевищення позичкового капіталу над власним і збільшення темпів його зростання порівняно з темпами зростання власного капіталу; г) існують значні коливання темпів приросту дебіторської і кредиторської заборгованості; д) відбулося зменшення частки власних обігових коштів понад 10%.

Підсумовуючи результати проведеної діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, можна констатувати наступне: існуючий фінансово-економічний механізм стимулювання не вирішує актуальних питань розвитку агропромислового виробництва ні в короткотерміновій, ні в довгостроковій перспективі, що свідчить про необхідність його суттєвої трансформації. Розвиток вітчизняного агропромислового виробництва стримується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, найбільш суттєвими серед яких є: низька ефективність аграрного виробництва; обмежений доступ агропідприємств до фінансово-кредитних ринків; нерозвиненість фінансово-кредитної інфраструктури, орієнтованої на обслуговування аграрного виробництва; низький рівень антимонопольного захисту та дисфункціональність цінового механізму; недостатній рівень державної фінансової підтримки дрібних та середніх аграрних товаровиробників.

Тому ключовими напрямками розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, на наше переконання, повинні бути:

- активізація державної аграрної політики та її фінансової складової;
- стимулювання концентрації агропромислового виробництва;
- посилення антимонопольного захисту підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом;
- формування і розвиток спеціалізованої фінансової інфраструктури, орієнтованої на обслуговування підприємств агропромислового комплексу;
- розвиток і вдосконалення механізму та системи стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Проведена нами діагностика фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва створює необхідне аналітичне підґрунтя для формування державної політики розвитку аграрної галузі та визначення типу її стратегії (оборонної, імітаційної чи наступальної), дає можливість розробити перелік обґрунтованих заходів для розвитку агропромислового виробництва, що є запорукою успішного розв'язання стратегічних завдань розвитку аграрної галузі України.

Наведений алгоритм діагностики фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва дає можливість чітко структурувати процес дослідження, виокремити об'єкти окремих етапів діагностики та завдання, які потрібно при цьому розв'язати, надає користувачам результатів проведеної діагностики (державним органам, власникам земельних паїв, інвесторам, санаторам, кредиторам, аграрним підприємствам тощо) об'єктивну і повну інформацію для обґрунтування вибору стратегії і тактики розвитку аграрної галузі загалом та окремих агропідприємств, сприяє визначенню короткострокових та стратегічних завдань, прийняттю відповідних управлінських рішень та реалізації необхідних заходів з розподілу ресурсів, удосконалення організаційних структур управління агропромисловим виробництвом на рівні держави, регіону та конкретного агропідприємства.

4.2. Податкове навантаження та його вплив на розвиток агропромислового виробництва в Україні

В даний час в галузях агропромислового виробництва України склалася ситуація, за якої високе податкове навантаження стало однією із стрижневих причин, яка послаблює конкурентоспроможність вітчизняних виробників аграрної продукції і негативно впливає на ефективність їхньої господарської діяльності. І проблеми полягають тут не тільки і не стільки у високих податкових ставках, скільки у нерівномірності податкового навантаження. Тому задача розробки справедливого регуляторного механізму щодо вирівнювання податкового навантаження між усіма платниками податків виробників аграрної продукції є край важливою та актуальною. Загострення даної проблеми спричинила та обставина, що при розробці податкового законодавства не обґрунтовано була обрана база для розрахунків, оскільки податок на прибуток, що його сплачували прибуткові аграрні підприємства, визначався фінансовими результатами діяльності економічних суб'єктів всіх галузей агропромислового виробництва, рентабельність яких, як відомо, суттєво відрізняється.

Проблематика податкового навантаження та його вплив на економічну активність і доходи економічних суб'єктів агропромислового виробництва є предметом поглиблених досліджень багатьох науковців. Нині система оподаткування суб'єктів агропромислового виробництва в Україні вийшла на стадію пошуку оптимального поєднання структури податків, співвідношення податкового навантаження на виробництво продукції, її переробку і реалізацію. Оскільки різні підкомплекси аграрної галузі, що виробляють продукцію (зерно, м'ясо, молоко й ін.), мають неоднаковий рівень рентабельності, то, на нашу думку, при розробці податкового законодавства доцільно використовувати диференційований підхід до встановлення видів, кількості податків та розміру їх ставок залежно від результатів діяльності основних галузей агропромислового виробництва.

В Україні рівень податкового навантаження на агропромислове виробництво оцінюється по-різному. Одні експерти вважають, що оподаткування цього сектору економіки є надто обтяжливим []. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, тому більшість аграрних підприємств можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

З іншого боку, в міжнародній практиці для оцінки рівня податкового навантаження використовують податковий коефіцієнт, розрахований як відношення суми всіх сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування на соціальне страхування, до ВВП країни у ринкових цінах [267]. Якщо провести відповідні розрахунки, то вийде, що за цим критерієм рівень оподаткування в Україні є досить низьким. Вітчизняні ж суб'єкти господарювання, що займаються агропромисловим виробництвом, розглядають питання розміру податкового навантаження в площині порівняння його зі своїми «витратами та доходами» у тіньовому секторі економіки [268].

Переважна більшість дослідників вважає, що вітчизняні товаровиробники аграрної продукції надають перевагу веденню саме нелегальному агропромислового бізнесу, і це практично не залежить від тиску на них з боку діючої системи оподаткування. Серед видів податків, що більш-менш впливають на результати роботи підприємств агропромислового виробництва є сплата фіксованого сільськогосподарського податку, який характеризує податкове навантаження в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. При цьому встановлено, що збільшення ваги цього податкового тягаря на 1% призводить до зниження рівня рентабельності агропідприємств на 0,55% [269].

Встановлене в будь-якій країні податкове навантаження на суб'єктів господарювання та населення можна визначити як договір між суспільством і державою: платники податків сплачують до державного та місцевих бюджетів частину своїх доходів, а держава належним чином виконує свою частину зобов'язань – забезпечує платників податків певними суспільними благами. Отже, можна виокремити дві основні моделі такої угоди.

Сутність першої моделі полягає у тому, що економічні суб'єкти сплачують до бюджетів невисокі податки – в обсягах близько 30% своїх доходів і отримують невеликі послуги від держави. Згідно з другою моделлю (загальноєвропейською), економічні суб'єкти сплачують до бюджетів досить великі податки (60 або 70% від своїх доходів) [270], однак за це вимагають від держави надання широкого спектру послуг високої якості. В Україні ж в даний час спостерігається доволі невдале поєднання зазначених вище моделей: значне податкове навантаження та невеликий спектр державних послуг і гарантій.

Якщо не враховувати психологічні чинники проблеми ухилення від сплати податків, то тут чітко відслідковується така тенденція:

оскільки зазначені вище складові суспільної угоди між платниками податків і державою розбалансовані, то платники податків, порушуючи закон, починають ухилятися від сплати податків. При цьому підраховано, для того, щоб мати рівень рентабельності виробництва у 30%, податковий тиск на величину створеної доданої вартості повинен складати 36%, а розмір податкової ставки в загальній сумі доходів агропромислового підприємства повинен становити 0,095% [270].

Однією з важливих складових оптимізації системи оподаткування агропромислового виробництва є посилення її позитивного впливу на формування платоспроможних суб'єктів аграрного ринку і всієї аграрної ринкової інфраструктури, формування сприятливого інвестиційного клімату в аграрній галузі, створення конкурентного середовища як механізму реалізації найефективніших господарських рішень в аграрному секторі економіки. Податкова система має бути повернута до агропромислового виробництва, стимулюючи його зростання і підвищення ефективності, а також не створюючи при цьому антистимулів для економічних суб'єктів аграрного ринку.

Як вже зазначалося вище, недосконалість існуючої в Україні податкової політики, з одного боку, гальмує підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва, з іншого боку, знижує цінову доступність продовольства для широких верств населення, підсилюючи тим самим бідність і соціальне розшарування суспільства. В результаті, на початку XXI століття частка витрат родинних бюджетів на придбання продовольства досягла в середньому 60–65% при 12–20% в економічно розвинутих країнах. Низька економічна ефективність агропромислового виробництва, значний імпорт продовольства в нашу країну активізували наукову дискусію щодо пошуку напрямів гармонізації податкової політики та застосування більш ефективних податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва [167].

Складність розв'язання даної проблем полягає в тому, що податкова політика та застосування податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, з одного боку, повинні забезпечити наповнення державного та місцевих бюджетів усіх рівнів, а з іншого боку, забезпечити стійкий та сталий розвиток агропромислового виробництва.

Оподаткування за ринкових умов є одним із найважливіших фінансових методів, використовуючи який держава може досягти бажаного

них результатів. Його застосовують з найдавніших часів, а точніше – з появою держави., але при цьому потрібно пам'ятати, що податки є дуже «небезпечним» інструментом у розпорядженні держави.

«Без наукової концепції податкової політики, – зазначає О.Д. Василик, – вони (податки) можуть перетворитися на гальмо економічного розвитку. Концепція податкової політики держави має містити обґрунтовані висновки про вплив оподаткування на результати господарської діяльності підприємств і організацій, обсяг, напрями і характер інвестицій, розмір і структуру фонду споживання, галузеву і територіальну структуру економіки» [271].

Податкова політика повинна бути гнучкою, оптимально пов'язувати інтереси держави з інтересами товаровиробників та пересічних платників податків [272]. Для досягнення якнайбільшої ефективності оподаткування варто спиратися на принципи його побудови, найважливішими з яких є стимулювання підприємницької, виробничої та інвестиційної діяльності.

У кожній конкретній ситуації держава повинна знаходити ефективні податкові рішення, які б задовольняли всіх потенційних платників податків і саму державу. В окремих випадках держава може запроваджувати для певних сфер господарської діяльності податкові пільги або навпаки відмінити їх. Досвід показує, що запровадження в Україні великої кількості податків, а також завищення ставок для окремих видів податків (наприклад, ПДВ, податок на прибуток, прибутковий на доходи фізичних осіб, податок на пенсії тощо) призвів до згортання підприємницької ініціативи, зменшення платоспроможного попиту населення тощо, що негативно вплинуло на розвиток агропромислового виробництва.

Особливо загострилася ситуація в оподаткуванні із застосуванням такого принципу як «рівність». Недотримання на практиці цього принципу порушило класичні вимоги до оподаткування, закладені ще А. Смітом [273]. Розглядаючи водночас і наступний принцип – принцип «соціальної справедливості» – можна також констатувати про суттєві викривлення у його використанні, оскільки А. Сміт вважав, що «громадяни кожної держави повинні брати участь у підтримці своєї держави по можливості та відповідно до доходів, які вони одержують під охороною держави» [248, 274].

Тривалий час в Україні нехтували також таким важливим принципом оподаткування як «стабільність», який передбачав забезпечення

незмінності податків і зборів та їхніх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року. Протягом 1992–2000 років надто часто змінювалися кількість і ставки податків.

Низка фахівців вважає, що через різні об'єктивні та суб'єктивні причини не завжди був дотриманий принцип економічної обґрунтованості, за яким запровадження податків, зборів і інших обов'язкових платежів повинно здійснюватися на підставі аналізу показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей платників податків з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджетів всіх рівнів з їх доходами [275]. В результаті, оподаткування аграрної сфери в Україні досягло такого рівня, що агропромислове виробництво стало не вигідною сферою вкладення капіталу, а це спричинило уповільнення темпів його розвитку.

Ще раз наголошуємо на тому, що система оподаткування суб'єктів агропромислового виробництва в Україні перебуває на стадії пошуку оптимальної кількості видів податків та розміру їх ставок, а також знаходження оптимального співвідношення між податковим навантаженням на виробництво аграрної продукції, її переробку і реалізацію. Оскільки різні підкомплекси агропромислового виробництва, що виробляють різну аграрну продукцію (зерно, м'ясо, молоко й ін.), мають неоднаковий рівень рентабельності, то, як нами було зазначено вище, при розробці податкового законодавства доцільно використовувати диференційований підхід до встановлення видів, кількості податків та розміру їх ставок залежно від результатів діяльності основних галузей агропромислового виробництва, а також від задач, яких ставить перед собою держава в питанні розвитку агропромислового комплексу країни.

Як стверджують фахівці, досить високий рівень оподаткування підприємств агропромислового виробництва в Україні є характерною ознакою певної фінансової кризи, що охопила дану галузь. Це викликає необхідність дослідження взаємозв'язку між темпами розвитку аграрної галузі, частиною податкових надходжень до бюджету та структурою податків, що дасть змогу точніше встановити вплив податкової системи на розвиток економічної ситуації в аграрній галузі. Для визначення ефективності дії податкових важелів на розвиток економічної системи зазвичай використовують відповідні індекси і показники, одним із яких є коефіцієнти еластичності податкових надходжень.

Як відомо, коефіцієнт еластичності податкових надходжень характеризує відношення відносних змін їх обсягу за чинної податкової системи, яка залишається незмінною щодо відносної зміни бази оподаткування, до відносної зміни ВВП за той же період. Якщо коефіцієнт еластичності вищий за одиницю, то система доходів є еластичною, тобто зміни в обсязі надходжень до бюджету відбуваються вищими темпами, ніж зміни в обсязі валового внутрішнього продукту. Якщо коефіцієнт еластичності податкових надходжень нижчий за одиницю, то зміна в обсязі валового внутрішнього продукту не впливає на зміну обсягу доходів до бюджету держави або це відбувається набагато повільніше. Еластичність доходів бюджету залежить від двох чинників: еластичності кожного податку, який входить до системи оподаткування, і питомої ваги цього податку в загальному обсязі надходжень. Проведені розрахунки показують, що після 2012 року коефіцієнт еластичності податкових надходжень є меншим за 1.

Важливою якісною характеристикою податкової системи є тягар оподаткування, хоча і немає загальноприйнятої методики його обчислення. Існують різні показники, які в непрямій формі можуть давати уявлення про тягар оподаткування. Серед цих показників найбільш широко використовується відношення всіх стягнутих з платників податків до обсягу отриманого валового внутрішнього продукту. Іноді даним показником виступає сума всіх платежів, що їх виплачують платники податків. На нашу думку, показники ефективності податкових важелів можна розділити на дві групи: загальні та часткові, які наведено на рис. 4.4.

Знову ж таки зазначимо, що в Україні рівень податкового навантаження оцінюється по-різному. Майже всі експерти вважають, що він є несприятливим, а оподаткування реального сектору економіки надто обтяжливе [266]. Воно гальмує процеси економічного відтворення, а економічні суб'єкти агропромислового виробництва можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

Податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва не повинні виконувати деструктивну, руйнівну і гальмуючу функцію щодо агропромислового виробництва, а навпаки, бути ринковими методами стимулювання його стійкого розвитку і наближення аграрної продукції за якістю та ціною до кращих світових аналогів. На наш погляд, необхідно зберег-

ти пільговий режим оподаткування агропромислового виробництва для виходу його з системної кризи. Однак він повинен мати диференційований характер, і виконувати, передусім, стимулюючу роль щодо зниження енергоємності аграрного виробництва. Тільки після того, як будуть досягнуті позитивні та стабільні результати, пов'язані з нарощуванням обсягів виробництва агропромислової продукції та підвищенням рівня його рентабельності до рівня не нижче 35–40%, можна переглядати підходи до формування нової системи оподаткування [270].

Рисунок 4.4 – Показники ефективності податкових важелів

Окрім цього, актуальною є необхідність формування ефективних механізмів транспарентного (прозорого) оподаткування агропромислового виробництва з метою припинення ухилянь від сплати податків. Принцип «податки повинні платити всі» має бути визначальним і непорушним для всіх суб'єктів агропромислового виробництва. Такий підхід до перебудови податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання агропромислового виробництва забезпечить його подальший розвиток, сприятиме підвищенню техніко-технологічного рівня аграрного виробництва і позитивно відіб'ється на розвитку сільських територій.

4.3. Бюджетні важелі стимулювання розвитку агропромислового виробництва та система його страхового захисту

В даний час в Україні суттєво загострилася проблема подальшого удосконалення механізму формування і застосування бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання агропромислового виробництва, що пояснюється, зокрема, не тільки недоліками в його функціонуванні, але і стрімким розвитком глобалізаційних та інтеграційних процесів. Наявний в Україні досвід функціонування аграрної сфери, її здобутки та недоліки є переконливим доказом цього. Причому мова йдеться не лише про потребу змінити способи реалізації основних засад застосування у практичній діяльності бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, але й про потребу теоретичних узагальнень з даної проблематики відповідно до нових економічних реалій та трансформацій, в яких функціонує вітчизняний аграрний сектор.

Необхідність теоретичного обґрунтування нових підходів та принципів формування та реалізації бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва відповідно до викликів і вимог сучасного етапу розвитку аграрного сектору економіки, потреба у визначенні напрямів бюджетного фінансування для прискорення економічного розвитку аграрної сфери визначили актуальність поглибленого дослідження цих питань.

Розробка ефективних бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які б сприяли досягненню компромісу інтересів між усіма учасниками аграрного ринку, завжди посідало одне із ключовим місць в економічній науці та практиці. «Вироблення бюджету, – як підкреслював директор бюджетного фонду США Моріс Стане, – є мистецтво рівномірного розподілу розчарувань» [275].

В іншому разі бюджетні важелі можуть перетворитися в активне знаряддя руйнування економічного потенціалу агропромислового виробництва. Протягом тривалого періоду саме таким знаряддям і були в Україні бюджетні важелі, що складали фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва. І чим довше вони будуть застосовуватися тільки як інструмент реалізації фіскальних інтересів певних аграрних формувань замість того,

щоб настійливо шукати компроміс між економічними інтересами виробників аграрної продукції і суспільства, тим наочніше буде виявиться невідповідність між цілями бюджетних важелів, засобами їхнього досягнення та отриманими при цьому результатами. В даний час нові, ефективні бюджетні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва повинні посісти провідне місце у визначенні темпів і напрямів розвитку аграрного сектору економіки України. Саме вони відображають реальний фінансовий потенціал держави, її фінансові можливості, фокусують грошові кошти, кредитні, податкові, цінові, амортизаційні, інвестиційні механізми тощо, що безпосередньо впливають на розвиток аграрної сфери [277].

В даний час застосування бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва здійснюється за двома напрямками: а) у формі впровадження механізму дії ринкових стимулів (регулювання цін, надання субсидій та дотацій, а також пільговий режим оподаткування) та б) як цільове бюджетне фінансування програм і заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектору економіки.

Як відомо, теоретично державна підтримка аграрної сфери в Україні містить «бюджетне фінансування програм і заходів, спрямованих на розвиток галузі, пільговий режим оподаткування, часткову компенсацію процентних ставок за користування кредитами комерційних банків, списання безнадійної заборгованості перед бюджетом і соціальними фондами» [277].

До 2015 року бюджетне фінансування аграрної сфери регулювалося Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року та Угодою про сільське господарство, укладеною з СОТ під час Уругвайського раунду [278]. Основні напрями удосконалення бюджетного фінансування, визначені Державною цільовою програмою, передбачали:

- обґрунтування критеріїв розподілу бюджетних коштів;
- забезпечення рівного доступу агроформувань до бюджетних коштів та ефективності їх використання шляхом запровадження програмно-цільового методу;
- пріоритетність фінансування наукових розробок;
- підготовку кадрів;
- розвиток соціальної сфери села і сільських територій;

- запровадження системи контролю якості та стандартизації продуктів харчування;
- проведення моніторингу бюджетних програм і скасування неефективних.

Водночас, принципи і правила СОТ були зорієнтовані на максимальну лібералізацію торгівлі, усунення бюджетного фінансування та захисту національних виробників. Таким чином, виникла одна з ключових суперечностей членства України у СОТ: між необхідністю бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва та лібералізацією економічної діяльності як головного принципу СОТ. Від шляхів вирішення цієї суперечності залежатиме подальший розвиток аграрної сфери України.

Загалом бюджетне фінансування належить до зовнішнього ресурсу як джерела забезпечення розвитку агропромислового виробництва та діяльності економічних суб'єктів аграрної сфери. Поряд з іншими зовнішніми ресурсами, такими як банківське кредитування, страхування, інвестиції, випуск акцій, лізинг тощо, бюджетне фінансування розвитку агропромислового виробництва посідає одну з провідних позицій серед загальнодержавних заходів забезпечення соціально-економічної стабільності аграрної сфери, удосконалення фінансової політики розвитку агропромислового комплексу, побудови високоефективного аграрного ринку в Україні. Бюджетне фінансування розвитку агропромислового виробництва пояснюється необхідністю досягнення триєдиної мети: підтримка процесу розширеного відтворення агропромислового виробництва, гальмування інфляційних процесів і захист інтересів споживачів аграрної продукції.

Державні видатки бюджету, що були передані Міністерству аграрної політики України (протягом 2010-2015 років), сягали рівня 1,5% від загальних витрат державного бюджету. Звичайно, що такий рівень бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва в Україні був недостатній і у кілька разів менший за необхідний. Обсяги бюджетного фінансування не досягли мінімального рівня, необхідного для здійснення стимулювання розвитку агропромислового виробництва [279].

Процес фінансування розвитку агропромислового виробництва за рахунок коштів Державного бюджету України протягом багатьох років характеризується неефективним і недосконалим розподілом.

Тому наразі важливим є значення не лише збільшення обсягів державної підтримки, а удосконалення механізмів і технології її надання.

Привертає увагу той факт, що виробництво сільськогосподарських культур в агроформуваннях, які отримали основну частку державної фінансової підтримки у 2010-2015 роках зросло на 84,1%, а в господарствах населення, які її не отримали – на 73,7 %. Урожайність зернових культур зросла в агроформуваннях на 59,2%, а в господарствах населення – на 57,9% [71]. Зазначені тенденції висувають додаткові вимоги до ефективності застосування бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, адже якщо вони допускать суб'єктивний розподіл державних коштів, фінансова підтримка надаватиме необґрунтовані переваги одним виробникам аграрної продукції порівняно з іншими.

У структурі бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва найбільшу частку займає безпосередня фінансова підтримка сільського господарства, яка спрямовується на: розвиток тваринництва та рослинництва; формування в системі Аграрного фонду державного продовольчого резерву; проведення певної цінової політики в аграрній сфері; надання кредитних субсидій. Необхідно відзначити, що в останні роки в нашій країні розмір бюджетних субсидій агроформуванням коливається від 3 до 8% обсягу виручки від реалізації аграрної товарної продукції. А в країнах, що мають високий рівень розвитку агропромислового виробництва, цей показник становить 20–60% [216].

Основні причини неефективності бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва наведено на рис. 4.5.

Як свідчать проведені дослідження, фінансовою підтримкою у 2010-2015 роках було охоплено лише 4,6% від загальної кількості господарств, причому кількість агроформувань, які отримували фінансову підтримку, відчутно скоротилась. Так, і особистих селянських господарствах (яких налічується близько 5 млн) виробляється понад 70% продукції тваринництва, при цьому з державного бюджету на тваринницьку дотацію за реалізацію на забій та переробку кондиційної худоби особистим селянським господарствам спрямовувалося лише 45% від загального обсягу такої фінансової підтримки. Це свідчить про недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини сільськогосподарських товаровиробників і порушення принципу спра-

ведливості при їх розподілі. Як наслідок, бюджетні кошти використовуються з низькою віддачею і неадекватними кінцевими результатами діяльності агроформувань [280].

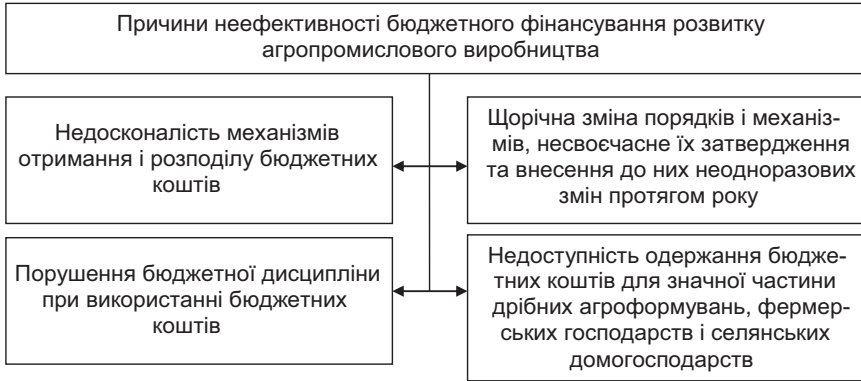

Рисунок 4.5 – Причини неефективності бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва

На наше переконання, для ефективнішого використання бюджетних коштів, що виділяються цільовими програмами для розвитку агропромислового виробництва, бюджетне фінансування в межах кількох взаємообумовлених програм слід здійснювати комплексно і одночасно, оскільки відсутність фінансування або недофінансування однієї з програм може призвести до розриву всього технологічного ланцюга аграрного виробництва і спричинити невиконання запланованих бюджетних програм.

На переконання науковців [15, 17, 21, 54, 74], найдієвішими заходами щодо вдосконалення бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва є визначення кількісних показників його результативності та створення системи інформаційного забезпечення виконання бюджетних цільових програм. Також потребує удосконалення механізм узгодження державних цільових програм із середньостроковим бюджетним плануванням і можливостями їх фінансування протягом усього терміну реалізації. Потрібно також зважати, що результатом реалізації бюджетної програми може бути не тільки економічний, а й соціальний та екологічний ефект.

Таким чином можна констатувати, що бюджетні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, які використовувалися протягом останніх років, не принесли очікуваних результатів як фінансового, так і соціального спрямування. Основними причинами такого стану, на наш погляд, є:

- недостатній рівень фінансування розвитку агропромислового виробництва;
- відсутність дійового фінансового контролю в управлінні державними асигнуваннями;
- недосконалість механізмів отримання та розподілу бюджетних коштів і порушення бюджетної дисципліни при їх використанні;
- щорічна зміна порядків і механізмів виділення коштів з державного бюджету;
- несвоєчасне затвердження виділених на розвиток агропромислового виробництва коштів та внесення до них неодноразових змін протягом року;
- ускладнений порядок одержання достовірної інформації про бюджетні витрати, спрямовані на розвиток агропромислового виробництва;
- наявність трансфертів сільському господарству з регіональних бюджетів, формування яких є недостатньо прозорим;
- наявність взаємозаліків між виробниками аграрної продукції.

Окрім того, спостерігається значна нерівномірність у «сезонному характері» виділення та використання бюджетних коштів, а також недостатня державна підтримка малого агробізнесу – фермерських та особистих селянських господарств.

Загалом, можна зробити висновок, що в умовах постійних перетворень в аграрному секторі економіки України механізм формування та використання бюджетних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва повною мірою не відповідав поставленим завданням і не повністю враховував особливостей та специфіки трансформаційного періоду. Надмірні податкові платежі, необґрунтовано високі кредитні процентні ставки, за якими комерційні банки надавали суб'єктам аграрної сфери кредити, відсутність відповідного правового захисту іноземних і вітчизняних інвестицій – все це гальмувало розвиток вітчизняного агропромислового виробництва, хоча і не могло його зупинити. З ін-

шого боку, недостатньо враховувалися і вимоги СОТ щодо обсягів і напрямів бюджетного фінансування аграрного сектору економіки.

Як відомо, сільське господарство є однією з ключових, життєво важливих і водночас найбільш ризикових галузей суспільного виробництва, оскільки відтворювальний процес тут пов'язаний з природно-кліматичними та біологічними чинниками. Ступінь участі держави в стабілізації розвитку агропромислового виробництва та методичні підходи до вирішення цієї проблеми мають свою специфіку в кожній країні.

Окрім того, до теперішнього часу Україна ще не створила дієву національну структуру, яка б займалася питаннями управління ризиками в аграрній сфері. Більшість галузей, які співпрацюють з вітчизняним аграрним сектором, вважає його високо ризиковим. Тому на часі є створення науково обґрунтованого механізму державного регулювання системи страхового захисту товаровиробників аграрної сфери і визначення механізмів раціонального формування, розподілу страхових та інших резервних фондів як передумови упередження і відшкодування можливих збитків товаровиробників аграрної продукції, спричинених виникненням різних ризикових обставин.

Сутність страхового захисту полягає в нагромадженні і витрачання грошових та інших ресурсів для здійснення заходів щодо попередження, подолання або зменшення негативного впливу ризиків на результати агропромислового виробництва та відшкодування пов'язаних із ними втрат. Дослідження вітчизняних науковців свідчать про недостатню розробленість в Україні теоретичних положень про зміст та напрями страхового захисту в аграрній сфері. Як стверджується в [281], оскільки сільськогосподарське виробництво є специфічним, а результати його діяльності залежать від багатьох факторів (включаючи природно-кліматичні) та погано піддаються прогнозуванню, створення тільки страхових фондів для відшкодування збитків в аграрній сфері не є достатнім для забезпечення ефективного розвитку агропромислового виробництва. Дослідники вважають, що страховий захист в аграрній сфері повинен спрямовуватися на виконання головних завдань з виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення аграрних формувань та сільських господарств населення необхідними фінансовими ресурсами, натуральними запасами та матеріально-технічними засобами на всіх стадіях виробництва аграрної продукції, а також на відшкодування збитків у разі настання страхово-

го випадку. Крім того, страховий захист повинен враховувати специфіку діяльності виробників, що працюють в аграрній сфері.

Тобто мета страхового захисту сільськогосподарських виробників полягає в організації роботи з підтримання нормального ходу виробничого процесу виготовлення аграрної продукції, відшкодування можливих завданих збитків та забезпечення оптимальності і достатності матеріальних та інших запасів.

Визначальною в створенні системи захисту аграрних виробників продукції є роль держави [282], яка має регламентувати страхову сферу. Тільки при підтримці держави можливе удосконалення і розширення сфери сільськогосподарського страхування шляхом залучення в нього нових страхових об'єктів, включаючи землі сільськогосподарського призначення.

В даний час, на наш погляд, ключовими факторами, які перешкоджають розвитку страхової сфери в Україні, можна вважати [283]:

- відсутність спадковості у розвитку страхової сфери на загальнодержавному і регіональному рівнях та його відносна неефективність;
- значне зниження рівня контролю та ролі держави у страховій сфері через скорочення кількості державних та активне збільшення кількості недержавних страхових компаній;
- низький рівень довіри у населення та аграрних підприємств до фінансових інституцій та страхової системи в Україні;
- олігополістичний характер конкуренції на ринку аграрної продукції;
- недостатній фінансовий потенціал вітчизняних страхових компаній;
- відсутність у населення та аграрних формувань належної мотивації та усвідомлення потреби добровільного страхування [284].

Разом з тим, аналіз законодавчого поля, в якому здійснюється страхування сільськогосподарських ризиків, свідчить, що чинне законодавство є досить сприятливим для розвитку цього сектору економіки [285]. Воно не створює суттєвих перешкод для розвитку страхової системи, а окремі елементи законодавства навіть ставлять її у вигідніші умови порівняно з іншими видами діяльності. Дослідження законодавчого регулювання в галузі страхування сільськогосподарських

ризиків дало змогу виділити три блоки законодавства, які впливають на страхову діяльність.

Перший, основоположний, включає Закон України «Про страхування» [286], який заклав підґрунтя системи правового регулювання страхової діяльності в Україні, визначив головні поняття, пов'язані з ринком страхових послуг, принципи здійснення державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю [287]. Другий блок – це законодавство загальної дії, яке поширюється на всі суб'єкти підприємницької діяльності, зокрема, страхової. До цього блоку належать: норми Конституції України щодо власності, підприємництва, компетенції органів державної влади, регулювання підприємницької діяльності; Цивільний кодекс України; Господарський кодекс України, Закони України «Про власність», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про господарські товариства» та ін. Третій блок законодавства, який регулює сферу страхування сільськогосподарських ризиків, – це нормативні акти, що стосуються питань надання державної підтримки сільськогосподарським виробникам.

Аналіз умов страхування сільськогосподарських ризиків в окремих зарубіжних країнах виявив, що розвиток такого страхування відбувається в стабільному, інерційному середовищі [288]. Сільськогосподарські товаровиробники отримують суттєву фінансову підтримку з боку держави, яка, зокрема, спрямована на пом'якшення умов здійснення страхового захисту як для самих аграрних господарств, так і для страховиків.

Спільним для аналізованих зарубіжних країн є забезпечення стабільного розвитку аграрного сектору економіки [145]. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід організації сільськогосподарського страхування у таких європейських державах, як Португалія та Іспанія, оскільки вони мають потужні агропромислові комплекси (подібні до українських) і розвинені системи сільськогосподарського страхування.

Удосконалення системи страхування сільськогосподарського виробництва для вітчизняної аграрної сфери є особливо актуальним, оскільки можливі збитки, завдані йому під впливом природних і техногенних факторів, а також можливі фінансові втрати можуть бути катастрофічно великими.

Зокрема, обмеженість площі продуктивних земель обов'язково повинна стати об'єктом особливої уваги страховиків, оскільки якісний стан продуктивно використовуваних земель постійно погіршується, наростають темпи подальшої деградації ґрунтів. Так, 43% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність, 7,6% площ – засолені, а 13% – заболочені. На 80% зрошуваної землі зафіксовано процеси техногенного підтоплення, а ураженість процесами вторинного засолення спостерігається на 11–25% загальної площі поливних земель [217].

Зниження якісного стану сільськогосподарських земель простежується і в регіонах. Основними чинниками антропогенного впливу на земельні ресурси є сільське господарство, промисловість, енергетика, транспорт.

Останнім часом відбувається посилення природного або антропогенного навантаження на сільськогосподарські угіддя: відбувається спрощення агроландшафтів, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій ґрунтів, зокрема внаслідок ерозійних процесів. Суттєвим антропогенним фактором, що спричиняє ерозію ґрунтів, є погіршення структури ріллі (посівних площ). Негативний вплив на якість ґрунтів учиняють зрошувальні води [289].

Основні екологічні проблеми щодо охорони і використання земельних ресурсів не вирішуються через недостатнє фінансування природоохоронних програм. У результаті дії техногенних і природних факторів триває деградація ґрунтового покриву, яка, крім ерозії ґрунтів, виражається в збідненні його гумусом і поживними речовинами, засолюванні і підтопленні зрошувальними водами. За відсутності необхідного фінансування негативним є прогноз щодо поліпшення стану охорони і раціонального використання земельних ресурсів. Процеси, що впливають на якісні характеристики землі, поділяються на природні, або стихійні та техногенні (чи антропогенні), пов'язані з людською діяльністю. Природні і техногенні процеси тісно пов'язані між собою: накопичення техногенних дій спричиняє природні зміни.

У правовому аспекті земельні угіддя також захищені недостатньо. Це зумовлено відсутністю достатньої фінансової державної підтримки землекористувачів у частині відшкодування витрат на проведення ними землеохоронних заходів та гарантованого відшкодування землекористувачам збитків від природних і антропогенних явищ. Не фінансується більшість програм і проектів з охорони земель. Прак-

тика покриття збитків від надзвичайних ситуацій за рахунок коштів державних резервних фондів показала їх суто обмежені можливості, тому постає необхідність розроблення системи відшкодування збитків, завданих продуктивним землям сільського господарства внаслідок негативних дій різного характеру. У цих умовах роль системи страхування як джерела коштів, що можуть бути використані на відшкодування збитків аграрних виробників, особливо зростає. Тобто, з одного боку, неминуче збільшується попит на різноманітні страхові послуги, а з іншого, – для суб'єктів господарювання з'являється можливість вільно займатися таким видом діяльності, як страхування.

Окрім того, землекористувачі несуть непоправні втрати від процесів деградації угідь сільськогосподарського призначення. В Україні практично не створено цілісної системи правових і організаційних заходів щодо збереження, відтворення і забезпечення раціонального використання земельних ресурсів. Недостатня правова захищеність ґрунтів, як одного з головних компонентів екосистеми, є наслідком відсутності в чинній правовій системі екологічних і природоохоронних регламентів антропогенних навантажень на ґрунти, ефективного правового механізму відповідальності правонаступників за деградацію ґрунтів під час переходу прав власності або користування.

Ефективним механізмом реалізації даної проблеми може бути страхування земель сільськогосподарського призначення, основна ідея якого полягає в тому, щоб розробити умовний нескладний об'єкт страхування угідь сільського господарства, який повинен ґрунтуватися на даних, пов'язаних з відповідними ризиками і минулим досвідом. На цій основі формується відповідний страховий механізм, який повинен чітко визначити, що за той ризик, який страхова компанія бере на себе, страхуючи сільськогосподарські угіддя, вона одержує справедливую плату. Це дасть змогу їй покрити всі витрати, пов'язані зі страхуванням цього об'єкту і гарантувати аграрним товаровиробникам своєчасну виплату компенсації у разі виникнення відповідних страхових випадків та законних претензій.

Страхування земель сільськогосподарського призначення дасть також змогу компенсувати можливі збитки при проведенні землевідновлювальних робіт. Оскільки в даний час ще немає розробленого для практичного застосування механізму страхування сільськогосподарських угідь і оцінки їх страхової вартості, тому, на наш погляд, актуальним є розв'язання таких задач:

- визначення страхової вартості та страхової суми земельних ділянок;
- розрахунок страхового тарифу, заснованого на оцінці вірогідності виникнення негативних природних і техногенних процесів;
- визначення страхових внесків землекористувачів;
- оцінка збитку, завданого земельним ділянкам природними і техногенними подіями;
- розрахунок сум страхових відшкодувань.

Отже, страхування дасть змогу перерозподіляти кошти страхового земельного фонду як на території України, так і в часі залежно від місця вияву несприятливих впливів на сільськогосподарські угіддя. Такий перерозподіл буде економічно ефективний в умовах значних відмінностей природно-кліматичних зон України. Перерозподіл коштів у часі відбуватиметься для кожного страхувальника: у спокійні роки він тільки виплачуватиме страхові внески, в несприятливі при наявності страхових випадків – одержувати страхове відшкодування понесених збитків.

Тому страхування сільськогосподарських угідь повинно стати одним із заходів удосконалення нормативно-правового регулювання розвитку аграрної галузі, наведених нами на рис 4.6 [21, 290, 291].

Аналіз економічного і правового захисту земель сільськогосподарського призначення також показує, що для страхувальників пріоритетною є та страхова компанія, яка всі операції, пов'язані із страхуванням, здійснює безпосередньо на місці. Тому перевагу у страхуванні земель потрібно надавати існуючим регіональним страховим компаніям і лише за їх відсутності та в міру необхідності створювати нові. Це дасть змогу не тільки реально акумулювати кошти на проведення попереджувальних (протиерозійних та інших ґрунтозахисних заходів) і відновлюваних робіт, а й контролювати в регіонах виконання землекористувачами комплексу обов'язкових заходів щодо охорони земель.

На нашу думку, землекористувачі будуть зацікавлені в реалізації такої принципово нової моделі організації страхування, оскільки будуть захищені від негативних природних і техногенних впливів. В цьому будуть зацікавлені і страхові компанії, оскільки їх діяльність

є комерційною, а у сприятливі (з погляду відсутності виявів різних руйнівних природних страхових подій) роки вони одержуватимуть значно більше страхових платежів, ніж виплачуватимуть страхових відшкодувань, а отже, зможуть поповнювати свої резервні фонди. У разі компенсації збитків від настання тих чи інших техногенних подій страхові компанії, що виплатять страхові відшкодування, в межах їх сум зможуть пред'являти позов до фізичних і юридичних осіб, винних у нанесенні таких збитків.

Рисунок 4.6 – Заходи нормативно-правового регулювання щодо забезпечення розвитку аграрної галузі держави

Таким чином, страховий захист аграрної сфери повинен слугувати ефективному розвитку агропромислового виробництва, сприяти забезпеченню сільськогосподарських господарств необхідними фінансовими ресурсами та матеріально-технічними засобами на всіх стадіях виробництва аграрної продукції, а також гарантувати агропідприємствам та індивідуальним сільським господарствам відшкодування збитків у результаті настання страхових випадків.

Формування системи страхування в аграрній сфері потребує організовуючої участі держави у виробленні правил і створенні необхідних для цього умов. Передусім, необхідно включити до Закону України «Про страхування» [292] додаткову статтю «Про страхування земель сільськогосподарського призначення», яка б закріплювала державно-комерційний характер страхування сільськогосподарських земель та участь державного бюджету в його фінансуванні, а також порядок його технічного і кадрового забезпечення.

Належить також сформуванню банку даних про сприйнятливості територій до дії небезпечних природних і техногенних процесів (їх інтенсивність, площі розповсюдження, ступінь небезпеки), що необхідно для встановлення обґрунтованих страхових тарифів; зорієнтувати державний земельний кадастр на інформаційне забезпечення страхування земель; сформуванню у складі страхових компаній спеціалізовані підрозділи із страхування сільськогосподарських земель; організувати підготовку фахівців земельного страхування; визначити порядок фінансування страхування сільгоспугідь за рахунок коштів цільових бюджетних фондів; залучити наукові організації до розробки програм навчання фахівців з цієї проблеми; вирішити питання фінансування науково-дослідних робіт і підготовки кадрів з питань земельного страхування.

Створення та впровадження ефективної системи страхування сільськогосподарських земель за активної державної підтримки дасть, на наше переконання, можливість значно збільшити надходження коштів з позабюджетних джерел на запобігання і ліквідацію негативних наслідків природних і антропогенних процесів, сприятиме підвищенню фінансової стійкості агропромислового виробництва.

4.4. Стимулювання розвитку агропромислового виробництва як функція аграрного ринку

Трансформаційні перетворення в аграрній сфері України здійснюються з метою комплексної перебудови і утвердження аграрного ринку як життєзабезпечуючої структури розвитку економіки. Складність і важливість процесів реформування аграрного сектору економіки свідомо оцінюються наукою з позиції важливості цієї сфери господарювання і масштабності соціально-економічних наслідків для держави. Адже лише науковий підхід і фундаментальне розуміння проблем, що виникають при цьому, дозволять забезпечити успіх реформ в аграрній сфері і ефективне функціонування аграрного ринку.

Аграрний ринок – важлива складова вітчизняної економіки, яка фундаментально впливає на перебіг суспільно-економічних процесів, базисно опосередковує добробут нації і досягнення стратегічних цілей національного державотворення, зокрема створення високо-ефективного аграрного сектору як запоруки продовольчої безпеки та продовольчої незалежності країни. Об'єктивні реалії свідчать, що фундаментальні основи, механізми виконання аграрним ринком окреслених функцій закладаються наукою, у тому числі шляхом розробки науково-методологічних засад функціонування аграрного ринку. Підстави для такого висновку впливають із широкого кола розробок вітчизняних науковців, зокрема ННЦ «Інститут аграрної економіки» [15, 54, 74]. Економісти-аграрники завжди стояли на позиціях необхідності формування в Україні економічно відповідального аграрного середовища, тому методологічні основи формування аграрного ринку завжди знаходилися в центрі уваги вітчизняних дослідників, хоча їх напрацювання не завжди знаходили розуміння і підтримку державних структур.

Зупинимось на складових аграрної реформи, які було покладено в основу розбудови методології функціонування аграрного ринку в Україні. Так, було сформовано чітке розуміння сутності та значимості розробки економічного механізму функціонування аграрного ринку, його ідеології, механізмів функціонування тощо, що дозволило сформувати необхідну науково-методологічну базу та зробити рекомендації щодо розбудови ринкової системи господарювання в Україні.

В даний час фундаментальні основи розвитку і розбудови аграрного ринку України визначені цілою низкою рекомендацій та концепцій. Серед них: Проект стратегії розвитку агропромислового комплексу України, Державна цільова програма розвитку українського села та інші, проте переважна більшість розроблених на їх основі так званих «правил гри» функціонування аграрного ринку і формування науково-методологічних засад його функціонування було взято лише до уваги, а не до обов'язкового виконання. Особливо необхідно наголосити на проблемі регулювання розвитку аграрного ринку, для чого директивним органам було передано проекти Закону України «Про організацію та управління аграрним ринком», «Про професійні та міжпрофесійні об'єднання в аграрній сфері», проекти змін до Законів України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію» та інші, проте впровадження зроблених наукових пропозицій відбувається повільно. Є всі підстави стверджувати, що науково-методологічне забезпечення вирішення проблем функціонування аграрного ринку знаходиться на достатньому рівні і спрямоване на формування дієвої інституціональної бази розбудови ефективно діючого аграрного ринку. Аграрна наука сьогодні володіє напрацюваннями, які пропонують шляхи вирішення вищезазначених проблем, слугують дороговказом в окресленому напрямі аграрних перетворень.

Розкриваючи науково-методологічні засади функціонування аграрного ринку в Україні, потрібно виокремити дві фундаментальні проблеми, які потребують свого подальшого дослідження: це формування «правил гри» на аграрному ринку, в основі яких повинен лежати економічний інтерес селянина, і створення ефективною системи регулювання аграрного ринку та його структурної перебудови. Ці дві не до кінця розв'язані фундаментальні проблеми потрібно вважати головними інституціональними перешкодами на шляху формування в Україні ефективного аграрного ринку, хоча наукові дослідження питань удосконалення науково-методологічного забезпечення функціонування аграрного ринку в частині ціноутворення, формування ринкової інфраструктури тощо як пріоритетних завдань аграрної економічної науки, проводяться постійно.

Розробки щодо упорядкування економічних відносин у системі аграрного ринку і методологічного забезпечення його функціонування охоплюють надзвичайно широке коло питань, проте свідоме (чи не-

свідоме) несприйняття зроблених науково-методологічних рекомендацій практиками призвело до формування в Україні аграрного ринку, який продукує неефективний та економічно незацікавлений для аграрних виробників тип виробництва.

Об'єктивним є той факт, що методологія розбудови і ефективність функціонування аграрного ринку характеризуються певною недовершеністю в частині створення сприятливого економіко-господарського механізму (цінового, інвестиційного, кредитного тощо) розвитку агропромислового виробництва, що продукує стагнацію аграрного ринку і вносить деструктив у його організацію та регулювання. На наш погляд, це є однією із головних науково-методологічних проблем українського аграрного ринку, яку потрібно терміново розв'язати.

Нині невідкладним завданням слід вважати нормативно-правове закріплення напрацювань науковців щодо методології організації, функціонування та регулювання вітчизняного аграрного ринку. Стосовно організації, функціонування та регулювання аграрного ринку необхідно, перш за все, мати адекватне уявлення про сутність категорії «аграрний ринок». На жаль, до цього часу в Україні не склалось єдиного уявлення щодо змісту поняття «аграрний ринок».

Так, в «Угоді про спільний аграрний ринок держав-учасниць СНД» цей термін тлумачиться як «ринок сільськогосподарської продукції і продовольства» [293]. Економісти-аграрники (Буздалов І.Н. [294], Крилатих Е.Н. [295] та ін. користуються терміном «агропродовольчий ринок» і тлумачать його як «систему економічних відносин та інституційних форм доведення сільськогосподарської продукції та продовольства до кінцевого споживача через ланки біржової, оптової, роздрібної торгівлі». Ці ж автори [294, 295] наводять і таке визначення агропродовольчого ринку – це «сфера торгівлі сільськогосподарською сировиною, продовольчими напівфабрикатами, готовою продукцією». Тобто два різних терміни мають майже однакове змістовне наповнення [296]. Інші вчені-аграрники значно ширше визначають зміст аграрного ринку, включаючи до його складу крім продукції також і працю [297]. Як бачимо, тлумачення одного ж й того ж терміну – «аграрний ринок» – істотно різняться.

У статті 2 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» наводиться таке визначення: «Аграрний ринок – сукупність правовідносин, пов'язаних

з укладанням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції» [47]. Інший підхід використовує І.Г. Кириленко, який до складу аграрного ринку включає, «по-перше, ринок землі, по-друге, ринок засобів виробництва, які купують сільськогосподарські підприємства, по-третє, ринок реалізації їх продукції» [298, 299].

Охарактеризовані вище розбіжності у тлумаченні змісту та складу аграрного ринку зумовлюють нагальну необхідність продовжити дослідження даного поняття за такими трьома напрямками:

- 1) обґрунтування означення аграрного ринку як наукового поняття;
- 2) характеристика функцій аграрного ринку;
- 3) характеристика засобів і методів забезпечення виконання аграрним ринком покладених на нього функцій.

Пропонуємо наступні відповіді на три поставлені питання. По-перше, аграрний ринок можна визначати як частину товарного ринку, на якому предметом обміну виступає сільськогосподарська продукція та продовольство. Таке означення відокремлює аграрний ринок від багатьох інших ринків, які існують в економіці: ринку землі, ринку праці, ринку матеріальних ресурсів, ринку грошових коштів та ін.

Детальніше розкриття сутності аграрного ринку досягається через характеристику його функцій. Першою функцією є соціальна функція, оскільки аграрний ринок повинен за доступними цінами забезпечувати населення належною кількістю продуктів харчування та промислових товарів першої необхідності – одягу, взуття, що виробляються з сільськогосподарської сировини. Друга функція – це встановлення ринкових цін, що формуються під впливом співвідношення попиту і пропозиції. Третя функція – стимулююча, яка спонукає аграрних товаровиробників до виробництва потрібних споживачам товарів. Четверта функція – координаційно-управлінська, яка передбачає досягнення потрібних пропорцій у виробництві і збуті окремих груп аграрних товарів суто ринковими важелями і механізмами. Цю функцію доповнює селективна функція, яка зводиться до того, що аграрний ринок «відбирає» найбільш ефективних виробників аграрної продукції через механізми конкуренції (ринкового змагання), а неефективні учасники аграрного ринку вимушені залишати цей ринок.

Наведений перелік основних функцій аграрного ринку показує, що всі вони є соціально важливими і надзвичайно відповідальними. Якщо оцінити повноту виконання цих функцій вітчизняним аграрним ринком, то можна впевнено сказати, що три з цих функцій – соціальна, стимулююча та селективна функції виконуються й незадовільно.

Так, більшість аналітиків зазначають, що виконання аграрним ринком України своєї соціальної функції – забезпечення населення якісним продовольством за науково обґрунтованими нормами – є недостатнім. Це стосується перш за все біологічно найбільш повноцінних продуктів – м'яса, молока, яєць, риби, які є джерелом білка та вітамінів. По м'ясу норматив дотримується на 54–58%, по молоку – на 60–63%, по яйцях – на 90–92% [71]. У порівнянні з Білорусією споживання цих продуктів в Україні менше на 8–10% [300]. При цьому варто підкреслити, що норми споживання продуктів харчування, розроблені в Білорусі (крім цукру, риби, хліба і хлібопродуктів), вищі від українських. Особливе занепокоєння викликають українські норми споживання овочів, баштанних, плодів і ягід, які значно менші порівняно з білоруськими [217, 300], а фактичне їх споживання також суттєво відстає від сусідньої країни. Тому висновок про незадовільне виконання українським аграрним ринком своєї соціальної функції не може викликати заперечень.

Далеко не кращою можна вважати ситуацію і з виконанням аграрним ринком України своєї стимулюючої функції. Відповідну оцінку можна робити за двома основними показниками:

- 1) рівнем рентабельності (до витрат) сільськогосподарських підприємств;
- 2) рівнем заробітної плати найманих працівників цих підприємств.

На переконання вчених-аграрників [15, 75, 81], прийнятний рівень цих показників повинен становити, відповідно, 20–25% (для рентабельності) та 70% (для середньої заробітної плати по країні). На наш погляд, ці «економічні стандарти» дещо занижені, але якщо навіть їх вважати базою для аналітичних оцінок, то і вони показують незадовільний стан виконання аграрним ринком України своєї стимулюючої функції.

Щодо оцінки ступеня повноти виконання аграрним ринком своєї селективної функції, то аргументом про неповне і незадовільне її ви-

конання є стабільно високий відсоток збиткових аграрних підприємств, що функціонують в аграрній галузі, відносно їх загальній кількості. На жаль, Державна служба статистики України [71] не відслідковує кількість хронічно (або постійно) збиткових аграрних підприємств, які зазвичай є потенційними, а частіше і фактичними банкрутами.

Викладена вище характеристика сучасного стану аграрного ринку України дає достатні підстави для висновку про те, що такий аграрний ринок України суперечить завданням національного державотворення. Адже в Основному Законі (Конституції) Україна [45] проголосила себе соціальною державою, задекларувавши широку палітру прав і свобод громадян. Тому подальший розвиток аграрного ринку України слід розглядати в нерозривному зв'язку зі становленням нашої країни як цивілізованої європейської держави, яка в основу своїх стратегічних цілей покладає загальнолюдські цінності демократії, добра і справедливості [301].

Тобто, основні науково-методологічні основи функціонування аграрного ринку випливають із Конституції України, яка проголошує соціальну спрямованість аграрної економіки, задачею якої є максимально повна забезпеченість населення країни продуктами харчування в необхідному асортименті, високої якості і за доступними цінами. Щоб досягти поставлену задачу, методологія функціонування вітчизняного аграрного ринку повинна передбачати, що його розвиток повинен відбуватися на основі врахування економічних інтересів всіх учасників аграрного ринку, підвищення відповідальності та ефективності управління вітчизняним агропромисловим виробництвом тощо. Саме досягнення цих цілей повинно бути покладено в основу стратегічних орієнтирів розвитку економіки України.

Тут потрібно підкреслити, що, з одного боку, адміністративно-командні важелі управління аграрним сектором економіки в Україні практично демонтовано, що відкриває перед аграрним ринком широкі можливості для активної реалізації своїх функцій, а з іншого боку, існуючий економічний механізм регулювання та стимулювання розвитку аграрного ринку, що його використовує держава, потребує запровадження якісно нових методів організації та управління, оскільки «старі» методи та механізми часто продукували так звані «провали ринку», не сприяли підвищенню мотиваційної активності аграрних товаровиробників до покращення своєї діяльності тощо. Отже, голов-

ними методологічними проблемами сучасного вітчизняного аграрного ринку, на вирішенні яких повинні бути зосереджені зусилля науки, на нашу думку, повинно бути подолання нестабільності, неорганізованості та необ'єктивності регуляторної політики, яку проводить держава на вітчизняному аграрному ринку [302].

Однією із причин такого стану справ є свідоме (чи несвідоме) несприйняття державними інституціями рекомендацій вітчизняної аграрної науки щодо розробки соціально-економічного механізму стимулювання розвитку аграрного ринку, що негативно вплинуло на мотивацію та дохідність діяльності виробників аграрної продукції, породило суттєві проблеми в ціноутворенні, нестабільності цін та доходів, призвело до часткової руйнації сільської інфраструктури тощо.

Оцінюючи ефективність функціонування вітчизняного аграрного ринку з позицій виконання ним своїх соціально-економічних функцій, а також враховуючи, що при розподілі доходів між учасниками аграрного ринку виробники аграрної продукції отримують чи не найменшу їх частку, можна констатувати про фактичну відсутність ефективного державного контролю і впливу на цей процес. Сільськогосподарські виробники, що діють на ринку, який характеризується однорідністю товару і за своєю сутністю є ринком з чистою конкуренцією, не мають реальної можливості впливати на ціну своєї продукції, а значить і на величину отриманих доходів. Тут виникає певний парадокс: на ринку чистої конкуренції виробники аграрної продукції, особливо дрібні товаровиробники, практично не мають доступу на роздрібні й оптові аграрні ринки через обмежувальні дії з боку певних посередницьких структур, що є характерною ознакою монополізму. Наслідком цього є перерозподіл доходів не тільки між безпосередніми товаровиробниками аграрної продукції, а і між самими посередниками (ринок м'яса великої рогатої худоби, ринок м'яса свиней, ринок м'яса птиці тощо) [303].

Функціонування окремих продуктових сегментів аграрного ринку має одну негативну особливість – низький рівень дохідності для виробників аграрної продукції і високий рівень витрат (цін) у споживачів при фактичній відсутності дієвого державного регулювання і впливу на цей процес. Оскільки в умовах ринку товаровиробники не можуть тривалий час виробляти продукцію собі на збиток, тому вони переорієнтовуються на виробництво менш витратної продукції, що негативно

впливає на баланс цін, який складається на аграрних ринках України. Так, з одного боку, спостерігається надлишкове виробництво одних видів продукції (зерно, соняшник), що за відсутності у виробників доступу до експортних каналів змушує їх продавати урожай за низькими цінами, а з іншого боку, мало виробляється продукції тваринництва, яка є особливо важливою для споживачів, оскільки виробництво такої продукції практично тримається на ентузіазмі індивідуальних селянських господарств, які, щоб вижити, постійно підвищують ціни та свою продукцію, роблячи її неконкурентоспроможною як за витратами виробництва, так і за ціною. Таким чином функціонування вітчизняного аграрного ринку можна охарактеризувати так: з одного боку, це нестабільність цін із різкими падіннями і злетами, а з іншого, відсутність ефективного державного регулювання.

На проблемі державного регулювання розвитку аграрного ринку зупинимось детальніше. На сьогодні, аграрний ринок (у визначених законодавством сегментах та межах) регулюється урядом, уповноваженим агентом якого виступає Аграрний фонд. Проте Аграрний фонд функціонує фактично як комерційна організація, яка прагне купити у товаровиробників аграрну продукцію якомога дешевше, а часто і в менших обсягах, чим створює для аграрних виробників проблему у вигляді недоотримання запланованих доходів. Причин цьому багато, але дві з них головні – недофінансування з боку держави, що заважає своєчасно здійснити закупки продукції, та недовіра самих селян. Всупереч задекларованим методологічним принципам регулювання аграрно-продовольчого ринку, держава сьогодні неспроможна повною мірою їх дотримуватися, тому селянин залишається не захищеним від «ефекту перевиробництва» продукції, наслідком якого є падіння цін та його продукцію, а споживач залишається незахищеним від «ефекту неврожаю», наслідком якого є зростання цін на аграрну продукцію.

Таким чином, головним методологічним принципом функціонування вітчизняного аграрного ринку має стати виважена державна політика протекціонізму, серцевиною якої є задоволення економічних інтересів всіх учасників аграрного ринку, інакше такий ринок не зможе ефективно виконувати покладені на нього функції.

Важливими організаційно-управлінськими задачами, які повинні бути розв'язані і які повинні забезпечити ефективне функціонування

та розвиток аграрного ринку України, є такі: організація виробництва аграрної продукції на рівні, що гарантує продовольчу незалежність країни; створення ефективно діючої інфраструктури внутрішнього аграрного ринку; розширення обсягів біржової торгівлі; формування національної мережі оптових сільськогосподарських ринків, інформаційно-комунікативних мереж і транспортного забезпечення; створення доступних для виробників маркетингових інфраструктурних каналів збуту продукції; забезпечення органічного взаємозв'язку між виробниками аграрної продукції, її переробниками і споживачами з метою врахування і урівноваження їх економічних інтересів. Для цього, на наш погляд, потрібно [304, 305, 306]:

- 1) прийняти Закон України «Про організацію та управління аграрним ринком», який повинен встановити законодавчі та методологічні основи для регулювання розвитку аграрного ринку з боку держави, переорієнтувати сферу управління агропромисловим виробництвом із другорядної на пріоритетну;
- 2) прийняти низку законів прямої дії, визначивши в них для конкретних продуктових ринків економічні «правила гри» щодо ціноутворення, розподілу доходів учасників агроринку, напрямів державної підтримки;
- 3) суттєво підвищити роль держави в регулюванні міжгалузевих економічних відносин, сформувавши дієву систему інтервенційних закупівель та інтервенцій на основних продуктових ринках;
- 4) спрямувати розвиток аграрного ринку в напрямі стимулювання зацікавленості товаровиробників у підвищенні рівня доходності аграрного виробництва, вдосконалення організаційних структур, що займаються просуванням аграрної продукції від виробників до споживачів;
- 5) поетапно розробляти і реалізовувати на державному та регіональному рівнях цільові продуктові програми, необхідність в яких визначається потребами споживачів та запитами держави (регіонів);
- 6) систематично проводити моніторинг стану попиту, пропозиції та цін на аграрну продукцію, що складаються на аграрних ринках, та удосконалювати методологію його проведення;

- 7) у контексті вимог СОТ поліпшувати інфраструктурне й інформаційне забезпечення розвитку вітчизняного агропромислового виробництва;
- 8) сприяти створенню та функціонуванню професійних і міжпрофесійних господарських об'єднань в аграрній сфері;
- 9) забезпечувати якісне та повне виконання державними інституціями функцій з регулювання розвитку аграрного ринку, покладених на них відповідними законодавчими актами;
- 10) створити умови, за яких виробники аграрної продукції матимуть можливість продавати вироблену продукцію за оптимальними для кон'юнктури ринку цінами, а держава повинна контролювати та унеможливлувати прояви монополізації ринку з боку торгових посередників;
- 11) створити для всіх виробників аграрної продукції однакові умови реалізації виробленої ними продукції на внутрішньому ринку через недопущення (обмеження) ввезення на внутрішній ринок сільськогосподарської продукції за демпінговими цінами;
- 12) регулярно проводити моніторинг конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції і здійснювати моделювання стану та перспектив розвитку аграрних ринків з метою формування державою відповідної регуляторної політики;
- 13) розробити державну програму стимулювання торгівлі аграрною продукцією через заготівельно-збутові кооперативи, аукціони з продажу живої худоби, товарні аграрні біржі та мережу регіональних оптових ринків;
- 14) сформувати розгалужену інфраструктуру гуртових (оптових) ринків аграрної продукції і забезпечити їх постійне функціонування;
- 15) стимулювати розвиток біржової торгівлі шляхом запровадження механізму розрахунково-клірингового обслуговування та використання прогресивних фінансових інструментів: ф'ючерсів, опціонів тощо;
- 16) налагодити постійний державний контроль за функціонуванням біржового аграрного ринку;
- 17) забезпечити розвиток у сільській місцевості мережі заготівельних пунктів і збутових кооперативів з метою поліпшення

просування сільськогосподарської продукції на аграрні ринки та оптимізації ціноутворення;

- 18) сформуванати адекватне вимогам ринку інституційне середовище, яке б сприяло розвитку та регулюванню аграрного ринку;
- 19) розробити дієвий економічний механізм розв'язання проблем ціноутворення, що постійно виникають у аграрному секторі економіки;
- 20) розробити концептуальні положення розвитку і регулювання внутрішнього аграрного ринку в умовах дії підписаної «Угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС», яка набула чинності з 1 січня 2016 року.

Таким чином, проблему удосконалення функціонування та розвитку аграрного ринку України та якомога повнішого виконання ним своїх функцій слід розглядати як систему, вирішення (розв'язання) якої надасть державотворенню соціальної спрямованості, забезпечить аграрній продукції вищий рівень доходів, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України загалом. Цю проблему, на наш погляд, слід вирішувати за такими основними напрямками: узагальнити світовий досвід організації й управління національним аграрним ринком шляхом ознайомлення зі спеціальною літературою та практикою інших країн; провести суцільне обстеження сільгосптоваровиробників України з метою виявлення дієздатних господарських одиниць, які можуть самостійно та ефективно вести агробізнес в сучасних ринкових умовах господарювання; розробити та ухвалити національну програму розвитку вітчизняного аграрного ринку на 5–10 років.

РОЗДІЛ 5.

СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НА ОСНОВІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІКО-ФІНАНСОВИХ МЕТОДІВ

5.1. Кредитні та бюджетні важелі фінансово-економічних механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Аналіз стану та розвитку агропромислового виробництва в Україні протягом останніх років показує, що основними важелями, що використовувалися для стимулювання його розвитку, було кредитування аграрних підприємств комерційними банками та надання виробникам аграрної продукції фінансової підтримки з боку держави. Разом з тим, обсяги кредитування розвитку агропромислового виробництва були дуже малими, а саме кредитування використовувалося дуже обмежено, оскільки комерційні банки більшою мірою надавали перевагу високодохідному кредитуванню споживчих потреб населення, і дуже мало приділяли уваги кредитуванню аграрної сфери економіки, насамперед, через наявність досить великих ризиків, характерних для сільськогосподарського виробництва.

З огляду на це, одним з актуальних напрямків розвитку банківської системи в Україні повинна бути переорієнтація комерційних банків на розширення кредитування аграрного сектору економіки та підвищення ефективності впливу комерційних банків на розвиток агропромислового виробництва через застосування відповідних кредитних важелів, які в загальному вигляді можна поділити на прямі та непрямі. Прямі важелі являють собою конкретні обсяги кредитів, що надаються суб'єстам аграрного виробництва, терміни повернення кредитів, їх цільове призначення, величини процентних ставок, забезпеченість кредитів тощо. Непрямі важелі – це правова, аналітична, маркетингова та інша інформація, яка створює сприятливі умови для залучення інвесторів та розвитку інвестиційного кредитування агропромислового виробництва.

На основі аналізу кредитної діяльності комерційних банків було встановлено, що за своїм цільовим призначенням кредитування агропромислового виробництва здійснювалося під проекти, які мали короткий термін окупності або передбачали кредитування торгово-посередницької діяльності чи забезпечували потреби поточної діяльності аграрних підприємств. Таких кредитів надавалося набагато більше, ніж кредитів для інвестиційної діяльності, розширення виробництва, побудову нових потужностей тощо. Підтвердженням цього є той факт, що майже 60% сукупного обсягу інвестицій в основний капітал аграрних підприємств фінансувалося за рахунок власних коштів суб'єктів аграрної сфери, а частка кредитів комерційних банків, як джерела такого фінансування, становила менше 10 % від загального обсягу інвестицій в основний капітал [307].

Якщо оцінити доступність кредитних ресурсів для суб'єктів аграрної сфери шляхом зіставлення середньої процентної ставки за кредит і рентабельності активів суб'єктів аграрної сфери, то можна констатувати про значну невідповідність між їх середньою рентабельністю і позичковим процентом, що також поглиблює проблему збільшення обсягів кредитування суб'єктів аграрної сфери. В результаті, останніми роками лише біля двох тисяч суб'єктів аграрної сфери мали змогу залучити банківські кредити для покращення своєї інвестиційної діяльності.

Низька платоспроможність багатьох суб'єктів агропромислового виробництва також є причиною того, що комерційні банки неохоче надають їм кредити під інвестиційну діяльність. За даними Національного банку України, з 3980 підприємств агропромислового комплексу, які вимагали пролонгації раніше взятих кредитів в обсязі понад 14,1 млрд грн, їх фактично було пролонговано 1985 підприємствам на загальну суму майже 11,6 млрд грн, що становить 82% від заявленої суми [308].

Необхідно також відмітити і значне підвищення комерційними банками відсоткових ставок за кредитами у національній валюті, які в окремі періоди часу досягали рівня 30%, а в деяких регіонах (Хмельницька область) – до 39% річних. З одного боку, це пояснюється високим рівнем облікової ставки самого Національного банку України, до якої прив'язані кредитні ставки комерційних банків, а з іншого, – відсутністю у Національного банку України реальних важелів впливати на величину встановлених комерційними банками процентних

кредитних ставок, які регулятором не обмежуються і не завжди є економічно обґрунтованими. Тому, у 2014–2016 роках суб'єкти аграрної сфери залучали кредити під 35–38% річних.

Одиним із найважливіших чинників підвищення впливу кредитних важелів на розвиток агропромислового виробництва є розробка нових кредитних продуктів (послуг). В умовах великих трансформаційних перетворень для підвищення ефективності впливу кредитних важелів на агропромислове виробництво комерційним банкам необхідно зосередити увагу на розробці спеціальних цільових кредитних продуктів, змінити традиційні загальні підходи до кредитування і застосувати індивідуальний підхід до кожного позичальника, врахувавши його можливості погашення взятого кредиту та потреби агропромислового виробництва загалом. У цьому контексті комерційним банкам варто вивчити досвід запровадження іноземних кредитних технологій, які розробляються для кожного позичальника індивідуально залежно від оцінки його доходів, потреб у кредитних ресурсах та особливостей сфери діяльності.

На основі аналізу зарубіжного досвіду впровадження нових кредитних продуктів, для стимулювання розвитку агропромислового виробництва актуальною є проблема застосування гнучких методів погашення кредитів, надання кредитних пропозицій з ануїтетом, використання комбінованої форми процентних ставок та нехарактерного для кредитного ринку України консорціумного кредитування. Крім розширення асортименту кредитних продуктів для суб'єктів аграрної сфери, комерційним банкам необхідно об'єднувати окремі банківські операції (за певними напрямками і критеріями) та пропонувати своїм клієнтам – суб'єктам агропромислового виробництва – комплексні рішення, що дасть змогу враховувати весь спектр їх індивідуальних потреб.

Розвиток агропромислового виробництва дедалі більше потребує фінансових вкладень, необхідних для його оновлення і технологічної модернізації, зокрема для закупівлі нової сільськогосподарської техніки та будівництва об'єктів комерційного і промислового призначення. Тому низка дослідників вважає, що [309] для досягнення цих цілей доцільним є застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення.

Разом з тим, невизначеність і відсутність цілісної позиції держа-ви щодо концептуальних засад формування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового ви-робництва під заставу земель сільськогосподарського призначення може спричинити виникнення суттєвих проблем як при створенні та функціонуванні певних інституцій на первинному і вторинному ринку землі, так і при залученні іпотечних кредитів для потреб агропромис-лового виробництва.

Одне із ключових завдань, яке потребує свого найшвидшого роз-в'язан-ня – це вирішення низки питань, пов'язаних із мораторієм на продаж-купів-лю земель сільськогосподарського призначення, їх гро-шової оцінки та визначення ефективності використання таких земель. Низка дослідників наголошує, що світовий досвід переконує (на їх думку), що для залучення кредитних ресурсів сільськогосподарські товаровиробники здебільшого використовують наявні у них землі сільськогосподарського призначення як заставу під отримані кредити. Тобто для залучення значних обсягів кредитів в агропромислове ви-робництво землі сільськогосподарського призначення повинні стати іпотекою.

Поняття «іпотека», «іпотечний кредит» та «іпотечні технології» пройшли тривалий шлях розвитку як за змістовим тлумаченням, так і за сутнісними характеристиками та взаємозв'язком. Розуміння та те-заурус (опис) цих понять постійно змінювалися, і їх трансформація поступово привела до появи певного спектру різновидів трактувань, які певним чином «переплелися» з землею і нерухомістю. Сьогодні більшість дослідників вважає, що необхідність формування та засто-сування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільсько-господарського призначення є об'єктивною реальністю, зумовленою сучасним етапом розвитку ринкових відносин у нашій країні.

На їх думку, становлення і налагодження ефективного функціо-нування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сіль-ськогосподарського призначення відкриє нові фінансові можливості та стимули для економічного і соціального поступу аграрної сфери країни. Як аргумент наводиться думка, що введення в ринковий обо-рот нерухомості, передусім земель сільськогосподарського призна-чення, дасть можливість спрямувати надійно забезпечені нерухомі-

стю інвестиційні потоки в агропромислове виробництво, підвищить стимулюванню ділової активності суб'єктів агропромислового господарювання, покращить їх фінансовий стан та забезпечить на цій основі прискорення соціально-економічного розвитку країни [199].

За даними Держгеокадастру України, у 2014-2016 роках, із 60,4 млн га українських земель 70% (або 41,8 млн га) – землі сільськогосподарського призначення. Близько 90% всіх земель сільськогосподарського призначення розпайовані, тобто у більшості селян вже є державні акти на земельні паї. Лише 10% сільськогосподарських земель належать місцевим радам. У державній власності залишилося 49,1% усіх земель, у приватній власності громадян знаходиться 50,7% усіх земель, у власності юридичних осіб – 0,2% земель. Причому площі сільськогосподарських земель неухильно скорочуються, найсуттєвіше і найшвидше у Київській області.

Агроформування для виробництва сільськогосподарської продукції переважно орендують земельні угіддя у приватного сектору, власні ж їх землі складають тільки 9,2%; тобто в середньому на одне сільськогосподарське господарство України припадає менше 190 га. Водночас лише ці угіддя можуть, за розрахунками [310], реально забезпечити залучення іпотечних кредитів, величина яких на одне агроформування може становити не менше 12415 тис. грн, що сприяло б суттєвому поштовпу інноваційно-інвестиційних процесів в агропромисловому виробництві.

За період з 1990 р. в аграрній сфері України відбулися суттєві трансформаційні зміни, пов'язані з реформуванням земельних відносин і становленням ринкових відносин на селі. Якщо до проведення земельної реформи в країні домінували агроформування з розмірами земельних угідь у середньому 3,0–3,5 тис. га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури із різними формами власності та господарювання, а також із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки не можливо обробляти за допомогою сучасних агротехнологій, тому використання їх переважно не є ефективним.

В Україні офіційно продавати та купувати землю сільськогосподарського призначення заборонено. З одного боку, чинне законодавство не сприяє зняттю мораторію: із 38 необхідних для функціонування ринку землі законів прийнято лише 19. Законодавчо не врегу-

льовано права й обов'язки покупців землі, механізми визначення її вартості, обмеження площі угідь на одного власника. З іншого боку, правовий вакуум створив сприятливі умови для спекуляцій та шахрайства із землею і відтерміновує налагодження довгострокового кредитування сільськогосподарських товаровиробників [311].

Практична дійсність показує, що офіційно оформлені акти на право власності на землю активно продаються; український інтернет заповнений оголошеннями про продаж земель сільськогосподарського призначення, причому найбільше поблизу столиці, де землю скуповують для того, щоб змінивши її цільове призначення, будувати будинки, котеджні містечка та виробничі приміщення. Найчастіше земля сільськогосподарського призначення відчужується за допомогою свідоцтв про право на спадщину. Іноді торгівці землею застосовують менш хитромудрі схеми: сподіваючись на зняття мораторію, закупають землю за договором оренди, який укладається на сто років із правом її викупу після зняття мораторію.

Не мають права купувати й отримувати у спадщину землю сільськогосподарського призначення громадяни інших країн. Хоча цю заборону також легко обходять: землі для нерезидентів купують українські поручники. Деякі посередники відкрито рекламують свої послуги в Інтернеті: пропонують допомогти інвесторам у межах чинного законодавства стати власниками сільськогосподарської землі у конкретних регіонах за бажанням замовника.

Неконтрольована державою скупівля сільськогосподарських земель – не єдиний побічний ефект мораторію і відсутності відповідного земельного законодавства. Проблема ускладнюється і самовільним захопленням земель сільськогосподарського, лісогосподарського і відповідного призначення, причому до недавнього часу єдиним запобіжним заходом у цій сфері правопорушень була адміністративна відповідальність у вигляді накладання на порушників невеликого штрафу.

В таких невизначених умовах функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення суттєво активізували свою діяльність «тіньові» посередники, які на тіньовому ринку масово скуповують у селян їх сільськогосподарську землю за низькими цінами, а потім перепродують її дуже дорого іншим «зацікавленим особам». Тобто відсутність механізму ціноутворення на ринку сільськогосподарської землі (встановлення мінімальної та максимальної ціни землі для кожного регіону) дає можливість земельним спекулянтам отри-

мувати наддоходи від здійснення спекулятивних операцій з землею. Отже, мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, як стверджують окремі дослідники, – це фікція, оскільки на практиці є різноманітні легітимні способи придбати цю землю.

У зв'язку з цим, низка фахівців вважає, що з погляду земельної політики доцільним було б регламентувати обіг земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, встановити мінімальну цінову межу її продажу, щоб запобігти скупівлі землі у селян за безцінь. Важливо також усвідомити незворотність процесів урбанізації. Існує думка (яка до речі не підкріплена розрахунками), що квадратний метр землі комерційного призначення створює набагато більшу додану вартість, ніж квадратний метр сільськогосподарської землі, яка не є об'єктом купівлі-продажу. Тому, на думку прибічників купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, зміна цільового призначення землі іноді може бути економічно виправданою, оскільки багато сільськогосподарських земель взагалі не використовуюється. Близько 30% громадян, що успадкували свої земельні паї, живуть у містах. Ще 15% власників паїв – пенсіонери-одинаки, яким немає кому передати земельні ділянки в спадщину. В умовах мораторію ці люди не можуть конвертувати свої паї в гроші.

Прибічники купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення [312] часто посилаються на досвід інших країн, підкреслюючи, наприклад, що в Росії земля сільськогосподарського призначення не була товаром лише до прийняття Земельного кодексу в 2001 р. Нині земельні відносини в РФ регулюють органи місцевого самоврядування, тому в кожній області є своє земельне законодавство. Мораторій на куплю-продаж землі діє лише в регіонах із найродючішими землями, наприклад у Краснодарському та Ставропольському краях. Усі землі можна продавати у Вірменії, Грузії, Азербайджані, Молдавії. В Естонії, Угорщині та Латвії заборонено купівлю землі тільки іноземцями та юридичними особами. Обмеження на продаж сільськогосподарських земель є нетиповими для країн Центральної і Східної Європи.

Вільна торгівля землею в 1990-х роках була заборонена лише в Албанії. У Білорусі, Туркменістані та Узбекистані не можна відчужувати не лише земельні паї, але і права користування ними. У Казахстані та Таджикистані оренда землі дозволена, але торгувати земельними ділянками заборонено.

У всіх інших країнах землями сільськогосподарського призначення давно торгують, причому найбільш успішно у Польщі, де у деяких воеводствах вартість гектара сільськогосподарської землі вже перевищила західноєвропейський рівень. Прогнози масової скупівлі земель у Польщі іноземцями після вступу країни до Євросоюзу не справдилися, оскільки іноземці купили трохи більше 1 тис га земель сільськогосподарського призначення [172].

В Україні ще однією проблемою є те, що орендарі не дуже ефективно розпоряджаються орендованими сільськогосподарськими землями, оскільки ці землі орендуються ними на невеликі строки. Терміни угод оренди земельних часток (паїв) в Україні складають: від 1 до 3 років – 23,6%; від 4 до 5 років – 61,8%; від 6 до 10 років – 11,9%; більше 10 років – 2,7% [310].

Орендарі розплачуються з власниками паїв натуральною продукцією і не витрачають коштів на підвищення якості земель. Як наслідок, ґрунти деградують і втрачають продуктивність. Надлишок сільськогосподарської землі дозволяє орендарям не турбуватися про підтримку врожайності ґрунту. До того ж динаміка збільшення розміру орендної плати не відповідає динаміці росту цін на землю. За останні півтора роки орендна плата помітно зросла лише в Вінницькій, Черкаській і Кіровоградській областях – регіонах, де фермерство є найбільш рентабельним.

Загострилися в Україні проблеми і з об'єктивною грошовою оцінкою вартості землі, оскільки експерти, при оцінюванні вартості землі, враховують лише якість ґрунтів, не беручи до уваги дію ринкових факторів, в результаті чого нормативна оцінка землі є суттєво заниженою. За даними Держгеокадастру України, нормативна вартість землі сільськогосподарського призначення становить 365 млрд грн. Як відмічає А. Третяк: «У розвинутих країнах землі чітко зоновані за цільовим призначенням. У нас не проводиться ні зонування, ні планування їх можливого використання» [313]. Гектар ріллі в Україні оцінюється Держгеокадастром України менше ніж у 2 тис. дол. У Польщі земля гіршої, ніж наша якості коштує не менше 10 тис. дол. за гектар. Як стверджує [313], у день відміни мораторію ціни на землі сільськогосподарського призначення не підвищаться до польських, але вони будуть поступово прямувати до цього рівня.

Серед важливих аргументів необхідності формування та застосування фінансово-економічного механізму стимулювання іпотечного

кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення є його антиінфляційна спрямованість. Світовою практикою доведено, що розвинений і активно діючий ринок банківських іпотечних технологій є одним із стримуючих чинників інфляції в країні, оскільки переорієнтовує кошти із сфери споживання до сфери заощадження та довгострокового інвестування. В розвинених країнах, що впровадили фінансово-економічний механізм іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення, рівень інфляції залишається відносно невисоким порівняно з темпами зростання заробітних плат, пенсій та інших доходів населення саме завдяки збільшенню обсягів іпотечного кредитування.

Разом з тим потрібно наголосити, що відміна мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення знаходить активний супротив і несприйняття у значній кількості населення України, політичних партій, громадських організацій, орендарів, які дешево орендують земельні паї, тощо через об'єктивні та обґрунтовані побоювання, що це одразу призведе до появи в Україні класу латифундистів, які скуплять всі сільськогосподарські землі за безцінь.

Тому, перед скасуванням мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення (якщо таке рішення все ж таки буде ухвалено Верховною радою України) необхідно сформувати якісно нову нормативно-правову базу, створити єдину систему державної реєстрації прав власності на сільськогосподарську землю та нерухоме майно і визначити межі обмежень цих прав, провести інші необхідні заходи. Непоспішність дій держави у формуванні цивілізованого і прозорого ринку землі є зрозумілою, але невизначеність термінів проведення змін у цьому важливому сегменті аграрної економіки гальмує модернізацію вітчизняного агропромислового виробництва та стримує залучення в аграрну галузь додаткових кредитів та інвестицій.

Узагальнюючи вищевикладене, можна виокремити основні чинники (проблеми), що стримують формування та застосування в Україні фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського наведено, які наведено нами на рис. 5.1.

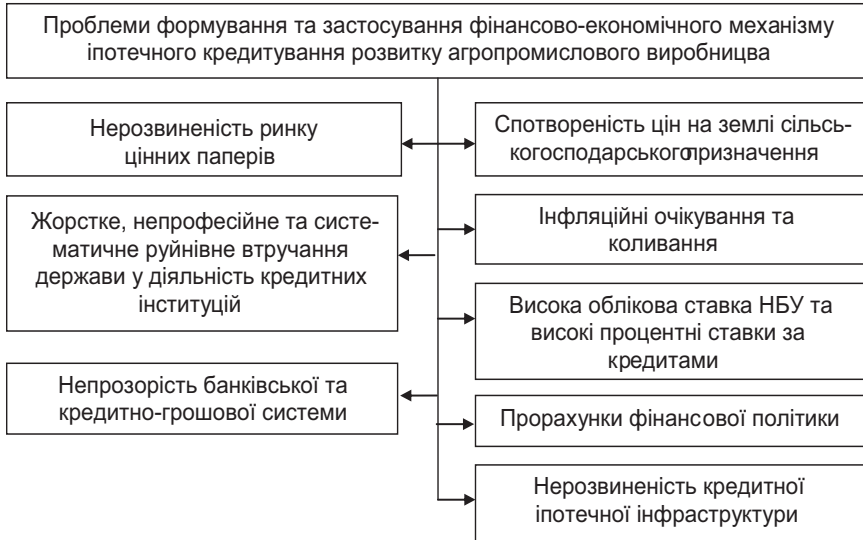

Рисунок 5.1 – Проблеми формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва

Аналіз проблем формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку вітчизняного агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення дозволяє зробити висновок, що існуюча в Україні система іпотечного кредитування є дзеркальним відображенням негативних тенденцій, що відбуваються у фінансовому секторі економіки та на ринках нерухомості. Якісна своєрідність системи іпотечного кредитування, що склалася в Україні, може бути охарактеризована так:

- дефіцит дійових антиризикових банківських технологій і відсутність відповідних механізмів іпотечного кредитування в національній валюті;
- нерозвиненість спеціалізованих іпотечних установ;
- проблемність виконання комерційними банками вимог щодо нормативів достатності капіталу;
- висока ціна залучених кредитних ресурсів;

- недостатній рівень капіталізації банківської системи;
- брак альтернативних внутрішніх джерел рефінансування комерційних банків;
- низький рівень банківської конкуренції;
- завищена частка нестандартних іпотечних кредитів у кредитному портфелі банків;
- відсутність дієвих технологій та інструментів рефінансування вторинного ринку іпотечних кредитів;
- строкова асиметрія (невідповідність) активів і пасивів комерційних банків;
- брак потенційних інституційних інвесторів із значними обсягами довгострокових фінансових активів.

Ще раз підкреслимо, що одним із головних завдань формування та застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення є створення належної нормативно-правової бази, яка б відповідала прогресивним міжнародним стандартам і враховувала позитивний досвід запровадження відповідного законодавства в інших країнах. Ще одним із завдань є формування правового механізму щодо оцінки вартості землі сільськогосподарського призначення, її обліку, застави, відчуження, а також формування загальнодержавної системи контролю за ефективним використанням сільськогосподарських земель і дотримання природоохоронного законодавства.

На думку деяких дослідників, припинення дії мораторію на відчуження земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва створить умови для ефективнішого використання земель сільськогосподарського призначення, сформує підґрунтя для підвищення ліквідності основних активів суб'єктів аграрної сфери. Окрім того, це зменшить величину ризику неповернення виданих комерційними банками кредитів, сприятиме зменшенню вартості кредитів, збільшить довгострокове іпотечне кредитування аграрної сфери.

Для суб'єктів аграрної сфери іпотечні технології повинні стати надійним джерелом отримання кредитних ресурсів, своєчасність повернення яких залежатиме від ефективного використання земельних ділянок, тобто від рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва, а це, у свою чергу, буде стимулювати власників землі до впровадження сучасних технологій землекористування. Застосу-

вання банківських іпотечних технологій сприятиме також розвитку сільських територій та надасть новий потужний поштовх у піднесенні аграрної сфери економіки, оскільки дозволить залучити для цього значні кредитні ресурси.

Поряд із позитивним впливом на соціально-економічний розвиток су-б'єктів агропромислового виробництва, іпотечні технології нададуть певні переваги і комерційним банкам. Зокрема, для банку-кредитора надання кредитів під заставу землі та іншого нерухомого майна зменшить ризик втрати цієї застави, оскільки іпотека, як вид застави, суттєво полегшує кредитору контроль за використанням та збереженням об'єктів застави.

Перевагами іпотечних кредитних відносин для банків-кредиторів є також можливість налагодження тривалих відносин із клієнтами – виробниками агропромислової продукції, що пояснюється як довгостроковістю іпотечного кредитування, так і наданням банками позичальникам інших послуг, спрямованих на покращення використання кредитних ресурсів. Розвиток банківських іпотечних технологій також дозволяє комерційним банкам розширити кредитну базу шляхом рефінансування іпотечних кредитів на вторинному ринку цінних паперів (ринку заставних облігацій) і збільшити на цій основі свою кредитну активність.

Для позичальників – суб'єктів агропромислового виробництва – іпотечні кредитні відносини дають можливість покращити свою платоспроможність, оскільки іпотечні кредити є значними за обсягами, видаються на тривалі терміни і під нижчі відсотки. Як засвідчують дослідження Світового банку, використання іпотечних технологій дає змогу позичальникам отримувати суми кредитів у 6–9 разів більші, ніж при звичайному кредитуванні, на терміни у 7–11 разів триваліші та під значно нижчі відсотки. Крім того, іпотечні технології вважаються менш обтяжливими для позичальників за рахунок тривалого терміну погашення іпотечних кредитів.

Разом з тим, поки не будуть створені умови для забезпечення стабільної прибуткової діяльності виробників агропромислової продукції, використання сільськогосподарської землі як способу забезпечення повернення іпотечних кредитів може призвести до виникнення у довгостроковому періоді негативних соціальних наслідків у вигляді масового банкрутства сільськогосподарських виробників, втратою

ними своїх сільськогосподарських земель і формування за рахунок цих земель латифундій.

Подальший розвиток аграрної сфери економіки України значною мірою визначається також бюджетним механізмом стимулювання розвитку агропромислового виробництва, його досконалістю та ефективністю застосування. Бюджетний механізм – це сукупність форм і методів, важелів та інструментів мобілізації і використання бюджетних коштів, які спрямовуються на розвиток тих чи інших галузей економіки відповідно до прийнятої в країні економічної політики.

Починаючи з 2004 року, державні видатки бюджету, що були передані Міністерству аграрної політики України і спрямовувалися на розвиток агропромислового виробництва, становили 4,5% від загальних видатків державного бюджету. Проте такий рівень бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва в Україні, як підкреслюють аграрії [71], є ще вкрай недостатнім і в кілька разів меншим від необхідного.

Основними задачами, які повинні бути розв'язані при виділенні бюджетних коштів на розвиток вітчизняного агропромислового виробництва повинні бути такі: забезпечення економічного зростання аграрної галузі; забезпечення повної зайнятості сільського населення; підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва; забезпечення стабільного рівня цін на аграрну продукцію; гарантування виробникам аграрної продукції економічної свободи; забезпечення справедливого розподілу доходів між учасниками аграрного ринку; забезпечення економічної захищеності товарних аграровиробників; формування позитивного сальдо зовнішньоторговельного балансу країни.

На наш погляд, бюджетний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва повинен складатися з таких важелів та методів впливу, наведених нами на рис. 5.2.

Як було зазначено вище, сучасний бюджетний механізм далеко не повною мірою впливає на формування ефективної і динамічної економіки; а роль бюджету практично зведено до виконання розрахункових і фіскальних функцій. Бюджетний механізм в Україні є нестабільним, а самі бюджети часто ухвалюються з запізненнями (у деяких випадках – до півроку).

В процесі проведення досліджень встановлено, що кількість та обсяги державних програм, спрямованих на підтримку агропромисло-

вого виробництва, щороку коливаються, і в середньому на одну програму припадало лише 16 млн грн бюджетних асигнувань, при цьому найбільше бюджетних коштів спрямовувалось на фінансову підтримку продукції тваринництва та рослинництва – 31%, компенсацію за посів ярових зернових культур – 29,6%, погашення заборгованості із заробітної плати – 12,9%, компенсацію за коротко- і довгостроковими кредитами – 9,29% [217].

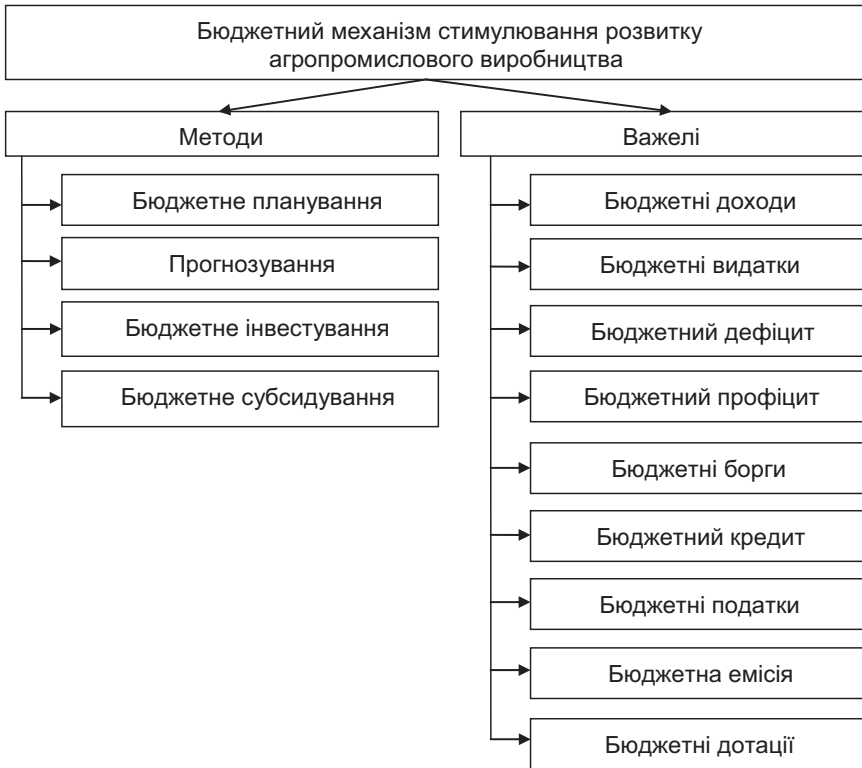

Рисунок 5.2 – Бюджетний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Основними причинами неефективності бюджетного стимулювання (фінансування) розвитку вітчизняного агропромислового виробництва є недосконалість механізмів отримання і розподілу бюджетних

коштів, порушення бюджетної дисципліни при їх використанні, постійна зміна порядку і механізмів їх надання, несвоєчасне їх затвердження та внесення неодноразових змін протягом року, недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини дрібних агроформувань, фермерських господарств і селянських домогосподарств.

На нашу думку, підвищити ефективність бюджетного механізму щодо розвитку агропромислового виробництва можна за умов, якщо бюджетні кошти виділятимуться прозоро за прогнозованими, наперед визначеними напрямками та показниками, на постійній довгостроковій основі та в суворо передбачених обсягах [69].

Повертаючись до проблеми пришвидшення розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, ще раз підкреслимо, що перешкодою на цьому шляху є, з одного боку, недостатність у аграрних підприємств власних коштів для фінансування технологічного оновлення та модернізації виробничих потужностей, а з іншого, – пасивність комерційних банків у здійсненні кредитування. Тому використання нових сучасних кредитних важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва дасть змогу підвищити підприємницьку активність агропідприємств і збільшити їх фінансові можливості для розширеного відтворення агропромислового виробництва. При цьому лише комерційні банки, як специфічні фінансові посередники грошового ринку, здатні надати агровиробникам відповідні кредити, а виробники аграрної продукції, отримавши позичкові кошти, зможуть вкласти їх у розвиток виробництва, поповнити обсяги обігового капіталу, підвищити рівень свого інноваційного потенціалу тощо.

При цьому особливу вагомість для кредитування суб'єктів агропромислового виробництва має їх інвестиційна привабливість, яка визначається сукупністю багатьох інформаційно-аналітичних чинників та конкретних економічних умов, в яких функціонують виробники аграрної продукції. Тому комерційні банки повинні враховувати ці обставини і переорієнтуватися на розширення кредитування агропромислового виробництва. Водночас застосування комерційними банками кредитних важелів стимулювання розвитку агропромислового виробництва значною мірою залежить від ефективності діяльності Національного банку України та його впливу на кредитну активність вітчизняних банківських установ.

Вплив кредитування на ефективність діяльності аграрних підприємств у макроекономічному аспекті доцільно оцінювати за допомогою системи показників, серед яких можна виокремити такі: частка виданих комерційними банками кредитів у ВВП, динаміка обсягів виданих кредитів, цільове спрямування кредитів, наданих суб'єктам аграрної сфери; частка наданих кредитів у капітальних вкладеннях, що їх здійснили суб'єкти агропромислового виробництва; структура виданих кредитів суб'єктам аграрної сфери за строками і видами валют тощо. Аналіз наведених вище показників показує, що кредитні важелі застосовуються комерційними банками неефективно і не відіграють суттєвої ролі в розвитку агропромислового виробництва. Підтвердженням цього є збільшення загальної суми збитків, що їх отримують аграрні підприємства при зростанні обсягів кредитування.

Застосування кредитних важелів комерційними банками приводить до змін у діяльності як самих комерційних банків, що видають кредити, так і суб'єктів господарювання, які отримують ці кредити. Обидві сторони кредитних відносин повинні бути зацікавлені у підвищенні ефективності використання кредитних ресурсів. Ця задача розв'язується шляхом якісного управління кредитним портфелем комерційного банку, який постійно шукає оптимальне співвідношення між рівнем прибутковості, що можуть дати видані кредити, та величиною ризику, який може виникнути у випадку банкрутства даного суб'єкта господарювання.

Важливим є також оцінювання ефективності використання отриманих кредитів самими суб'єктами аграрної сфери, яку можна визначити через встановлення оптимального обсягу отриманих кредитних коштів та розрахунку оптимальної частки кредитних коштів у структурі всіх фінансових ресурсів даного аграрного підприємства [306].

Як було підкреслено вище, агропромислове виробництво вважається кредитомісткою галуззю і потребує значних обсягів кредитних вкладень, що зумовлено специфікою аграрної галузі. Для забезпечення безперервності виробництва аграрної продукції необхідно нагромаджувати великі запаси матеріально-технічних ресурсів та сировини, тому вимоги агропромислового виробництва щодо необхідності його кредитування є об'єктивними.

Що ж стосується України, то тут кредитні відносини в аграрній галузі сформувалися в дещо деформованому вигляді, хоча і забезпечували покриття фінансовими ресурсами поточної діяльності аграрних

господарств. Деформованість кредитних відносин в аграрній сфері була зумовлена нехтуванням комерційними банками принципів ринкового кредитування і переважанням адміністративних методів управління кредитними відносинами, що складаються між комерційними банками та позичальниками – суб'єктами агропромислового виробництва.

Окрім того, суб'єкти агропромислового виробництва, особливо на початках етапах аграрної реформи, виявилися не готовими до банківського кредитування, і дуже скоро цей процес був майже повністю призупинений через відсутність у позичальників ліквідної застави, збитковість самої аграрної галузі, неготовність керівників і спеціалістів агропідприємств працювати в умовах економічних трансформацій, через недосконалість економічних механізмів і нормативно-правової бази та через негативні наслідки від некомпетентного втручання в процес кредитування органів державної влади.

Разом з тим, держава робила спроби надавати суб'єктам агропромислового виробництва фінансову підтримку шляхом запровадження механізму здешевлення кредитів. В результаті запровадження такого механізму протягом 2010-2015 років обсяги пільгового кредитування підприємств АПК зросли у 5,6 рази, а виробників сільськогосподарської продукції – у 4,6 рази. Відбулося збільшення напрямів кредитування підприємств аграрної галузі через комерційні банки та кредитні спілки; були продовжені до 3-х років строки користування кредитами на умовах їх здешевлення; зросла частка середньострокових кредитів, наданих суб'єктам аграрної сфери з 9,1% до 46,3%, а безпосередньо аграрним підприємствам – з 4,7% до 32,4%. Збільшився середній розмір кредиту, наданого одному позичальнику: суб'єкту аграрної сфери з 1086,8 тис. грн до 1750,0 тис. грн, а аграрному підприємству – з 118,1 тис. грн до 1304,3 тис. грн. [217].

Але в останні роки обсяги банківського кредитування суб'єктів агропромислового виробництва були істотно скорочені. Так, у 2014 році суб'єкта-ми аграрної сфери було залучено кредитів в обсязі лише 5,8 млрд грн, що майже в 3,5 раза менше, ніж у 2013 році; з них на пільгових умовах було залучено кредитних ресурсів на 2,5 млрд грн, з яких 2,2 млрд грн – короткострокові кредити. Всього у 2014 р. лише 2238 суб'єктів аграрної сфери мали змогу залучити банківські кредити для вирішення своїх фінансових та інших питань [306].

Однією із проблем, що впливає на застосування комерційними банками кредитних важелів, є наявність кредитного ризику. Кредитний ризик слід розглядати через ефективність використання суб'єктами агропромислового виробництва запозичених коштів; його можна визначити як можливі втрати комерційних банків, пов'язані зі зниженням ефективності використання кредитних ресурсів в діяльності позичальника – суб'єкта агропромислового виробництва. Це може бути викликано нераціональним використанням позичених коштів у господарському обороті, неспроможністю позичальника своєчасно повернути комерційному банку отриманий кредит, вчасно сплачувати проценти тощо.

Таким чином, необхідною умовою підвищення ефективності застосування кредитних важелів, а відтак і стимулювання розвитку агропромислового виробництва є адекватне оцінювання комерційними банками величини кредитного ризику, який може виникнути при неефективному використанні отриманих кредитних коштів позичальником. Це дасть змогу мінімізувати як рівень самого ризику для комерційного банку, а також впливатиме на встановлення процентної ставки за кредит як найбільш дієвого кредитного важеля.

Основними кроками (етапами) процесу управління комерційними банками кредитним ризиком можуть бути кроки, наведені на рис. 5.3.

Експертиза кредитного потенціалу комерційних банків, яка була проведена низкою фахівців [308], виявила, що протягом у 2013–2015 років рентабельність активів і капіталу комерційних банків знизилася, відповідно, з 1,61% до 1,45% та з 13,52 до 10,19%. Виявлено помітний розрив між процентними ставками за кредитами та депозитами, що надають комерційні банки, який становив 5–9 процентних пунктів. Встановлено, що протягом аналізованого періоду від 40 до 65% своїх доходів комерційні банки заробляли на здійсненні кредитних операцій, на них же припадала основна сума втрат комерційних банків, яка коливалася в межах від 50 до 80%.

Все це відбувалося на тлі значної інфляції, високої «тінізації» економіки, падіння вартості національної валюти (відносно долара США), нерозвиненості вітчизняних фінансових ринків, непрозорості банківської та кредитно-грошової системи, спотвореності цін на нерухомість, зростання недовіри суб'єктів господарювання та населення до фінансової системи держави, очевидних недоліків податкової системи, низької платіжної дисципліни учасників фінансового ринку,

низької частки безготівкових форм розрахунків, жорсткого непрофесійного втручання держави у діяльність комерційних банків, високого рівня облікової ставки НБУ, нерозвиненості кредитної інфраструктури тощо.

Рисунок 5.3 – Основні етапи процесу управління кредитним ризиком

Одним з способів відновлення довіри агропромислових виробників та населення до банківської системи є створення прозорої системи інформування про стан і роботу банківських установ. На сьогодні, рівень інформаційної відкритості вітчизняних комерційних банків набагато поступається середньому рівню у країнах із розвинутою економікою. Незважаючи на значний обсяг інформації про діяльність комерційних банків, яка публікується у відкритих джерелах, вона часто носить суперечливий характер і на її основі складно визначити кредитні можливості комерційних банків у фінансуванні розвитку агропромислового виробництва й економіки загалом. З огляду на це, доцільно використовувати відповідні фінансові коефіцієнти (коефіцієнти фінансової стійкості, ліквідності, ділової активності, рентабельності тощо), що з різних сторін характеризують рівень привабливості та надійності комерційних банків, показують їх роль у фінансуванні розвитку агропромислового виробництва і відображають системоутворюючі зв'язки банківського та реального секторів економіки.

Комплексні пакети банківських послуг, що їх активно почали запроваджувати комерційні банки для кредитування агропромислового виробництва, дадуть можливість комерційним банкам збільшити обсяги своїх доходів за рахунок зростання обсягу продажів таких пакетів, а клієнтам – знизити вартість отриманих послуг порівняно з ситуацією, коли б вони купували ці послуги окремо, що сприятиме налагодженню тіснішої багатoproфільної співпраці клієнтів з комерційними банками. Кредитні послуги можуть бути об'єднані у великі блоки за цілями кредитування та кредитними інструментами, з можливістю варіації за ціною, сумами і строками кредитування.

Підтверджуємо ще раз тезу про те, що зростання обсягів банківського кредитування агропромислового виробництва впродовж 2010-2016 років загалом не розв'язало проблем, пов'язаних з стимулюванням розвитку вітчизняного агропромислового виробництва, оскільки комерційні банки зосереджували свою діяльність переважно на високодохідному кредитуванні споживчих потреб населення. З огляду на це, одним з актуальних напрямів розвитку банківської системи України є переорієнтація банківських установ від кредитування спекулятивних високодохідних операцій на розширення кредитування аграрного сектору економіки та підвищення впливу комерційних банків на цей процес. Окрім цього, кредитна активність комерційних банків суттєво залежить від дієвості монетарних інструментів Національного банку України, який встановлює відповідні «правила гри» на ринку кредитування агропромислового виробництва, впливаючи тим самим на ефективність діяльності виробників аграрної продукції на вітчизняному аграрному ринку. Крім того, потрібне подальше удосконалення фінансово-кредитної інфраструктури, яка є матеріальною основою фінансово-кредитного забезпечення суб'єктів аграрної сфери необхідними фінансовими ресурсами.

5.2. Фінансово-економічний механізм управління фінансовими потоками агропромислового виробництва

Як було зазначено у попередніх розділах роботи, останнім часом суттєво загострилася проблема необхідності удосконалення фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, що зумовлено змінами у технології агропромисло-

вого виробництва, виходом агровиробників на нові ринки, розширенню або згортанням обсягів випуску певних видів аграрної продукції, появою нових видів підприємницької та економічної діяльності тощо. Ускладнюють вирішення цих питань об'єктивні тенденції розвитку аграрної галузі, зокрема, малопередбачувані зміни попиту на аграрну продукцію, жорсткість цінової конкуренції на традиційних аграрних ринках, необхідність завоювання нових ринкових ніш, зростання ризиків при проведенні фінансових операцій тощо.

Для успішного розв'язання зазначених проблем потрібно на рівні держави розробити фінансову стратегію щодо залучення, акумуляції, розміщення, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів, реалізація якої дозволить організувати ефективний кругообіг фінансових ресурсів та забезпечити оптимізацію фінансових потоків.

Розгляд питань, пов'язаних з оптимізацією фінансових потоків в агропромисловому виробництві має велике теоретичне і практичне значення, що підкреслюють дослідження, які проводилися низкою вітчизняних економістів. Так, ними було встановлено, що в даний час існує певна неузгодженість у методології, аналізі та контролі за рухом фінансових ресурсів, які використовують господарські суб'єкти агропромислового виробництва, здійснюючи свою діяльність на аграрних ринках. Відповідно, рішення, що приймаються господарюючими суб'єктами – виробниками аграрної продукції, які здійснюють управління фінансовими потоками, не завжди спираються на адекватне відображення стану і розвитку економіки в цілому і окремих її сфер, що негативно позначається на результатах діяльності як самих суб'єктів агропромислового виробництва, так і на ефективності функціонування аграрної сфери економіки загалом.

Відомо, що термін «фінансовий потік» останнім часом набув значного поширення і став часто вживаним в економічній літературі, хоча він ще остаточно й однозначно не визначений. У Економічному словнику [52] фінансовий потік трактується або як перелив фінансових ресурсів через посередників, або як напрями використання фінансових ресурсів. Зазначимо, що більшість вчених [59, 60] вживає термін «фінансовий потік» при аналізі загальної схеми руху коштів у фінансовій системі. Поряд із цим, розглядаючи поняття «фінансовий потік», низка дослідників розкриває його сутність через швидкість зміни стану певної економічної системи, тобто формально фінансо-

вий потік визначається як відношення обсягу фінансових ресурсів до часу, протягом якого аналізується діяльність того чи іншого суб'єкта господарювання.

Відповідно до теорії попиту на активи, фінансовий потік можна визначити як цілеспрямований рух, зміну обсягу фінансових ресурсів, якими оперує певний економічний суб'єкт ринку. Це визначення є ширшим, ніж розглянуті вище, оскільки економічні відносини між суб'єктами ринку за своєю природою завжди приводять до перерозподілу ресурсів, а зміна обсягу фінансових ресурсів не завжди може бути викликана економічною взаємодією між суб'єктами ринку.

Формування і використання фінансових ресурсів завжди передбачає їх рух (переміщення). При переміщенні фінансові ресурси відокремлюються від матеріальних цінностей, проте рухові матеріальних цінностей завжди передує рух фінансових ресурсів. Специфіка фінансів агропромислового виробництва полягає у тому, що вони безпосередньо обслуговують процес виробництва аграрної продукції, де створюється і здійснюється первинний перерозподіл валового внутрішнього продукту [314].

Отже, можна констатувати, що, оскільки існують різні види фінансових ресурсів, то існують і різні види фінансових потоків. Такий висновок також може ґрунтуватися і на існуванні різних видів ринків, кожному з яких притаманні свої фінансові інструменти – специфічні форми коротко- і довгострокового фінансування. До того ж різним фінансовим інструментам властиві певні особливості щодо розрахунку вартості грошей, яка змінюється у часі.

При розгляді питань, присвячених управлінню фінансами, окремі автори [23, 41] використовують поняття «грошовий потік», яке ототожнюють із поняттям «фінансовий потік». На нашу думку, це не зовсім правильно, оскільки у грошовий потік не входять дивіденди і податкові платежі [196, 315], але їх необхідно враховувати при фінансовому управлінні.

Існуючу невизначеність можна усунути, розглядаючи різновиди грошових потоків. Прикладом є поняття «вільний грошовий потік» – як частина грошового потоку, яка перевищує розмір прибуткових інвестиційних можливостей, якими може користуватися той чи інший суб'єкт господарювання. Разом з тим, інвестиційні можливості суб'єкта господарювання завжди пов'язані з наявністю у нього вільних інвестиційних ресурсів (які є різновидом фінансових ресурсів), тому,

на наше переконання, для цього випадку доречнішим було б використання поняття «фінансовий потік».

Але розглядати поняття «грошовий потік» і «фінансовий потік» ізольовано одне від одного також не можна, оскільки рух грошей і рух фінансових ресурсів утворюють складні взаємозалежні відносини, які необхідно враховувати при прийнятті відповідних управлінських рішень. Крім того, аналіз фінансових і грошових потоків має здійснюватися разом із результатами фінансових і нефінансових операцій, які здійснює суб'єкт економічної діяльності. Це зумовлено тим, що окремі сектори економіки і окремі суб'єкти господарювання можуть одержувати доходи не лише у вигляді відсотків за банківськими депозитними внесками або за операціями з цінними паперами, їх фінансові ресурси можуть збільшуватися чи зменшуватися ще й у результаті безоплатних (трансфертних) передач окремих видів ресурсів між секторами економіки та між окремими суб'єктами господарювання. Тобто, обсяги фінансових ресурсів конкретного суб'єкта економічної діяльності залежать від конкретних результатів виробництва, особливостей дії чинної податкової та грошово-кредитної систем.

Аналізуючи поняття «грошові потоки» та «фінансові потоки», потрібно підкреслити, що вони не є синонімами – співвідношення між ними приблизно таке саме, як між частиною і цілим. Крім грошей елементами фінансових ресурсів є й інші види фінансових активів (цінні папери, боргові зобов'язання, права вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів тощо).

Тобто фінансові та грошові потоки різняться між собою не тільки набором елементів, а і характеристиками ліквідності й варіативністю оцінки поточної вартості активів. Фінансові потоки, на відміну від грошових, менш ліквідні, аналіз фінансових потоків може дати нам інформацію про ймовірність настання тих чи інших подій у майбутньому тощо, і тому фінансові потоки не можуть у повному обсязі перебирати на себе функцію грошей – функцію міри вартості.

Розмежування сутності понять «грошові і фінансові активи» та відповідних їм понять «грошові і фінансові потоки» є логічним з огляду на повноту задіяних фінансових інструментів у кругообігу фінансових ресурсів.

У працях фахівців це розмежування простежується досить чітко. Так, М.М. Якубовський і Ю.Ф. Шкворець при розробці схеми фінансування і реалізації державних програм розвитку тих чи інших об'єктів

для визначення стану фінансових ресурсів наголошують на необхідності використання саме поняття «фінансові потоки» [316]. Інший фахівець – В.Р. Євстігнєєв, розглядає і аналізує матрицю фінансових потоків в економічному середовищі (на відміну від англ. терміну «cash flow» – грошові потоки), використовуючи більш місткий термін «flow of funds» – потоки фондів, капіталу [317].

Основний висновок з вищевикладеного зводиться до того, що матриця фінансових потоків вичерпно відображає структуру (зміну) балансу господарюючого суб'єкта, а на загальноекономічному рівні – загальну структуру фінансових потоків в економіці в цілому, тобто вичерпно описує поведінку фінансового ринку за певний період часу.

У зарубіжних фахових дослідженнях використовується англійський термін «capital flow», який в перекладі означає «потоки капіталу», а не тільки потоки грошей [318]. Аналогічні підходи спостерігаються у дослідженнях М.М. Бердара [319] та Н.І. Ковди [320]. Різниця, як зазначається в [321], полягає лише у розгляді фінансових ресурсів на мікро- та макрорівнях або більш чіткому та точному розкритті їх складових. Систематизацію підходів до розкриття сутності поняття «фінансовий потік» наведено нами на рис. 5.4.

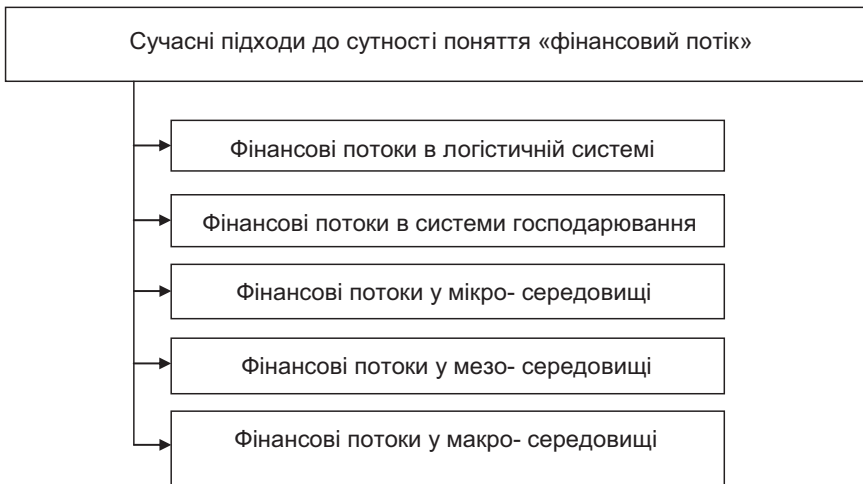

Рисунок 5.4 – Систематизація позицій щодо розкриття змісту поняття «фінансовий потік»

Разом з тим потрібно враховувати, що грошові потоки відіграють значну роль у формуванні фінансових ресурсів суб'єктів господарювання, а отже впливають таким чином і на означення поняття «фінансовий потік». Але, тут існує щонайменше дві проблеми. Одна з них пов'язана, як вже зазначалося, зі «стиранням» межі між грошима і «негрошима», появою нових інструментів грошового ринку та гібридних банківських рахунків, де гроші водночас приносять дохід і можуть бути засобом розрахунків за отримані продукцію та послуги. Така формалізація поняття фінансового потоку дає можливість кількісно та якісно оцінити ефективність взаємодії групи економічних суб'єктів, оптимізуючи цю взаємодію, а також може слугувати основою для прийняття відповідних управлінських рішень у фінансовій сфері.

Зауважимо, що суб'єкти економічної діяльності по-різному ставляться до одних і тих самих фінансових потоків. Для одних фінансовий потік може означати надходження грошей, а для інших – витрати грошей. Це спричинено тим, що відповідно до сутності поняття «фінансові ресурси», їх переміщення одночасно викликає і переміщення фінансових потоків. Кількісно фінансові потоки можна охарактеризувати як величину витрат або величину доходів (прибутків), які виходять або надходять на адресу даного суб'єкта господарювання протягом визначеного проміжку часу. Будь-який фінансовий потік має вихідний і кінцевий пункти, інтенсивність (швидкість) руху та інші, притаманні фінансам характеристики.

Підсумовуючи, можна зазначити, що величина фінансових потоків та напрям їх переміщення є для суб'єкта господарювання критерієм прийняття фінансових рішень щодо доцільності вкладання коштів у реалізацію того чи іншого проекту, а також визначення ступеня достатності фінансових ресурсів для реалізації зазначеного проекту.

Для кожного суб'єкта економічної діяльності актуальним завдання є оптимізація фінансових потоків, яка передбачає знаходження такого складу цих потоків, їх стану, обсягу й інтенсивності надходжень, при якому суб'єкт може досягти найкращого співвідношення витрат та доходів фінансових ресурсів. Інакше кажучи, проблему управління фінансовими ресурсами слід розглядати з позицій системного підходу, який включає суперпозицію векторів різних фінансових потоків, аналіз яких повинен допомогти виокремленню ключових, системоформуючих факторів, що впливають на ефективність використання фінансових ресурсів. При управлінні рухом фінансових потоків потріб-

но прагнути як до економії ресурсів, що витрачаються на організацію діяльності господарюючого суб'єкта, так і на максимізацію кінцевого результату. При цьому, по можливості потрібно досягати того, щоб рух (переміщення) одного фінансового потоку змінював параметри якомога більшої кількості інших фінансових потоків, що, на думку фахівців, сприятиме більш швидкому розв'язанню існуючих проблем при менших витратах.

При цьому слід підкреслити на взаємопов'язаність понять «оберненість» фінансових ресурсів та «ефективність» використання фінансових ресурсів. Так, при скороченні тривалості одного обороту фінансових ресурсів прискорюється їх рух, а це, у свою чергу, підвищує ефективність їх використання, оскільки дає змогу при одних і тих самих фінансових ресурсах виробляти і реалізувати більше продукції. Тобто висока швидкість оберненості фінансових ресурсів – один із важливих факторів підвищення ефективності їх використання.

Більш складною є ситуація в агропромисловому виробництві, що пояснюється збитковістю багатьох аграрних підприємств, яка виникла унаслідок загострення конкуренції на багатьох аграрних ринках, втратою традиційних ринків збуту, непристосованістю значної кількості агровиробників до діяльності в ринкових умовах, посиленням податкового тиску, встановленням високих процентів на банківські кредити тощо, що ще більше поглибило проблему розрахунків між суб'єктами агропромислового виробництва, а значить, негативно вплинуло на рух фінансових потоків і знизило ефективність використання фінансових ресурсів загалом.

Слід зазначити, що перехід економіки України і її аграрного сектору до ринкових відносин супроводжувався поширенням у діяльності багатьох суб'єктів господарювання негативної практики зловживання позиченими засобами. Парадоксом стала ситуація, коли агропідприємство, яке вважається безнадійним боржником, водночас має солідний валютний рахунок, здійснює активні фінансові вкладення в цінні папери, у статутні капітали інших підприємств і комерційних банків. Тому специфічною проблемою, яка безпосередньо впливає на ефективність використання фінансових ресурсів агропідприємств, є скорочення і попередження неплатежів. Для цього можуть застосовуватися такі сучасні форми розрахунки, як авансові платежі, акредитивна форма розрахунків, гарантійні зобов'язання, продаж боргів із дисконтом, лізинг, факторинг, форфейтинг, вексельна форма розрахунків.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в аграрному секторі економіки, наочно показали зміни ролі та функціонального значення фінансів у діяльності підприємств агропромислового виробництва. Якщо у період планової економіки основну роль в діяльності агропідприємств відігравали матеріальні потоки, а фінансові потоки виконували обслуговуючу функцію, опосередковуючи виробничий процес і виступаючи вартісним показником матеріальних ресурсів, то в ринковій системі господарювання відбулося принципове підвищення значущості ролі фінансових потоків у процесі агропромислового виробництва як основного регулятора фінансових і товарних ринків, що вимагає зміни основних підходів до фінансового забезпечення агропромислового виробництва на концептуальному рівні. Таке переосмислення сутності та ролі фінансових потоків в нових ринкових умовах зумовлює створення нового фінансового інструментарію та механізмів його застосування в аграрному підприємстві, а нові перспективи, що відкриваються перед агропромисловим виробництвом, потребують наукових досліджень у сфері удосконалення механізму фінансового забезпечення агропромислового комплексу України.

Аналіз основних показників розвитку агропромислового виробництва свідчить, що, починаючи з 1991 року за роки незалежності воно практично не набуло нових якісних стимулів для свого зростання та сталого розвитку, хоча з 2000 року і було подолано негативну тенденцію щодо постійного зниження виробництва валової продукції сільськогосподарства. Так, приріст виробництва сільськогосподарської продукції у 2015 році порівняно з 1999 роком становив 54,4% [71]. Стрімке розгортання світових глобалізаційних процесів, які відбуваються останнім часом в багатьох сферах економіки, засвідчило незадовільний фінансовий стан більшості вітчизняних аграрних підприємств і загостило проблеми фінансового забезпечення агропромислового виробництва, які потребують свого невідкладного вирішення на системних засадах.

Недостатнє фінансове забезпечення агропромислового виробництва, яке характерне для останніх років розвитку аграрної сфери економіки, змушує посилити концентрацію фінансових ресурсів на пріоритетних його напрямках. Окрім цього, необхідно удосконалити міжгалузеві економічні відносини та забезпечити однакові економічні умови функціонування для всіх учасників аграрного ринку, що дасть можливість виробникам аграрної продукції отримувати прибутки на

середньому для всіх агровиробників рівні і недопускати отримання надприбутків в окремих сферах аграрного бізнесу.

Основним інструментом розв'язання зазначених проблем на рівні аграрної галузі має стати посилення бюджетного фінансування державних програм розвитку агропромислового виробництва, розроблених на основі програмно-цільового методу з визначенням обсягів і термінів їх виконання, запровадження відповідної звітності і публічного оприлюднення досягнутих результатів та звітів про використання бюджетних ресурсів. Фінансова підтримка аграрному сектору повинна надаватися комплексно, щоб уникнути непослідовності, дублювання заходів за різними програмами та розпорошення бюджетних коштів. Важливість цього заходу пояснюється тим, що відсутність фінансування або недофінансування однієї з програм може спричинити невиконання всього комплексу програм. Окрім того, як підкреслюється в [278], обов'язково повинні бути визначені конкретні обсяги та джерела фінансування передбачених в програмах заходів.

Обґрунтування рішення щодо прийняття тієї чи іншої цільової державної програми бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва повинно включати оцінку альтернативних варіантів і прогнозів змін економічних, соціальних та екологічних показників розвитку аграрної галузі, що дасть змогу більш повніше забезпечити продовольчу безпеку країни та сприяти експансії вітчизняної аграрної продукції на світові ринки.

Проте, на даний час розраховувати на позитивну зміну ситуації з розробкою цільових державних програм бюджетного фінансування розвитку агропромислового виробництва немає підстав через складну економічну ситуацію, що склалася в Україні через продовження військових дій на Сході України, скорочення фінансових можливостей держави фінансувати аграрний сектор економіки через необхідність виділення значних коштів на підтримку обороноздатності країни, збільшення вартості кредитних ресурсів, необхідності пролонгації раніше виданих і неповернутих суб'єктами агропромислового виробництва кредитних ресурсів, зростання кредиторської та дебіторської заборгованості тощо.

В даний час, на жаль, потрібно констатувати, що державне регулювання розвитку агропромислового виробництва здійснюється без аналізу інформації про обсяги фінансових потоків, що функціонують в аграрній сфері, без обґрунтування, дія яких саме факторів визначила

потребу в державній фінансовій підтримці тих чи інших виробників аграрної продукції і як це позначилося на результатах їх діяльності.

Формуючи та регулюючи рух фінансових потоків (див. рис. 5.5), держава повинна враховувати їх вплив на стан ліквідності суб'єктів агропромислового виробництва, тобто давати відповіді на питання: чи спроможні аграрні підприємства залучати фінансові ресурси, куди будуть спрямовуватися ці фінансові ресурси, які будуть отримані при цьому результати тощо.

Відповіді на поставлені вище питання повинен давати системний аналіз руху фінансових потоків в агропромисловому виробництві, який повинен стати основою при розробці цільових державних програм фінансової підтримки аграрної галузі. Використання принципу системності дасть змогу чітко визначити зовнішні та внутрішні фактори, що визначають рух фінансових ресурсів в агропромисловому виробництві, виявити взаємозв'язки між ними і показниками, що досліджуються, відобразити ці взаємозв'язки математично, розкрити обсяги та напрями руху фінансових потоків та їх складових із проведенням подальшої формалізації отриманих результатів, що дасть змогу здійснювати прогнозування розвитку досліджуваних об'єктів із застосуванням сучасних економіко-математичних методів.

Ще одним важливим моментом є запровадження дієвого контролю за рухом фінансових потоків і станом зовнішнього середовища, який повинен охоплювати: аналіз кон'юнктури фінансових ринків (процентні ставки за кредитами і депозитами, стан ринку корпоративних і державних цінних паперів), оцінка вартості залучених фінансових ресурсів, виявлення можливих проблем із залученням ресурсів тощо [322].

Таким чином, можна констатувати, що метою фінансово-економічного механізму управління фінансовими потоками агропромислового виробництва, розробка якого повинна стати пріоритетною задачею держави, є виявлення рівня достатності забезпеченості фінансовими ресурсами виробників аграрної продукції, визначення величини потрібних фінансових ресурсів та розрахунок ефективності їх використання, забезпечення збалансованості додатних (надходження) і від'ємних (виплати) фінансових потоків, які обертаються на аграрних підприємствах, за обсягом і за часом. Для досягнення сформульованої мети, на кожному агропромисловому підприємстві потрібне розв'язання таких задач:

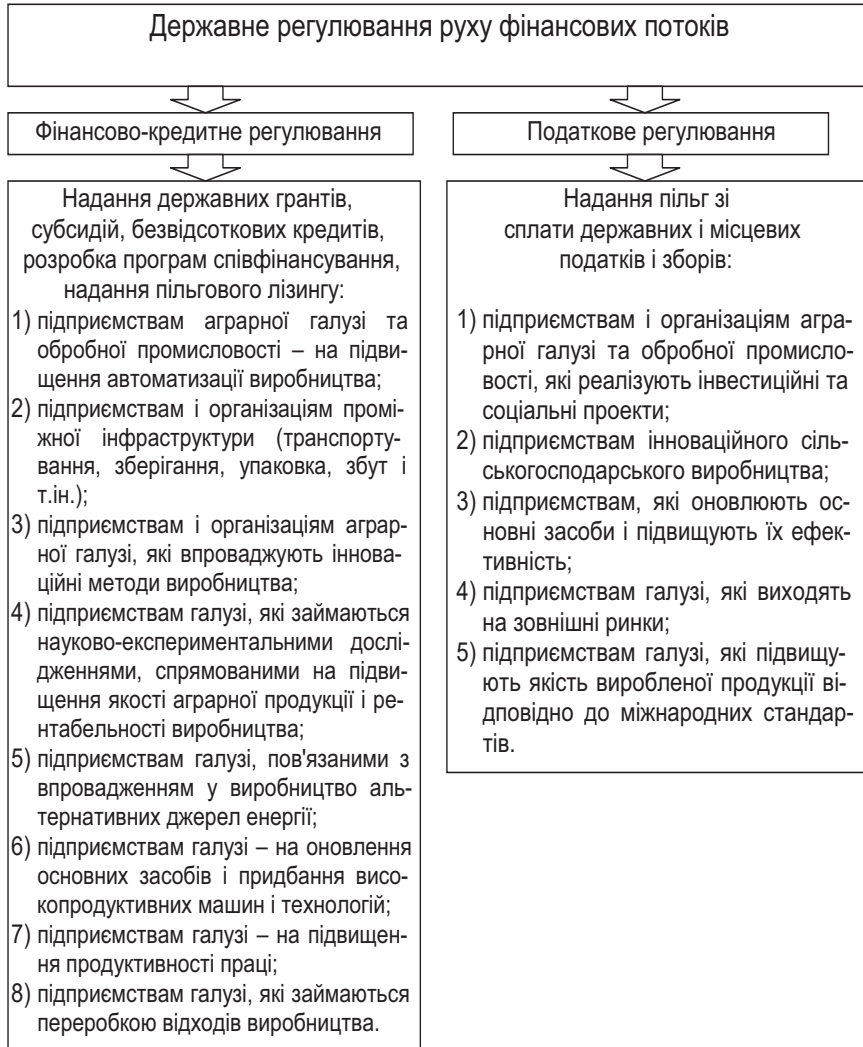

Рисунок 5.5 – Методи державного регулювання фінансових потоків агропромислового виробництва

- виявлення джерел надходження фінансових ресурсів та напрямів їх використання;
- розрахунок величини чистого доходу та чистого прибутку, що їх може отримати суб'єкт господарювання протягом аналізованого періоду, та встановлення причин можливого відхилення чистого доходу від чистого прибутку;
- проведення комплексного аналізу факторів, що здійснюють прямий і опосередкований вплив на обсяги та рух фінансових потоків;
- розрахунок рівня достатності надходження на аграрне підприємство фінансових ресурсів;
- визначення збалансованості між надходженням фінансових ресурсів та їх виплатами за обсягами і за часом;
- оцінка ефективності використання фінансових ресурсів;
- виявлення резервів і шляхів забезпечення визначеного рівня абсолютної ліквідності суб'єкта агропромислового виробництва.

Підсумовуючи, можна відмітити, що на обсяги та рух фінансових потоків у агропромисловому виробництві впливає багато факторів, що мають вірогіднісний характер. Тому, щоб визначити конкретні значення обсягів фінансових ресурсів та терміни їх переміщення, необхідно попередньо проаналізувати можливі варіанти розвитку ситуації, дослідити вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на результати діяльності господарюючих суб'єктів агропромислового виробництва тощо, і тільки на основі отриманої інформації формувати фінансові потоки, визначати їх оптимальну величину, напрями і терміни руху (переміщення).

Для того щоб система управління фінансовими потоками в агропромисловому виробництві працювала в режимі попередження небажаних ситуацій, а не в режимі виправлення наслідків, необхідно оперативно слідкувати за динамікою кожного фінансового показника, що характеризує результати діяльності агропідприємств, та своєчасно виявляти можливі відхилення. Це обумовлює посилення ролі оперативного аналізу фінансових показників, що, на наш погляд, дасть можливість оперативно виявляти зміни ефективності фінансово-економічного механізму управління фінансовими потоками (як на рівні господарюючих суб'єктів, так і в аграрній галузі загалом) і своєчасно здійснювати оптимізацію обсягів та руху фінансових потоків.

5.3. Удосконалення механізму державного регулювання та податкових важелів стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, яке на сьогодні є найважливішою складовою національної економіки країни, визнається нами як один із основних інституційних чинників упорядкування економічних відносин в аграрному секторі економіки, оскільки в цьому секторі зосереджено більше чверті основних засобів, майже одна третина зайнятого населення і з його розвитком пов'язане успішне функціонування низки інших галузей економіки. Крім того, рівень розвитку агропромислового виробництва вирішальним чином визначає стан продовольчої безпеки країни, рівень забезпеченості населення країни продуктами харчування та соціально-економічний розвиток країни загалом. На продукти харчування і товари, що виробляються із сільськогосподарської сировини, населення витрачає до 60% сімейного бюджету. Це ще раз підкреслює важливість здійснення запланованих перетворень в агропромисловому секторі економіки України.

За роки незалежності в Україні здійснено масове роздержавлення переважної більшості сільськогосподарських підприємств, виробники аграрної продукції стали власниками не тільки засобів виробництва, а й виробленої продукції. Багатоукладна економіка в сільському господарстві стала реальністю. Відмова від централізованого планування, розподіл землі та основних засобів між селянами – ось основні результати стихійного реформування агропромислового комплексу. На жаль, більшість трансформаційних перетворень в аграрному секторі здійснювалося без урахування дії об'єктивних чинників ринкової економіки, що врешті-решт стало причиною виникнення серйозної кризи в цій важливій сфері економіки. Відхід держави від економічного регулювання розвитку аграрної галузі у 90-ті роки минулого століття спричинив розгортання інфляційних процесів, суттєве зниження рівня життя населення, особливо сільського, зниження споживання продуктів харчування власного виробництва при зростанні продовольчого та промислового імпорту більш ніж на 40%.

Проблеми, що виникли при цьому, в умовах транзитивної економіки залишилися недостатньо вивченими, що об'єктивно викликало необхідність продовження досліджень в даному напрямі. Характер-

ною рисою цієї проблематики є також певна фрагментарність, яка знаходить свій вияв у розгляді одного або кількох регулюючих механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва, наприклад, планування бюджетної підтримки або удосконалення міжбюджетних фінансових відносин. Тобто, єдиної комплексної концепції розробки та реалізації механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, що включає найбільш ефективні підходи до формування і використання інструментарію системи управління агропромисловим комплексом, поки ще не вироблено [323].

Беззаперечним є той факт, що агропромислове виробництво – це провідна ланка національної економіки, яка безпосередньо чи опосередковано пов'язана з більшістю галузей економіки. Природна родючість землі та різна віддаленість ринків збуту продукції, що обумовлюють диференціальну ренту I і II, підвищують залежність агропромислового виробництва від стану транспортної системи, наявності зерносховищ, овочесховищ і холодильників. Не менш міцний зв'язок агропромислове виробництво має з галузями, що забезпечують селян житловим будівництвом, електро- та газопостачанням, освітою й охороною здоров'я, культурою тощо. З розвитком суспільства такі зв'язки стають більш затребуваними, різноманітними і складними. Саме тому, увага з боку держави до проблем розвитку агропромислового виробництва повинна постійно зростати.

До того ж досвід розвинених країн підтверджує, що для агропромислового виробництва, як основи забезпечення населення країни продуктами харчування, повинні бути сформовані сприятливі умови для розвитку. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, Париж), частка фінансової допомоги держави в доходах фермерів тривалий час становила в Австралії 15%, США – 30, Канаді – 45, країнах загального ринку – 49, Австрії – 52, Швеції – 59, Японії – 66, Фінляндії – 71, Норвегії – 77, Швейцарії – 80% [210].

У розвинених країнах сільське господарство є однією з пріоритетних галузей економіки, про що свідчать державні програми його підтримки. В Україні ж загальний розмір державної підтримки сільського господарства не перевищує 4%, а частка витрат у консолідованому бюджеті на його розвиток скорочена від 23,2% у 1990 р. до 2,4% – в 2015 р [172, 204].

За низької технічної оснащеності вітчизняного агропромислового виробництва, яка набагато нижче, ніж у фермерів Західної Європи і США, наявним є 5-кратне перевищення коефіцієнта вибуття над коефіцієнтом поновлення для тракторів, 3-кратне – для зернозбиральної і кормозбиральної техніки. Окрім того, більш ніж утричі скоротилося внесення мінеральних добрив, значно знижений обсяг використання хімічних засобів захисту рослин.

Проведений нами аналіз показав, що закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію у своїй більшості не відшкодовують витрати на придбання нових засобів виробництва. Погіршується використання земельних ресурсів, знижується кількість поголів'я худоби, не на повну потужність працюють підприємства переробної промисловості, погіршується соціально-економічне становище сільського населення. Диспаритет цін на продукцію сільського господарства і промисловості набув перманентного характеру. Через відсутність у аграровиробників мотивації для розвитку агропромислового виробництва виникають труднощі зі збутом вітчизняної аграрної продукції. Майже половина сільськогосподарської продукції виробляється в індивідуальних селянських господарствах. Помітною стала дискваліфікація значної частини трудових ресурсів, що мешкають у сільській місцевості.

Продовжує залишатися високою інтервенція імпортного продовольства на український ринок. На сьогодні продовольча залежність вітчизняного аграрного сектору економіки від зарубіжних країн становить понад 35% [71]. Крім того, досконала технологічна база, значна державна підтримка, яку одержують зарубіжні аграрії зменшують для українських виробників аграрної продукції шанси на успіх у суперництві з іноземними конкурентами.

В той же час, розгортання інтеграційних процесів на світовому аграрному ринку, стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, включаючи і аграрну сферу, об'єктивно вимагає підвищення ролі держави в регулюванні та стимулюванні розвитку агропромислового виробництва. У цьому зв'язку слід зазначити, що в Україні також помітно посилилась увага держави до аграрного сектору економіки та розв'язання його проблем.

Як відомо, за період проведених в Україні реформ в аграрній галузі прийнято понад вісімдесят законодавчих актів. Тим не менше, практика реформування агропромислового комплексу свідчить про

відсутність системного підходу в питаннях державного регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва – цього найважливішого сегменту вітчизняної економіки.

Еволюційний хід розвитку суспільства довів неможливість в умовах ринкової економіки автоматичного відновлення економічної рівноваги і створення сприятливих умов для динамічного зростання продуктивних сил. У нашій країні, на наше переконання, є всі умови, щоб перетворити агропромислове виробництво в один із локомотивів національної економіки та реалізувати ці унікальні можливості у взаємозв'язку з розвитком сучасних наукомістких і високотехнологічних галузей, транспортом, паливно-енергетичним комплексом тощо. Вітчизняне сільське господарство може сповна забезпечити населення країни основними видами продовольства, а в перспективі стати одним із гарантів світової продовольчої безпеки.

Систематизація теорій про роль держави в економіці дала нам змогу класифікувати моделі регулювання економіки, які засвідчили свою найбільшу ефективність в умовах розгортання фінансових та економічних криз. Мова йде насамперед про кейнсіанську модель регулювання економіки, принципи якої покладено в основу соціально-економічної політики урядів США, Великобританії та інших західних країн. Широке застосування кейнсіанської моделі, що отримала назву «планованого і регульованого капіталізму», було відзначено з 50-х до середини 70-років ХХ століття. Тому цілком правомірно вважати, що при формуванні в Україні нової моделі механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва необхідно враховувати основні положення кейнсіанської моделі, яка довела свою ефективність в багатьох країнах світу (зрозуміло, з урахуванням особливостей аграрної галузі України та дії інститутів (правил), що сформувалися в Україні протягом тривалого періоду часу).

У зв'язку з цим, державна фінансова підтримка вітчизняного агропромислового виробництва повинна враховувати специфічні особливості аграрної галузі України, її роль у національній економіці, а механізм державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва повинен мати системний і комплексний підхід.

Одна з особливостей агропромислового виробництва, що вимагає значних інвестицій, це розгляд його як складної біотехнологічної природної системи. Земля є не тільки основним засобом виробництва,

але і предметом праці, тому постає потреба здійснення державних великомасштабних заходів з докорінного поліпшення її використання. За даними земельного фонду України, в структурі сільськогосподарських земель угіддя займають 69,3%, у т. ч. рілля – 54,8%, багаторічні насадження – 1,6%, луки і пасовища – 12,9%. Окрім того, земельний фонд України характеризується наявністю ґрунтів із високою біопродуктивністю, в структурі яких переважають найбільш родючі землі. В основному землеробство України ведеться на чорноземних ґрунтах і ґрунтах чорноземного типу, площа яких складає 61,4% від площі всіх орних земель [217].

Проте, як з тривогою зазначають фахівці, якісний стан продуктивно використовуваних земель постійно погіршується, наростають темпи подальшої деградації ґрунтів. Так, 43% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність, 7,6% – засолені, а 13% – заболочені. На 80% зрощуваної землі зафіксовано процеси техногенного підтоплення, а ураженість процесами вторинного засолення спостерігається на 11–25% загальної площі поливних земель [217]. Всі ці негативні процеси та обмеженість площі продуктивних земель робить їх об'єктом особливої охорони з боку держави.

Неоднорідність і нестандартність земельних ділянок, розосередження об'єктів сільськогосподарського виробництва в просторі, використання мобільної високопродуктивної потужної сільськогосподарської техніки вимагає значних витрат енергетичних ресурсів для переміщення робочих агрегатів.

За роки реформ помітно знизився рівень забезпеченості агропромислового виробництва сільськогосподарською технікою і машинно-тракторним парком, значно зріс їх моральний і фізичний знос. Середній термін використання сільськогосподарської техніки перевищує 20 років, в той час, як в інших країнах світу – не більше восьми років, а забезпеченість тракторами і комбайнами в Україні майже в 5 разів менша, ніж у США і втричі менша, ніж у Канаді [216]. Сезонність агропромислового виробництва об'єктивно зумовлює потребу в середньо- і довгострокових кредитних ресурсах, а його прибутковість безпосередньо залежить не тільки від зусиль агровиробників, а і від складних природно-кліматичних умов.

Суттєвою проблемою є також та обставина, що значно знизилася забезпеченість населення країни білком тваринного походження, яка,

за різними оцінками, складає від однієї третини до майже половини від рекомендованих норм харчування на душу населення.

Протягом трансформаційного періоду перманентно спостерігається диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Якщо в 2000 році придбати один зернозбиральний комбайн можна було, реалізувавши 305 т зерна, то в 2015 році – вже втричі більше [217]. Це співвідношення свідчить про те, що держава не вирішила головну проблему – забезпечення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, що негативно позначається на техніко-технологічному рівні агропромислового виробництва та зменшує можливості для його модернізації. Відсутність регулювання цін на промислову продукцію для сільського господарства призвела до зниження товарності зерна на 10,5%; насіння олійних культур разом із соняшником – майже на 22%; худоби та птиці на забій – більш як на 30% [324].

Нерозвиненість ринкової інфраструктури також не дає змоги агропромислового виробництву бути інвестиційно-привабливим, а наповненість аграрного ринку сільськогосподарськими товарами за відсутності ринкових каналів для їх збуту створює помилкове враження перевиробництва продуктів.

Продовжує знижуватися рівень витрат на оплату праці в структурі собівартості агропромислової продукції; в даний час її рівень наблизився до 18%, в той час як межею зuboжіння населення прийнято вважати рівень витрат на оплату праці в структурі собівартості у 10–12% [216]. Як наслідок, рівень добробуту та якість життя сільських мешканців знаходяться в критичному стані з огляду на реальний розмір оплати праці (на 50% нижче від рівня оплати праці загалом по економіці).

Поглиблюється майнове розшарування суспільства, тому праця в сільському господарстві стає неprestижною і непривабливою. Оскільки реформування аграрного сектору часто не доводилося до логічного завершення, то це врешті-решт спричинило глибоку кризу в аграрній галузі, погіршило соціально-економічний стан сільського населення, сформувало недовіру з його боку до будь-яких новацій держави з перебудови сільського життя, посилило міграційні процеси, ускладнило демографічну ситуацію в сільській місцевості, що, у свою чергу, погіршило кадровий потенціал аграрної галузі [325].

Переважає більшість фахівців вважає, що аграрний сектор, зважаючи на свої специфічні особливості, сам по собі практично не здатний забезпечити свою конкурентоспроможність в умовах ринкової економіки без відповідної допомоги (переважно фінансової) з боку держави. Свідченням цього є велика частка витрат несільськогосподарських галузей у вартості продовольства, що реалізується кінцевому споживачеві. Так, за оцінками експертів, в середньому ця частка становить 20–25%, а в деяких переробних галузях вона доходить до 80–90%; в США, Франції, Великобританії, країнах Скандинавії через високий рівень індустріалізації сільського праці, інтеграції і концентрації виробництва частка витрат несільськогосподарських галузей у вартості продовольства досягає 70–75% [216].

Дослідження сучасних концепцій побудови механізму регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва у розвинених країнах світу й Україні дозволило виявити низку особливостей в побудові системи державного регулювання. Зокрема, це: а) соціально-еколого-орієнтована система регулювання в країнах ЄС; б) жорстко-регульована система в США; та в) ринково-орієнтована система в Україні. Оскільки в даний час відсутні чіткі рекомендації з питань визначення функцій управління та побудови організаційних структур управління, характерних для вищенаведених систем державного регулювання економіки, окреслимо напрями удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва за трьома взаємопов'язаними блоками, які, на наш погляд, є вагомими при побудові такого механізму.

Перший блок – оптимізує та деталізує функції спеціалізованого органу управління, створеного державою для регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, посилюючи тим самим регулюючий вплив держави.

Другий блок – охоплює організаційну структуру спеціалізованого органу управління з виділенням підсистем, що відповідають за прискорений розвитку ринкової інфраструктури і адаптацію агропромислового комплексу до ринкових реалій, а також займаються її (тобто структури) модернізацією шляхом впровадження сучасних управлінських моделей та схем управління.

Третій блок – охоплює розробку моделі регулювання процесів агропромислової інтеграції та кооперації.

Поняття «механізм державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва» визначає сукупність науково-практичних і організаційних заходів, що повинні реалізуватися органами публічної (державної) влади у певних сферах діяльності агропромислового комплексу, виходячи із особливостей наданий їм повноважень. Одним із найважливіших завдань цього механізму є продовження надання державної фінансової підтримки аграрному сектору економіки після вступу в дію «Угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС» (з 1 січня 2016 року).

Удосконалення механізму державної підтримки агропромислового виробництва повинно бути спрямовано на забезпечення ефективного та конкурентоспроможного функціонування аграрного сектору та його суб'єктів і має бути наближено до умов світового ринку. Сутність наукової проблеми для даного випадку полягає у тому, щоб виокремити раціональні методи, які сприятимуть ефективному державному регулюванню агропромислового виробництва, стимулюючи при цьому його розвиток і забезпечуючи стабільний фінансовий стан економічних суб'єктів агропромислового виробництва в умовах економічних трансформацій аграрної сфери. У цьому контексті істотне значення має застосування принципу гарантованості державної підтримки розвитку агропромислового виробництва [326].

Низка фахівців підкреслює, що актуальним в даний час є перехід до розробки та застосування гнучкого механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва. Це, у свою чергу, активізувало наукову дискусію щодо пошуку напрямів гармонізації податкової системи та застосування більш ефективних податкових важелів фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

На сьогодні, в галузях агропромислового виробництва України спостерігається ситуація, коли високе податкове навантаження можна вважати однією із стрижневих проблем, що стримує його розвиток. Водночас це послаблює конкурентоспроможність економічних суб'єктів, які займаються агропромисловим виробництвом, та негативно впливає на ефективність їх господарської діяльності.

Варто відмітити, що проблеми, притаманні системі оподаткування в галузях агропромислового виробництва України, полягають не стільки у високих податкових ставках, скільки у нерівномірності податкового навантаження. Тому не менше уваги необхідно приділити по-

шуку певного регуляторного механізму, який би вирівнював податкове навантаження між усіма учасниками аграрного ринку.

Надвисоке податкове навантаження в Україні пояснюється тим, що у процесі визначення видів та розмірів податків було використано некоректну базу для їх встановлення, коли податок на прибуток, що сплачувався прибутковими агропідприємствами, порівнювався з фінансовими результатами діяльності економічних суб'єктів всіх галузей агропромислового виробництва.

В Україні рівень податкового навантаження, на думку експертів, є несприятливим, а оподаткування реального сектору економіки є надто обтяжливим [218]. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, а економічні суб'єкти агропромислового виробництва можуть функціонувати рентабельно лише за умов приховування своїх доходів від оподаткування.

З іншого боку, в міжнародній практиці для оцінки рівня податкового навантаження використовують податковий коефіцієнт, який розраховують як відношення суми сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування на соціальне страхування, до величини ВВП у ринкових цінах [220]. Якщо взяти цей критерій до уваги, то виходить, що в Україні рівень податкового навантаження є низьким. Якщо ж стати на бік вітчизняних суб'єктів господарювання, які розглядають податкове навантаження з врахуванням витрат на «тіньову економіку», то рівень податкового навантаження значно зростає.

Окрім того, система оподаткування агропромислового виробництва в Україні практично регулює лише виробничу функцію сільських територій та сільського населення і не враховує інші важливі для них функції. У різних країнах на різних етапах розвитку застосовувалися неоднакові податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. Деградація агропромислового виробництва на більшій частині території України є закономірним наслідком однобічної орієнтації податкової системи на збільшення поточних доходів бюджетів усіх рівнів.

Податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва не повинні гальмувати розвиток агропромислового виробництва. Вони, навпаки, ринковими методами повинні стимулювати процес збільшення випуску аграрної продукції, сприяти зближенню вітчизняної аграрної продукції за якістю та ціною з кращими світовими аналогами.

На наш погляд, необхідно зберегти існуючий пільговий режим оподаткування агропромислового виробництва до моменту виходу його з системної кризи. Однак цей режим повинен мати диференційований характер і виконувати, передусім, стимулюючу роль щодо зниження енерго-, трудо- та матеріалоємності аграрного виробництва. Забезпечивши позитивні та стабільні результати діяльності підприємств агропромислового виробництва, збільшивши обсяги виробництва агропромислової продукції та підвищивши її якість і рентабельність не нижче рівня 35–40%, можна буде в подальшому переглянути принципи побудови системи оподаткування аграрного виробництва.

5.4. Розробка концепції інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового виробництва

В нинішніх умовах господарювання розвиток агропромислового виробництва не може бути здійснений без його тісної взаємодії з інформаційними технологіями, які активно впроваджуються в усі сектори національної економіки. Кризовий стан, в якому вже тривалий час перебуває вітчизняне агропромислове виробництво, певною мірою вплинув не тільки на забезпечення країни необхідними продуктами харчування, але і спричинив зменшення впровадження в аграрне виробництво науково-технічних досягнень, знизив вплив науково-технічного прогресу на свій розвиток.

В цих умовах особливо актуальним є перегляд стратегії розвитку агропромислового виробництва країни в напрямі активного впровадження в діяльність виробників аграрної продукції сучасних досягнень наукового прогресу, а також розробки економічних механізмів, які б стимулювали цей процес. Нова стратегія розвитку агропромислового виробництва повинна поєднувати в собі як активне державне регулювання, так і ринкові механізми саморегуляції. Вихід аграрної галузі на траєкторію стійкого економічного зростання можливий тільки за умов проведення на кожному агропідприємстві активної інноваційної політики, завдяки якій можна подолати спад в агропромисловому виробництві, забезпечити його структурну перебудову і наповнити вітчизняний ринок різноманітною конкурентоспроможною агропромисловою продукцією.

Відповідно до нової стратегічної парадигми інноваційного розвитку агропромислового виробництва, ефективність державного регулювання цього процесу буде залежати від того, наскільки серйозно в Україні буде сприйнята теза про те, що підвищення конкурентоспроможності агропромислової продукції, зростання обсягів її виробництва, насиченість внутрішніх продовольчих ринків вітчизняною продовольчою продукцією широкого асортименту, нарощування експортного потенціалу аграрної галузі тощо неможливо без суттєвої активізації інноваційної діяльності на підприємствах агровиробничого комплексу.

Метою інноваційної діяльності повинно стати суттєве розширення асортименту продукції агропромислового виробництва, підвищення її безпечності та якості, створення нових ринків збуту аграрної продукції та збереження традиційних аграрних ринків в Україні. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва принципово відрізняється за своїм характером, масштабами фінансової та матеріальної підтримки, обсягом науково-дослідних робіт тощо, проведення яких є необхідною умовою для оновлення і модернізації виробничого потенціалу аграрних підприємств на основі впровадження сучасних досягнень вітчизняної та світової науки і техніки.

Другим аспектом стратегічної парадигми інноваційного розвитку агропромислового виробництва слід вважати спрямування інноваційної діяльності на розв'язання актуальних регіональних проблем розвитку агропромислового виробництва. Завдання держави полягає в розробці механізмів і інструментарію, які б стимулювали залучення фінансових ресурсів у формі інвестицій в регіональні агропромислові виробництва, включаючи підтримку соціальної сфери і розвиток сільської інфраструктури. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва обов'язково повинна передбачати раціональне поєднання державного регулювання з ринковим механізмом. На сьогодні, в Україні, на жаль, ще не склалися дієві ринкові механізми регулювання інноваційної діяльності, не сформовано й ефективної системи державної підтримки інновацій в агропромисловому виробництві [326].

Обов'язковою умовою забезпечення стабільних темпів економічного зростання агропромислового виробництва, підвищення якості та конкурентоспроможності продовольчої продукції є створення сучас-

ної матеріально-технічної бази аграрної галузі, яка б за своїм техніко-технологічним рівнем відповідала сучасним світовим стандартам.

Наприклад, для забезпечення інноваційного розвитку агропромислового виробництва, що передбачає безперервну розробку, освоєння виробництва і виведення на ринок нових видів продукції, необхідно створити дієвий фінансово-економічний механізм інвестування технологічних змін. Розглядаючи вітчизняного споживача як первинного суб'єкта формування джерел внутрішніх інвестиційних ресурсів агропромислового виробництва, слід спрямовувати першочергові зусилля на підвищення рівня платоспроможності населення, сприяти збільшенню споживчого попиту на продовольчу продукцію і, як результат, створити умови для збільшення обсягів агропромислового виробництва й, відповідно, збільшення величини прибутку, який отримують підприємства агропромислового виробництва. Тобто, одним із шляхів розв'язання інноваційної проблеми розвитку агропромислового виробництва є залучення широкого кола джерел фінансування інноваційної діяльності. Тому терміново потрібно здійснити відповідні заходи на законодавчому та виконавчому рівнях, які б сприяли реальному прискоренню вирішення науково-технічних проблем розвитку агропромислового виробництва.

Одним із механізмів, що може забезпечити активне спрямування інвестицій у пріоритетні інновації агропромислового виробництва, є податкове регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності через встановлення відповідних податкових ставок і податкових пільг. Досвід розвинених країн щодо стимулювання інвестиційної діяльності свідчить про необхідність диференційованого підходу до надання суб'єктам агропромислового виробництва цільових податкових знижок або певних пільг. На наш погляд, основні методи податкового регулювання інноваційних аспектів розвитку агропромислового виробництва можна об'єднати у чотири групи – рис. 5.6.

Застосування при оподаткуванні обґрунтованих диференційованих ставок податків залежно від розміру одержаного прибутку та рівня залучення прибутку на інноваційно-виробничі потреби буде підтверджувати саме інноваційний напрям розвитку того чи іншого суб'єкта агропромислового виробництва і дасть йому можливість активізувати інноваційну складову своєї діяльності.

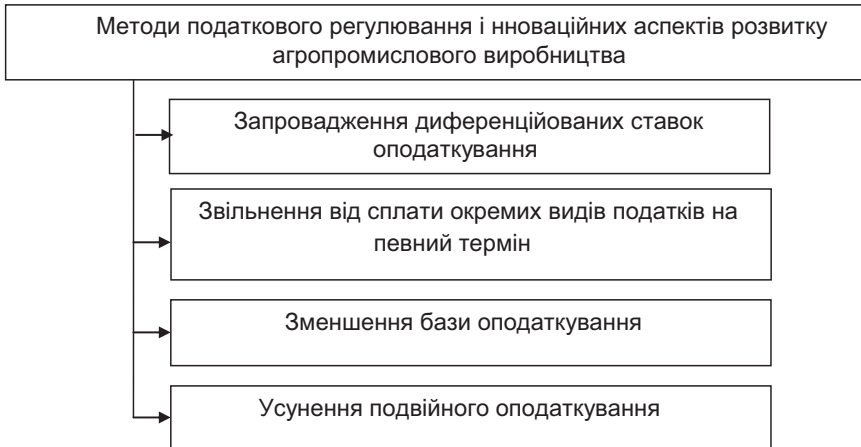

Рисунок 5.6 – Методи податкового регулювання інноваційних аспектів розвитку агропромислового виробництва

Одним із головних важелів впливу на інноваційну складову розвитку агропромислового виробництва є амортизаційна політика. На наш погляд, з метою активізації інноваційних процесів саме за рахунок удосконалення амортизаційної політики, доцільно вжити таких заходів – рис. 5.7.

Певні очікування виробників аграрної продукції на покращення фінансування інноваційної діяльності пов'язані з внесенням змін до бюджетно-пільгового та грошово-кредитного регулювання інноваційних аспектів розвитку агропромислового виробництва. Зокрема, дієвим механізмом регулювання бюджетного інвестування в агропромислому виробництві має стати реформування системи оплати праці, збільшення частки заробітної плати у витратах на виробництво продукції. Тому впровадження на агропідприємствах інноваційних проектів, які підвищують продуктивність праці працівників, є дуже важливою з погляду реалізації завдання з підвищення оплати праці в агропромислому виробництві.

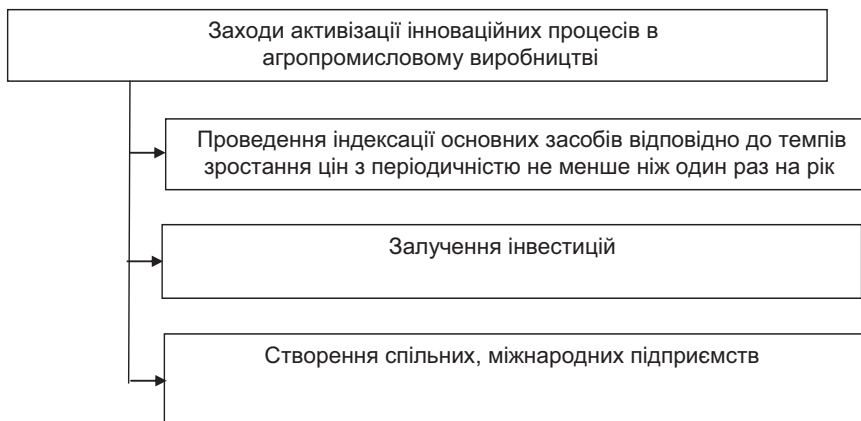

Рисунок 5.7 – Заходи активізації інноваційних процесів в агропромисловому виробництві

Як відомо, поняття «розвиток» є одним із найважливіших понять в економічній теорії, яке традиційно пов'язується з процесом переходу до більш якісного стану тієї чи іншої економічної системи, з позитивними змінами, рухом і трансформаціями цілісних систем, процесами посилення, зростання, зміцнення, поліпшення тощо. Поняття «розвиток» почали вивчати під впливом об'єктивних обставин, воно набуло поширення як на макро-, так і на мікрорівні (див. додаток Л, табл. Л.1). Розвиток, як загальнотеоретична категорія, є проекцією загальнонаукового розуміння процесів, що відбувається у суспільстві та природі, на об'єкти економічної науки. У зв'язку з цим, підвищення ефективності і конкурентоспроможності агропромислового виробництва потребує якіснішого розв'язання проблем розвитку та всіх його складових. Нові виклики, породжені стрімким розвитком світових глобалізаційних процесів, відкривають для нашої країни реальні можливості зайняти провідне місце на світовому аграрному ринку.

Водночас, через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників розвиток агропромислового виробництва в Україні, а особливо ефективність його функціонування, все ще залишаються на невисокому рівні, хоча і простежуються певні позитивні зміни. Така невизначеність

щодо розвитку агропромислового виробництва не могла сприяти його активному інвестуванню. Тому особливо актуальною є розробка дієздатних моделей прогнозування розвитку агропромислового виробництва на основі впроваджених у виробництво інновацій та ресурсозберігаючих технологій з урахуванням об'єктивних реалій та деформацій сьогодення.

Як відомо, сутність поняття «розвиток» як загальноекономічної категорії розкривається через вивчення умов його виникнення, характерних рис (тобто наявності усвідомленої або неусвідомленої мети, внутрішнього прагнення суб'єкта або об'єкта розвитку, іманентності дискретних стрибків, які на певний час створюють стан нестабільності, наявності певного механізму гомеостазису, неповної залежності від суб'єкта розвитку, безперервності та умовної дискретності), принципів та аналізу думок учених.

Розвиток агропромислового виробництва доцільно розглядати як безперервний процес, що відбувається за штучно розробленою або природною програмою як зміна його станів, кожен із яких є якісно іншим за попередній, тому в агропромисловому виробництві, як у більш складній системі, з'являються нові властивості, якості та характерні риси, розкриваються та можуть бути реалізовані нові можливості. Вони дають можливість агропромисловому виробництву виконувати нові функції, вирішувати принципово інші завдання, що зміцнює його позиціонування в зовнішньому середовищі та підвищує здатність протидіяти негативним впливам.

У період після фінансової кризи 2008–2009 років інвестиційна діяльність в аграрному секторі економіки України помітно активізувалась, але після подій 2013–2014 років значно зменшилась. Темпи приросту обсягів інвестицій в основний капітал основних галузей України наведено у табл. 5.1.

Збільшенню обсягів надходження інвестицій у 2010–2013 роках у сільське господарство України сприяло зміцнення фінансового стану агропідприємств і зростання власних джерел фінансування капітальних витрат, але після подій 2014 року ситуації з інвестуванням значно погіршилась.

Проведений нами аналіз показує, що станом на 2016 рік існуючі пропорції в міжгалузевих економічних відносинах не відповідають потребам аграрної галузі, оскільки частка сільського господарства у виробництві валової доданої вартості щорічно перевищує частку отриманих аграрною галуззю сукупних інвестицій. Тобто, сільське господарство тривалий час відіграє роль донора у розвитку економіки України, хоча останніми роками ця роль знижується.

Таблиця 5.1 – Прямі іноземні інвестиції в економіку України
(млн. дол. США)

Показник	На початок року						На 31.12. 2016 р.	Відхи- лення 2016 від 2010 р.
	2010	2012	2013	2014	2015	2016		
Усього	39825	49494	53178	53704	40725	36155	37656	-2169
Сільське, лісове та рибне господарство	680	736	728	777	617	502	500	-180
% до усього	1,7	1,5	1,4	1,4	1,5	1,4	1,3	0
Промисловість	16618	17780	18565	17681	12419	9894	9550	-7068
з неї виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1924	2222	3071	3228	2706	2419	2551	627
% до усього	4,8	4,5	5,8	6,0	6,6	6,7	6,8	2
Будівництво	1272	1231	1459	1580	1302	1104	1074	-198
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	4360	5380	6119	6808	6038	5247	5486	1126
Транспорт, складське господарство, по- штова та кур'єрська діяльність	993	1145	1506	1535	1356	1088	1054	61
Тимчасове розміщу- вання й організація харчування	489	721	822	447	382	333	327	-163
Інші види економічної діяльності	15412	22501	23979	24876	18612	17987	19665	4252

Негативним фактом є те, що останніми роками помітно зменшились обсяги залучених в сільське господарство України іноземних інвестицій, більш того, у 2014 році відбувся їх відтік з галузі, у той час як у докризові роки за рахунок коштів іноземних інвесторів формувалося 7–8% сукупних інвестицій в аграрній економіці (див. рис. 5.8) [71, 327].

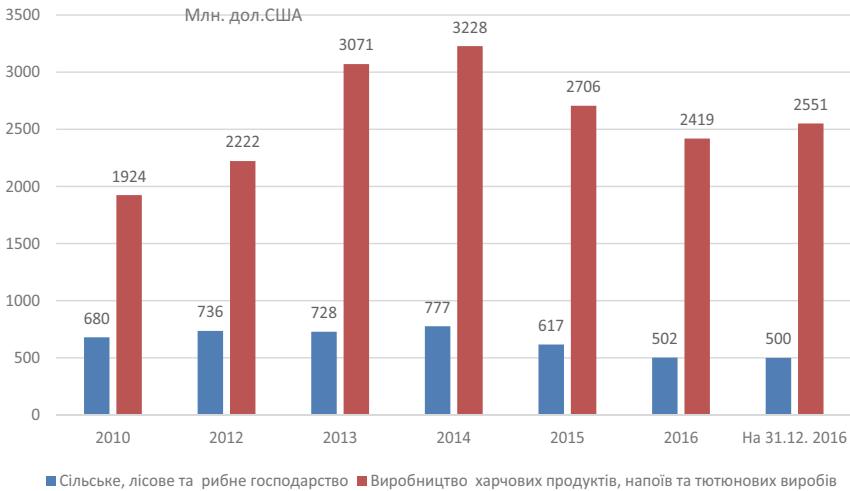

Рисунок 5.8 – Прямі іноземні інвестиції у сільське господарство України

Аналіз даних, наведених в таблиці 5.1, показує, що напрями та структура інвестиційних вкладень в аграрному секторі істотно відрізняються від інших секторів економіки. Використання землі, як основного засобу виробництва в галузі, зумовлює необхідність пріоритетного вкладання коштів у технічне переоснащення виробництва, і тому щорічно сільськогосподарські підприємства більше 70% інвестицій витрачають на придбання машин і обладнання, тоді як витрати на будівельно-монтажні роботи становлять лише 22–24%. Водночас, в економіці України на придбання машин, обладнання, устаткування спрямовується 42–44% сукупних інвестицій, а на будівництво – 50–52% [71].

На сьогодні, сільське господарство України є однією з важливих прибуткоутворюючих галузей матеріального виробництва. Завдяки збільшенню обсягів виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, а також сприятливій ситуації на внутрішньому і зовнішньому продовольчих ринках фінансовий результат діяльності підприємств агровиробничої сфери є досить високим і складає біля 20-30% від загальноукраїнського. Завдяки цьому норма прибутку в сільському господарстві України у середньому становить 4,2%, в економіці 1,3%, у промисловості – 3,4, в той час, як будівництво і торгівля були збитковими (див. додаток М, табл. М.1) та рис. 5.9-5.10.

Вітчизняне сільське господарство має значні можливості для подальшого зростання своєї ролі в економічному розвитку країни. Ці можливості зосереджені у малих і середніх сільськогосподарських підприємствах та особистих селянських господарствах. Прискорення темпів інвестиційного забезпечення і підвищення рівня капіталооснащеності рослинництва і особливо тваринництва є необхідною умовою зростання ролі аграрного сектору в економічному розвитку України.

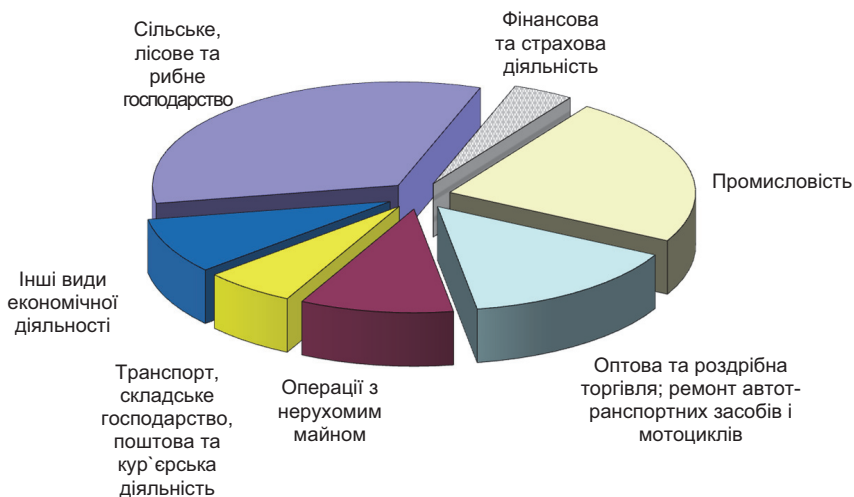

Рисунок 5.9 – Прибуток (до оподаткування) за видами діяльності у 2016 р.

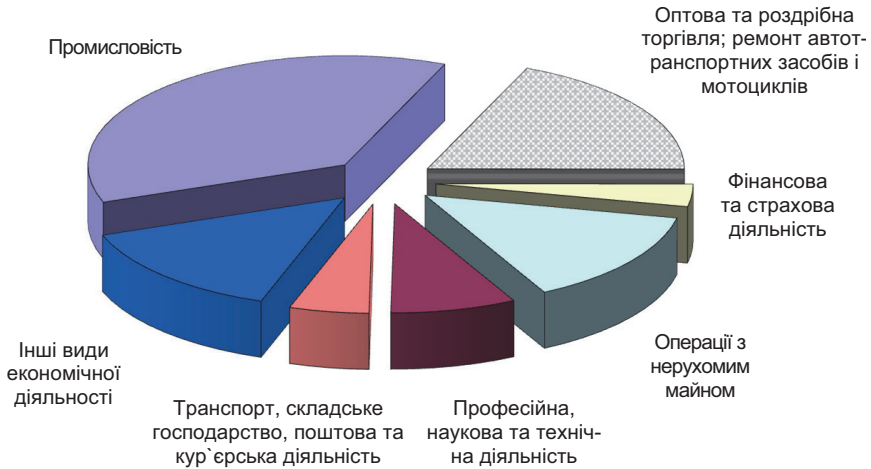

Рисунок 5.10 – Збиток (до оподаткування) за видами діяльності у 2016 р.

Разом з тим, розвиток агропромислового виробництва в Україні є надто складним явищем і не завжди знаходиться в стані рівноваги. Дослідження типового стану агропромислового виробництва та дії закону ентропії дали можливість встановити, що рівновагу функціонування агропромислового виробництва в його взаємозв'язках із зовнішнім середовищем слід вважати або окремим випадком (окремим станом у конкретний момент часу) або достатньо нетривалим станом, оскільки постійні зміни зовнішнього середовища потребують відповідної реакції агропромислового виробництва.

Окрім того, розвиток агропромислового виробництва тісно переплітається і взаємодіє з іншими складовими аграрного ринку: потенціалом агропромислового виробництва, конкуренцією, конкурентоспроможністю, економічною безпекою, адаптацією до зовнішнього середовища, реорганізацією, реструктуризацією, економічними інтересами тощо.

Для формування гносеологічного поля розвитку агропромислового виробництва доцільно використати модель ядра та захисного поясу І. Лакатоса [328], у якій парадигма розвитку спирається на фундаментальні поняття, що є її аксіомами й основою для подальших

розробок, припущень, гіпотез і висновків. Ядром гносеологічного поля розвитку агропромислового виробництва є низка теоретичних положень, серед яких можна виокремити: а) емерджентну цілісність агропромислового виробництва як системи; б) діаду «самоорганізація – хаос»; в) визнання, що для агропромислового виробництва більш характерним є стан динамічної, а не статичної рівноваги; г) визнання, що окремі стани статичної нерівноваги або (особливо) статичної рівноваги є проекціями траєкторії динамічної рівноваги в часі.

До захисного поясу моделі варто долучити положення щодо мети розвитку агропромислового виробництва, мінливості зовнішнього середовища; визнання агропромислового виробництва в довгостроковому періоді сталою системою, у якій окремо існує тісний взаємозв'язок у метасистемі «агропромислове виробництва – зовнішнє середовище».

Теоретичні, фундаментальні положення економічної науки: теорії економічного розвитку; загальної теорії систем; тектології; еволюціоніки; енвіроніки; теорій циклів; технічно-економічного розвитку суспільства та аутопойезису (самопобудови) дають змогу всебічно пояснити теоретичну основу та визначити економічні умови розвитку агропромислового виробництва, відкривають можливість визначити напрями дій і змодельувати поведінку економічних систем у нелінійних дисипативних середовищах.

За результатами проведеного монографічного аналізу можна зробити висновок, що закони розвитку агропромислового виробництва можна розділити на чотири ієрархічні взаємопов'язані групи: загальні закони розвитку; закони розвитку окремих галузей агропромислового виробництва, специфічні закони управління та розвитку, функціональні закони. Зі зростанням рівня ієрархії зменшується ступінь універсальності дії законів, а наочність їх вияву збільшується.

Розвиток, як явище, є зовнішнім виявом розвитку агропромислового виробництва як результату, а розвиток, як закон та як принцип, є основою для вивчення закономірностей розвитку агропромислового виробництва як його іманентної властивості. Отже, розвиток агропромислового виробництва водночас являє себе і процес, і результат і іманентну властивість агропромислового виробництва, що безпосередньо впливає з розуміння розвитку як явища, закону та принципу.

Якісними критеріями розвитку агропромислового виробництва можна вважати: наочність розвитку, потенціал майбутніх змін, керованість.

ність розвитку, залежність розвитку від поточного впливу, інерційність розвитку, характер розвитку, часовий лаг між моментом виникнення та наслідками вияву розвитку тощо. Кількісними критеріями розвитку можуть бути різні показники, за допомогою яких можна оцінити ту чи іншу сторону розвитку агропромислового виробництва.

Для формування об'єктивного уявлення про результат розвитку агропромислового виробництва доцільно використовувати сукупність базових та аналітичних показників. Базові показники описують масштаб та інтенсивність змін, що відбулися у функціонуванні агропромислового виробництва і викликали його перехід до якісно нового стану, а аналітичні – описують окремі зміни. Значення базових показників варто визначати за сукупністю проміжних показників та критерієм Харрінгтона [329].

Аналітичні показники слід конструювати з використанням параметру часу, протягом якого у функціонуванні агропромислового виробництва відбулися зміни. Базові та аналітичні показники розвитку агропромислового виробництва можуть бути безрозмірними і визначатися за заздалегідь установленою шкалою або мати специфічну розмірність. Результат розвитку агропромислового виробництва визначають не лише внутрішні зміни, що відбулися, але й можливості, що відриваються і впливають на розвиток агропромислового виробництва. Причому для характеристики кожної з цих можливостей також існують показники, за змінами значень котрих можна зробити висновок про вияв або зміну тієї чи іншої можливості.

Як відомо, розвиток будь-якого виробництва, включаючи і агропромислового виробництва, відбувається під впливом певних рушійних сил і чинників. В економічній науці рушійна сила розглядається як узагальнена причина розвитку, має характер процесу або явища, переважно виявляє себе незалежно від управлінського впливу, сприяє (або не сприяє) розвитку агропромислового виробництва шляхом створення відповідних економічних умов. Рушійні сили розвитку агропромислового виробництва є численними, серед яких можна виокремити: суперечності, зміни в зовнішньому середовищі, прагнення до упорядкованості/уникнення дисбалансу, інновації, циклічність, мутацію, кризи тощо.

Слід підкреслити, що і рушійна сила, і чинник розвитку за своєю суттю є причинами розвитку. Рушійна сила утворюється шляхом поєднання у певній комбінації спільного впливу низки чинників, її вплив

на розвиток агропромислового виробництва є суттєвішим, ніж вплив окремого чинника. Рушійна сила розвитку агропромислового виробництва є більш загальним, агрегованим поняттям, ніж чинник розвитку, разом з тим, її характер впливу на розвиток може бути різним.

Чинники розвитку агропромислового виробництва можуть не лише стимулювати розвиток виробництва, але й стримувати цей розвиток. У такому разі чинники, впливаючи кожен окремо або в певній комбінації, утворюють інгібітори розвитку агропромислового виробництва, до яких можна віднести опір змінам усередині агропромислового виробництва, незбалансованість змін окремих частин системи (тобто, агропромислового виробництва), опір змінам з боку зовнішнього середовища, недостатність ресурсів і можливостей, відсутність або недостатність управлінського впливу. Повністю нейтралізувати вплив інгібіторів на розвиток агропромислового виробництва неможливо, але можна його послабити, використовуючи відповідні заходи та управлінський інструментарій.

Ресурси розвитку агропромислового виробництва можна розглядати як певні об'єкти нематеріальної природи, що функціонують в складі агропромислового виробництва або за його межами і визначають його здатність ефективно використовувати матеріальні ресурси та нематеріальні активи в процесі розвитку. Використання ресурсів завжди має певне управлінське спрямування, що дозволяє їм прямо чи опосередковано підтримувати та прискорювати процес розвитку агропромислового виробництва.

Ресурсами розвитку агропромислового виробництва слід вважати: стратегію, структуру, системи, інтелектуальний і людський капітал та організаційну культуру. Характеризувати ці ресурси, на наш погляд, доцільно за такими критеріями: природа (об'єкт або процес використання об'єкта), контрольованість, вартість зміни, час зміни, характер впливу на формування змін (прямий чи прихований). За характеристиками ресурси розвитку суттєво різняться, що зумовлює специфіку їх використання в управлінні розвитком агропромислового виробництва, хоча ці ресурси і тісно переплітаються між собою. Характеристику тісноти зв'язку між ресурсами розвитку агропромислового виробництва варто відстежувати за результатами структурно-логічного та причинно-наслідкового аналізу впливу попарних комбінацій видів ресурсів на розвиток агропромислового виробництва.

Систему показників оцінки розвитку агропромислового виробництва доцільно будувати за певними принципами, основними серед яких є такі: повнота, економічність, інформаційний зв'язок, аналітичність, інтерпретованість, зіставний діапазон, ієрархічність.

Розвиток агропромислового виробництва доцільно оцінювати на основі комбінації оцінок кількісних та якісних змін, що відбулися у функціонуванні агропромислового виробництва, а також зміни його виробничого, кадрового, інтелектуального тощо потенціалів. Результативна залежність між показниками та оцінкою розвитку агропромислового виробництва є мультиплікативною. Кубічна форма моделі таких залежностей графічно спрощує, унаочнює та робить інтуїтивно зрозумілою оцінку розвитку агропромислового виробництва. Його оцінка презентується або позицією відповідної точки в кубі (векторна форма подання), або обсягом паралелепіпеда в обсязі одиничного куба (скалярна форма подання).

Модель оцінювання розвитку агропромислового виробництва може мати такий вигляд:

$$Dev = \sqrt[3]{(P_1 - P_0) \times Ch_{qual} \times Ch_{quan}}, \quad (5.1)$$

де: Dev – результуючий показник оцінки розвитку агропромислового виробництва;

Ch_{qual} – оцінка кількісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва;

Ch_{quan} – оцінка якісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва;

P_1 – оцінка потенціалу агропромислового виробництва на момент оцінювання;

P_0 – оцінка попереднього потенціалу агропромислового виробництва.

Для використання одиничної кубічної моделі в оцінюванні розвитку агропромислового виробництва аналітичні показники моделі варто упорядкувати за п'ятьма рівнями. На першому рівні буде результуючий показник оцінки розвитку агропромислового виробництва (у скалярній або векторній формі); на п'ятому – первинні, а на другому, третьому та четвертому – проміжні показники. Показник кожного вищого рівня моделі має формуватися на основі адитивної залежності від показників кожного нижчого рівня.

Різнострамованість первинних показників моделі дозволяє охопити різні аспекти розвитку агропромислового виробництва. Поєднання розрахункового й експертного методів сприяє досягненню балансу між об'єктивністю та складністю у визначенні значень первинних показників моделі. Для уникнення мультиколінеарності показників, яка може викривлювати результати оцінювання, первинні показники слід розподілити з урахуванням критеріїв орієнтації моделі між аналітичними показниками другого рівня. Поступове «згортання» показників здійснюється на базі запропонованих залежностей між первинними, проміжними та результуючими показниками моделі.

Така модель є мультиплікативною, тобто на максимізацію результуючого показника оцінки впливає не лише максимізація проміжних показників другого рівня, але й незначний розбіг між ними, що дозволяє врахувати збалансованість проміжних показників. Модель є інваріантною щодо часу оцінки. Результатом оцінювання змін потенціалу агропромислового виробництва, кількісних та якісних змін у функціонуванні агропромислового виробництва є відповідні оцінки в одиничному діапазоні, які можливо інтерпретувати як оцінку розвитку агропромислового виробництва (у векторній формі).

Для одержання єдиної скалярної оцінки розвитку агропромислового виробництва слід визначити середнє геометричне таких величин, яке і буде в одиничному діапазоні представляти його оцінку.

Оцінку розвитку агропромислового виробництва у вигляді координат певної точки у сформованому кубі слід трансформувати дескрипторну таблицю (матрицю) шляхом виділення окремих сегментів у ньому на основі формування діапазонів часткових показників першого рівня. Не виникне ускладнень і при трансформуванні оцінки розвитку агропромислового виробництва у вигляді координат певної точки у сформованому кубі у векторну форму, перевагою якої є відображення не лише результуючого показника в розгорнутій формі, але й проміжних показників другого рівня, що дає можливість оцінювати збалансованість розвитку.

Характеристиками такої моделі розвитку агропромислового виробництва можна вважати простоту, наочність, універсальність, кінцеву кількість урахованих чинників, гнучкість, повноту відображення можливих випадків і траєкторій розвитку, надійність і безвідмовність оцінки вхідних. Основні фактори, що доцільно враховувати при моде-

люванні розвитку агропромислового виробництва, наведено нами на рис. 5.11.

Разом з тим, наведена вище модель розвитку агропромислового виробництва базується на певних припущеннях, до яких можна віднести: обмежену керованість розвитку, його залежність від результатів взаємодії підприємства та зовнішнього середовища, наявність очевидних, чітко та однозначно ідентифікованих ознак розвитку, відсутність прямої залежності розвитку від результатів моделювання, імовірний характер отриманих результатів, обмежений період прогнозування, діапазонно-дескрипторний характер результатів, прив'язка до поточного стану підприємства тощо.

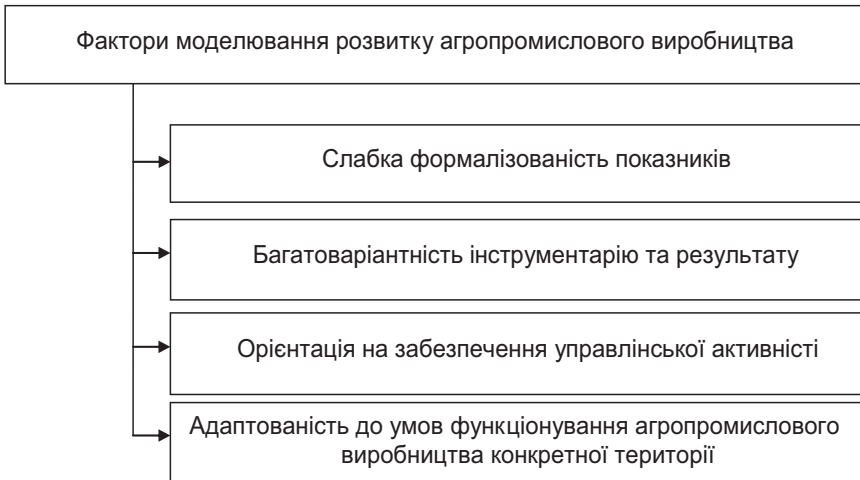

Рисунок 5.11 – Фактори моделювання розвитку агропромислового виробництва

Основою наведеного вище моделювання розвитку агропромислового виробництва має бути змістово-контекстуальне поле моделі, яке розглядається як візуалізована сукупність зв'язків між її змістом і контекстом та містить цільовий, контекстуальний і змістово-інструментарний аспекти. Цільовий аспект відображає призначення моделі, контекстуальний аспект – її цілі, передумови та характеристики, а змістово-інструментарний аспект окреслює межі використання моделі, забезпечує її цільовий характер і включає власне модель, при роз-

робці якої враховано спроможність агропромислового виробництва до розвитку, стратегію, вектор, базис і результат розвитку.

Такий науковий підхід до моделювання розвитку агропромислового виробництва зумовив комплексний характер моделі розвитку агропромислового виробництва, відповідно до якого дана модель складається з п'яти частин (окремих моделей) – рис. 5.12.

Рисунок 5.12 – Складові моделі розвитку агропромислового виробництва
Власна розробка

Наведені на рис. 5.12 окремі (часткові) моделі розвитку агропромислового виробництва є різними за змістом та функціональним призначенням, але тісно пов'язані між собою.

Модель спроможності агропромислового виробництва до розвитку за характером є мультиплікативно-ступеневою з подальшим логарифмуванням для скорочення діапазону оцінок її достовірності. Її основою є комбінація характеристик агропромислового виробництва та чинників, що визначають зовнішнє середовище. Інструментарною базою моделі є нечітка логіка із вираженням антецедентів за

ординальними шкалами в поєднанні з експертними оцінками. Антецеденти з трьома градаціями виражені у якісній формі. Значення семи консеквентів визначено у два етапи: на основі сценарного аналізу з використанням експертних оцінок та за результатами попереднього використання проміжної аналітичної формули.

Конкретний зміст стратегії розвитку агропромислового виробництва визначається результатами оцінювання розвитку агропромислового виробництва, завданнями розвитку, ситуацією, що склалася в зовнішньому середовищі. Вибір стратегії розвитку визначається точкою в заданому просторі, яка окреслює три характеристики стратегії: забезпечення конкурентоспроможності, орієнтацію на ринку та накопичення або використання потенціалу агропромислового виробництва.

Для визначення стратегії розвитку агропромислового виробництва слід обирати векторну форму, за якою координати характеристик стратегії його розвитку розглядаються в багатовимірному просторі за шкалами з антагоністичними ознаками стратегії або за шкалами з непов'язаними ознаками стратегії, щоб уникнути ефекту мультиколінеарності. У моделі вибору стратегії розвитку можна обрати двоспрямовану шкалу, для якої є характерним рівномірний розподіл консеквентів. Такий порядок вибору стратегії розвитку агропромислового виробництва дає можливість використовувати як кількісні моделі визначення консеквентів за умов дискретної або безперервної шкали антецедентів (у межах вибраних діапазонів), так і якісні моделі на основі вербального опису антецедентів з використанням апарату нечіткої логіки, але без розрахунку функцій належності, що в даному випадку лише ускладнювало б розрахунки без підвищення їх точності та спрощення інтерпретації одержаних результатів.

Модель вибору вектору розвитку агропромислового виробництва уточнює характер та якісні характеристики процесу розвитку в межах вибраної стратегії у вигляді встановлення координат вектору розвитку.

У визначенні можливих векторів слід використати критерії типології розвитку агропромислового виробництва, що найбільше впливають на управління розвитком: характер змін (еволюційний і рево-

люційний розвиток), спрямованість змін (екстенсивний та інтенсивний розвиток), домінуючі перетворення (субстратний, структурний, організаційний, функціональний розвиток), динаміка змін (прогресія, дегресія, пульсація та незмінність), можливість цілеспрямованого впливу на розвиток (повністю керований, керований, слабокерований, некерований).

Для відображення характеристик вектору розвитку доцільно обрати двоспрямовану обмежену шкалу. Координати вектору розвитку агропромислового виробництва визначають з використанням трьох принципів зв'язку координат вектору з певними характеристиками функціонування агропромислового виробництва та його зовнішнього середовища: а) цільового зворотного зв'язку, б) раціонального обмеження та в) квазіапріорного вибору. Графічно вибраний вектор розвитку агропромислового виробництва можна представити у комбінованій просторово-символьній формі, а аналітично – у традиційній векторній формі з дескрипторним поданням координат.

Модель вибору базису розвитку дає можливість окреслити напрям дій, виконання яких реалізує вибрану стратегію в межах якісних обмежень процесу розвитку агропромислового виробництва. Базис розвитку агропромислового виробництва (один або кілька – продукт, ринок, технологія) вибирають за результатами аналізу сукупності обраних чинників за допомогою перебирання градацій antecedentів та визначення консеквента з використанням експертних оцінок із подальшим підтвердженням висновків за допомогою аналітичної функції. Для кожного з можливих базисів розвитку агропромислового виробництва можна використати базовий показник, що визначає доцільність вибору того чи іншого базису розвитку.

Розглянуті вище окремі (часткові) моделі узагальнюються в загальній моделі, що описує результат розвитку агропромислового виробництва. Ця модель дає можливість представити результати розвитку агропромислового виробництва за обраними характеристиками: спроможністю до розвитку, вектором, стратегією, базисом та результатом розвитку в умовах, що складатимуться у внутрішньому та зовнішньому середовищі.

Природу розвитку агропромислового виробництва доцільно досліджувати з урахуванням розуміння розвитку як явища, закону та принципу [330]. Спираючись на такий підхід, можна констатувати, що розвиток агропромислового виробництва виявляє себе як процес, як результат та іманентну властивість агропромислового виробництва. У межах об'єктно-орієнтованого підходу розвиток агропромислового виробництва можна розглядати за змістовим підходом – як сукупність позитивних змін, що приводять до якісно нового стану агропромислового виробництва, який досягається завдяки спроможності агропромислового виробництва до розвитку.

Рушійними силами розвитку агропромислового виробництва є протиріччя, зміни в зовнішньому середовищі, прагнення до упорядкованості та уникнення дисбалансу, інновації, циклічність, кризи тощо, зв'язок між якими слід розглядати за допомогою когнітивної карти, інструментом для побудови якої може бути матриця попарних порівнянь. Рушійна сила є більш загальним, агрегованим поняттям, ніж чинник розвитку: вона утворюється комбінацією впливу ряду чинників, її вплив на розвиток агропромислового виробництва є суттєвішим. Чинники можуть гальмувати розвиток, формуючи його інгібітори. Їх вплив можна лише послабити шляхом застосування певних управлінських заходів та відповідного інструментарію [331].

За результатами аналізу наведеної моделі визначено ресурси розвитку агропромислового виробництва, до яких належать: стратегія, структура, системи, інтелектуальний та людський капітал, організаційна культура. У запропонованій моделі розвиток агропромислового виробництва оцінюється на основі комбінації оцінок кількісних та якісних змін, що відбулися в агропромисловому виробництві, а також зміни його потенціалу. Змістово-контекстуальне поле моделі розвитку агропромислового виробництва містить контекстуальний, змістово-інструментальний та цільовий аспекти, у кожному з яких конкретизовано зміст моделі та її характеристики. Водночас окремі (часткові) моделі розвитку агропромислового виробництва різняться за змістом і функціональним призначенням, але тісно пов'язані між собою.

5.5. Моделювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на основі теорії нечіткої логіки

Результати досліджень, зроблені нами у другому розділі даної роботи, показали, що сучасні методологічні підходи до оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні обов'язково повинні включати в себе оцінювання величини ризику. Тому одним з методів оцінювання і прогнозування стану і рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні є розробка алгоритмів з використанням сучасних інформаційних технологій, які б дозволили суттєво підвищити достовірність зробленої оцінки та покращити оперативність і якість прийнятих на основі цієї оцінки управлінських рішень.

Для розв'язання поставлених проблем нами пропонується використовувати економіко-математичні моделі нового типу, на основі яких можна проводити проблемно-орієнтований пошук, здійснювати аналіз інформації, а також надавати користувачам фактографічну інформацію у доступному вигляді.

Важливим моментів при використанні економіко-математичної моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні є те, що користувач, працюючи в системі управління, може змінювати початковий набір вхідних даних, що автоматично викличе зміну їх візуального відображення і сформує новий прогноз з урахуванням зроблених оператором змін.

На рис. 5.12 подана структурна схема економіко-математичної моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні, яка дозволяє реалізувати описаний вище процес. Дана економіко-математична модель передбачає, що на рівні держави відповідальна особа за результатами звітного періоду (місяць, квартал, рік) здійснює введення початкових даних (інформації), що характеризують ті чи інші складові агропромислового виробництва в Україні. Після цього уведена інформація підлягає узагальненню та аналізу. Тобто, відповідальна особа має можливість за допомогою табличного і/або графічного способу відображення вихідної інформації здійснювати порів-

няння вихідних показників з їх граничними значеннями та в динаміці за будь-які періоди часу з метою виявлення можливих загроз щодо зниження рівня агропромислового виробництва в Україні [3].

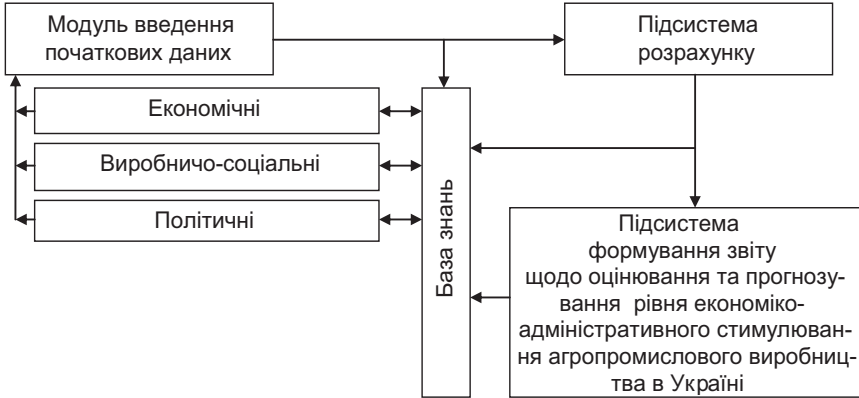

Рисунок 5.12 – Структурна схема економіко-математичної моделі оцінювання та прогнозування рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні

Залежно від того, як організовується взаємодія різних рівнів економічної безпеки аграрної галузі, можна виділити два основні класи архітектур багаторівневих економіко-математичних моделей оцінювання стану та рівня економічної безпеки аграрної галузі: горизонтально організована архітектура і вертикально організована архітектура [333].

У горизонтально організованій архітектурі всі рівні економіко-математичної моделі пов'язані між собою за рівнем сприйняття і дій (іншими словами, всі рівні моделі можуть спілкуватися між собою). У вертикально організованій архітектурі тільки один з рівнів пов'язаний з рівнем сприйняття і дій, а кожен з інших рівнів взаємодіє тільки з парою суміжних з ним рівнів. Основні проблеми реалізації горизонтальних архітектур обумовлені складністю координації роботи окремих рівнів. Недоліком вертикально організованої архітектури вважається перевантаженість рівнів виконання (дій) [334].

В даний час зазначені проблеми вирішуються шляхом застосування сучасних методів економіко-математичного моделювання, а саме теорії нечітких множин [335].

Для розробки економіко-математичної моделі оцінювання і прогнозування стану рівня економіко- адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні пропонуємо використовувати найсучасніший математичний апарат – теорію нечіткої логіки [335], яка вдало використовується в інших галузях людської діяльності [336, 337, 338]. Теорію нечіткої логіки в технічних системах досліджували Л. Заде [339], О. Ротштейн [340], С. Штовба [341], О. Козачко [342, 343] та інші. В економічних системах теорію нечітких множин використовували С. Козловський [3, 335], А. Матвійчук [344], Ю. Герасименко, Г. Пчелянська [345], В. Козловський [346], О. Балтремус [21], Е. Кіреєва [347], Е. Жураківський [334] та інші, однак для моделювання і прогнозування рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні вона пропонується вперше. Переваги теорії нечіткої логіки порівняно з іншими математичними методами наведено в [346, с. 53], що ще раз підтверджує ефективність використання саме теорії нечіткої логіки для вирішення поставленого у роботі завдання.

Розробка інноваційної економіко-математичної моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні передбачає проведення низки взаємопов'язаних робіт. Зокрема, підготовчий етап охоплює:

- обґрунтування і вибір показників, що впливають на стан та рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні;
- збирання висловлювань експертів щодо тенденцій розвитку агропромислового виробництва з урахуванням даних статистичної інформації, прогнозованих змін зовнішнього середовища тощо;
- побудова моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко- адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на основі використання математичного апарату нечіткої логіки.

Класичний підхід до моделювання на основі теорії нечіткої логіки передбачає поетапне розв'язання таких задач [335]:

- виокремлення основних факторів впливу на стан та рівень економіко- адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні;
- формалізація взаємозв'язків між факторами впливу в узагальненому вигляді;
- визначення і формалізація лінгвістичних оцінок факторів впливу;
- побудова нечіткої бази знань про взаємозв'язки між факторами впливу;
- виведення нечітких логічних рівнянь на основі лінгвістичних оцінок і нечіткої бази знань;
- оптимізація параметрів нечіткої моделі.

Основні положення теорії нечітких множин і нечіткої логіки, які будуть взяті за основу і які будуть використовуватися далі, наведено в [3, 335, 346].

Беручи до уваги реальний стан розвитку аграрної галузі України та чинний понятійний апарат теорії нечіткої логіки, вхідними параметрами моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні нами обрано параметри, наведені у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2 – Вхідні фактори (змінні) моделі та їх лінгвістична оцінка

Вхідний параметр (змінна)	Назва вхідного параметра (змінної)	Діапазон зміни вхідного параметра	Лінгвістична оцінка вхідних параметрів (терми)
1	2	3	4
x_1	Валова продукція агропромислового виробництва в Україні	150-400 млрд. грн.	Низька, 150-200 млрд. грн (Н) Середня, 200-300 млрд. грн (С) Висока, більше 300 млрд. грн (В)
x_2	Чистий прибуток підприємств агропромислового комплексу	100-200 млрд. грн.	Низький, 100-120 млрд. грн (Н) Середній, 120-150 млрд. грн (С) Високий, 150-200 млрд. грн (В)
x_3	Рівень інфляції в Україні	0-100 %	Низький, 0-8 %, (Н) Середній, 8,1-15 %, (С) Високий, 15,1-100 %, (В)

Продовження таблиці 5.2

1	2	3	4
x_4	Рівень рентабельності діяльності підприємств агропромислового комплексу	3-50 %	Низький, 3-5%, (Н) Середній, 5,1-20%, (С) Високий, 20,1-50%, (В)
x_5	Обсяг дотацій в агропромисловий комплекс з державного бюджету	50-500 млн. грн.	Низький, 50-100 млн. грн (Н) Середній 101-300 млн. грн (С) Високий, 301-500 млн. грн (В)
x_6	Кількість підприємств агропромислового комплексу	1-5 млн. шт.	Низька, 1-1,5 млн. шт., (Н) Середня, 1,51-3 млн. шт., (С) Висока, 3-5 млн. шт., (В)
x_7	Середня кількість працівників, зайнятих у агропромисловому комплексі	3-7 млн. осіб / рік	Низька, 3-4 млн. осіб / рік, (Н) Середня, 4-6 млн. осіб / рік, (С) Висока, 6-7 млн. осіб / рік, (В)
x_8	Середня заробітна плата працівників агропромислового комплексу України	4-15 тис. грн./місяць	Низька, 4-6 тис. грн /міс., (Н) Середня, 6-9 тис. грн / міс., (С) Висока, 9-15 тис. грн /міс., (В)
x_9	Інтелектуальний потенціал (індекс людського розвитку) країни	0-1 од.	Низький, 0-0,5 (Н) Середній, 0,6-0,7 (С) Високий, 0,8-1 (В)
x_{10}	Рівень політичної стабільності в країні	0-100 бали	Низький, 0-30, (Н) Середній, 31-60, (С) Високий 61-100, (В)
x_{11}	Рівень законодавчої підтримки розвитку агропромислового комплексу України	0-100 бали	Низький, 0-30, (Н) Середній, 31-60, (С) Високий 61-100, (В)
x_{12}	Міжнародний політико-економічний вплив на агропромисловий комплекс України	0-100 бали	Низький, 0-30, (Н) Середній, 31-60, (С) Високий 61-100, (В)

Для встановлення ієрархічних зв'язків між факторами, що впливають на стан та рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні, доцільно згрупувати їх в такі групи (згідно табл. 5.2): економічні (е); виробничо-соціальні (v); політичні (р).

Зазначені групи факторів впливу у вигляді «дерева виведення» наведено на рис. 5.13 - 5.15.

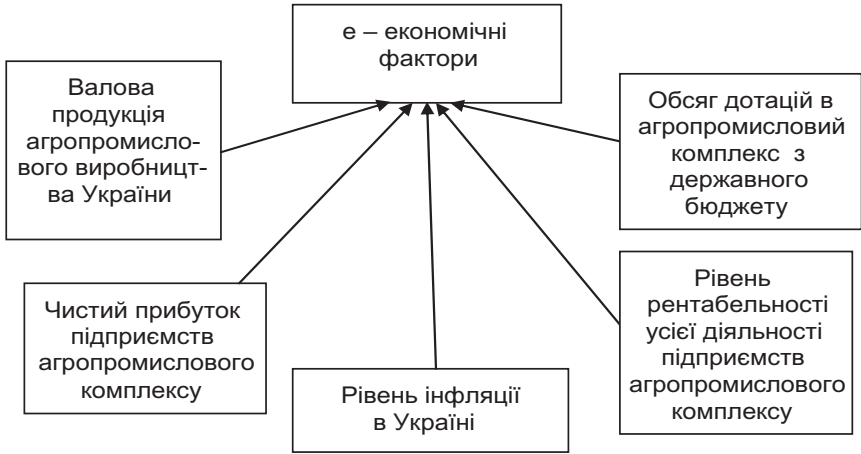

Рисунок 5.13 – Класифікація економічних факторів

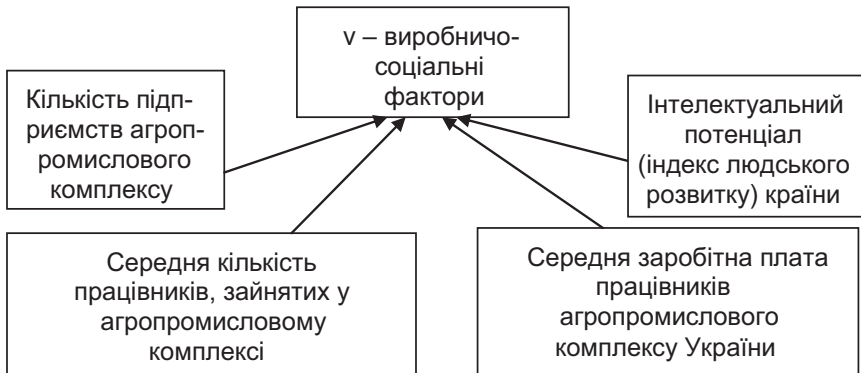

Рисунок 5.14 – Класифікація виробничо-соціальних факторів
Власна розробка

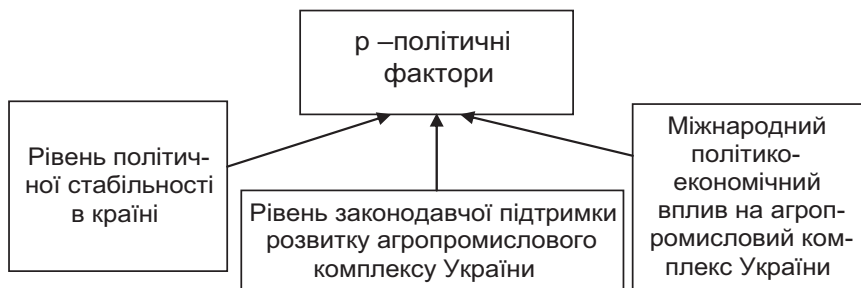

Рисунок 5.15 – Класифікація політичних факторів

За допомогою структурних схем, наведених на рис. 5.13-5.14, позначимо лінгвістичні змінні факторів e , v , p за допомогою таких співвідношень:

$$e = f_e(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5), \quad (5.2)$$

$$v = f_v(x_6, x_7, x_8, x_9), \quad (5.3)$$

$$p = f_p(x_{10}, x_{11}, x_{12}), \quad (5.4)$$

де $x_1 \div x_5$ – економічні фактори;

$x_6 \div x_9$ – виробничо-соціальні фактори;

$x_{10} \div x_{12}$ – політичні фактори.

Вихідну величина, тобто стан та рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва України Z , можна визначити за формулою (5.5):

$$Z = f_z(e, v, p, t), \quad (5.5)$$

де e , v , p та t – лінгвістичні змінні, що описують відповідно економічні, виробничо-соціальні, політичні фактори впливу та період прогнозування. Період прогнозування t в подальшому буде закодований двома знаками за зразком: (6М, 1Р, 2Р, 3Р, де літерами М та Р позначені, відповідно, місяць та рік).

Використовуючи рекомендації експертів [82] та відповідно до конкретної економічної ситуації, що склалася в економіці України, рівень економіко- адміністративного стимулювання агропромислового виробництва України можна охарактеризувати такими рівнями (за шкалою від «0» до «100»):

- Z_1 (85-100) – високий рівень стимулювання (клас А або 1);
- Z_2 (66-84) – середній рівень стимулювання (клас В або 2);
- Z_3 (51-65) – задовільний рівень стимулювання (клас С або 3);
- Z_4 (31-50) – незадовільний рівень стимулювання (клас Д або 4);
- Z_5 (0-30) – відсутність стимулювання (клас Е або 5).

У табл. 5.2 наведено універсальні множини та оціночні терми факторів впливу $x_1 - x_{12}$, а оцінка узагальнених показників e, v, p здійснена за єдиною бальною шкалою із діапазоном від «0» до «100» балів (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3 – Узагальненні вхідні показники та їх лінгвістична оцінка

Назва	Позначення	Вхідні параметри	Лінгвістична оцінка вхідних параметрів (терми)
Економічні фактори	e	$x_1 - x_5$	Низький, 0-30, (Н) Середній, 30-50, (С) Вище середнього, 50-75, (BC) Високий, 75-100, (В)
Виробничо-соціальні фактори	v	$x_6 - x_9$	
Політичні фактори	p	$x_{10} - x_{12}$	
Період визначення стану (або прогнозування)	t	t	$t_1=6$ місяців; $t_2=1$ рік; $t_3=2$ роки; $t_4=3$ роки

Структуру економічної моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні подамо у вигляді так званого «дерева логічного висновку». Дерево логічного висновку – це граф, який показує логічні зв'язки між прогнозним показником Z та чинниками $\{x_1 \dots x_{12}\}$, які впливають на цей прогнозний показник Z при дотриманні співвідношень, наведених у формулах (5.2)-(5.5). Структурна модель оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного

стимулювання агропромислового виробництва в Україні буде мати вигляд, наведений на рис. 5.16.

Вершини «дерева логічного висновку» інтерпретуються таким чином: корінь дерева f_z – відповідає стану та рівню економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні; термінальні вершини $x_1 \div x_{12}$ – це відповідні фактори впливу; нетермінальні вершини f_e, f_v, f_p (подвійні кола) – це сукупність часткових факторів впливу в їх сукупності. Термінальні та нетермінальні вершини «дерева логічного» висновку являють собою лінгвістичні змінні універсальної множини, які наведені в табл. 5.2-5.3.

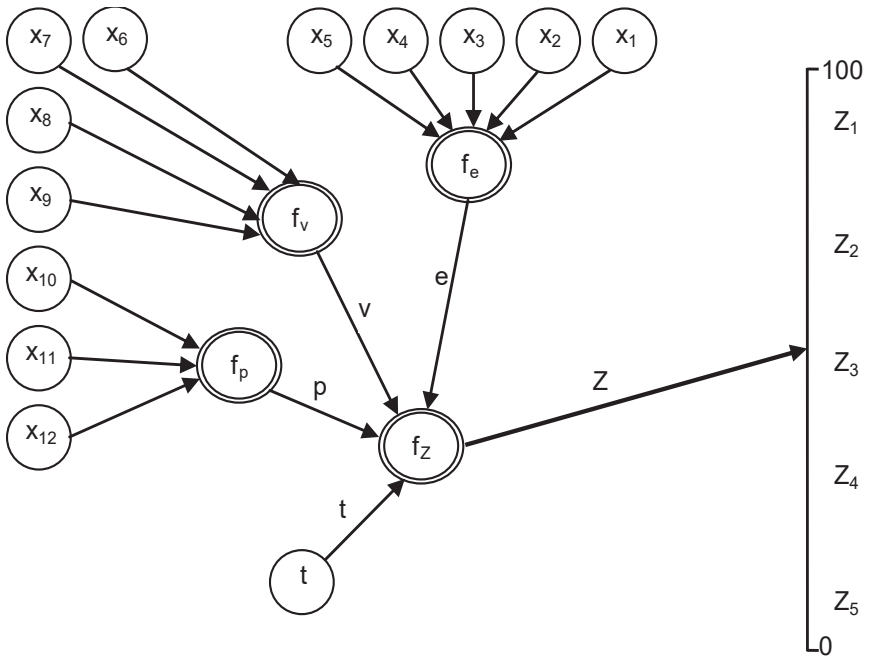

Рисунок 5.16 – Структурна модель оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні

Структурний аналіз представленої моделі економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні свідчить, що ця модель фактично складається із трьох взаємопов'язаних моделей: 1) моделі економічних факторів стимулювання агропромислового виробництва в Україні; 2) моделі виробничо-соціальних факторів стимулювання агропромислового виробництва в Україні; 3) моделі політичних факторів стимулювання агропромислового виробництва України.

Варто зазначити, що при побудові моделі ми оперували вхідними кількісними та вхідними якісними параметрами одночасно. Вхідні параметри $\{x_1 \dots x_9\}$ є кількісними, і для їх опису були використані статистичні дані; параметри $\{x_{10} \dots x_{12}\}$ – якісні, тому для їх опису використовувалася бальна шкала оцінок від «0» до «100» балів.

Оскільки теорія нечітких множин передбачає визначення рівнів (термів) змін вихідного показника, то відповідно до нашої моделі ми отримали три вихідних показника, для оцінки яких використовуються нечіткі терми зі шкалами, наведеними в табл. 5.3. Кожний терм подається нечіткою множиною із відповідною функцією належності.

Для опису термів скористаємося методикою, наведеною в [3]. При цьому терми подамо у вигляді нечітких множин, використовуючи модель функції належності (ФН):

$$\mu^T(x) = \frac{1}{1 + \left[\frac{x - b}{c} \right]^2}, \quad (5.6)$$

де b і c – параметри функції належності (ФН);

b – координата максимуму функції;

c – коефіцієнт концентрації розтягування.

Значення коефіцієнтів b і c для змінних $x_1 \dots x_{12}$ наведено в табл. 5.4 (як приклад).

Вибір функції належності даного типу (див. формулу 5.6) обумовлений тим, що ця функція є достатньо гнучкою та простою, оскільки задається лише двома параметрами, а також є більш зручною для подальшого налагодження моделі.

Функції належності для змінних $x_1 \dots x_{12}$ та змінних e, v, p наведено на рис. 5.17.

Таблиця 5.4 – Значення параметрів b і c функцій належності змінних $x_1... x_{12}$ та e, v, p моделі

Вхідні змінні (параметр)	Назва вхідної змінної (параметра)	Лінгвістична оцінка вхідних змінних (терми)	b	c
1	2	3	4	5
x_1	Валова продукція агропромислового виробництва в Україні	Низька, (Н) Середня, (С) Висока, (В)	7 20 30	3 8 4
x_2	Чистий прибуток підприємств агропромислового комплексу	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	5 15 35	10 9 12
x_3	Рівень інфляції в Україні	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	3 12 50	8 16 35
x_4	Рівень рентабельності діяльності підприємств агропромислового комплексу	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	4 14 60	10 32 25
x_5	Обсяг дотацій в агропромисловий комплекс з державного бюджету	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	75 220 400	50 110 90
x_6	Кількість підприємств агропромислового комплексу	Низька, (Н) Середня, (С) Висока, (В)	1 2 3	1 1 1
x_7	Середня кількість працівників, зайнятих у агропромисловому комплексі	Низька, (Н) Середня, (С) Висока, (В)	25 35 45	12 9 8
x_8	Середня заробітна плата працівників агропромислового комплексу України	Низька, (Н) Середня, (С) Висока, (В)	2 3,5 5,5	1 2 3
x_9	Інтелектуальний потенціал (індекс людського розвитку) країни	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	0,2 0,5 0,7	0,5 0,3 0,4
$x_{10... x_{12}}$	Рівень політичної стабільності в країні. Рівень законодавчої підтримки розвитку агропромислового комплексу України. Міжнародний політико-економічний вплив на агропромисловий комплекс України.	Низький, (Н) Середній, (С) Високий, (В)	15 45 85	30 25 38
e, v, p	Економічні фактори. Виробничо-соціальні. Політичні.	Низький, (Н) Середній, (С) Вище середнього, (BC) Високий, (В)	15 42 60 85	12 15 25 20

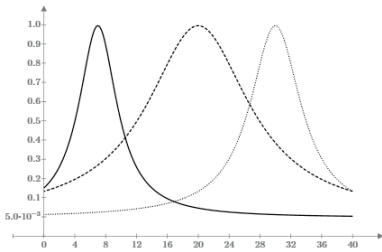

Рисунок 5.17а – Функція належності для змінної x_1

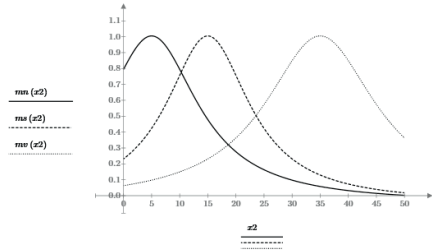

Рисунок 5.17б – Функція належності для змінної x_2

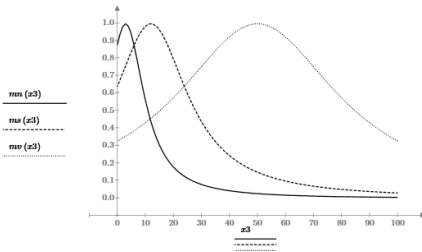

Рисунок 5.17в – Функція належності для змінної x_3

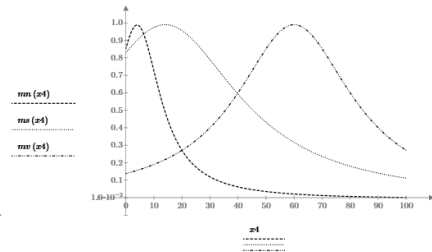

Рисунок 5.17д – Функція належності для змінної x_4

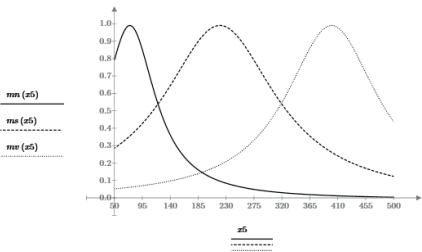

Рисунок 5.17е – Функція належності для змінної x_5

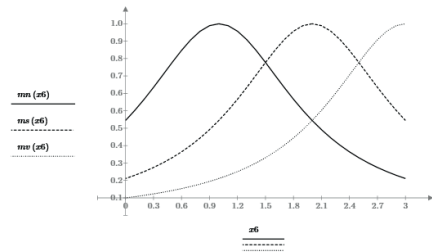

Рисунок 5.17ж – Функція належності для змінної x_6

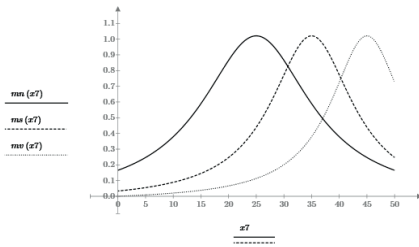

Рисунок 5.17к – Функція належності для змінної x_7

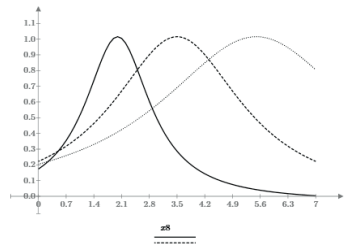

Рисунок 5.17л – Функція належності для змінної x_8

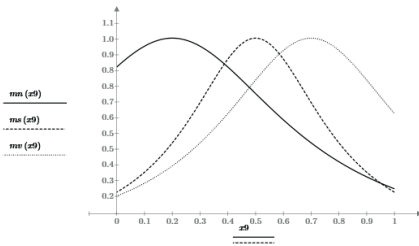

Рисунок 5.17м – Функція належності для змінної x_9

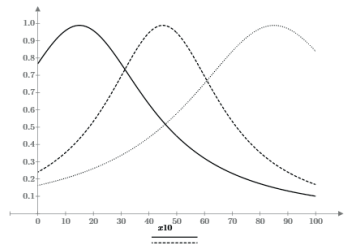

Рисунок 5.17н – Функція належності для змінної $x_{10}-x_{12}$

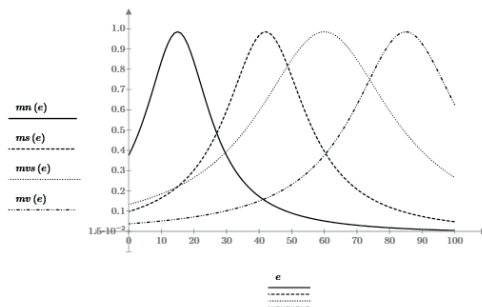

Рисунок 5.17п – Функція належності для змінної e, v, p

Рисунок 5.17 – Функція належності змінних моделі економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні

Наступним кроком моделювання стану та рівня економіко- адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні є складання ієрархічної бази знань. Для побудови бази знань нами була використана інформація, отримана від фахівців центральних органів виконавчої влади України та інформація фахівців даної галузі.

Розглянемо співвідношення (5.5). Для оцінки значення лінгвістичних змінних, які показують причинно-наслідковий зв'язок між станом (рівнем) економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні та економічними, виробничо-соціальними, політичними факторами впливу, використаємо систему терм-множин, яка наведена в табл. 5.3.

Тоді база знань для змінної Z, яка характеризує стан (рівень) економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні (див. форм. 5.5), буде мати вигляд, наведений в табл. 5.5.

Таблиця 5.5 – База знань змінної Z

e	v	p	Z	w
H	H	H	Z ₅	w ₁
H	C	C	Z ₅	w ₂
C	H	C	Z ₅	w ₃
H	C	H	Z ₄	w ₄
C	C	H	Z ₄	w ₅
C	H	C	Z ₄	w ₆
C	C	C	Z ₃	w ₇
BC	H	C	Z ₃	w ₈
B	H	B	Z ₃	w ₉
C	BC	BC	Z ₂	w ₁₀
BC	C	BC	Z ₂	w ₁₁
B	B	B	Z ₂	w ₁₂
B	B	B	Z ₁	w ₁₃
B	BC	BC	Z ₁	w ₁₄
BC	B	B	Z ₁	w ₁₅

Також, користуючись вище наведеною методикою, сформуємо бази знань для вихідних показників e , v , p – табл. 5.6-5.8.

Таблиця 5.6 – База знань економічних факторів (e)

X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	e	w
Н	Н	В	Н	Н	Н	w_{16}
С	Н	С	Н	Н	Н	w_{17}
С	Н	С	Н	С	Н	w_{18}
С	С	Н	С	С	С	w_{19}
С	Н	В	С	С	С	w_{20}
Н	С	С	С	С	С	w_{21}
В	В	Н	В	В	В	w_{22}
С	В	Н	В	С	В	w_{23}
В	С	С	С	В	В	w_{24}

Таблиця 5.7 – База знань виробничо-соціальних факторів (v)

x_6	x_7	x_8	x_9	v	w
Н	Н	Н	Н	Н	w_{25}
С	Н	Н	С	Н	w_{26}
Н	С	Н	Н	Н	w_{27}
С	С	С	С	С	w_{28}
В	Н	С	Н	С	w_{29}
С	В	Н	С	С	w_{30}
В	В	В	В	В	w_{31}
Н	В	В	В	В	w_{32}
С	Н	С	В	В	w_{33}

Таблиця 5.8 – База знань політичних факторів (р)

X_{10}	X_{11}	X_{12}	р	W
Н	Н	Н	Н	w_{34}
С	Н	Н	Н	w_{35}
Н	С	Н	Н	w_{36}
С	С	С	С	w_{37}
В	Н	С	С	w_{38}
С	В	Н	С	w_{39}
В	В	В	В	w_{40}
Н	В	В	В	w_{41}
С	Н	С	В	w_{42}

Відомо, що кожне правило бази знань являє собою висловлювання «ЯКЩО-ТО». Правила, які мають однаковий вихідний параметр, об'єднуються у рядках таблиці логічним висловлюванням «АБО». Вага правила w виражає суб'єктивну впевненість експерта у цьому правилі. На етапі формування структури нечіткої моделі ваги всіх правил бази знань приймаємо за одиницю [348, 349, 350]. Для таблиць 5.5-5.8. висловлювання «ЯКЩО-ТО» наведено нами формулами 5.7-5.10.

ЯКЩО [e=Н] та [v=Н] та [p=Н] АБО [e=Н] та [v=С] та [p=С] АБО [e=С] та [v=Н] та [p=С], ТО $Z=Z_5$;

ЯКЩО [e=С] та [v=Н] та [p=С] АБО [e=С] та [v=С] та [p=Н] АБО [e=С] та [v=Н] та [p=С], ТО $Z=Z_4$;

ЯКЩО [e=С] та [v=С] та [p=С] АБО [e=ВС] та [v=Н] та [p=С] АБО [e=В] та [v=Н] та [p=В], ТО $Z=Z_3$;

ЯКЩО [e=С] та [v=ВС] та [p=ВС] АБО [e=ВС] та [v=С] та [p=ВС] АБО [e=В] та [v=В] та [p=В], ТО $Z=Z_2$;

ЯКЩО [e=В] та [v=В] та [p=В] АБО [e=В] та [v=ВС] та [p=ВС] АБО [e=ВС] та [v=В] та [p=В], ТО $Z=Z_1$.

(5.7)

ЯКЩО $[x_1=H]$ та $[x_2=H]$ та $[x_3=B]$ та $[x_4=H]$ та $[x_5=H]$ АБО $[x_1=C]$ та $[x_2=H]$ та $[x_3=C]$ та $[x_4=H]$ та $[x_5=H]$ АБО $[x_1=C]$ та $[x_2=H]$ та $[x_3=C]$ та $[x_4=H]$ та $[x_5=C]$, ТО $e=e_H$;

ЯКЩО $[x_1=C]$ та $[x_2=C]$ та $[x_3=H]$ та $[x_4=C]$ та $[x_5=C]$ АБО $[x_1=C]$ та $[x_2=H]$ та $[x_3=B]$ та $[x_4=C]$ та $[x_5=C]$ АБО $[x_1=H]$ та $[x_2=C]$ та $[x_3=C]$ та $[x_4=C]$ та $[x_5=C]$, ТО $e=e_C$;

ЯКЩО $[x_1=B]$ та $[x_2=B]$ та $[x_3=H]$ та $[x_4=B]$ та $[x_5=B]$ АБО $[x_1=C]$ та $[x_2=B]$ та $[x_3=H]$ та $[x_4=B]$ та $[x_5=C]$ АБО $[x_1=B]$ та $[x_2=C]$ та $[x_3=C]$ та $[x_4=C]$ та $[x_5=B]$, ТО $e=e_B$.

(5.8)

ЯКЩО $[x_6=H]$ та $[x_7=H]$ та $[x_8=H]$ та $[x_9=H]$ АБО $[x_6=C]$ та $[x_7=H]$ та $[x_8=H]$ та $[x_9=C]$ АБО $[x_6=H]$ та $[x_7=C]$ та $[x_8=H]$ та $[x_9=H]$, ТО $v=v_H$;

ЯКЩО $[x_6=C]$ та $[x_7=C]$ та $[x_8=C]$ та $[x_9=C]$ АБО $[x_6=B]$ та $[x_7=H]$ та $[x_8=C]$ та $[x_9=H]$ АБО $[x_6=C]$ та $[x_7=B]$ та $[x_8=H]$ та $[x_9=C]$, ТО $v=v_C$;

ЯКЩО $[x_6=B]$ та $[x_7=B]$ та $[x_8=B]$ та $[x_9=B]$ АБО $[x_6=H]$ та $[x_7=B]$ та $[x_8=B]$ та $[x_9=B]$ АБО $[x_6=C]$ та $[x_7=H]$ та $[x_8=C]$ та $[x_9=B]$, ТО $v=v_B$.

(5.9)

ЯКЩО $[x_{10}=H]$ та $[x_{11}=H]$ та $[x_{12}=H]$ АБО $[x_{10}=C]$ та $[x_{11}=H]$ та $[x_{12}=H]$ АБО $[x_{10}=H]$ та $[x_{11}=C]$ та $[x_{12}=H]$, ТО $p=p_H$;

ЯКЩО $[x_{10}=C]$ та $[x_{11}=C]$ та $[x_{12}=C]$ АБО $[x_{10}=B]$ та $[x_{11}=H]$ та $[x_{12}=C]$ АБО $[x_{10}=C]$ та $[x_{11}=B]$ та $[x_{12}=H]$, ТО $p=p_C$;

ЯКЩО $[x_{10}=B]$ та $[x_{11}=B]$ та $[x_{12}=B]$ АБО $[x_{10}=H]$ та $[x_{11}=B]$ та $[x_{12}=B]$ АБО $[x_{10}=C]$ та $[x_{11}=H]$ та $[x_{12}=C]$, ТО $p=p_B$.

(5.10)

Для реалізації нечіткого логічного висновку необхідно здійснити перехід від логічних висловлювань до нечітких логічних рівнянь [351, 352, 353]. Такі рівняння можна отримати шляхом заміни лінгвістичних значень на значення функцій належності, а операції «ТА» і «АБО» – нечіткими логічними операціями перетину \wedge і об'єднання \vee . Вага правил у базі знань враховується шляхом множення нечіткого виразу, що відповідає кожному рядку бази знань, на відповідне значення ваги.

Тоді наведеним в табл. 5.5-5.8 та формулам 5.7-5.10 лінгвістичним висловлюванням будуть відповідати такі нечіткі логічні рівняння (див. формули 5.11-5.14):

$$\begin{aligned}
 \mu^{Z_5}(Z) &= w_1 \cdot [\mu^H(e) \cdot \mu^H(v) \cdot \mu^H(p) \cdot \mu^{1M}(t)] \vee \\
 &w_2 \cdot [\mu^H(e) \cdot \mu^C(v) \cdot \mu^C(p) \cdot \mu^{6M}(t)] \vee \\
 &w_3 \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^H(v) \cdot \mu^C(p) \cdot \mu^{1P}(t)]; \\
 \mu^{Z_4}(Z) &= w_4 \cdot [\mu^H(e) \cdot \mu^C(v) \cdot \mu^H(p) \cdot \mu^{1M}(t)] \vee \\
 &w_5 \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^C(v) \cdot \mu^H(p) \cdot \mu^{6M}(t)] \vee \\
 &w_6 \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^H(v) \cdot \mu^C(p) \cdot \mu^{1P}(t)]; \\
 \mu^{Z_3}(Z) &= w_7 \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^C(v) \cdot \mu^C(p) \cdot \mu^{1M}(t)] \vee \\
 &w_8 \cdot [\mu^{BC}(e) \cdot \mu^H(v) \cdot \mu^C(p) \cdot \mu^{6M}(t)] \vee \\
 &w_9 \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^{BC}(v) \cdot \mu^{BC}(p) \cdot \mu^{1P}(t)]; \\
 \mu^{Z_2}(Z) &= w_{10} \cdot [\mu^C(e) \cdot \mu^{BC}(v) \cdot \mu^{BC}(p) \cdot \mu^{1M}(t)] \vee \\
 &w_{11} \cdot [\mu^{BC}(e) \cdot \mu^C(v) \cdot \mu^{BC}(p) \cdot \mu^{6M}(t)] \vee \\
 &w_{12} \cdot [\mu^B(e) \cdot \mu^B(v) \cdot \mu^B(p) \cdot \mu^{1P}(t)]; \\
 \mu^{Z_1}(Z) &= w_{13} \cdot [\mu^B(e) \cdot \mu^B(v) \cdot \mu^B(p) \cdot \mu^{1M}(t)] \vee \\
 &w_{14} \cdot [\mu^B(e) \cdot \mu^{BC}(v) \cdot \mu^{BC}(p) \cdot \mu^{6M}(t)] \vee \\
 &w_{15} \cdot [\mu^{BC}(e) \cdot \mu^B(v) \cdot \mu^B(p) \cdot \mu^{1P}(t)].
 \end{aligned} \tag{5.11}$$

$$\begin{aligned}
 \mu^H(e) &= w_{16} \cdot [\mu^H(x_1) \cdot \mu^H(x_2) \cdot \mu^B(x_3) \cdot \mu^H(x_4) \cdot \mu^H(x_5)] \vee \\
 &w_{17} \cdot [\mu^C(x_1) \cdot \mu^H(x_2) \cdot \mu^C(x_3) \cdot \mu^H(x_4) \cdot \mu^H(x_5)] \vee \\
 &w_{18} \cdot [\mu^C(x_1) \cdot \mu^H(x_2) \cdot \mu^C(x_3) \cdot \mu^H(x_4) \cdot \mu^C(x_5)]; \\
 \mu^C(e) &= w_{19} \cdot [\mu^C(x_1) \cdot \mu^C(x_2) \cdot \mu^H(x_3) \cdot \mu^C(x_4) \cdot \mu^C(x_5)] \vee \\
 &w_{20} \cdot [\mu^C(x_1) \cdot \mu^H(x_2) \cdot \mu^B(x_3) \cdot \mu^C(x_4) \cdot \mu^C(x_5)] \vee \\
 &w_{21} \cdot [\mu^H(x_1) \cdot \mu^C(x_2) \cdot \mu^C(x_3) \cdot \mu^C(x_4) \cdot \mu^C(x_5)]; \\
 \mu^B(e) &= w_{22} \cdot [\mu^B(x_1) \cdot \mu^B(x_2) \cdot \mu^H(x_3) \cdot \mu^B(x_4) \cdot \mu^B(x_5)] \vee \\
 &w_{23} \cdot [\mu^C(x_1) \cdot \mu^B(x_2) \cdot \mu^H(x_3) \cdot \mu^B(x_4) \cdot \mu^B(x_5)] \vee \\
 &w_{24} \cdot [\mu^B(x_1) \cdot \mu^C(x_2) \cdot \mu^C(x_3) \cdot \mu^C(x_4) \cdot \mu^B(x_5)].
 \end{aligned} \tag{5.12}$$

$$\begin{aligned}
\mu^H(v) &= w_{25} \cdot [\mu^H(x_6) \cdot \mu^H(x_7) \cdot \mu^H(x_8) \cdot \mu^H(x_9)] \vee \\
&w_{26} \cdot [\mu^C(x_6) \cdot \mu^H(x_7) \cdot \mu^H(x_8) \cdot \mu^C(x_9)] \vee \\
&w_{27} \cdot [\mu^H(x_6) \cdot \mu^C(x_7) \cdot \mu^H(x_8) \cdot \mu^H(x_9)]; \\
\mu^C(v) &= w_{28} \cdot [\mu^C(x_6) \cdot \mu^C(x_7) \cdot \mu^C(x_8) \cdot \mu^C(x_9)] \vee \\
&w_{29} \cdot [\mu^B(x_6) \cdot \mu^H(x_7) \cdot \mu^C(x_8) \cdot \mu^H(x_9)] \vee \\
&w_{30} \cdot [\mu^C(x_6) \cdot \mu^B(x_7) \cdot \mu^H(x_8) \cdot \mu^C(x_9)]; \\
\mu^B(v) &= w_{31} \cdot [\mu^B(x_6) \cdot \mu^B(x_7) \cdot \mu^B(x_8) \cdot \mu^B(x_9)] \vee \\
&w_{32} \cdot [\mu^H(x_6) \cdot \mu^B(x_7) \cdot \mu^B(x_8) \cdot \mu^B(x_9)] \vee \\
&w_{33} \cdot [\mu^C(x_6) \cdot \mu^H(x_7) \cdot \mu^C(x_8) \cdot \mu^B(x_9)].
\end{aligned} \tag{5.13}$$

$$\begin{aligned}
\mu^H(p) &= w_{34} \cdot [\mu^H(x_{10}) \cdot \mu^H(x_{11}) \cdot \mu^H(x_{12})] \vee \\
&w_{35} \cdot [\mu^C(x_{10}) \cdot \mu^H(x_{11}) \cdot \mu^H(x_{12})] \vee \\
&w_{36} \cdot [\mu^H(x_{10}) \cdot \mu^C(x_{11}) \cdot \mu^H(x_{12})]; \\
\mu^C(p) &= w_{37} \cdot [\mu^C(x_{10}) \cdot \mu^C(x_{11}) \cdot \mu^C(x_{12})] \vee \\
&w_{38} \cdot [\mu^B(x_{10}) \cdot \mu^H(x_{11}) \cdot \mu^C(x_{12})] \vee \\
&w_{39} \cdot [\mu^C(x_{10}) \cdot \mu^B(x_{11}) \cdot \mu^H(x_{12})]; \\
\mu^B(p) &= w_{40} \cdot [\mu^B(x_{10}) \cdot \mu^B(x_{11}) \cdot \mu^B(x_{12})] \vee \\
&w_{41} \cdot [\mu^H(x_{10}) \cdot \mu^B(x_{11}) \cdot \mu^B(x_{12})] \vee \\
&w_{42} \cdot [\mu^C(x_{10}) \cdot \mu^H(x_{11}) \cdot \mu^C(x_{12})].
\end{aligned} \tag{5.14}$$

Значення ступенів функцій належності в рівняннях (5.11)-(5.14) визначаються нечіткими базами знань, які характеризують економічні, виробничо-соціальні, політичні фактори впливу на стан та рівень стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Нечіткі логічні рівняння (5.11)-(5.14) є математичною реалізацією моделі оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні.

Процедура дефазифікації є останнім етапом моделювання і являє собою обернене перетворення знайденого нечіткого логічного висловлювання (висновку) у вихідний оціночний чи прогнозний параметр (змінну), який підлягає моделюванню і прогнозуванню. Існують різні методи дефазифікації, вибір і застосування яких залежить від об'єкта моделювання [335].

Виходячи з характеристик об'єкта моделювання та характеру вихідного параметра (змінної), для розв'язання логічних рівнянь оберемо метод дефазифікації, який має назву «метод центру ваг розширений» [3]. У цьому випадку для визначення «центру ваг» потрібно штучно розширити діапазон вихідного параметра (змінної). Центром ваг буде значення абсциси, яке визначає положення «центру ваг», що лежить нижче графіку її функції належності.

Розрахунок абсциси центра ваг $Z_{\text{centr}} = S(x_s, y_s)$ полягає в розрахунку площі, яка окреслена функцією $y = f(x)$ в межах діапазону $[A...E]$ зміни змінної « x », починаючи від точки « $x = x_A$ » до точки « $x = x_E$ » [346]:

$$x_s = \frac{\int_{x_A}^{x_E} xf(x)dx}{\int_{x_A}^{x_E} f(x)dx} \quad (5.15)$$

У нашому випадку, коли вихідний параметр (змінна) має « n » термів, розрахунок центра ваг зводиться до розв'язання рівняння 5.16:

$$Z = \frac{\sum_{i=1}^n \left[Z_E + (i-1) \cdot \frac{Z_A - Z_E}{n-1} \right] \cdot \mu^{Z_i}}{\sum_{i=1}^n \mu^{Z_i}}, \quad (5.16)$$

де n – кількість (дискретних значень) термів змінної « Z »;

$Z_E (Z_A)$ – нижня (верхня) межа діапазону змінної « Z »;

μ^{Z_i} – функція належності змінної « Z » до нечіткого терма « Z_i ».

У математичному пакеті Matlab 6.1 [354] було проведено експеримент із застосуванням вище наведеної методики. На рис. 5.18 зображено результати оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні до 2020 року. Результати було отримано на основі аналізу значень факторів впливу (розвитку) агропромислового виробництва за 2012-2016 роки.

Аналізуючи результати моделювання стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на 2017-2020 роки, можна зробити висновок, що загалом стан стимулювання розвитку агропромислового виробництва є незадовільним. Якщо характеризувати рівень цього стану, то можна зробити такий прогноз: у 2017 та 2020 роках рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні буде віднесено до класу Д – «незадовільний рівень стимулювання». У 2018-2019 роках прогнозний рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні погіршиться до класу Е – «відсутність стимулювання». Ще раз підкреслимо, що такий прогноз базується на аналізі факторів впливу 2012-2016 років.

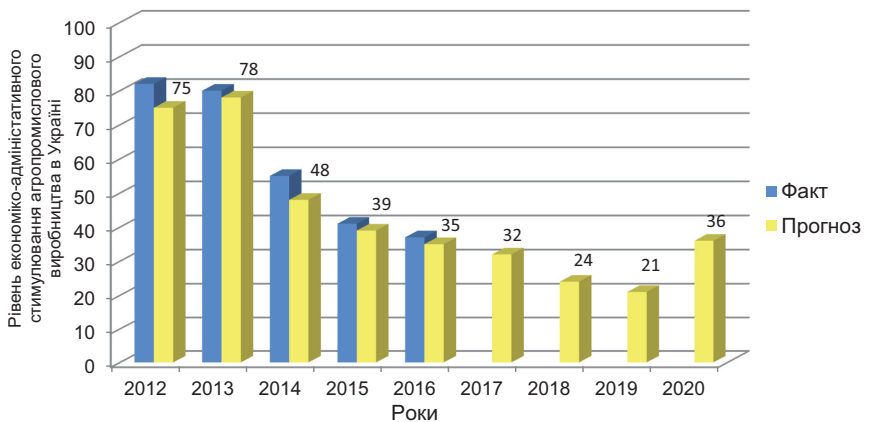

Рисунок 5.18 – Результати оцінювання та прогнозування рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні

Для поліпшення достовірності прогнозу рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні потрібно провести оптимізацію (налагодження) даної моделі, але ця задача виходить за межі даного дослідження.

Як вже зазначалося раніше, перевагою економіко-математичних моделей, побудованих на базі нечіткої логіки, є можливість використання вхідними параметрами лінгвістичних висловлювань (висновків) експертів, що значною мірою компенсує відсутність аналітичних залежностей між вхідними та вихідними параметрами (змінними) об'єкта [355] моделювання і прогнозування.

Розроблена економіко-математична модель оцінювання і прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні може розглядатись як типова для даного класу об'єктів, а розроблена на її базі методологія моделювання може застосовуватись для моделювання будь-яких економічних процесів, що характеризуються нечітким зв'язком між вхідними та вихідними параметрами, значними труднощами при формалізації факторів впливу, можливістю залучати лінгвістичні висловлювання (висновки) експертів для побудови моделей тощо.

ПІСЛЯМОВА

Розвиток агропромислового виробництва України, підвищення ефективності і результативності його функціонування значною мірою визначаються дієвістю механізмів економічного стимулювання, які завжди позиціонувалися і продовжують залишатися основоположними для будь-якої господарської системи, в тому числі і для агропромислового комплексу України, в якому накопичилася низка проблем, які потребують невідкладного вирішення. Опрацювання теоретико-методичних, методологічних і практичних положень з визначеної вище проблематики дало підстави для формулювання таких висновків:

1. Механізми стимулювання розвитку будь-яких економічних систем являють собою певний набір інструментарію, застосування якого на рівні держави формує їх ефективність, конкурентоспроможність та інноваційність. Основу даних механізмів утворюють матеріальні і нематеріальні стимули, які формуються законами ринку або імплементовані державою у відповідних нормативних документах, і які визначають напрями діяльності економічних суб'єктів ринку у досягненні встановлених соціально-економічних результатів. У цьому контексті виділяють економічні, соціальні і політичні механізми стимулювання розвитку аграрного виробництва, кожен із яких має власне методологічне забезпечення та специфічний інструментарій застосування.

2. Функціонування механізмів стимулювання розвитку агропромислового виробництва відбувається в умовах дії об'єктивних законів ринку, також формальних і неформальних інститутів, які враховують традиції та галузеві особливості агропромислового сектору економіки. Механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва реалізується існуючими інститутами ринку і охоплює інституції, стимули, регулятори та інші елементи, які координують поведінку економічних суб'єктів на підставі дії законів ринку (так званий об'єктивно-ринковий аспект) і в межах ухваленої державою економічної політики (так званий державно-суб'єктний аспект). Даний механізм являє собою структуровану та упорядковану систему важелів впливу на економічні процеси, що відбуваються на макро-, мезо- і макрорівнях, і спрямовується на задоволення економічних інтересів всіх учасників ринкового процесу і ринкового обміну.

3. Аграрний сектор економіки України тривалий час функціонує в умовах постійних динамічних трансформаційних змін, результати яких втілені у проведенні в аграрній сфері низки господарських реформ та утворенні великої кількості різних підприємницьких структур ринкового типу. Науково-теоретичне розуміння сутності господарської реформи дозволяє визначити її як законодавчо формалізовану сукупність правил, які виступають стимулами для ефективного ведення агропромислового виробництва. Тобто, можна стверджувати, що аграрна господарська реформа – це механізм макроекономічного стимулювання підвищення економічної ефективності діяльності суб'єктів аграрного ринку за рахунок інституційного переведення їх господарських взаємодій з суспільно-державного рівня на ринково-суспільний рівень з наданням суб'єктам агропромислової діяльності достатнього рівня економічної свободи у реалізації їх конкурентних намірів через урізноманітнення форм власності і господарювання. В результаті проведення реформи в аграрній галузі у суб'єктів агропромислової діяльності сформувався певний економічний інтерес до підвищення ефективності виробництва та результативності підприємницької діяльності.

4. Механізми стимулювання розвитку агропромислового виробництва є багатовекторними за своїми цільовими орієнтирами, і охоплюють певну систему економічних і соціальних стимулів. Особливого значення серед них набуває соціальний капітал – специфічний механізм, який включає в себе спеціальні інституційні саморегулюючі функції окремих працівників, господарюючих суб'єктів і державних інституцій тощо, які базуються на індивідуальних та суспільних нормах, колективній свідомості і мотивації. Завданнями соціального капіталу є структуризація системи мотивів, які складають механізм стимулювання розвитку певної економічної системи та її економічних суб'єктів, а також впливають на активізацію дії нематеріальних стимулів, сформованих в суспільстві в даний момент часу. Структуризація системи мотивів відбувається через врахування існуючих в суспільстві традицій, норм, правил, рівня довіри до влади, ментальності населення тощо, а також через врахування дії стимулювальних заходів держави.

5. Розвиток сучасного агропромислового виробництва в Україні значною мірою визначається недосконалістю економічного механізму використання природно-ресурсного потенціалу. Це призводить до деградації природних ресурсів, зменшує можливість забезпечення аграрного виробництва сировиною, ускладнює технологічні цикли, по-

гіршує загальний стан біогеоценозів. Світовий досвід переконує, що сучасний розвиток аграрної галузі, незалежно від соціально-економічної орієнтації країн і способу аграрного виробництва, стає дедалі більш екологічно орієнтованим, потребує збереження та відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Подібний стан речей визначає нові цільові пріоритети при розробці механізмів стимулювання, формуючи поряд із економічним та соціальним напрямками стимулювання екологічний напрям стимулювання результативності агропромислового виробництва.

6. Провідна роль у стимулюванні сучасного агропромислового виробництва на внутрішньогосподарському та загальнодержавному рівні відводиться розвитку аграрного підприємництва та підвищенню ефективності його менеджменту, і дане твердження є безальтернативним. Неefективний менеджмент, який все ще характерний для переважної частини вітчизняних аграрних підприємств, погіршує умови для подальшого прискореного розвитку аграрного виробництва та підприємництва в Україні. Тому інституційний конструкт аграрного підприємництва як об'єкта менеджменту повинен визначатися взаємозалежною сукупністю політичних, економічних, соціальних, техніко-технологічних, організаційних, стимулюючих та інших відносин, що виникають між учасниками ринкової взаємодії у процесі агропромислового виробництва, а сам менеджмент аграрного підприємництва повинен враховувати природні умови, специфіку дії факторів аграрного виробництва і його сезонність, а також інші особливості аграрної галузі, що впливають на розробку та впровадження ефективного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва. Оскільки аграрна галузь в Україні є багатукладною, до якої належать агропромислові підприємства та їх об'єднання, фермерські та особисті селянські господарства, то стимулювання розвитку аграрного підприємництва за своєї суттю є стимулюванням розвитку аграрного виробництв.

7. Організаційно-економічні засади стимулювання розвитку агропромислового виробництва в умовах конкурентного ринку засвідчують, що розвиток ефективного, конкурентоспроможного й інноваційно спрямованого аграрного виробництва значною мірою залежить від цілеспрямованих та узгоджених дій працівників аграрної галузі, ефективність дій яких забезпечується відповідним механізмом стимулювання. Останній являє собою сукупність заходів, засобів, інституцій та

інститутів, які визначають результати, яких повинні досягти суб'єкти аграрного виробництва, та форми і методи їх стимулювання за досягнуті результати та отримані при цьому ефекти. Тому стимулювання розвитку агропромислового виробництва є невід'ємною часткою аграрної політики держави. Активізація діяльності у цій сфері дасть можливість забезпечити прискорений розвиток аграрної сфери економіки, провести диверсифікацію виробництва аграрної продукції у регіонах та сприятиме вирішенню ключових завдань держави у забезпеченні її продовольчої безпеки.

8. Розвиток і ефективність агропромислового виробництва значною мірою залежать від його забезпеченості матеріальними, трудовими і фінансовими ресурсами та від їх ефективного використання. В умовах становлення нових аграрних виробничо-господарських структур, створення інтеграційних новоутворень, утвердження орендних відносин і розвитку підприємницької діяльності на селі невідкладним завданням є формування принципово нових підходів і механізмів відтворення й ефективного використання всіх складових виробничо-ресурсного потенціалу аграрної галузі. Результативність здійснюваної державою аграрної політики, адаптація підприємств агропромислового комплексу усіх форм власності та господарювання до нових ринкових умов, нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення рівня продовольчої безпеки держави самим безпосереднім чином пов'язані з формуванням, використанням і розвитком ресурсо-виробничого потенціалу агропромислового виробництва.

9. На побудову механізмів стимулювання агропромислового виробництва значний вплив учиняють інтеграційні процеси, що відбуваються в агропромисловому комплексі України. Інтеграція позиціонується як об'єднання всіх видів ресурсів, організаційних структур, підприємницьких зусиль, власності на землю та засоби виробництва з метою досягнення вищих результатів господарювання та його ефективності. Метою інтеграції є не тільки одержання її учасниками додаткового прибутку, скільки підвищення стійкості функціонування та розвитку кожної інтегрованої господарської одиниці. Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, повинні знаходитися в центрі уваги державних інституцій, оскільки суттєво впливають на розвиток агропромислового виробництва і вимагають розробки відповідного механізму стимулювання. Задачею держави є розробка та впровадження дієвої системи державно-ринкових важелів, використання яких буде

сприяти розвитку тих інтеграційних процесів в аграрній галузі, в яких зацікавлена держава, серед яких насамперед потрібно виділити кооперування, яке є найбільш дієвою формою інтеграції перш за все у контексті стимулювання дрібних товаровиробників до підвищення ефективності агропромислового виробництва та підприємництва.

10. Соціально-економічна роль кооперації як складової інтеграційних процесів в аграрній галузі України, полягає в тому, що кооперація дає можливість мінімізувати трансакційні витрати і відповідно, підвищити ефективність аграрного виробництва. Кооперація – це не просто одна із форм організації аграрного виробництва, а й важливий соціально-економічний і стимулюючий інститут. Розвиток коопераційних процесів в аграрному секторі економіки України є найбільш проблемним в організаційно-економічному плані через неефективність діючих стимулів і системну недовіру сільських працівників до колективної праці, оскільки кооперативи асоціюються з колгоспною формою організації виробничої діяльності. Щоб кооперація зайняла провідне місце у розвитку аграрного сектору економіки, вона має бути інституціоналізована шляхом прийняття відповідних законодавчих актів, стимулюючих розвиток кооперативних форм господарювання, а також проведенням широкої пропаганди її переваг з метою залучення нових членів та організації нових кооперативних структур.

11. Складовою частиною державного регулювання розвитку аграрної сфери економіки повинно стати стимулювання розвитку інноваційної діяльності. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва обов'язково повинна передбачати раціональне поєднання державного регулювання з ринковим механізмом. Результатом інноваційної діяльності повинна стати високотехнологічна конкурентоспроможна аграрна продукція, яка посилить позиції національних товаровиробників на світовому ринку та забезпечить підвищення конкурентоспроможності економіки країни у світових рейтингах. Для забезпечення виробництва конкурентоспроможної аграрної продукції необхідно перейти на інноваційну модель розвитку, що потребує створення в аграрній галузі певного ділового середовища, яке було б зацікавлене в здійсненні інноваційної діяльності; розробки нової концепції взаємодії освіти, аграрної науки, агровиробництва і держави; формування потужної системи фінансування інноваційної діяльності; розробки дієвих механізмів стимулювання розвитку науково-дослідної та інноваційної діяльності, а також комерціалізації результатів

дослідження; забезпечення захисту прав інтелектуальної власності; створення багаторівневої державної системи інформаційно-консультативної підтримки інноваційної діяльності на всіх етапах впровадження інновацій.

12. Розвиток агропромислового виробництва потребує все більше фінансових вкладень, необхідних для його оновлення і технологічної модернізації, закупівлі нової сільськогосподарської техніки та будівництва об'єктів комерційного і промислового призначення. Для досягнення цих цілей доцільним є застосування фінансово-економічного механізму іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва під заставу земель сільськогосподарського призначення.

13. Спрямованість фінансово-економічного механізму стимулювання агропромислового виробництва повинна передбачати спрощений порядок доступу сільських виробників та агропромислових підприємств до дешевих кредитних ресурсів та цільової державної фінансової підтримки. Всі чинники, що впливають на вартість кредитних ресурсів, доцільно розділити на прямі та непрямі. Прямі – бюджетні, організаційні – безпосередньо стимулюють кредитування агропромислового виробництва, непрямі – правові, інформаційно-аналітичні, маркетингові – створюють сприятливі умови для розвитку інвестиційного кредитування агропромислового виробництва.

Держава повинна удосконалити політику фінансової підтримки аграрної сфери економіки, обравши для фінансової підтримки суб'єкти, галузі і виробництва, які є пріоритетними для розвитку аграрної галузі з позицій забезпечення продовольчої безпеки країни і збереження села як традиційної сфери людської життєдіяльності. Першочергової державної фінансової підтримки потребують такі традиційні галузі аграрного виробництва, як бурякоцукрова, льонарство, хмелярство, переважна більшість видів діяльності у тваринництві.

14. До теперішнього часу в Україні ще не створена дієва національна структура (інституція), яка б займалася питаннями управління ризиками в аграрній сфері. Більшість галузей, які співпрацюють з вітчизняним аграрним сектором, вважає його високо ризиковим. Тому на часі є створення науково обґрунтованого механізму державного регулювання системи страхового захисту товаровиробників аграрної сфери і визначення механізмів раціонального формування, розподілу страхових та інших резервних фондів як передумови упередження і

відшкодування можливих збитків товаровиробників аграрної продукції, спричинених виникненням різних ризикових обставин.

15. Високе податкове навантаження, яке склалося в галузях агропромислового виробництва України, послаблює конкурентоспроможність виробників агропромислової продукції та негативно впливає на ефективність їх господарської діяльності. Проблеми, притаманні існуючій системі оподаткування в галузях агропромислового виробництва України, полягають також у нерівномірності податкового навантаження. Тому необхідно розробити регуляторний механізм, який би вирівнював податкове навантаження між усіма учасниками аграрного ринку. Окрім того, система оподаткування агропромислового виробництва в Україні практично регулює лише виробничу функцію сільських територій та сільського населення і не враховує інші важливі для них функції. Складність розв'язання проблеми посилюється і тим, що податкова політика та податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва, з одного боку, повинні забезпечити наповнення бюджетів усіх рівнів, а з іншого боку – стійке, поступове відродження та сталий розвиток агросфери. Останнє передбачає перехід на досконаліші податкові технології, які враховують нові форми власності та господарювання, що сформувалися в аграрному секторі національної економіки.

16. Через істотне податкове навантаження, щорічне поглиблення диспаритету цін на промислову та аграрну продукцію, руйнування сільської інфраструктури та інші негативні тенденції значна частина аграрних підприємств перебуває на межі фінансового виснаження, а в інших спостерігається щорічне зниження обсягів агропромислового виробництва. Тому одним із головних завдань держави у сфері агропромислового виробництва є суттєва активізація інвестиційної діяльності, яка дозволить завершити структурну перебудову галузей агропромислового виробництва, зміцнить його матеріально-технічну базу та сприятиме формуванню на селі адекватної потребам сільських жителів ринкової інфраструктури.

17. Розробка концептуальних засад прогнозування розвитку агропромислового виробництва дає підстави стверджувати, що найбільша достовірність прогнозування розвитку агропромислового виробництва досягається при застосуванні програмно-цільового методу, який синтезує в собі переваги галузевого, територіального і програмного планування. Основою прогнозних показників при застосування

даного методу є реальні потреби, для задоволення яких здійснюється розробка заходів з організації та стимулюванню виробництва відповідної агропромислової продукції, забезпечення виробників аграрної продукції необхідними матеріальними, капітальними і фінансовими ресурсами, паралельного вирішення соціальних, організаційних, екологічних та інших проблем. Основним підходом при такому прогнозуванні є встановлення на першому етапі кінцевої мети розвитку агропромислового виробництва, а на другому – визначення етапів та розробка конкретних заходів економічного й управлінського характеру, спрямованих на реалізацію поставленої мети.

18. Розроблено інноваційну модель прогнозування стану та рівня економіко-адміністративного стимулювання розвитку агропромислового виробництва в Україні. Дана модель базується на теорії нечіткої логіки, що дозволяє визначати стан та рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового комплексу при динамічній зміні лінгвістичних параметрів моделі. Розроблена модель дає можливість зробити лінгвістичну оцінку факторів макросередовища, що впливають на ефективність стимулювання і які не піддаються кількісному виміру, що є особливо актуальним.

Результати проведеного моделювання стану та рівня економіко-політичного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на 2017-2020 роки, показали, що загалом стан стимулювання розвитку агропромислового виробництва є незадовільним. У 2017 та 2020 роках прогнозний рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні може бути віднесений до класу Д – «незадовільний рівень стимулювання», а в 2018-2019 роках – прогнозний рівень економіко-адміністративного стимулювання агропромислового виробництва в Україні погіршиться до класу Е – «відсутність стимулювання».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мазур Г. Ф. Організація і механізми стимулювання розвитку агро-промислового виробництва: монографія / Г. Ф. Мазур. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 369 с.
2. Данько М. Теоретико-методологічний аспект визначення трасакційних витрат / М. Данько // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 36-46.
3. Козловський С. В. Управління сучасними економічними системами, їх розвитком та стійкістю : [моногр.] / С. В. Козловський – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2010. – 432 с.
4. Основные понятия менеджмента: глоссарий / Н. Д. Найденков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/916/word/yekonomicheskaja-bezopasnost-regiona>
5. Основы экономической теории: учеб.-метод. пособие ; под. ред. Р.Н. Нуреева // Вопросы экономики. – 1996. – № 5. – С. 116-117.
6. Мочерный С. В. Основы экономической теории : [учебн.] / С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секретарюк, А. А. Устенко: [под общ. ред. С. В. Мочерного]. – К. : О-во «Знания», КОО, 2000. – 601 с.
7. Мазур Г. Ф. Концептуальні основи механізму стимулювання розвитку економічних систем / Г. Ф. Мазур, С. В. Козловський // Сучасні наукові дослідження: Матеріали ІІІ Міжнародної наук.-прак. конф., Чернівці, 15-16 вересня 2017 р. – Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2017. – С. 11-13.
8. Смит А. Теория нравственных чувств / Смит А. – М.: Республика, 1997. – 352 с.
9. Философия / [Кузнецов В. Г., Кузнецова И. Д., Миронов В. В. и др.]. – М. : ИНФРА-М, 1999. – С. 178.
10. Алексеев П. В. Философия / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Проспект, 1997. – С. 463-490.
11. Шумпетер И. Теория экономического развития / И. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – С. 159.
12. Биконя С. Ф. Трансформація української економіки в аспекті нової інституціональної теорії / С. Ф. Биконя // Научные труды ДОННТУ. – 2005. – Вып. 89-2. – С. 97-103.

13. Эрроу К.Дж. Исследования по линейному и нелинейному программированию / Эрроу К.Дж., Гурвич Л., Удзава Х. — М.: Издательство иностранной литературы, 1962 — 334с.
14. Bessen, J.; Maskin, E. (2009). «Sequential innovation, patents, and imitation». The RAND Journal of Economics. 40 (4). — p. 611.
15. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного розвитку: [моногр.] / О. Г. Шпикуляк – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.
16. Измалков С. Теория экономических механизмов / С. Измалков, К. Сотен, М. Юдкевич // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 4-26.
17. Козловський С. В. Економічна політика як базовий елемент механізму управління факторами розвитку сучасних економічних систем / С. В. Козловський // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 1 (103). – С. 13-20.
18. Економічна енциклопедія: в 3-х т. [редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.] – Т. 2. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
19. Меленюк В. О. Вдосконалення механізмів державного регулювання соціального розвитку України / В. О. Меленюк // Економіка та держава. – 2009. – № 2. – С. 103-106.
20. Карпінський Б. А. Стійкість економічної системи як фактор впливу на ефективність функціонування механізму збалансованості фінансової системи держави / Б. А. Карпінський // Економіка. Фінанси. Право. – 2006. – № 8. – С. 3-7.
21. Козловський С. В. Забезпечення стійкого економічного розвитку агропромислового комплексу регіону: [моногр.] / С. В. Козловський, В. В. Коровій, О. М. Балтремус, В. О. Козловський, Ю. П. Плюшко, О. В. Барчишен / За ред. С. В. Козловського . – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2016. – 258 с.
22. Бахтарі Е. Роль теорема Коуза в становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст.: автор. дис. ... канд. екон. наук / Е. Бахтарі. – К., 2006. – С. 20.
23. Яременко Ю. В. Теория и методология исследования многоуровневой экономики / Ю. В. Яременко. – М., 1997.
24. Попельнюхов Р. В. Теоретико-методичні засади макроекономічної стабільності / Р. В. Попельнюхов // Економіка та держава. – 2009. – № 12. – С. 58-61.

25. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М.: Мысль. 1978. С. 120.
26. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
27. Економіка підприємства: підручник / за заг. ред. С.Ф. Покропівного – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К.: КНЕУ, 2005. – 528 с.
28. Краткий философский словарь / [под ред. Алексеева А. П.]. – [2-е изд.]. – М. : ПБОЮЛ М. А. Захаров, 2001.
29. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – [2-ге вид. із доповн.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986.
30. Кузьмин В. П. Принципы системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М. : Политиздат, 1986. – С. 192.
31. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М. А. Павловський. – К. : Техніка, 2001. – 312 с.
32. Економіка підприємства / Беа Ф., Дихтл Е., Швайтнер М. – К., 1998.
33. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) «Шляхи Європейської інтеграції» / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 247.
34. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер; [пер. с англ.] – М. : Международные отношения, 1993.
35. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса. Экономика, маркетинг, менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
36. Козловський С. В. Управління конкурентними перевагами регіону щодо забезпечення економічної стійкості та розвитку / С. В. Козловський, Н. Н. Насіковська, І. О. Козловська // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. – 2010. – Т. 1, № 1 (145). – С. 186–191.
37. Борисенко З. М. Основи конкурентної політики : підручник / З. М. Борисенко. – К.: Таксон, 2004. – С. 42.
38. Господарський кодекс України: [офіційне видання]. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 12.
39. Шумпетер И. Теория экономического развития / И. Шумпетер – М.: Прогресс, 1992. – 254 с.
40. Геєць В. Бажаю подальших успіхів / В. Геєць // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – К., 2004. – С. 326.

41. Геєць В. М. *Перехідна економіка* : [моногр.] / В. М. Геєць, Е. Г. Панченко, Е. М. Лібановата ін. – Вища школа, 2003. – 591 с.
42. Козловський С. В. *Концептуальна модель механізму управління факторами економічного розвитку сучасних економічних систем* / С. В. Козловський // *Економіка і регіон* : наук. вісн. Полт. нац. техн. ун-ту ім. Ю. Кондратюка. – 2009. – № 2 (21). – С. 98–103.
43. Мазур Г.Ф. *Інституційні засади та соціально-економічні детермінанти стимулювання сталого розвитку сільських територій: теоретичний аспект* / О.Г. Шпикуляк, Г.Ф. Мазур // *Науковий вісник Чернівецького університету* : Збірник наук. праць. Вип. 730-731. *Економіка*. – Чернівці : ЧНУ, 2015. – 200 с. – С. 21- 25.
44. Мазур Г.Ф. *Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного синтезу: еволюція сутності й базових концепцій* / Шпикуляк О.Г., Мазур Г.Ф. // *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету*. Серія: *Економічні науки*, 2014. – №1(87). – С.212-218.
45. *Конституція України*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/go/254 к/96-вр](http://zakon.rada.gov.ua/go/254%2F96-vr).
46. *Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 №2982-15* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
47. *Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004 №1877-4* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>.
48. Михасюк І.Р. *Державне регулювання економіки: [підруч.]* / Михасюк І.Р., Швайка Л.А. – Львів: «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 220 с.
49. Ковтун О. І. *Державне регулювання економіки: навч. посіб.* / О. І. Ковтун. – Л.: Новий світ – 2000, 2006. – 432 с.
50. Новичков В.И. *Аграрная политика: учеб. пособ.* / Новичков В.И., Калашников И.Б. – М.: ИКЦ «Маркетинг», 2001. – 288 с.
51. Зинченко А.П. *Аграрная политика.* / А.П. Зинченко, В.И. Наренко, В.В. Шайкин и др. – М.: Колос, 2004. – 304 с.
52. Мочерний С.В. *Економічний енциклопедичний словник: у 2 т.* / С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устинко, С.І. Юрій. – Львів: Світ, 2005. – 616 с.

53. Андрійчук В. Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В.Г. Андрійчук, М.В. Зубець, В.В. Юрчишин. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
54. Калетнік Г. М. Управління регіональною продовольчою безпекою в умовах економічної нестабільності : [моногр.] / Г. М. Калетнік, С. В. Козловський, Е. А. Кіреєва, О. Г. Підвальна – Вінниця: Меркюрі-Поділля, 2015. – 252 с.
55. История экономических учений: (современный этап) : [учебник] / под общ. ред. А. Г. Худокоромова. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 209–210.
56. Мазур Г.Ф. Діагностика в процесі управління розвитком агропромислового виробництва // Економіка АПК. – Київ, 2012. – № 1. – С. 30-35.
57. Козловський С. В. Концептуальні засади побудови системи підтримки прийняття інвестиційних рішень в агропромисловому комплексі України / С. В. Козловський, Ю. В. Герасименко, В. О. Козловський // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 5 (107). – С. 263-275.
58. Саати Т. Аналитическое планирование / Т. Саати, К. Кернс. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.
59. Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): монографія / О. М. Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, – 2002. – 396 с.
60. Гудзь О. Є. Механізми прямої фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва / О. Є. Гудзь // Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М. Я., Саблук П. Т., Скупий В. М. та ін.]; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 49-58.
61. Мазур Г.Ф. Діагностика фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва України // Науково-виробничий журнал «Інноваційна економіка», № 8. – Тернопіль, 2013 [46]. – С. 281-283.
62. Основи наукових досліджень [навчальний посібник] / Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. - Л.: Ромус-Поліграф, 2002. – 128 с.

63. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень [навчальний посібник] / Крушельницька О.В. – К.: Кондор, 2006. – 206 с.
64. Вартанов А. С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология / А. С. Вартанов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 82 с.
65. Сокиринська І. Г. Концепція економічної діагностики та її роль в управлінні підприємством // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України / І. Г. Сокиринська. – 2002. – № 1 (14). – С. 147-151.
66. Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью / П. С. Никольский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 127 с.
67. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: учеб. пособие для вузов / [пер. с франц.; под ред. Я.В. Соколова]. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – С. 550.
68. Савчук В. П. Финансовый менеджмент предприятий: прикладные вопросы с анализом деловых ситуаций / В. П. Савчук. – К.: Издательский дом «Максимум», 2001. – 600 с.
69. Мазур Г.Ф. Бюджетні важелі фінансово-економічного механізму розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – Київ, 2012. – № 3. – С. 59-63.
70. Реформа предприятия и управление финансами: учеб.-метод. пособ. для российского бизнеса / С. В. Ильдеменов, О. И. Дранко и др. – М.: ИСАРП, 1999. – С. 12.
71. Офіційний сайт Державної служби статистики України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
72. Мазур Г.Ф. Наукові засади розвитку агропромислового виробництва України / Г. Ф. Мазур // Науково-теоретичний журнал «Наука й економіка». – Хмельницький: Видавництво ХЕУ, 2014. – Випуск 1 (33). – С. 110-117.
73. Карпенко Г. Г. Государственное регулирование аграрного сектора экономики: теория, методология, практика / Г. Г. Карпенко. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2010. – 366 с.
74. Саблук П. Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 6.

75. Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва : монографія / Саблук П. Т. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2014. – 356 с.
76. Саблук П. Т. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
77. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
78. Мазур Г.Ф. Проблеми ціноутворення у розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Науковий журнал «Економіка ринкових відносин». – Київ, 2014. – № 12. – С. 133-139.
79. Жураківський Є. С. Концепція, інструментарій та механізми забезпечення економічної безпеки аграрної галузі / Є. С. Жураківський // Агросвіт. – 2016. – № 6. – С. 68-72.
80. Козловський С. В. Інструментарій державної аграрної політики забезпечення регіональної економічної безпеки аграрної галузі України / С. В. Козловський, Е. А. Кіреєва, Є. С. Жураківський // Економіка та держава. – 2016. – № 4. – С. 9-14.
81. Мартинов С. В. Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 / С. В. Мартинов. – 2005. – 22 с.
82. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/>
83. Мазур Г.Ф. Інституційна складова фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку АПВ // Тези наукової конференції / Редкол.: О.О. Непочатенко (відп. ред.) та ін. – Уманський НУС: Редакційно-видавничий відділ, 2013. – Ч.1.: Економічні та загальноосвітні науки. – С. 88-91.
84. Аграрний сектор економіки України (стан, минуле і майбутнє) / за ред. Саблука П.Т., Месель-Веселяка В.Я., Федорова М.М. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – 800 с.
85. Васильчак С. В. Кооперація як складова розвитку українського села / С. В. Васильчак, О. Р. Жидяк // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 34-38.
86. Стецюк П. А. Еволюція форм і методів державної підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників / П. А. Стецюк // Фінанси в процесі реформування агропромислового ви-

- робництва; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – С. 48–68.
87. Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: Кол. монографія у двох томах. Т.2 / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2001. – С. 13.
88. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / Андрійчук В. Г. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
89. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 06.11.2014 № 2114-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>.
90. Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність / О. М. Бородіна // http://www.ief.org.ua/Arjiv_EP/Borodina106.pdf.
91. Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 № 1529/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
92. Мазур Г.Ф. Природно-ресурсний потенціал розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – Київ, 2013. – № 10. – С. 80-86.
93. Амоша О. Інноваційний шлях розвитку України: проблеми та рішення / О. Амоша // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 28-34.
94. Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26.05.1988 № 8998-1112 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88>.
95. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.1992 №2114-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>.
96. Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромислому комплексі» від 10.07.1996 № 290/96-ВР 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/290/96-ВР>.
97. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

98. Мазур Г.Ф. Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – Київ, 2013. – № 2. – С. 21-25.
99. Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 № 1576-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.
100. Закон України «Про підприємства в Україні» від 27.03.1991 № 887-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/887-12>.
101. Закон України «Про підприємництво» від 07.02.1991 № 698-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/698-12>.
102. Мазур Г.Ф. Концептуальні засади прогнозування розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових праць. Вип. 669-671. Економіка. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2013. – С. 38-43.
103. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-ВР>.
104. Мазур Г.Ф. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій / Шпикуляк О.Г., Мазур Г.Ф. // Економіка АПК. – Київ, 2014. – №8(238). – С. 63-68.
105. Мазур Г.Ф. Соціальний капітал у розвитку сільських територій та підприємництва / Шпикуляк О.Г., Мазур Г.Ф. // Менеджмент XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Вінниця, 22-23 травня 2014 року) – Вінниця. ВНАУ, 2014. – С. 114-118.
106. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society (Edited by Robert D. Putnam), Oxford University Press, (2002).
107. Патнем Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии / пер. с англ. А. Захаров. – М. : Ad Marginem, 1996. – 287 с.
108. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсіс Фукуяма. – Львів: Кальварія, 2006. – 380 с.

109. Taylor Ch. Modernity and the Rise of the Public Sphere // The Tanner Lectures on Human Values. Stanford 1991-1992.
110. Bourdieu, Pierre. Sociologie de l'Algérie. – P.: Presses universitaires de France, 1958. – 128 p.
111. Bourdieu, Pierre & Boltanski, Luc. La production de l'idéologie dominante. – P.: Demopolis, 2008. – 157 p.
112. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49-56.
113. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис XXI. – 2003. – № 5.
114. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі / А. Л. Багнюк. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf
115. Козловський С. В. Синергетичне представлення еволюції і стійкості відкритої економічної системи / С. В. Козловський // 36. наук. праць Вінн. держ. аграр. ун-ту. – 2009. – Вип. 37. – С. 51–60.
116. Єлагін В.П. про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави [Електронний ресурс] / В. П. Єлагін. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_7.
117. Мазур Г.Ф. Роль соціального капіталу в інституційній системі регулювання аграрного ринку / Г.Ф. Мазур, О.Г. Шпикуляк // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова. – 2016. – Вип.5(47). – С.142-145.
118. Мазур Г.Ф. Стимулювання ефективного аграрного виробництва й сталого розвитку сільських територій: роль соціального капіталу / Г.Ф. Мазур // Економіка.Фінанси.Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2016. – №4. – С.67-76.
119. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 5-16.
120. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман. – Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 121-139.
121. Шпикуляк О.Г. Категорія соціального капіталу в економічній теорії / О.Г. Шпикуляк // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2006. – Випуск 3-4 (20-21). – С. 321-323.

122. Шпикуляк О.Г. Інституціональні основи формування соціального капіталу на селі / О.Г. Шпикуляк // Након.практ.збірник. Продуктивність агропромислового виробництва: Наук. практ. зб. № 4 / НДІ «Укragропродуктивність». – К.: 2006. – С. 139-151.
123. Шпикуляк О.Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – № 10. – 2006. – С. 135-141.
124. Fukuyama, F. Social capital and civil society. International Monetary Fund. October 1, 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
125. Мазур Г.Ф. Конкурентный потенциал региональных агропромышленных комплексов Украины: возможности и угрозы // Конкурентный потенциал региона: оценка и эффективность использования: сборник статей Международной научно-практической конференции, 30 ноября 2010 г., г. Абакан / отв. ред. Н.Ф. Кузнецова. – Абакан: Издательство ГОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», 2010. – С. 35-36.
126. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналіт. зб. Вип. 5 / за ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: IAE, 2002. – 648 с.
127. Актуальные вопросы экономики природопользования: теоретические и практические аспекты / [О. Ф. Балацкий, А. Г. Дегтяренко, О. Н. Дутченко и др.]; под ред. О. Ф. Балацкого. – Сумы: ОП ВЭО, 1990. – 172 с.
128. Балацький О. Екологічний менеджмент: проблеми і перспективи становлення та розвитку / О. Балацький, В. Лук'яніхін, О. Лук'яніхіна // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 67–73.
129. Сільське господарство України у 2015 році. Статистичний збірник [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України, 2015. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
130. Благодатний В. І. Структурні зрушення в АПК України в умовах реформування: закономірності, тенденції, напрями / Благодатний В. І., Мармуль Л. О. // Основні напрями вискоєфективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: IAE УААН, 2002. – С. 292–297.
131. Гладій М. В. Розвиток АПК України (регіональні особливості) / М. В. Гладій. – Львів, 2002. – 290 с.

132. Куліш М. Ю. Особливості наповнення ринку м'яса в південному регіоні / Куліш М. Ю., Топіха І. Н., Червен І. І. // *Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті.* – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 299–304.
133. Офіційний сайт Національної академії аграрних наук України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naas.gov.ua/>
134. Гудзь О. Є. Декомпозиція методології дослідження економіки природокористування агросфери / О. Є. Гудзь // *Економіка Крима.* – 2010. – № 4(33). – С.195–199.
135. Gunter Fischer, Harrij van Velthuisen, Mahendra Shan, and Freddy O.Nachtergaele. *Global Agro-ecological Assessment for Agriculture in the 21st Century: Methodology and Results.* – RR-02-02, January 2002. – International Institute for Applied Systems Analysis, Food and Agriculture Organization of the United Nations. – 119 pages.
136. Адаменко Т.В. Зміна агрокліматичних умов та їхній вплив на зернове господарство України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.lol.org.ua/ukr/showart.php?id=20552>
137. Трегобчук В.М. Економічні проблеми відтворення і модернізації ресурсного потенціалу АПК / В. М. Трегобчук // *Економіка АПК.* – 1999. – № 1. – С. 54–57.
138. *Агроэкологическая оценка земель Украины и размещение сельскохозяйственных культур* / Под ред. акад. УААН В.В.Медведева. – К.: Аграрная наука, 1997. – С.141.
139. Міністерство аграрної політики України. Концепція збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 р. – Наказ від 20 серпня 2003 р. № 280.
140. Державний комітет України по земельних ресурсах. Методичні рекомендації щодо здійснення природно-сільськогосподарського районування (зонування) земель. – Наказ від 10 листопада 2004 р. № 366.
141. Кабінет Міністрів України. Про затвердження Порядку здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель – Постанова від 26 травня 2004 р. № 681.
142. Мазур Г.Ф. Проблеми розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // *Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи: збірник матеріалів міжнародної науко-*

- во-практичної конференції (м. Київ, 28-29 червня 2013 р.). – К.: ГО «Київський економічний науковий центр», 2013. – С. 48-50.
143. Мазур Г.Ф. Бюджетний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Антикризисове регулювання у сфері державних фінансів, роль науки у вищих навчальних закладах: Матеріали V Симпозіуму 15 листопада 2012 р. – Харків, 2012. – С. 234-235.
 144. Коренюк П. І. Менеджмент навколишнього природного середовища / П. І. Коренюк. – Дніпропетровськ: Національна гірнича академія України, 2001. – 222 с.
 145. Гудзь. О. Є. Територія екологічного агрострахування: можливості та нові горизонти / О. Є. Гудзь // Вісник Сумського нац. аграр. унту. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – № 1 (32). – С. 23–29.
 146. Козловський С. В. Інструментарій державної аграрної політики забезпечення регіональної економічної безпеки аграрної галузі України / С. В. Козловський, Є. С. Жураківський // Економіка та держава. – 2016. – № 4. – С. 9-14.
 147. Стежко Н.В. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Н.В. Стежко // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. – 2012. - № 2. – С. 329 – 332 – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2012_2/329.pdf
 148. Food security index: why does the UK have the worst record of Western European countries? Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/news/datablog/2012/jul/10/food-security-index>
 149. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм формування конкурентних переваг АПВ / Г.Ф. Мазур // Матеріали дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 21-23 грудня 2012 року «Україна наукова». – Київ, 2012. – Ч1. – С. 66-68.
 150. Рубцов С. В. Исследование операций – методология научного менеджмента. Что такое современный научный менеджмент? / С. В. Рубцов // Бизнес: организация, стратегия, системы. – 2000. – № 11.
 151. Саймон Г. А. Менеджмент в организациях / Г. А. Саймон, Д. У. Смитбург, В. А. Томпсон. – М. : Экономика, 1995.

152. Виханский О. С. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс / О. С. Виханский, А. И. Наумов. – 2-е изд. – М. : Гардарика, 1996.
153. Шершньова З. Є. Стратегічне управління : [навч. посіб.] / З. Є. Шершньова, С. В. Оборська. – К. : КНЕУ, 1999. – 384 с.
154. Семенова А. Ю. Економічний механізм управління сільськогосподарським підприємством: теоретико-методологічний аспект / А. Ю. Семенова // Вісник Полтавської держав. аграр. академії. – 2012. – № 3. – С.186–190.
155. Козловський С. В. Проблеми управління і моделювання стійкості економічних систем: теоретичний аспект / С. В. Козловський // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – 2008. – Т. IV, Вип. 222. –С. 965–970.
156. Козловський С. В. Державне регулювання розвитку економіки на основі моделі рівнооефективних варіантів перспективних господарських рішень / С. В. Козловський // Зб. наук. праць Вінн. держ. аграр. ун-ту. – 2008. – Вип. 33. – С. 142–151.
157. Козловський С. В. Інноваційні моделі управління стратегічним економічним потенціалом сучасних економічних систем / С. В. Козловський, Г. М. Калетнік, Г. М. Заболотний // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 4(118). – С. 3-11.
158. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва України в умовах інтеграційних процесів та глобалізації / Г.Ф. Мазур // Проблеми формування та реалізації конкурентної політики: Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2013р. – Львів: «АртДрук», 2013. – С. 142
159. Зубкова А. В. Приемы антикризисного менеджмента (практическое пособие для бизнесменов и студентов) / А. В. Зубкова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 398 с.
160. Мазур Г.Ф. Формирование и развитие финансово-кредитной инфраструктуры аграрной сферы Украины / Г.Ф. Мазур // Проблеми та тенденції розвитку аграрної науки у 21 столітті: Збірник тез наукових робіт міжнародної науково-практичної конференції, (м. Львів, 7-8 вересня 2012 р.). – Львів: «Львівська аграрна фундація», 2012. – С. 37-39.
161. Козловський С. В. Формування алгоритму розробки комплексної системи забезпечення регіональної економічної безпеки аграр-

- ної галузі / С. В. Козловський, Є. С. Жураківський // Бізнес Інформ. – 2016. – № 2. – С. 248-253.
162. Кіреєв О. І. Казначейське обслуговування місцевих бюджетів / О. І. Кіреєв // Фінанси України. – 2005. – № 5. – С. 34–36.
163. Кальний С. В. Економічна безпека сільського господарства України в контексті економіки сталого розвитку [Електронний ресурс] / С. В. Кальний // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Економіка. – 2013. – Вип. 2. – С. 122-131. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nvamu_ekon_2013_2_17.pdf
164. Тернавська І. Б. Продовольча безпека та її забезпечення на регіональному рівні [Текст] : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.03 / І. Б.Тернавська ; Білоцерк. нац. аграр. ун-т. – Біла Церква, 2011. – 20 с.
165. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: [монографія] / Г. А. Пастернак-Таранушенко. – К.: Київський ек-ний інститут менеджменту, 2003. – 320 с.
166. Предборський В. А. Економічна безпека держави : монографія / В. А. Предборський. – К.: Вид-во «Кондор», 2005. – 391 с.
167. Мазур Г.Ф. Податкове навантаження та його вплив на розвиток агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Менеджмент ХХІ сторіччя / Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 12 липня 2013 р.) / Редколегія: Калетнік Г.М., Мазур А.Г., Колесов О.С. та інші. – Вінниця: ВНАУ, 2013. – С. 99-103.
168. Козловський С. В. Стійкість економіки як фактор безпеки та розвитку держави / Г. М. Калетнік, С. В. Козловський // Економіка України. – 2012. – № 7. – С.16-25.
169. Герасимчук З.В. Роль фінансової безпеки у реалізації цілей сталого розвитку / З.В. Герасимчук, І.М. Вахович // Економічна теорія. – №2 – 2009. – С. 73-84.
170. Касти Дж. Большие системы. Связанность. Сложность. Катастрофы / Дж. Касти. – М.: Мир, 1982.
171. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку: [навчальний посібник] / Л.Г. Мельни. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.
172. Офіційний сайт World Trade Organization: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wto.org/>.

173. Мазур Г.Ф. Вплив фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва на інтеграційні процеси в аграрній сфері / Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету. Серія Економічні науки / Редколегія: Калетнік Г.М. (головний редактор) та інші. – Вінниця: ВНАУ, 2012. – Випуск 1 (56). – Том 3. – С. 3-10.
174. Мазур Г.Ф. Перспективи та ризики інтеграційних процесів агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Фінансово-економічна безпека держави в умовах інтеграційних процесів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 25-26 квітня 2014 року) / ГО «Львівська економічна фундація». У 3-х частинах. – Львів: ЛЕФ, 2014. – Ч. 3.–С.6-9.
175. Бурлака О. М. Особливості та оцінка стратегічного економічного потенціалу аграрної галузі регіону / О. М. Бурлака // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – №7. – С. 99-104.
176. Бурлака О. М. Особливості стратегічного економічного потенціалу аграрної галузі регіону / О. М. Бурлака // Матеріали міжнародної наук.-прак. конф. [«Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України»], (Ужгород, 7-8 березня 2014 р.). – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». – 2014. – 292 с., С. 49-51.
177. Мазур Г.Ф. Сучасні заходи стимулювання розвитку агропромислового виробництва в Україні // Мазур Г.Ф., Козловський А.В. / Агросвіт. – 2017. – № 8. – С. 12-18.
178. Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 №973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
179. Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3–16.
180. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 № 742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
181. Офіційний сайт Міністерства інфраструктури України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mtu.gov.ua/>
182. Несподіване падіння перевалювання зернових [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevalyuvannya-zernovih>.

183. Укрзалізниця готує замовлення для вітчизняних виробників рухомого складу. 15.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247300777
184. Офіційний сайт Агротаймс [Електронний ресурс]: <http://www.agrotimes.net/journals/article/nespodivane-padinnya-perevalyuvannya-zernovih>
185. Днопоглиблювальним роботам на Дніпрі бути! // Агропрофі. – 2014. – 31 січ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1079-dnopolibljivalnim-robotam-na-dnipri-buti.html>.
186. Проект Закону «Про внутрішній водний транспорт» від 04.08.2015 №2475а [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56230.
187. Вложиться в Днепр: как зернотрейдеры реанимируют речное судоходство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cfts.org.ua/articles/vlozhitsya_v_dnepr_kak_zernotreydery_reanimiruyut_rechnoe_sudokhodstvo_489.
188. Русан В. М. Щодо підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку / В. М. Русан. Аналіт. зап. – НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1520/>
189. Регулювання сільського господарства та АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.net/dre/14.htm>
190. Організація зберігання, переробки та реалізації продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-122/doc-199/>
191. Мазур А. Г. Управління регіональними інвестиційними процесами в агропромисловому комплексі : [моногр.] / А. Г. Мазур, С. В. Козловський, Ю. В. Герасименко. – Вінниця : Глобус-Прес, 2008. – 208 с.
192. Козловський С. В. Стратегічний аналіз розвитку регіональних економічних систем [Електронний ресурс] / С. В. Козловський // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – 2010. – № 4. – Режим доступу до журн. : <http://www.economy.nauka.com.ua/>.
193. Козловський С. В. Роль стратегічного економічного потенціалу в управлінні факторами розвитку сучасних економічних систем /

- С. В. Козловський // Економіка та держава. – 2010. – № 2. – С. 55-58.
194. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 №5067-VI IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.
195. Драбовський А.Г. Кооперативна система у сфері аграрного виробництва України та світу: сучасний стан і перспективи розвитку / А.Г. Драбовський // Науковий вісник НЛТУ. – 2011. – № 21.12 – С. 171-178.
196. Козловський С. В. Фінансова математика : [навч. посібн.] / С. В. Козловський. – К. : Знання України, 2006. – 308 с.
197. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: фінанси і кредит. №2 (29), 2010 р.: Науково-методичний журнал / Сумський національний аграрний університет. – Суми: СНАУ, 2010. – С. 26-32.
198. The Economics of International Taxation (Tax Foundation ed., 2002), <http://www.taxfoundation.org/research/show/153.html>.
199. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм іпотечного кредитування розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва / Редкол.: А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2012. Вип. 77. – Ч 2: Економіка. – С. 336-244.
200. Офіційний сайт Всеукраїнська асоціація кредитних спілок: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vaks.org.ua/>
201. Клокар О. О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку [Електронний ресурс] / О. О. Клокар. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>.
202. Шевченко С. В. Особливості механізму державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в зарубіжних країнах / С. В. Шевченко // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка та менеджмент». – Вип. 5 (36). – Суми. – 2009. – С. 59–64.
203. Краснов Ю. М. Економічна стратегія ефективної зайнятості: [монографія]. – К. : Знання України, 2004. - 253 с.

204. Интернет ресурс Info-Light [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/minimalna-zarobitna-plata-sered-krayin-svitu-ta-v-ukrayini-dynamika-ta-geografiya-2005-2015-rr>
205. Морозюк Н. В. Шляхи подолання бідності сільського населення України [Електронний ресурс] / Н. В. Морозюк, А. О. Ярковий. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/6042/1/Doc3.docx>.
206. Гудзь Е. Е. Особенности становления и тенденции развития интеграционных процессов в АПК Украины: финансовый аспект / Е. Е. Гудзь // Интеграция и дезинтеграция в агропромышленном комплексе экономики: традиционный и инновационный подходы. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2009. – 925 с. – С. 438-445.
207. Гудзь Е. Е. Повышение конкурентоспособности АПК Украины с помощью интеграционных процессов: финансовый механизм / Е. Е. Гудзь ; матер. II Междунар. науч.-практ. конф. «Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость». – Минск: БГЭУ. – 2009. – Т. 2. – С. 11–12.
208. Деньги, кредит, банки: учебник / под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 178
209. Большая Советская энциклопедия. Т. 9. / гл. ред. А.М. Прохоров – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 514 с.
210. Козловський С. В. Синергетичне представлення еволюції і стійкості відкритої економічної системи / С. В. Козловський // Збірник наукових праць Вінницького державного аграрного університету: Вінниця, 2009. – Випуск 37. – 180 с., С.51-60.
211. Николис Г. Познание сложного: Введение (пер. с англ. Пастиушенко В.Ф.) / Г. Николис, И.Р. Пригожин. – Едиториал УРСС, 2003. – 344 с.
212. Князева Е.Н. Основания синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: КомКнига, 2006.
213. Кононов О.А. Методичний підхід до реалізації синергетичного принципу побудови ергатичних систем управління / О.А. Кононов // Системи озброєння і військова техніка, 2008, №3(15), С. 123-125.
214. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
215. Костюк Т.О. Диверсифікація як джерело синергетичного ефекту / Т.О. Костюк // Формування ринкових відносин в Україні: Збір-

- ник наукових праць. Вип. 3 (82) / Наук. ред. І.Г. Манцуров. – К., 2008. – С.25-28.
216. Офіційний сайт United States Department of Agriculture: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.usda.gov/wps/portal/usda/usdahome>
217. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/>
218. Динз Г. К победе через слияние. Как обратить отраслевую консолидацию себе на пользу / Грейм Динз, Фриц Крюгер, Стефан Зайзель: [Пер. с англ.]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 252 с.
219. Паламарчук Г. Проблеми концентрації виробництва в Україні / Г. Паламарчук // Економіка України. – 2008. – №11. – С. 38-46.
220. Никольский С. А. Аграрный курс России (мировоззрение реформаторов и практика аграрных реформ в социально-историческом, экономическом и философском контекстах) / С. А. Никольский. – М.: Колос-С, 2003.
221. Вітковський М. П. Посилення ролі держави при переході до ринку / М. П. Вітковський // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 134.
222. Гудзь О. Є. Напрями удосконалення державної підтримки кредитного забезпечення галузі тваринництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 49–56.
223. Новиков А. В. Формирование системы оценки стоимости бизнеса на предприятии [Електронний ресурс] / А. В. Новиков. – Режим доступу: <http://free-disser.com/kandidat/66-ekonomika-i-uparvlenie-narodnym-hozyajstvom/550-formirovanie-sistemy-oczenki-stoimosti-biznesa-na-predpryaiatii>.
224. Рутгайзер В. М. Оценка стоимости бизнеса / В. М. Рутгайзер. – М.: Маросейка, 2007. – 448 с.
225. Кудінова О. Г. Роль ресурсів сільськогосподарських підприємств у розвитку аграрного сектора економіки / О. Г. Кудінова // Вісник СНАУ. Серія «Фінанси і кредит». – 2009. – № 1 (26). – С.375-380.
226. Лаврик У. В. Вдосконалення класифікації підходів до економічної оцінки природних ресурсів / У. В. Лаврик // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. Вып. 31-1. – С. 257–261.
227. Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон.

- наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.
228. Штулер Г. Г. Функціональний аспект системи управління витратами [Електронний ресурс] / Г. Г. Штулер. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2009_27/statti/3_2.htm.
229. Ульяновченко О. В. Екологічні й економічні умови використання ресурсного потенціалу в аграрному секторі / О. В. Ульяновченко // Агросвіт. – 2007. – № 10. – С. 6–11.
230. Кручок С. Грошова оцінка підприємства як цілісного майнового комплексу на основі його бухгалтерського балансу / С. Кручок // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – № 6. – С. 28–30.
231. Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.06.04 – бухгалтерський облік, аналіз та аудит / Л. В. Скоробогата. – К., 2005. – 21 с.
232. Воскобійник Ю. П. Правове забезпечення діяльності товарних бірж в Україні / Ю. П. Воскобійник // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 122-128.
233. Аккерман Ф. Економіка в контексте (вопросы преподавания экономической теории) / Ф. Аккерман, О. Ананьин, Т. Вайскопф [и др.] // Вопросы экономики. – 1997. – № 2. – С. 134–147.
234. Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве / В. Варга // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 10. – С. 70–79.
235. Селигман Б. Сильные мира сего: бизнес и бизнесмены в американской истории / Б. Селигман. – М. Прогресс, 1976 (англ. The Potentates: Business and Businessmen in American History, 1971).
236. Основи економічної теорії: [підруч.] / за ред. С. В. Мочерного. – Тернопіль: АТ: «Тарнекс», 1993. – 688 с.
237. Лівінський О. М. Державне управління і ціноутворення в ринкових умовах / О. М. Лівінський // Економіка та держава. – 2005. – № 3. – С. 6-9.
238. Глущенко К. П. Интегрированность российского рынка: эмпирический анализ / К. П. Глущенко. – М.: ЕЕРС, 2004. – 84 с.
239. Мазур Г.Ф. Проблеми ціноутворення розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення

- агропромислового виробництва: матеріали III міжн. наук.-практ. конф. мол. вчених 18-19 вересня 2013 р. – Тернопіль: Крок, 2013. – С. 182-185.
240. Ревенко А. Цінові реалії й індексні перспективи / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48 (677).
241. Шубравська О. В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи / О. В. Шубравська, Т. В. Сокольська // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 2. – С. 80-93.
242. Цінова ситуація на споживчому ринку основних продовольчих товарів у січні – травні 2011 року / Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8300>.
243. Шульц С. Л. Ціновий чинник інтегрованості економічного простору України / С. Л. Шульц // Регіональна економіка. – 2008. – № 2 (48). – С. 12–24.
244. Гудзь О. Є. Фінансові проблеми розвитку аграрного виробництва / О. Є. Гудзь, П. А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 73-78.
245. Поддєрьогін А. М. Інновації та їх фінансове забезпечення в харчовій промисловості України [Електронний ресурс] / А. М. Поддєрьогін, А. В. Корнилюк. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?>
246. Мазур Г.Ф. Перспективи конкурентоспроможності агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва / Редкол.: А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2011. Вип. 76. – Ч 2: Економіка. – С. 83-89.
247. Кормнов Ю. Ориентация экономики на конкурентоспособность / Ю. Кормнов // Экономист. – 1997. – № 1. – С. 25.
248. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Кн. I-III. – М., 1993. – 404 с.
249. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред П. І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
250. Шолудько Д. Податкове навантаження та тінізація суспільно-економічних відносин: зв'язки, залежності, засоби протидії / Д.

- Шолудько, В. Попович / Зб. наук. праць Академії ДПС України, 2002. – № 3 (17).
251. Гудзь О. Є. Податкове регулювання розвитку агросфери в Україні [Електронний ресурс] / О. Є. Гудзь // Ефективна економіка – 2012. – № 1. – С. 21–26. – Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
252. Вольский А. Н. Индустриальная, инновационная и инвестиционная независимость / А. Н. Вольский // Экономист. – 1999. – № 4. – С. 34.
253. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф. – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 424 с.
254. Пашковский В. С. Кредитно-расчётный механизм в системе управления отраслью / Пашковский В. С. – М.: Финансы, 1980. – 144 с.
255. Львовчкін С. В. Фінансовий механізм макроекономічного регулювання / С. В. Львовчкін // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 25–33.
256. Растринин Л. А. Адаптация сложных систем. Методы и приложения / Л. А. Растринин. – Рига : Зинатне, 1981. – 375 с.
257. Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія): навч. посіб. / В. М. Опарін. – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.
258. Україна: Поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України: 2000 рік // Уряд. кур'єр. – 2000. – 23 лют. – С. 8.
259. Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью / П. С. Никольский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 128 с
260. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм управління фінансовими потоками АПВ України / Г.Ф. Мазур // Науково-виробничий журнал «Облік і фінанси АПК». – Київ, 2011. – №4 (54). – С. 128-133.
261. Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): монографія / О. М. Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2002. – 396 с.
262. Мазур Г.Ф. Методологічний вимір оцінки ефективності агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць

- Уманського національного університету садівництва / Редкол.: А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2011. Вип. 75. – Ч 2: Економіка. – С. 93-100.
263. Мец В. О. Економічний аналіз фінансових результатів та фінансового стану підприємства: навч. посіб. / В. О. Мец. – К.: Вища шк., 2003. – 278 с.
264. Гудзь О. Є. Діагностика забезпечення сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами / О. Є. Гудзь // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Вип. 55. – Х.: ХНТУСГ, 2007. – С. 261–267.
265. Гудзь О. Є. Ідентифікація та діагностика платоспроможності в сільськогосподарських підприємствах / О. Є. Гудзь : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (у заочній формі) „Сучасні проблеми фінансів підприємств в агробізнесі та шляхи їх вирішення”. – К.: ННЦ «ІАЕ» – 2011. – С. 27–29.
266. Білостоцька В. Податкове навантаження в Україні / В. Білостоцька, І. Островецький // Фінанси України, 2002. – № 12. – С. 111–117.
267. Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал / М. Меламед // Вісник НБУ. – 2005. – № 5. – С. 24–33.
268. Корнус В. Податкове навантаження та купівельна спроможність населення в економіці України / В. Корнус // Вісник НБУ. – 2005. – № 7. – С. 35–37.
269. Гудзь О. Є. Податкові важелі державного регулювання інноваційно-інвестиційних процесів агроформувань / О. Є. Гудзь // Агросвіт. – 2012. – № 3. – С. 9–13.
270. Мазур Г.Ф. Податкові важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Науково-виробничий журнал «Облік і фінанси». – Київ, 2013. – № 3 (61). – С. 76-80.
271. Василик О. Д. Державні фінанси України: навч. посіб. / Василик О. Д. – К.: Вища шк., 1997. – 384 с.
272. Коренева О. Г. Вплив податкової політики на забезпеченість підприємств обіговими коштами / О. Г. Коренева // Фінанси України. – 1999. – № 2. – С. 115–118.
273. The Economics of International Taxation (Tax Foundation ed., 2002), <http://www.taxfoundation.org/research/show/153.html>.

274. Василик О. Д. Теорія фінансів / Василик О. Д. – К.: НІОС, 2001. – 416 с.
275. Michael Kenn, Yitae Kim & Ricardo Varsano. The “Flat Tax(es)”: Principles and Evidence. The IMF Working Paper. Sept. 2006, at <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06218.pdf>.
276. Henry Aaron (July 16, 2014). «The Deficit Isn’t a Big Problem Right Now, Economist Henry Aaron Says - New Republic». New Republic.
277. Мазур Г.Ф. Особливості фінансово-економічних закономірностей розвитку АПВ України / Г.Ф. Мазур // Ринкові економічні механізми сталого розвитку: інноваційне та фінансове забезпечення [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 9-10 травня 2014 р. // Національний гірничий університет. – Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 165-168.
278. Постанова КМУ «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19.09.2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>
279. Мазур Г.Ф. Державне регулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20-22 листопада 2013 р.) / відп. ред. А.А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. у-т, 2013. – С. 179-180.
280. Мазур Г.Ф. Фінансово-економічний механізм стимулювання розвитку агропромислового виробництва та забезпечення продовольчої безпеки України / Г.Ф. Мазур // Прикладна наука та інноваційний шлях розвитку національного виробництва: матеріали II міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 17-18 жовтня 2013 р. – Тернопіль: Крок, 2013. – С. 118-120.
281. Борисова В. А. Організаційно-економічний механізм страхування / В. А. Борисова, О. В. Огаренко – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2001. – 194 с.
282. Ботвіна Н. О. Проблеми розвитку страхового ринку України / Н. О. Ботвіна // Розвиток економіки України в умовах глобалізації: Всеукр. наук.-практ. конф.: зб. наук. робіт. – Х. – 2011. – №5 (102). – С. 77–79.

283. Мазур Г.Ф. Механізм державного регулювання системи страхового захисту в аграрній сфері / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – Київ, 2013 – № 3 – С. 41-45.
284. Гаманкова О. О. Ринок страхових послуг України, методологія, практика : [монографія] / Гаманкова О. О. – К. : КНЕУ, 2009. – 284 с.
285. Навроцький С. А. Соціально-економічні аспекти страхування АПК / С. А. Навроцький – Суми: Видавництво “Довкілля”, 2004. – 316 с.
286. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.
287. Князева Е. Г. Принципы и инновационные элементы страховой защиты предприятия / Е. Г. Князева // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 2. – С. 127–128.
288. Коваль О. А. Розвиток страхової діяльності в аграрному секторі економіки України / О. А. Коваль // АгроСвіт. – 2008. – № 22. – С. 38–41.
289. Мазур Г.Ф. Ефективність виробництва зерна сільськогосподарськими підприємствами: теоретико-методологічний аспект /О.Г. Шпикуляк, О.А. Материнська, Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – Київ, 2014. – №12. – С. 34-42.
290. Бурлака О. М. Методологічні підходи забезпечення стійкого розвитку аграрної галузі регіону / О. М. Бурлака // Агросвіт. – 2014. – №1. – С.56-61.
291. Козловський С. В. Методи державної підтримки стійкості розвитку аграрної галузі регіону в умовах кризового стану економіки України / С. В. Козловський, О. М. Бурлака // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – №5.Ч.1. – С. 192-196.
292. Проект Закону «Про страхування» від 06.02.2015 №1797-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53904
293. «Угода про спільний аграрний ринок держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав» від 06.03.1998 № 997_153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_153

294. Буздалов И.Н. Земельная рента как категория рыночного хозяйства / И.Н. Буздалов // АПК: экономика, управление. – 1997. – № 3. – С. 37-44.
295. Крылатых Э.Н. Теоретико-методические основы изучения современной агроэкономической интеграции / Э.Н. Крылатых // Рыночная интеграция в агропромышленном секторе, тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010.
296. Актуальные проблемы современной аграрной теории и политики. – М. – Научн. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; „Энциклопедия российских деревень”, 2005. – Вып. 15. – 456 с.
297. Теоретические и методологические основы развития аграрного рынка Беларуси. – Минск: Центр аграрной экономики Института экономики НАН Беларуси. – 2006. – 340 с.
298. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – К.: ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – С. 40, с. 324.
299. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 452 с.
300. Офіційний сайт Міністерства сільського господарства і продовольства Республіки Беларусь: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mshp.gov.by>.
301. Мазур Г.Ф. Інноваційна складова розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Матеріали дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 17-19 червня 2013 року «Сучасна наука XXI століття». – Київ, 2013. – Ч1. – С. 36-39.
302. Мазур Г.Ф. Стан та тенденції банківського кредитування стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Соціально-економічні аспекти реструктуризації регіональної економіки / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 6-7 грудня 2012 р.). – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. – т.1. – С. 193-195.
303. Мазур Г.Ф. Розвиток агропромислового виробництва України у зрізі проблем його інвестування // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва / Редкол.: О.О. Непочатенко (відп. ред.) та ін. – Умань, 2013. Вип. 82. – Ч 2: Економіка. – С. 210-217.

304. Мазур Г.Ф. Особливості фінансово-економічних закономірностей розвитку АПК України // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва / Редкол.: О.О. Непочатенко (відп. ред.) та ін. – Умань, 2012. Вип. 81. – Ч 2: Економіка. – С. 87-93.
305. Мазур Г.Ф. Трансакційні витрати в інституційному механізмі функціонування господарських систем: теоретико-методологічний аспект / О.Г. Шпикуляк, О.О. Прутська, Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – №2(88). – С. 23-30.
306. Мазур Г.Ф. Кредитні важелі фінансово-економічного механізму стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва / Редкол.: А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2012. Вип. 78. – Ч 2: Економіка. – С. 251-258.
307. Гудзь О. Є. Модернізація механізму кредитних субсидій підприємств АПК / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 59-62.
308. Офіційний сайт Національного Банку України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua/control/uk/index>
309. Мазур Г.Ф. Сутність та місце фінансового контролю в фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: фінанси і кредит. №2 (31), 2011 р.: Науково-методичний журнал / Сумський національний аграрний університет. – Суми: СНАУ. – 2011. – С. 15-23.
310. Офіційний сайт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua>.
311. Калетнік Г.М. Перспективи розвитку земельних відносин та ринку землі в Україні / Г.М. Калетнік, С.В. Козловський, В.М. Ціхановська // Агросвіт. – 2012. – № 12. – С. 2-6.
312. Офіційний сайт Міністерства сільського господарства Російської Федерації: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mcx.ru>.
313. Третьяк А. Удосконалення методики оцінки земель сільськогосподарського призначення в Україні / А. Третьяк, В. Третьяк, О. Ковалишин, Н. Третьяк // Економіст. – 2016. – №5. – С.38-40.

314. Мазур Г.Ф. Державне стимулювання оптової торгівлі продукції агропромислового виробництва / Г.Ф. // Економіка і фінанси: теорія та практика: матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції, м. Феодосія, 26-28 вересня 2013 р. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – С. 130-132.
315. Мазур Г.Ф. Эффективность налоговых рычагов регулирования развития АПК Украины / Г.Ф. Мазур // Макроэкономические и региональные аспекты моделирования устойчивого экономического роста. Форум экономистов Узбекистана: [материалы], 14 декабря 2010 г., Ташкент / под редакцией д.э.н. А.М. Садыкова, Институт прогнозирования и макроэкономических исследований, Программа Развития Организации Объединенных Наций – изд. «InfoCOM. uz», 2011. – Ч. 1. – С. 111-113.
316. Якубовський М. М. Фінансування програм державного рівня: проблеми та шляхи удосконалення / М. М. Якубовський, Ю. Ф. Шкворець // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 3-15.
317. Евстигнеев В.Р. Финансовый рынок в переходной экономике / В. Р. Евстигнеев. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.
318. Garber P. Managing Risk to Financial Markets from Capital Flows: the Role of Prudential Regulation // International Journal of Economics. – 1999, July, v. 1. – P. 119-131.; Garber P. Derivatives in International Capital Flows. Cambridge, NBER, 1998. – 36 p.
319. Бердар М. М. Системний підхід до визначення основних елементів управління фінансовими потоками підприємства / М. М. Бердар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/tpe/2009_20/Zb20_20.pdf
320. Ковда Н. І. Фінансові потоки підприємства / Н. І. Ковда // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2008. – Вип. 34. – С. 236 – 240.
321. Бондаренко О.С. Обґрунтування наукових підходів до визначення фінансових потоків / О.С. Бондаренко // Бізнесінформ. – 2014. – №1. – С.241-247.
322. Мазур Г.Ф. Завдання фінансового контролю в фінансово-економічному механізмі стимулювання розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Збірка тез доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Фінансово-кредитний механізм в соціально-економічному розвитку країни» / Ред. кол. Веретенников В.І. та ін. – Макіївка: МЕРІ. – 2013. – С. 129-131.

323. Мазур Г.Ф. Економічні засади державного регулювання розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Соціально-економічна політика держави в умовах трансформаційних змін: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Полтава, 13 березня 2013 р.). – Полтава: 2013. – С. 199-201.
324. Бурлака О. М. Методи державної підтримки стійкості розвитку аграрної галузі регіону в умовах кризового стану економіки України / О. М. Бурлака // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. [«Ринкові економічні механізми сталого розвитку: інноваційне та фінансове забезпечення»], (Дніпропетровськ, 9-10 травня 2014 р.). – Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – 260 с., С. 89-92.
325. Мазур Г.Ф. Сутнісно- функціональні характеристики стимулювання та його роль у механізмі регулювання ринкової економіки / Г.Ф. Мазур // Економіка.Фінанси.Менеджмент: актуальні питання науки і практик – 2015. – №4. – С.56-67.
326. Мазур Г.Ф. Стимулювання ефективності і конкурентоспроможності агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК – 2015. – №6. – С.31-36.
327. Мазур Г. Ф. Формування концепції інноваційно-інвестиційного розвитку агропромислового виробництва в умовах нестійкого економічного розвитку України // Г. Ф. Мазур / Агросвіт. – 2017. – № 22. – С. 7-15.
328. Лакатоса І. Фальсифікація і методологія науково-дослідних програм / І. Лакатоса. – М.: Академічний проект. 1995. – 423 с.
329. Азарова А. О. Математичні моделі та методи оцінювання фінансового стану підприємства [Текст] : монографія / А. О. Азарова, О. В. Рузакова. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – 172 с.
330. Козловський С. В. Забезпечення стійкості сучасної економічної системи – основа економічного розвитку держави / С. В. Козловський, Г. Ф. Мазур // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 1. – С. 5-12.
331. Mazur H.F. Stimulation and its role in market economy regulation mechanism / H.F. Mazur // Економіка АПК. – 2016. – №2. – С.45-52.
332. Мазур Г.Ф. Моделювання та прогнозування рівня державного стимулювання агропромислового виробництва в Україні на основі теорії нечіткої логіки // С.В. Козловський, Г.Ф. Мазур / Економіка та держава. – 2017. – № 9. – С. 8-15.

333. Козловський А. В. Комп'ютерна техніка та інформаційні технології / А. В. Козловський, Ю. М. Паночішин, Б. В. Погріщук. – К.: Знання, 2012. – 463 с.
334. Козловський С. В. Моделювання та прогнозування рівня економічної безпеки аграрної галузі Вінницької області засобами теорії нечіткої логіки / С. В. Козловський, Є. С. Жураківський // Економічний простір: зб. наук. праць. – 2016. – № 107. – С. 112-125.
335. Козловський С. В. Забезпечення стійкості та розвитку сучасних економічних систем : [моногр.] / С. В. Козловський. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 554 с.
336. Саати Т. Аналитическое планирование / Т. Саати, К. Кернс. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.
337. Rotshtein A. Design and Tuning of Fuzzy Rule – Based Systems for Medical Diagnosis. In “Fuzzy and Neuro – Fuzzy Systems in Medicine” / A. Rotshtein, H. Teodorescu, A. Kandel – CRC Press, 1998. – P. 243-289.
338. Kozlovskiy S. V. Forecasting of exchange rate in Ukraine based on fuzzy logic / S. V. Kozlovskiy // В зборнике трудов «V международной конференции по мягким вычислениям и измерениям SCM'2002», г. Санкт-Петербург (Россия), 25-27 июня 2002.
339. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и ее применение к принятию приближенных решений / Л. Заде. – М.: Мир, 1976. – 176 с.
340. Ротштейн А. П. Интеллектуальные технологии идентификации: нечеткая логика, генетические алгоритмы, нейронные сети / А. П. Ротштейн. – Вінниця: УНІВЕРСУМ–Вінниця, 1999. – 320 с.
341. Rotshtein A., Shtovba S. Modeling of the Human Operator Reliability with the Aid of the Sugeno Fuzzy Knowledge Base // Automation and Remote Control. – 2009 –Vol. 70, №1. – P. 163–169.
342. Ротштейн О. П. Моделювання та оптимізація надійності багатовимірних алгоритмічних процесів / Ротштейн О. П., Штовба С. Д., Козачко О. М.: УНІВЕРСУМ – Вінниця, 2007. – 211 с.
343. Паночішин Ю. М. Нечітка модель оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-позичальників комерційних банків / Паночішин Ю. М., Козачко О. М., Паночішина І. Є // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. №1, Т2. – С.161-168.

344. Матвійчук А. В. Моделювання економічних процесів із застосуванням методів нечіткої логіки: [моногр.] / А. В. Матвійчук. – К.: КНЕУ, 2007. – 264 с.
345. Козловський С. В. Моделювання процесів ціноутворення в агропромисловому комплексі України / С. В. Козловський, Г. О. Пчелянська // Економіка АПК – 2010. – № 2 – 178 с., – С. 66-73.
346. Козловський С.В. Макроекономічне моделювання та прогнозування валютного курсу в Україні: [моногр.] / С.В. Козловський, В.О. Козловський – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Вінницька обласна друкарня», 2005. – 240 с.
347. Козловський С. В. Управління регіональною продовольчою безпекою на основі сучасних методів моделювання / С. В. Козловський, Е. А. Кіреєва // Економіка України. – 2015. - №8. – С.57-73.
348. Камінський В. В. Вступ до теорії слабких множин // В.В. Камінський, Б.І. Мокін. – Вінниця, ВНТУ, 2012. – 128 с.
349. Архангельский В. И. Системы управления / В. И. Архангельский, И. Н.Богоенко, Г. Г. Грабовский, Н. А. Рюмшин. – К.: Техніка, 1997. – 208 с.
350. Fuzzy Logic Toolbox. User's Guide, Version 2. – The MathWorks, Inc., 1999.
351. Ротштейн О. П. Нейро-лінгвістична ідентифікація нелінійних залежностей / О. П. Ротштейн, Ю. І. Мітюшкін // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – 1998. – №4. – С. 5-12.
352. Ріппа С. П. Прийняття рішень в економіці на основі комп'ютерних баз знань / С. П. Ріппа. – Львів: Каменяр, 1997. – 268 с.
353. Эндрю А. Искусственный интеллект / А. Эндрю. – М.: Мир, 1985. – 261 с.
354. Pratar R. Getting started with Matlab 5. A quick introduction for scientists and engineers / R. Pratar. – Oxford University Press, 1999. – 230 p.
355. Поспелов Г. С. Искусственный интеллект – прикладные системы / Г. С. Поспелов, Д. А, Поспелов. – М.: Знание, 1985. – 48 с.
356. Юшин С.О. Методичний аспект кластерного управління розвитком аграрного сектору / С.О. Юшин, В.П. Павлик, М.А. Брусенко // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 128-135.

Додаток А

Модель державного управління розвитком аграрного сектору економіки

Рисунок А.1 - Поєднання ідеальної і реальної моделей державного управління розвитком аграрного сектору економіки [356]

Додаток Б

Картографічні матеріали кліматичних умов України

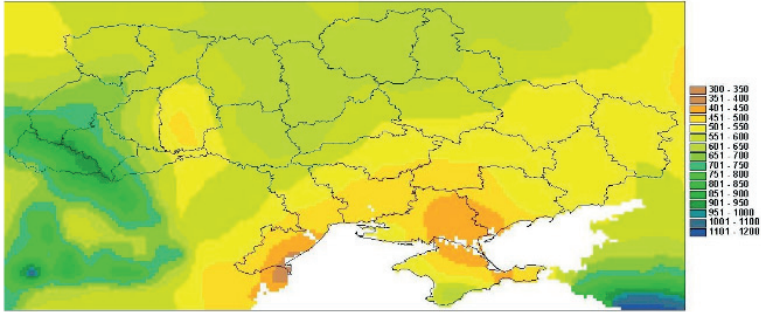

Рисунок Б.1 – Середньорічна кількість опадів (мм), за 1961-2015 р.

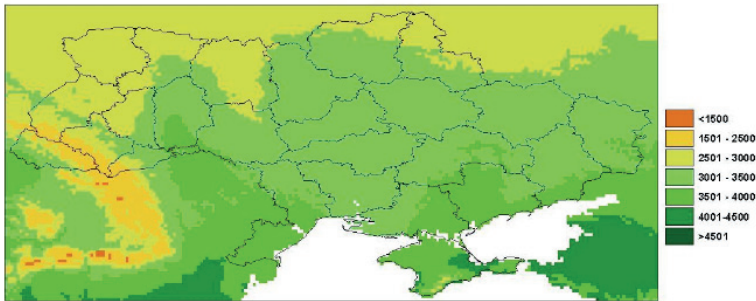

Рисунок Б.2 – Середньорічна сума активних температур ($T > 5^{\circ}\text{C}$), за 1961-2015 р.

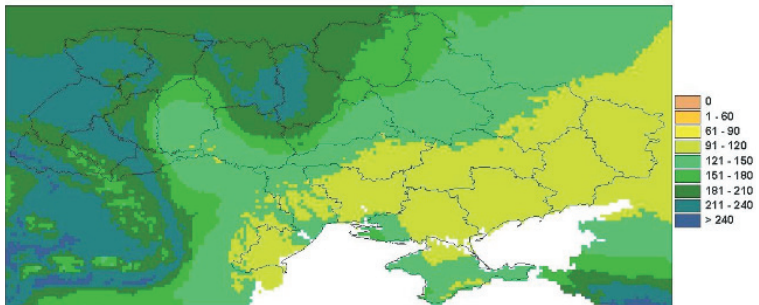

Рисунок Б.3 – Середня тривалість вегетаційного періоду (днів), за 1961-2015 р.

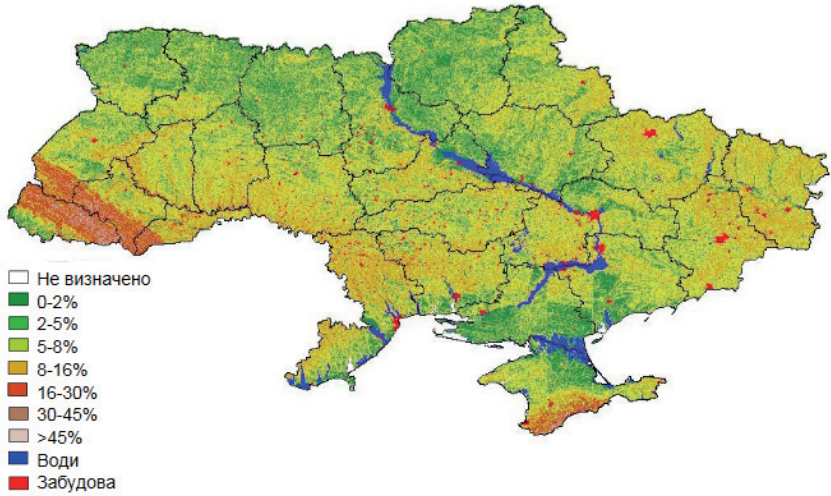

Рисунок Б.4 – Основні класи крутизни схилів

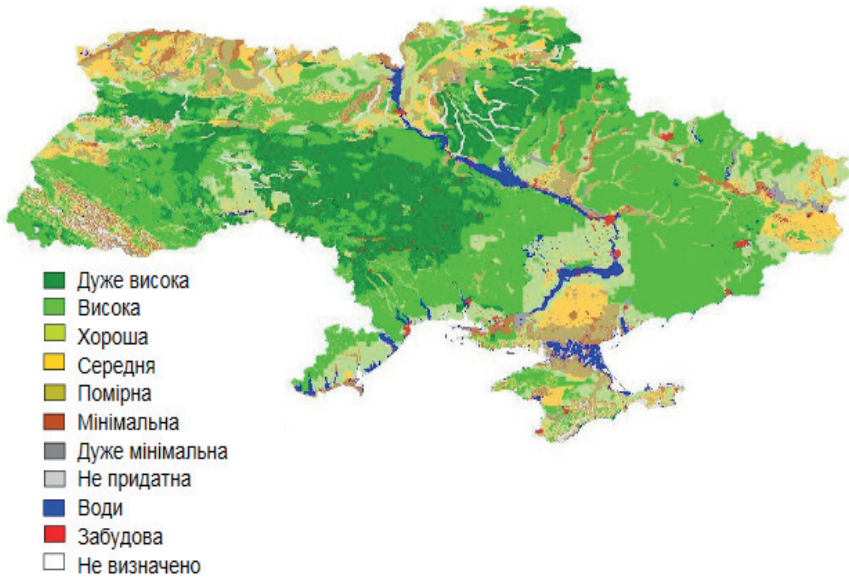

Рисунок Б.5 – Класи придатності для озимої пшениці в умовах природного зрошення (середній рівень затрат ресурсів виробництва)

Додаток В**Індекс продовольчої безпеки за країнами світу**

Таблиця В.1 – Індекс продовольчої безпеки за країнами світу

Рівень продовольчої безпеки	Країна	Значення індексу продовольчої безпеки	Порядковий номер у ранжированому ряду
Високий	США	89.5	1
Високий	Данія	88.1	2
Високий	Норвегія	88	3
Високий	Франція	86.8	4
Високий	Нідерланди	86.7	5
Високий	Австрія	85.6	6
Високий	Швейцарія	83.7	7
Високий	Канада	83.4	8
Високий	Фінляндія	83.1	9
Високий	Німеччина	83	10
Високий	Нова Зеландія	82.7	11
Високий	Бельгія	82.2	12
Високий	Іспанія	81.2	13
Високий	Австралія	81.1	14
Високий	Португалія	80.8	15
Високий	Японія	80.7	16
Високий	Швеція	80.2	17
Високий	Греція	79.7	18
Високий	Італія	79.1	19
Високий	Великобританія	79	20
Високий	Республіка Корея	77.8	21
Високий	Ізраїль	77.7	22
Високий	Чеська республіка	73.5	23
Високий	Польща	72.3	24
Високий	Угорщина	70.7	25
Високий	Чилі	68.9	26
Високий	Словаччина	68.8	27
Достатній	Саудівська Аравія	68.7	28
Достатній	Російська Федерація	68.3	29
Достатній	Мексика	67.7	30
Достатній	Бразилія	67.6	31

Продовження таблиці В.1.

Достатній	Аргентина	64	32
Достатній	Малайзія	63.9	33
Достатній	Уругвай	63.9	34
Достатній	Коста-Ріка	63.8	35
Достатній	Туреччина	63.7	36
Достатній	Сербія	63.2	37
Достатній	Китай	62.5	38
Достатній	Румунія	62.5	39
Достатній	ПАР	61.7	40
Достатній	Венесуела	61.6	41
Достатній	Панама	59.7	42
Достатній	Білорусь	58.5	43
Достатній	Україна	58.4	44
Достатній	Таїланд	57.9	45
Достатній	Болгарія	57.6	46
Достатній	Ботсвана	56.5	47
Достатній	Перу	53.6	48
Достатній	Парагвай	52.8	49
Достатній	Туніс	52.7	50
Достатній	Колумбія	52.3	51
Достатній	Єгипет	51.6	52
Достатній	Казахстан	51.1	53
Помірний	Йорданія	50.6	54
Помірний	В'єтнам	50.4	55
Помірний	Сальвадор	50.3	56
Помірний	Еквадор	50	57
Помірний	Гондурас	50	58
Помірний	Марокко	49.3	59
Помірний	Гватемала	48.2	60
Помірний	Домініканська Республіка	48.1	61
Помірний	Шрі Ланка	47.4	62
Помірний	Філіппіни	47.1	63
Помірний	Індонезія	46.8	64
Помірний	Болівія	45.2	65
Помірний	Індія	45	66
Помірний	Азербайджан	44.4	67
Помірний	Гана	43.1	68
Помірний	Нікарагуа	42.7	69

Закінчення таблиці В.1.

Помірний	Сирійська Арабська Республіка	42	70
Помірний	Уганда	41.9	71
Помірний	Узбекистан	40.8	72
Помірний	Алжир	39.6	73
Помірний	Камерун	38.6	74
Помірний	Пакистан	38.5	75
Помірний	Кот-д'Івуар	38	76
Помірний	Кенія	37.6	77
Помірний	М'янма	37.2	78
Помірний	Непал	35.2	79
Потребує поліпшення	Нігерія	34.8	80
Потребує поліпшення	Бангладеш	34.6	81
Потребує поліпшення	Бенін	34.1	82
Потребує поліпшення	Ємен	33.3	83
Потребує поліпшення	Таджикистан	32.3	84
Потребує поліпшення	Гвінея	31.3	85
Потребує поліпшення	Ангола	30.5	86
Потребує поліпшення	Малі	30.4	87
Потребує поліпшення	Буркіна-Фасо	30.2	88
Потребує поліпшення	Камбоджа	30	89
Потребує поліпшення	Руанда	29.8	90
Потребує поліпшення	Мозамбік	29.2	91
Потребує поліпшення	Нігер	29.2	92
Потребує поліпшення	Сенегал	28.8	93
Потребує поліпшення	Сьєрра-Леоне	28.7	94
Потребує поліпшення	Замбія	28.5	95
Потребує поліпшення	Судан	27.6	96
Потребує поліпшення	того	27.5	97
Потребує поліпшення	Малаві	27.3	98
Потребує поліпшення	Танзанія	26.8	99
Потребує поліпшення	Ефіопія	26.4	100
Потребує поліпшення	Мадагаскар	26.3	101
Потребує поліпшення	Гаїті	24.5	102
Потребує поліпшення	Бурунді	22.9	103
Потребує поліпшення	Чад	20.2	104
Потребує поліпшення	Демократична республіка Конго	18.4	105

Додаток Д

Класифікація видів економічної безпеки АПК

Таблиця Д.1 – Класифікація видів економічної безпеки АПК

Класифікаційна ознака	Види економічної безпеки
1. Залежно від ієрархії управління	На рівні держави. На рівні галузі. На рівні господарюючих суб'єктів.
2. За територіальною ознакою	Економічна безпека АПК країни. Економічна безпека АПК регіону.
3. Залежно від сфери діяльності (по блокам)	Економічна безпека першої сфери АПК (забезпечення засобами виробництва). Економічна безпека другої сфери АПК (виробництво сільськогосподарської продукції). Економічна безпека третьої сфери АПК (переробка сільськогосподарської продукції). Економічна безпека четвертої сфери АПК (збут сільськогосподарської продукції).
4. За організаційно-правовою формою	Економічна безпека акціонерних товариств. Економічна безпека кооперативів. Економічна безпека товариств з обмеженою відповідальністю. Економічна безпека агрохолдингів і т.п.
4. За ступенем стійкості системи	Стиька система економічної безпеки. Нестійка система економічної безпеки.
5. Залежно від життєвого циклу системи	Проектна. Що розвивається. Сформована.
6. Від стану елементів системи	Постійні елементи системи економічної безпеки. Змінні елементи системи економічної безпеки.
7. За ступенем взаємодії елементів в системі	Активні елементи системи економічної безпеки. Пасивні елементи системи економічної безпеки.
8. Особливість оцінки елементів системи	Можливість вимірювання стану кожного елементу системи економічного безпеки. Неможливість вимірювання стану кожного елементу системи економічної безпеки.
9. За складом компонентів	Інвестиційна. Інноваційна. Кадрова. Фінансова. Екологічна. Соціальна. Технологічна. Маркетингова. Організаційна. Матеріально-технічна. Безпека життєдіяльності.
10. За рівнем присутності ризиків	З високим ступенем ризиків. Із середнім ступенем ризиків. З низьким ступенем ризиків.
11. У розрізі продуктових підкомплексів	М'ясний. Молочний. Овочевий. Зерновий і т.п.

Додаток Е

Склад сільськогосподарської техніки в Україні

Таблиця Е.1 – Наявний склад сільськогосподарської техніки в Україні
(на кінець року)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2016 до 2005, %
Трактори								
тис.шт	216,9	151,3	150,1	146	130,8	127,9	132,7	61,2
у розрахунку на 10000 га ріллі, шт	108	78	78	76	70	68	71	65,7
Потужність дви-гунів тракторів, тис.кВт	14792	12557	12942	12908	11826	12033	12615	85,3
Середня потужність двигуна трактора, кВт	68,2	83	85,9	88,4	90,4	94,1	95,1	139,4
Зернозбиральні комбайни								
тис.шт	47,2	32,8	32	30	27,2	26,7	27,4	58,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі культур зернових (без кукурудзи), шт	45	36	41	37	39	35	38	84,4
Кукурудзозбиральні комбайни								
тис.шт	4,8	2,5	2,1	2	1,8	1,6	1,5	31,3
у розрахунку на 10000 га посівної площі кукурудзи, шт	45	12	6	5	5	5	5	11,1
Картоплезбиральні комбайни								
тис.шт	1,9	1,7	1,6	1,5	1,3	1,2	1,2	63,2
у розрахунку на 10000 га посівної площі картоплі, шт	1171	590	401	492	425	531	553	47,2
Бурякозбиральні машини								
тис.шт	8,5	4,2	3,6	3	2,7	2,4	2,3	27,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі буряків цукрових фабричних, шт	168	92	87	134	92	114	84	50,0
Льнозбиральні комбайни								
тис.шт	1	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	20,0
у розрахунку на 10000 га посівної площі льону, шт	406	84	68	59	64	31	28	6,9
Установки та агрегати для доїння корів, тис.шт	16,8	10,9	11,2	11,2	10,5	10,2	10,3	61,3

Додаток Ж

Економіка розвитку та ефективність агропромислового виробництва

Таблиця Ж.1 – Кількість підприємств за видами економічної діяльності

Вид діяльності	2010		2012		2014		2016	
	од.	у % до під-сумку	од.	у % до під-сумку	од.	у % до під-сумку	од.	у % до під-сумку
Усього	378987	100,0	365112	100,0	341165	100,0	306470	100,0
Сільське, лісове та рибне господарство	50666	13,4	47656	13,1	46012	13,5	44998	14,7
Промисловість	47827	12,6	43356	11,9	42187	12,4	38555	12,6
Будівництво	38215	10,1	34077	9,3	29785	8,7	24333	7,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	110154	29,1	103798	28,4	93972	27,5	82192	26,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	13603	3,6	15472	4,2	14909	4,4	13716	4,5
Тимчасове розміщення й організація харчування	9777	2,6	9495	2,6	7885	2,3	6544	2,1
Інформація та телекомунікації	13189	3,5	13448	3,7	13319	3,9	11932	3,9
Фінансова та страхова діяльність	5879	1,6	5149	1,4	4574	1,3	3887	1,3
Операції з нерухомим майном	27603	7,3	32121	8,8	31201	9,1	30913	10,1
Професійна, наукова та технічна діяльність	32189	8,5	30973	8,5	30028	8,8	24853	8,1
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16011	4,2	16086	4,4	15177	4,4	13801	4,5
Освіта	2454	0,6	2162	0,6	2081	0,6	1855	0,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4684	1,2	4636	1,3	4093	1,2	3936	1,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	2078	0,5	2027	0,6	1946	0,6	1705	0,6
Надання інших видів послуг	4658	1,2	4656	1,3	3996	1,2	3250	1,1

Таблиця Ж.2 – Кількість найманих працівників за видами економічної діяльності (тисяч осіб)

Показник / Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016 до 2010, +, -
Усього	7836	7712	7578	7286	6193	5778	5674	-2163
Сільське, лісове та рибне господарство	725	711	698	652	596	569	578	-147
у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	647	634	624	582	531	503	510	-138
Промисловість	3083	3037	3014	2913	2419	2241	2142	-940
у т.ч. виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	418	426	415	402	349	320	309	-109
Будівництво	463	424	401	362	278	239	238	-225
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1215	1220	1165	1129	993	900	924	-291
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	925	919	931	908	759	773	758	-166
Тимчасове розміщування й організація харчування	132	126	134	130	99	86	84	-48
Інші види економічної діяльності	1295	1275	1235	1192	1048	970	949	-346

Таблиця Ж.3 – Кількість найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах (тисяч осіб)

Показник / Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016 до 2010
Україна	645,2	632,1	621,8	579,8	528,9	500,9	507,7	78,7
Автономна Республіка Крим	29	29,9	27,1	19,4
області								
Вінницька	40,4	41,8	43,3	38,5	42	40,4	41,1	101,7
Волинська	13,6	11,6	10,3	9,5	8,8	8,2	8,4	61,8
Дніпропетровська	38,2	38,7	39,3	37,7	33,8	32,9	32,8	85,9
Донецька	37,4	38,3	35,4	30,6	19,3	17,4	16,6	44,4
Житомирська	19,1	15,3	14,2	12,7	12,5	11,6	11,7	61,3
Закарпатська	3,2	2,8	2,4	2,4	1,9	1,8	1,9	59,4
Запорізька	28,6	29,4	30,1	27,9	26,7	24,6	24,5	85,7
Івано-Франківська	5,3	5,8	7,6	5,4	7	4,6	7,3	137,7
Київська	48,3	45,9	43,3	43,2	41,9	40,8	40,5	83,9
Кіровоградська	26,1	29,3	29,3	27,4	27,1	26,1	26,8	102,7
Луганська	19,4	18,6	17,3	17	11,3	10,6	11	56,7
Львівська	12	10,1	9,3	8,4	8,3	8,6	7,9	65,8
Миколаївська	22	22	22,3	21,1	20,5	19,2	19,9	90,5
Одеська	37,2	35,6	34,1	32,3	30,1	27,2	28,2	75,8
Полтавська	48,7	50,4	51,4	46,2	47,6	44,9	45,3	93,0
Рівненська	11,9	10,9	10	9,1	8,2	7,1	7,4	62,2
Сумська	21,2	21,4	20,8	20,2	19,8	19,4	20,3	95,8
Тернопільська	13,7	13	13,5	13,5	13,3	11,3	11,9	86,9
Харківська	34	32	32,3	31	29,4	28,4	26,5	77,9
Херсонська	23,6	25,1	24	22,6	21,3	20,1	20,9	88,6
Хмельницька	23,6	21,8	22,6	23	23,2	22,4	22,2	94,1
Черкаська	38,9	35,9	34,9	35,4	33,2	33,1	34	87,4
Чернівецька	6,5	6	5,9	5,9	5,6	4,7	4,6	70,8
Чернігівська	30,5	29,6	29,2	27,6	26,5	25,4	25,6	83,9
міста								
Київ	10,7	9	10,3	10,6	9,6	10,1	10,4	97,2
Севастопіль	2,1	1,9	1,6	1,2

Таблиця Ж.4 – Рівень рентабельності основних видів продукції в сільськогосподарських підприємствах (відсотків)

Показник / Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Продукція рослинництва							
Зернові та зернобобові культури	13,9	26,1	15,2	1,5	25,8	42,6	37,8
Насіння соняшнику	64,7	57	45,8	28,5	36,5	78,4	63,0
Соя	16,4	24,1	23,4	15,8	34,5	38,6	52,0
Ріпак	26,6	32,1	21,4	8,6	29,2	44,3	44,9
Цукрові буряки(фабричні)	16,7	36,5	15,7	2,7	17,9	27,7	24,3
Картопля	62,1	17,7	-21,5	23	9,2	24,6	-3,2
Овочі відкритого ґрунту	23,5	9,9	-6,8	7	16,7	32,0	19,7
Плоди та ягоди	14,8	14,3	9,6	127,5	65,8	58,3	48,7
Виноград	91,6	57,1	72,6	101,7	61,0	102,3	74,6
Продукція тваринництва							
Молоко	17,9	18,5	2,3	13,6	11,0	12,7	18,2
М'ясо великої рогатої худоби	-35,9	-24,8	-29,5	-43,3	-35,9	-16,9	-24,8
М'ясо свиней	-7,8	-3,7	2,0	0,2	5,6	12,6	-4,5
М'ясо вівець та кіз	-29,5	-39,6	-40,0	-42,8	-52,2	-26,6	-35,2
М'ясо птиці	-4,4	-16,8	-7,2	-10,0	-15,4	-5,4	5,0
Яйця курячі	18,6	38,8	52,6	47,6	58,8	60,4	0,5

Таблиця Ж.5 – Капітальні інвестиції підприємств за видами економічної діяльності (млн.грн)

1	2	3	Капітальні інвестиції									
			4	у тому числі					10	3 з них		
				капітальні інвестиції у матеріальні активи		у земельні	в існуючі будівлі та споруди	у будівництво та перебудову будівель		у машини та обладнання	капітальні інвестиції у нематеріальні активи	у концесії, патенти, ліцензії, торговельні марки і аналогічні права
Роки	усього	5	6	7	8	9	11	12				
Усього		2010	130765	124971	1121,4	3946,3	58095,2	57390,8	5793,9	2830,6	1906,3	
		2011	193024	185262	2020,1	6939,2	88693,6	81866,6	7762,2	3952,3	1905,4	
		2012	229487	222269	1688,8	5241,3	103158	104039	7218,3	3567,3	2050,5	
		2013	216987	207615	1078,8	4571,9	100765	91951,7	9371,7	5533	2121,4	
		2014	178385	172189	921,4	2703,1	85967,5	75854,1	6196	2842,8	1850	
		2015	213478	196400	1148,9	4958,3	85729,5	96254	17077,9	12228,2	3297,2	
		2016	281668	271801	1577,1	7962,5	105562	145249	9867	3896,3	3908,3	
Сільське, лісове та рибне господарство	А	2010	10517,8	10457,9	41,9	403,9	2366,7	6189,7	59,9	22,1	15,1	
		2011	16646	16422,2	35,7	543,3	3699	10609,6	223,8	6,7	118,8	
		2012	19205,8	19140,3	47,5	401,2	4887,3	11801,1	65,5	14,7	19,2	
		2013	18919,1	18578	19,8	351,7	4000,1	11762,4	341,1	10,8	15,3	
		2014	18582,4	18506,9	88,7	340,7	4135	11912,1	75,5	9,4	24,5	
		2015	29798,5	29619,5	52,4	987,2	5763,6	19880,4	179	4	25,6	
		2016	50319,6	50048,2	96	574,3	7659,1	38224,5	271,4	2,6	36,9	

Продовження таблиці Ж.5.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Промисловість	В+С+ D+E	2010	45124,8	44266,6	174,3	639,7	18559,6	23539	858,2	292,2	377,2		
		2011	76599,7	75392,7	365,5	1291,7	34556,5	37737,9	1207	330,5	359,9		
		2012	106803	105338	366,6	1567	48073,6	51987,9	1464,6	331,9	478,6		
		2013	105293	102916	91,1	878,9	51011,7	47201,3	2376,6	1462,5	468,1		
		2014	85174,8	83758,7	305,5	711,9	42570	37655,2	1416,1	418,1	331,3		
		2015	87961,4	86059,3	181,1	901,4	43064,8	39427,6	1902,1	780,7	637,3		
		2016	114657	112609	283,7	1470,8	52096,3	55676,2	2048,3	598,9	696		
		Будівництво	F	2010	10230,7	10144,5	63,3	173	8215,6	1583,2	86,2	48,2	9,6
				2011	10661,6	10606,6	114,3	165,6	8316,4	1881,1	55	18,2	12,2
				2012	10256	10204,2	268,2	149,4	7666,4	1998,6	51,8	8,1	10
				2013	14450,8	14418,5	160,7	169	11840,2	1966,2	32,3	5,4	8,1
				2014	12901,2	12806,7	71,7	171,6	10774,8	1659,7	94,5	63,8	6,9
				2015	13462,1	13405	20,2	87,4	11515,3	1636,5	57,1	4,6	16,7
				2016	14709,9	14671,2	105,3	200,3	10934,3	3195,6	38,7	5	12,4
				2010	18358,1	17615,1	280,3	899,7	6734,5	9100,2	743	513,3	196,3
				2011	22807,4	21036,9	513	1216,1	8409,8	9469,1	1770,5	1445,6	277,2
2012	20157,6			19448,6	388,3	1360,1	7857,5	8886,2	709	359,5	293,5		
2013	21211,7	19963,5	137,9	824	7867,5	10016,5	1248,2	644,5	536,1				
2014	20172,7	18946,6	174,4	503,7	8962,8	8294,1	1226,1	563,6	540,1				
2015	19704,3	18553,2	288,7	629,3	6454,7	10071,1	1151,1	212,3	849,2				
2016	27722,8	26265,4	295	1427,2	6803,7	15619,2	1457,4	607,1	684,1				
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранс-портних засобів і мотоциклів	G	2010	18358,1	17615,1	280,3	899,7	6734,5	9100,2	743	513,3	196,3		
		2011	22807,4	21036,9	513	1216,1	8409,8	9469,1	1770,5	1445,6	277,2		
		2012	20157,6	19448,6	388,3	1360,1	7857,5	8886,2	709	359,5	293,5		
		2013	21211,7	19963,5	137,9	824	7867,5	10016,5	1248,2	644,5	536,1		
		2014	20172,7	18946,6	174,4	503,7	8962,8	8294,1	1226,1	563,6	540,1		
		2015	19704,3	18553,2	288,7	629,3	6454,7	10071,1	1151,1	212,3	849,2		
		2016	27722,8	26265,4	295	1427,2	6803,7	15619,2	1457,4	607,1	684,1		

Продовження таблиці Ж.5.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	Н	2010	17210,5	16991,3	191,8	161,3	8975,8	7306,2	219,2	10,8	184,3
		2011	23340,3	23181,8	56,5	388	12694	9568	158,5	4,1	140,2
		2012	30027,7	29688,2	47,8	112,8	13072,9	15898,7	339,5	23,5	277,5
		2013	18940,1	18596,2	41,6	135,4	8808	9061,1	343,9	18,6	169,6
		2014	14921,6	14684,5	32,9	145	7304,1	6884,8	237,1	13,5	95,1
		2015	18493,2	18298,9	116,1	623,3	7147,4	9771,7	194,3	11,8	109
		2016	25339,9	25127,6	84	264,6	10097,8	13836,8	212,3	20	126,6
		2010	1556,4	1538,8	70	128,2	928,1	347,8	17,6	1,5	5,5
		2011	2233,2	2224,3	19,4	67	1381,1	687,7	8,9	1,1	5,6
		2012	3245,8	3232,2	58	43,6	2246,8	691,8	13,6	1,7	9
		2013	2399,5	2382,6	44,9	45,9	1602,8	542,8	16,9	4	10,2
		2014	1409,2	1397,7	7,4	9,7	979,1	329,9	11,5	0,9	9,5
		2015	1076,1	1053,5	43,2	81,5	468,6	406,7	22,6	11,1	10,4
		2016	1503,9	1463,6	5,7	25,5	855,3	470,3	40,3	1,6	25,5
		2010	8054,2	5313,9	5,2	51,7	122,8	3939,4	2740,3	1242,1	831
		2011	8725,9	6094,2	4,7	76,1	1230,2	4684,7	2631,7	1210,4	791,3
2012	9839,5	6474,3	1,8	45,3	1673,8	4448,6	3365,2	2128,7	754,1		
2013	9820,2	7178,7	0,3	113,6	1363,3	5439,3	2641,5	1630	595		
2014	8120,9	5630,2	0,1	9,6	852,8	4518,1	2490,7	1580,1	660,9		
2015	22900,5	10213,9	0,3	68,6	772	9087,9	12686,6	10708,5	1450,9		
2016	15707	10935,9	0,9	650,5	1229,8	8659,9	4771,1	2220,1	1962,6		
Інформація та телекомунікації	J										

Продовження таблиці Ж.5.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Фінансова та страхово діяльність	К	2010	1605	1500,5	81	200,7	112,9	1085,1	104,5	20,8	68		
		2011	819,6	705,9	36	29,5	199,8	420,8	113,7	17,4	37,1		
		2012	1014,7	780,6	18,7	90,9	177,6	468,1	234,1	17,4	40,8		
		2013	763,2	539,2	19,7	21,7	124,6	337,9	224	5,9	112,3		
		2014	630,1	411,3	13,1	93,2	65,9	219,4	218,8	13	28,9		
		2015	1048,8	950,3	37,9	142,3	86,3	660,2	98,5	11,4	31,8		
		2016	1191,6	1114,2	81,2	40,3	92,1	803,8	77,4	12,9	53,4		
		Операції з нерухомим майном	L	2010	9642,7	9475,8	143,8	1054	6833,8	1303,5	166,9	110,1	38,4
				2011	13797,9	13733,7	857,7	2910,6	7125,4	2565	64,2	10,1	26,8
				2012	13783,7	13721	289	608,5	10539,1	2037,1	62,7	34,4	13,6
				2013	14329,7	14263,5	428,8	1357,3	10162,8	2118,1	66,2	32,1	21,4
				2014	10914,5	10879,6	211,4	574,6	7927,7	2049,1	34,9	7,5	17,3
				2015	10437,9	10391	393,2	1239,5	7008,2	1579,5	46,9	23,2	16,8
				2016	17872,5	17607,9	410,9	3138,2	11161,8	2555,6	264,6	184,6	35,9
				2010	3487,9	3334,3	49,1	68,2	2313,1	847	153,6	15,8	126,4
				2011	8146,2	7920,1	10,3	46,5	6463,4	1348,2	226,1	36,3	107,6
2012	5840,4			5621,6	112,7	206,7	3083,5	2116,3	218,8	92,1	88,4		
2013	3092,7	2848,6	36,5	130	1729,2	799,5	244,1	49,7	118,4				
2014	2326,7	2198,5	7,8	78,2	1457,2	580,8	128,2	14,4	55,7				
2015	3399,6	3258	4	128,5	2017,4	1033,6	141,6	30,2	81,1				
2016	4945,2	4647,7	59,7	77,2	3025,2	1317,2	297,5	93,9	133,8				
Професійна, наукова та технічна діяльність	M												

Продовження таблиці Ж.5.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	N	2010	2750,7	2719,2	13,9	66,1	914,6	1643,4	31,5	8,6	20,8		
		2011	3492,8	3144,5	2,2	135,4	818,3	2083,1	348,3	329	17,3		
		2012	5051,6	4948,4	24,1	452,7	1553,5	2780,7	103,2	67,5	28,7		
		2013	3771,7	3716,2	14,9	417,8	1020,3	2068,1	55,5	14,7	30,9		
		2014	2163,1	2060,6	5,9	47,5	541,3	1320,6	102,5	15,5	67,4		
		2015	3531,8	3418,2	6,4	47,8	982,4	2072,7	113,6	22,6	51,5		
		2016	5488,8	5233,7	152,6	55,1	787,5	3907,8	255,1	40,5	120,3		
		Освіта	P	2010	79	69,7	0,1	3	29,1	32,3	9,3	2,3	4,5
				2011	214,5	194,1	0,7	3,4	109,5	73,3	20,4	19	1,2
				2012	192,8	190,2	0,1	6,3	100,6	72,3	2,6	1,7	0,8
				2013	121,8	120,8	0,9	4,8	59,6	48,1	1	0,2	0,6
				2014	121,8	118,5	0,1	2	56,8	52,8	3,3	0,3	2,1
				2015	110,6	108	0,6	0,2	49,6	50,1	2,6	1,1	1,5
				2016	188,9	184,4	0	5,6	88,6	68,3	4,5	1,1	3,2
				2010	879,1	834,7	0,5	65,6	438,8	293,3	44,4	13,6	27,1
				2011	995,9	985,2	1,8	20,3	535,6	371,1	10,7	0,5	4,1
2012	996			990,5	2,4	30,8	446,8	415,9	5,5	0,6	3,9		
2013	985,4	979,8	4,4	8,8	467,5	402,1	5,6	0,9	3,7				
2014	510,1	501,6	2,1	12,2	169,6	276,3	8,5	0,7	4,9				
2015	637,5	619,7	1,3	2,7	149,2	417,7	17,8	0,8	14,2				
2016	1198,3	1178,9	0	27,4	334	674,5	19,4	1	16,1				
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Q	2010	2750,7	2719,2	13,9	66,1	914,6	1643,4	31,5	8,6	20,8		
		2011	3492,8	3144,5	2,2	135,4	818,3	2083,1	348,3	329	17,3		
		2012	5051,6	4948,4	24,1	452,7	1553,5	2780,7	103,2	67,5	28,7		
		2013	3771,7	3716,2	14,9	417,8	1020,3	2068,1	55,5	14,7	30,9		
		2014	2163,1	2060,6	5,9	47,5	541,3	1320,6	102,5	15,5	67,4		
		2015	3531,8	3418,2	6,4	47,8	982,4	2072,7	113,6	22,6	51,5		
		2016	5488,8	5233,7	152,6	55,1	787,5	3907,8	255,1	40,5	120,3		
		Освіта	P	2010	79	69,7	0,1	3	29,1	32,3	9,3	2,3	4,5
				2011	214,5	194,1	0,7	3,4	109,5	73,3	20,4	19	1,2
				2012	192,8	190,2	0,1	6,3	100,6	72,3	2,6	1,7	0,8
				2013	121,8	120,8	0,9	4,8	59,6	48,1	1	0,2	0,6
				2014	121,8	118,5	0,1	2	56,8	52,8	3,3	0,3	2,1
				2015	110,6	108	0,6	0,2	49,6	50,1	2,6	1,1	1,5
				2016	188,9	184,4	0	5,6	88,6	68,3	4,5	1,1	3,2
				2010	879,1	834,7	0,5	65,6	438,8	293,3	44,4	13,6	27,1
				2011	995,9	985,2	1,8	20,3	535,6	371,1	10,7	0,5	4,1
2012	996			990,5	2,4	30,8	446,8	415,9	5,5	0,6	3,9		
2013	985,4	979,8	4,4	8,8	467,5	402,1	5,6	0,9	3,7				
2014	510,1	501,6	2,1	12,2	169,6	276,3	8,5	0,7	4,9				
2015	637,5	619,7	1,3	2,7	149,2	417,7	17,8	0,8	14,2				
2016	1198,3	1178,9	0	27,4	334	674,5	19,4	1	16,1				

Закінчення таблиці Ж.5.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	R	2010	935,4	376,6	6,2	21,7	162,8	147,2	558,8	529,2	1,8
		2011	3503,7	2581,2	0,2	45	2202,2	285,1	922,5	523,1	5,6
		2012	2758,2	2177,1	63,3	165,2	1520,9	392,7	581,1	485,5	31,5
		2013	2811,7	1040,1	76,2	106,6	691	145,4	1771,6	1663,2	31,4
		2014	385,5	238,7	□	1,9	157,8	68,4	146,8	142	4,1
		2015	804,4	341,8	0,8	16,4	220,6	85,7	462,6	405,6	0,3
		2016	645,9	543,2	2,1	4,3	356,7	148,6	102,7	101,9	0,7
Надання інших видів послуг	S	2010	332,3	331,8	0	9,5	287	33,5	0,5	0	0,3
		2011	1039,7	1038,8	2,1	0,7	952,4	81,9	0,9	0,3	0,5
		2012	314,9	313,8	0,3	0,8	257,5	42,5	1,1	0	0,9
		2013	76,5	73,3	1,1	6,4	16,1	42,9	3,2	0,5	0,3
		2014	50,3	48,8	0,3	1,3	12,6	32,8	1,5	0	1,3
		2015	111,4	109,9	2,7	2,2	29,4	72,6	1,5	0,3	0,9
		2016	176,8	170,5	0	1,2	40,1	90,2	6,3	5,1	0,8

Розроблено з використанням джерел [71]

Таблиця Ж.6 – Чистий прибуток (збиток) підприємств аграрної галузі за видами економічної діяльності

1	Код за КВЕД–2010	Роки	Фінансовий результат (сальдо)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
				у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
2	3	4	5	6	7	8	
		2011	67797,9	63,5	208896,3	36,5	141098,4
		2012	35067,3	63	210607,6	37	175540,3
		2013	-22839,7	65	179259,6	35	202099,3
		2014	-590066,9	65,5	202704,5	34,5	792771,4
		2015	-373516,0	73,3	352980,4	26,7	726496,4
		2016	29705	73	396745,4	27	367040,4
Сільське, лісове та рибне господарство	А	2010	17170,5	69,2	22196,5	30,8	5026
		2011	25341,3	82,9	30418,9	17,1	5077,6
		2012	26787,2	78,2	33731,6	21,8	6944,4
		2013	14984,5	79,8	26356,3	20,2	11371,8
		2014	21481,3	84,1	51982,4	15,9	30501,1
		2015	102849,1	88,4	128592,3	11,6	25743,2
		2016	90613,2	87,7	103459,8	12,3	12846,6
Промисловість	В+С+D+E	2010	11594,7	57	50070,6	43	38475,9
		2011	31961,6	60,8	82204,1	39,2	50242,5
		2012	2592,4	60,7	67565,4	39,3	64973
		2013	-4181,1	62,3	64470,8	37,7	68651,9
		2014	-178730,9	62,4	59910,7	37,6	238641,6
		2015	-188267,9	72,6	75334,3	27,4	263602,2
		2016	-24724,7	72,5	117202,7	27,5	141927,4

Продовження таблиці Ж.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Будівництво	F	2010	-5095,7	53,9	4358,7	46,1	9454,4
		2011	-4580,1	58,8	4724,9	41,2	9305
		2012	-1012,7	58,9	8367	41,1	9379,7
		2013	-5893,2	61,4	5317,1	38,6	11210,3
		2014	-27948,8	61,9	5693,7	38,1	33642,5
		2015	-25861,9	70,8	4877,4	29,2	30739,3
		2016	-10553,0	70,4	7349,7	29,6	17902,7
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	G	2010	7547,4	60,3	36072,4	39,7	28525
		2011	12070,8	64,6	40357,5	35,4	28286,7
		2012	210,6	64	35498,4	36	35287,8
		2013	-13248,5	65,9	29721,2	34,1	42969,7
		2014	-133219,4	65,6	27825,7	34,4	161045,1
		2015	-88161,0	75,7	48155	24,3	136316
		2016	-4841,8	75,4	62762,9	24,6	67604,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	H	2010	1348,7	52,8	6730,7	47,2	5382
		2011	2839,8	61,4	9890,9	38,6	7051,1
		2012	3127,7	60,1	9728,6	39,9	6600,9
		2013	-1423,4	62,1	7406,8	37,9	8830,2
		2014	-22591,6	61,6	9991,4	38,4	32583
		2015	-17847,8	70,5	18969,9	29,5	36817,7
		2016	7408,7	71,1	23614,2	28,9	16205,5
Тимчасове розміщування й організація харчування	I	2010	-633,6	56,4	505,9	43,6	1139,5
		2011	-692,4	59,3	655,5	40,7	1347,9
		2012	-984,3	57,4	692,1	42,6	1676,4
		2013	-1416,7	58,4	647,8	41,6	2064,5
		2014	-6641,9	58,5	319,6	41,5	6961,5
		2015	-6874,9	71,6	670,6	28,4	7545,5
		2016	-1983,1	71,4	1505,5	28,6	3488,6
Інформація та телекомунікації	J	2010	2081,8	56,9	6170,3	43,1	4088,5
		2011	2068,6	59,1	7376,9	40,9	5308,3
		2012	3739,1	61,4	9103,8	38,6	5364,7
		2013	4881,5	62,1	9710,8	37,9	4829,3
		2014	-17137,1	63,5	9446,2	36,5	26583,3
		2015	-12590,2	70,4	9832,4	29,6	22422,6
		2016	1750,6	68	10015,2	32	8264,6

Продовження таблиці Ж.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Фінансова та страхова діяльність	К	2010	11145	56,8	15672,6	43,2	4527,6
		2011	7916,9	57,2	12699,8	42,8	4782,9
		2012	10769,4	58,2	17930,5	41,8	7161,1
		2013	5157,1	58,5	13081	41,5	7923,9
		2014	-5550,3	60,4	20394,3	39,6	25944,6
		2015	-9573,5	62,5	14679,9	37,5	24253,4
		2016	-670,8	62,3	13326	37,7	13996,8
Операції з нерухомим майном	L	2010	-7172,5	48,8	4197,3	51,2	11369,8
		2011	-12852,2	53,1	4359,6	46,9	17211,8
		2012	-9338,0	54,3	6497,6	45,7	15835,6
		2013	-10192,2	56,8	6253,3	43,2	16445,5
		2014	-105425,7	55,3	4830,3	44,7	110256
		2015	-64369,0	60,1	38520,1	39,9	102889,1
		2016	-43900,2	59,6	11029,6	40,4	54929,8
Професійна, наукова та технічна діяльність	M	2010	-20279,1	56	7093,3	44	27372,4
		2011	8267,5	61,3	13964,2	38,7	5696,7
		2012	-1820,2	60,6	13725	39,4	15545,2
		2013	-8390,3	62,4	12783	37,6	21173,3
		2014	-100347,2	62,4	8129,7	37,6	108476,9
		2015	-48656,0	69	8830,4	31	57486,4
		2016	22842	67,9	39567,7	32,1	16725,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	N	2010	-1802,8	54,1	1426	45,9	3228,8
		2011	-2490,7	59,6	1493,6	40,4	3984,3
		2012	3576,4	58,7	6948,2	41,3	3371,8
		2013	-1555,2	63,2	2308,1	36,8	3863,3
		2014	-9543,2	61,7	2281,7	38,3	11824,9
		2015	-9860,6	68,7	3379,6	31,3	13240,2
		2016	-5094,4	68,9	4323,9	31,1	9418,3
Освіта	P	2010	56,3	62,9	134,4	37,1	78,1
		2011	75,4	67	173,7	33	98,3
		2012	112,8	67,1	177,3	32,9	64,5
		2013	119	68,8	188,4	31,2	69,4
		2014	62,5	65,5	197,2	34,5	134,7
		2015	80,7	70,7	203,2	29,3	122,5
		2016	76,8	66,4	217,7	33,6	140,9

Закінчення таблиці Ж.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Q	2010	-99,8	58,9	304,6	41,1	404,4
		2011	-218,0	59,5	305,3	40,5	523,3
		2012	-77,3	61,2	321,2	38,8	398,5
		2013	-149,7	63,2	420,5	36,8	570,2
		2014	-1185,3	63,3	316,3	36,7	1501,6
		2015	-1042,3	68,9	477	31,1	1519,3
		2016	186,2	68,8	790,2	31,2	604
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	R	2010	-1930,3	49,3	115,6	50,7	2045,9
		2011	-1904,2	54,1	135,8	45,9	2040
		2012	-2547,6	52,5	185,9	47,5	2733,5
		2013	-1495,2	56,3	505,1	43,7	2000,3
		2014	-3244,0	54,6	1225,7	45,4	4469,7
		2015	-3566,3	62,3	85,4	37,7	3651,7
		2016	-1599,5	61	1282,1	39	2881,6
Надання інших видів послуг	S	2010	-24,5	60,7	148,7	39,3	173,2
		2011	-6,4	64,8	135,6	35,2	142
		2012	-68,2	62,3	135	37,7	203,2
		2013	-36,3	66,9	89,4	33,1	125,7
		2014	-45,3	64,6	159,6	35,4	204,9
		2015	225,6	71,9	372,9	28,1	147,3
		2016	195	71,9	298,2	28,1	103,2

Таблиця Ж.7 – Власний капітал підприємств аграрної галузі

	Код за КВЕД-2010	Роки	Власний капітал – усього	У тому числі				
				зарестрований капітал	додатковий капітал	резервний капітал	нерозподілений прибуток (непокритий збиток)	неоплачений та випущений капітал
Усього		2012	1904940,2	909643,1	992749,3	47137,4	57015	101604,6
		2013	1950374,9	1173329,9	820347,8	50735	20873,7	114911,5
		2014	1480658	1256285,4	866086,2	57335,9	-579900,5	119149
		2015	2288741,4	1655966,1	1590838,1	54810,8	-893834,4	119039,2
		2016	2445803,7	1618369,6	1781941	61851,9	-889070,3	127288,5
Сільське, лісове та рибне господарство	А	2012	148147,8	27313,5	30137,7	12504,1	80223,8	2031,3
		2013	156820	30211,7	29631,3	14172,8	85421,7	2617,5
		2014	163931,7	30539,5	31183	15213,4	90132,1	3136,3
		2015	275303,8	33580,2	36836,9	18674,7	189692,1	3480,1
		2016	369370,9	40053,5	46327,4	24443,1	262375,6	3828,7

Таблиця Ж.8 – Поточні зобов'язання і забезпечення підприємств аграрної галузі

	Код за КВЕД-2010	Роки	Поточні зобов'язання і забезпечення – усього	У тому числі				
				короткострокові кредити банків	поточна кредиторська заборгованість	поточні забезпечення	доходи майбутніх періодів та відстрочені комісійні доходи від перестраховиків	інші поточні зобов'язання
Усього		2012	2502635,1	316987,3	1461862,2	0	31549,8	692235,8
		2013	2689338,2	371760,5	1505505,7	15166,8	31910,3	764994,9
		2014	3151253	428243,2	1733245	45794,7	29025,8	914944,3
		2015	4114903,2	455709,4	2196263,4	30456,8	31486,1	1400987,5
		2016	5846688,7	496947,2	2587426,8	59357,8	37109,7	2665847,2
		2012	93160,2	15707,1	49801,3	0	1957,4	25694,4
		2013	113181	22328,2	50566,8	382,5	1639,2	38264,3
Сільське, лісове та рибне господарство	А	2014	163616,6	27629,9	72116	408	1574,1	61888,6
		2015	342359	27849,1	136982,5	640,3	1828,5	175058,6
		2016	1105991,9	29058	172120,3	689,9	2193,4	901930,3

Додаток К

Грошові доходи і сукупні ресурси домогосподарств в містах та сільській місцевості

Таблиця К.1 – Грошові доходи домогосподарств

	У міських поселеннях												У сільській місцевості		
	У великих містах			У малих містах			Усього			2014	2015	2016	2014	2015	2016
	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2014	2015	2016	9	10	11	12	13	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Оплата праці	2827,42	3104,69	3739,45	2191,27	2406,06	2839,89	2572,28	2813,54	3364,71	1535,24	1769,86	1990,81			
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	268,55	342,10	387,36	209,17	272,04	283,72	244,74	312,91	344,48	225,94	231,53	286,05			
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	2,86	4,56	1,14	42,61	48,31	72,04	18,8	22,79	30,67	410,51	496,10	506,67			
Доходи від власності (дивіденди від акцій та інших цінних паперів, відсотки по вкладах, доходи від здачі внайми нерухомості тощо)	13,77	10,69	6,82	20,11	24,86	31,33	16,31	16,59	17,03	100,95	145,43	239,56			
Пенсії	998,61	1100,75	1187,64	1052,27	1113,06	1197,22	1020,13	1105,88	1191,63	1091,86	1139,50	1251,56			
Стипендії	50,67	51,52	56,65	19,34	15,35	16,28	38,11	36,45	39,83	17,09	21,75	13,64			
Допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, невідні готівкою	144,8	138,85	178,74	159	190,59	160,38	150,5	160,41	171,10	160,38	194,49	242,94			
У тому числі:															
допомога по безробіттю	7,76	7,54	13,56	15,04	19,33	11,24	10,68	12,46	12,59	11,87	16,79	26,47			
допомога малозабезпеченим сім'ям	4,49	5,00	8,65	13,59	19,79	14,17	8,14	11,17	10,95	15,19	22,62	44,66			
допомоги на дітей	120,09	108,58	120,82	107,77	110,66	104,67	115,15	109,44	114,09	110,6	124,42	123,32			
субсидії та пільги готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива	0,17	0,06	0,16	1,39	2,35	4,82	0,66	1,01	2,11	1,91	5,77	15,43			
інші	12,29	17,67	35,55	21,21	38,46	25,48	15,87	26,33	31,36	20,81	24,89	33,06			
Грошова допомога від родичів та інших осіб	250,35	369,03	433,86	171,09	233,40	239,78	218,56	312,51	353,01	173,08	231,86	282,96			
Апеланти	17,13	17,81	15,82	16,58	14,05	12,19	16,91	16,24	14,31	5,68	8,17	6,23			
Інші грошові доходи	43,16	52,60	66,31	58,42	57,04	76,11	49,28	54,45	70,40	67,77	77,66	96,24			
Грошові доходи	4617,3	5192,60	6073,79	3939,86	4374,76	4928,94	4345,6	4851,77	5596,87	3788,5	4316,35	4896,66			

Закінчення таблиці К.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозагопівель	21,28	27,20	31,83	141,59	169,57	202,04	69,54	86,52	102,71	491,98	638,93	721,09
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива	21,33	45,87	177,40	20,55	90,81	348,69	21,02	64,59	248,76	15,07	75,81	379,67
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо	10,54	11,17	12,58	12,8	6,74	11,68	11,44	9,33	12,21	5,28	7,02	7,45
Пільги безготівкові на оплату послуг транспорту, зв'язку	14,4	19,57	24,71	4,18	4,78	6,10	10,3	13,41	16,96	1,89	2,59	2,57
Грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами	65,97	94,04	104,59	62,34	90,18	103,36	64,51	92,44	104,08	64,56	89,45	115,01
Негрошові доходи	133,52	197,85	351,11	241,46	362,08	671,87	176,81	266,29	484,72	578,78	813,80	1225,79
Всього загальних доходів	4750,84	5390,45	6424,90	4181,32	4736,84	5600,81	4522,43	5118,06	6081,59	4367,28	5130,15	6122,45
Доходи від продажу особистого і домашнього майна	2,24	6,52	6,37	1,02	2,24	1,18	1,75	4,74	4,21	1,59	2,73	3,93
Доходи від продажу нерухомості	0,74	4,08	75,46	7,79	0,84	0,00	3,57	2,73	44,02	0,2	0,26	-
Використання заощаджень, позики, повернені домогосподарству борги	90,72	118,34	115,41	87,41	81,72	77,19	89,39	103,08	99,49	85,89	104,88	131,99
Всього сукупних ресурсів	4844,5	5519,39	6622,14	4277,54	4821,64	5679,18	4617,1	5228,61	6229,31	4455	5238,02	6258,37
Кількість домогосподарств (тисяч)	5783,8	5905,5	5897,9	3872,9	4219,5	4211,5	9656,7	10125,0	10109,4	4798,8	4948,7	4924,0
Середній еквівалентний розмір домогосподарства (осіб)	2,07	2,08	2,08	2,07	2,08	2,07	2,07	2,08	2,08	2,17	2,17	2,17

Додаток Л

Типи моделей розвитку агропромислового виробництва

Таблиця Л.1 – Типи моделей розвитку агропромислового виробництва

Тип моделі Ознаки	Ендогенна	Екзогенна
1	2	3
1. Характер розвитку	Економічний розвиток обумовлений вирішенням внутрішніх проблем	Економічний розвиток обумовлений вирішенням зовнішніх проблем
2. Домінуючі фактори розвитку	На розвиток впливають переважно внутрішні чинники	На розвиток впливають переважно зовнішні чинники
3. Структура економічних ресурсів	Найбільшу питому вагу займають власні первинні економічні ресурси	Найбільшу питому вагу займають власні і залучені вторинні економічні ресурси
4. Економічна ніша	„Фундаментальна”, визначається пріоритетним використанням первинних економічних ресурсів в процесі створення суспільних благ	„Потенційна”, визначається пріоритетним використанням вторинних економічних ресурсів в процесі створення суспільних благ
5. Об'єм економічної ніші	Переважно визначається сукупністю власних первинних економічних ресурсів	Переважно визначається сукупністю залучених вторинних економічних ресурсів
6. Ємність економічної ніші	Низька інтенсивність накопичення і відтворення власних первинних економічних ресурсів за рахунок переважного використання власних первинних ресурсів і їх перерозподілу в потенційні ніші інших систем	Висока інтенсивність накопичення і відтворення власних первинних економічних ресурсів за рахунок переважного використання залучених первинних і вторинних ресурсів
7. Період інвестування економічних ресурсів	Тривалий	Відносно нетривалий
8. Сфера економічної діяльності	Відповідає переважно територіально-географічній	Ширша за територіально-географічну
9. Економічна активність	Висока лише на стадіях зародження і зростання	Висока лише на стадіях зростання і стабільності
10. Темп процесу розвитку	Сповільнений темп процесу розвитку через тривалість переходів від однієї стадії до іншої у зв'язку з тим, що для створення, здобуття (видобутку) власних первинних економічних ресурсів потрібні значні витрати часу і значна величина самих цих ресурсів	Прискорений темп процесу розвитку в силу відносно коротких переходів від однієї стадії до іншої у зв'язку з тим, що для створення власних і залучення вторинних економічних ресурсів не вимагається істотних витрат часу і значної величини власних первинних економічних ресурсів

Закінчення таблиці Л.1

1	2	3
11. Швидкість процесу розвитку	Низька	Висока
12. Результативність розвитку	Висока тільки на стадіях зародження та зростання	Висока тільки на стадіях зростання і стабільності
13. Економічна стійкість	Важкодосяжна, можлива нетривалий час в системах закритого типу	Досяжна, можлива тривалий час в системах відкритого типу
14. Стратегічний економічний потенціал	Відносно високий, що пояснюється наявністю первинних економічних ресурсів і можливістю створення умов для їх накопичення, відтворення і трансформації у вторинні економічні ресурси	Відносно низький, що пояснюється переважним запозиченням первинних економічних ресурсів і неможливістю їх накопичення та відтворення, а лише трансформацією їх у власні вторинні економічні ресурси
15. Механізм управління факторами розвитку	Нормативний	Позитивний

Розроблено з використанням джерел [3]

Додаток М

Чистий прибуток (збиток) підприємств України за видами економічної діяльності

Таблиця М.1 – Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності (без урахування банків) (млн.грн)

	Код за КВЕД–2010	Роки	Фінансовий результат (сальдо)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
				У % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	У % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
Усього		2010	54405,7	59,0	189640,8	41,0	135235,1
		2011	118605,6	65,1	255545,9	34,9	136940,3
		2012	75670,2	64,5	248035,9	35,5	172365,7
		2013	11335,7	65,9	209864,5	34,1	198528,8
		2014	-564376,8	66,3	233624,7	33,7	798001,5
		2015	-348471,7	73,7	387652,3	26,3	736124,0
		2016	69887,8	73,4	443012,1	26,6	373124,3
Сільське, лісове та рибне господарство	А	2010	17291,8	69,5	22306,1	30,5	5014,3
		2011	25565,9	83,0	30615,2	17,0	5049,3
		2012	26992,7	78,3	33906,7	21,7	6914,0
		2013	15147,3	79,9	26496,5	20,1	11349,2
		2014	21677,4	84,2	52171,0	15,8	30493,6
		2015	103137,6	88,5	128880,2	11,5	25742,6
		2016	91109,5	87,8	103942,2	12,2	12832,7
Промисловість	В+С+ D+E	2010	31221,1	58,7	68933,1	41,3	37712,0
		2011	58662,3	62,6	106688,2	37,4	48025,9
		2012	21353,4	62,4	86504,1	37,6	65150,7
		2013	13698,3	63,3	81336,9	36,7	67638,6
		2014	-166414,0	63,3	76253,3	36,7	242667,3
		2015	-181360,9	72,9	90315,9	27,1	271676,8

Продовження таблиці М.1

		2016	-7569,6	72,8	141475,3	27,2	149044,9
Будівництво	F	2010	-4418,2	55,3	4905,1	44,7	9323,3
		2011	-3845,8	60,5	5373,0	39,5	9218,8
		2012	-71,1	60,5	9139,1	39,5	9210,2
		2013	-5126,6	62,3	5968,0	37,7	11094,6
		2014	-27288,4	62,7	6295,7	37,3	33584,1
		2015	-25074,1	71,1	5648,1	28,9	30722,2
		2016	-9342,9	70,8	8446,6	29,2	17789,5
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	G	2010	14883,5	62,5	42655,9	37,5	27772,4
		2011	21591,5	66,7	48487,9	33,3	26896,4
		2012	9608,0	66,0	43877,8	34,0	34269,8
		2013	-6047,5	67,2	36528,5	32,8	42576,0
		2014	-128134,8	66,7	34360,9	33,3	162495,7
		2015	-80564,3	76,1	56898,4	23,9	137462,7
		2016	7277,0	75,8	74418,1	24,2	67141,1
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	H	2010	5058,9	54,6	10387,7	45,4	5328,8
		2011	8741,4	63,4	15692,2	36,6	6950,8
		2012	7524,9	61,8	13946,5	38,2	6421,6
		2013	834,3	63,1	9429,9	36,9	8595,6
		2014	-19703,9	62,7	12775,3	37,3	32479,2
		2015	-13921,8	70,9	23093,7	29,1	37015,5
		2016	12819,7	71,7	28278,0	28,3	15458,3
Тимчасове розміщування й організація харчування	I	2010	-548,1	57,3	619,8	42,7	1167,9
		2011	-571,6	60,3	806,1	39,7	1377,7
		2012	-862,5	58,9	858,7	41,1	1721,2
		2013	-1270,5	59,5	788,3	40,5	2058,8
		2014	-6579,0	59,5	370,2	40,5	6949,2
		2015	-7094,4	71,9	771,4	28,1	7865,8
		2016	-1947,6	71,7	1678,0	28,3	3625,6
Інформація та телекомунікації	J	2010	4101,4	59,0	8168,5	41,0	4067,1
		2011	4440,7	61,1	9774,6	38,9	5333,9
		2012	6300,1	63,6	11641,6	36,4	5341,5
		2013	6817,6	63,4	11668,3	36,6	4850,7
		2014	-15373,9	64,8	11256,5	35,2	26630,4
		2015	-10166,6	71,0	12057,3	29,0	22223,9
		2016	4197,9	68,7	12450,0	31,3	8252,1

Продовження таблиці М.1

Фінансова та страхова діяльність	K	2010	11698,7	58,3	16077,4	41,7	4378,7
		2011	8818,8	58,9	13436,8	41,1	4618,0
		2012	11769,8	59,3	18763,8	40,7	6994,0
		2013	6093,7	59,6	13885,1	40,4	7791,4
		2014	-4829,2	61,5	21244,7	38,5	26073,9
		2015	-8516,4	63,4	15513,1	36,6	24029,5
		2016	431,0	63,0	14336,7	37,0	13905,7
Операції з нерухомим майном	L	2010	-6537,7	49,9	4743,7	50,1	11281,4
		2011	-12060,8	54,2	4824,5	45,8	16885,3
		2012	-8539,5	55,3	6952,6	44,7	15492,1
		2013	-9571,4	57,5	6750,1	42,5	16321,5
		2014	-105597,6	56,1	5281,9	43,9	110879,5
		2015	-63470,1	60,6	39330,9	39,4	102801,0
		2016	-42950,2	60,1	12126,2	39,9	55076,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	M	2010	-15110,3	57,5	8218,6	42,5	23328,9
		2011	11167,8	62,9	17073,5	37,1	5905,7
		2012	-165,5	62,2	14098,9	37,8	14264,4
		2013	-6823,8	63,4	13027,2	36,6	19851,0
		2014	-98958,1	63,3	8873,1	36,7	107831,2
		2015	-47964,1	69,6	10023,2	30,4	57987,3
		2016	21079,8	68,5	38014,5	31,5	16934,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	N	2010	-1578,5	56,0	1606,8	44,0	3185,3
		2011	-2213,2	61,2	1710,1	38,8	3923,3
		2012	3889,4	60,5	7200,7	39,5	3311,3
		2013	-1224,8	64,3	2580,3	35,7	3805,1
		2014	-9219,4	62,7	2546,2	37,3	11765,6
		2015	-9425,1	69,3	3797,8	30,7	13222,9
		2016	-4347,7	70,0	5054,0	30,0	9401,7
Освіта	P	2010	88,3	64,3	163,1	35,7	74,8
		2011	100,9	68,4	196,7	31,6	95,8
		2012	136,8	68,1	198,2	31,9	61,4
		2013	140,2	69,9	203,7	30,1	63,5
		2014	82,6	67,0	214,8	33,0	132,2
		2015	105,3	71,5	225,7	28,5	120,4
		2016	102,8	67,6	241,9	32,4	139,1

Закінчення таблиці М.1

Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Q	2010	9,8	60,7	406,5	39,3	396,7
		2011	-119,8	61,3	388,8	38,7	508,6
		2012	30,5	62,7	416,8	37,3	386,3
		2013	-31,9	64,7	525,3	35,3	557,2
		2014	-1111,0	64,7	377,5	35,3	1488,5
		2015	-961,1	69,8	547,7	30,2	1508,8
		2016	311,7	69,6	913,6	30,4	601,9
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	R	2010	-1784,6	51,3	248,2	48,7	2032,8
		2011	-1706,2	56,2	317,0	43,8	2023,2
		2012	-2280,4	54,3	354,6	45,7	2635,0
		2013	-1280,4	57,3	571,7	42,7	1852,1
		2014	-2911,4	55,6	1415,8	44,4	4327,2
		2015	-3489,2	62,6	109,0	37,4	3598,2
		2016	-1512,8	61,5	1305,7	38,5	2818,5
Надання інших видів послуг	S	2010	29,6	62,1	200,3	37,9	170,7
		2011	33,7	66,3	161,3	33,7	127,6
		2012	-16,4	63,8	175,8	36,2	192,2
		2013	-18,8	68,1	104,7	31,9	123,5
		2014	-16,1	65,5	187,8	34,5	203,9
		2015	293,5	72,5	439,9	27,5	146,4
		2016	229,2	72,3	331,3	27,7	102,1

Розроблено з використанням джерел [71]

Наукове видання

Мазур Геннадій Федорович

**СТИМУЛЮВАННЯ
РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО
ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ**

Рецензенти:

П. Т. Саблук, О. В. Ульянченко, С. В. Козловський

Підписано до друку 24.10.2018.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Друк цифровий.

Друк. арк. 26,25. Умов. друк. арк. 24,41.

Обл.-видавн. арк. 23,18.

Наклад 300 прим. Зам. № 5536/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.

ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.

Тел.: (0432) 603-000,

(096) 97-30-934, (093) 89-13-852.

e-mail: tvoru@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>